

A DEBRECENISÉG MINTÁZATAI

VÁROSI IDENTITÁS ÉS A LOKÁLIS EMLÉKEZET RÉTEGEI
A KORA ÚJKORTÓL NAPJAINKIG

Főszerkesztő:

Fazakas Gergely Tamás

Szerkesztők:

Bódi Katalin és Lapis József

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

9.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Takács Miklós és S. Varga Pál

A debreceniség mintázatai

Városi identitás és a lokális emlékezet
rétegei a kora újkortól napjainkig

Főszerkesztő:

Fazakas Gergely Tamás

Szerkesztők:

Bódi Katalin és Lapis József

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2020

A kötet megjelenését támogatta:

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának K 112335 számú OTKA pályázata,
valamint
Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata

A névmutatót

Király Anna, Nagy Dávid Krisztián és Szabó Bernadett közreműködésével
Fazakas Gergely Tamás készítette

Térey János (1970–2019) emlékének

A kötet tanulmányait lektorálták:

Berta Erzsébet, Bitskey István, Bodrogi Ferenc Máté, Miru György, Száraz Orsolya,
Szirák Péter, Takács Miklós

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket lektorálta:
Ureczky Eszter

A borítón: Debrecen ábrázolása Farkas István szűcs 1783-as keltezésű céhlevelén
(Déri Múzeum, Történeti tár, Ltsz.: I.1935.53.3.)

ISSN 2064-549X
ISBN 978 963 318 861 3

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Műszaki szerkesztő: M. Szabó Monika

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2020-ban

Tartalom

Előszó	10
Keményfi Róbert: Önazonosság, sztereotípiák, lokalitás – Bevezető gondolatok	15
A debreceniség	
Debreczeni Attila: A debreceniség – Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése	24
Református műveltség és városi identitás	
Gáborjáni Szabó Botond: Egy Keresztyén Respublika, Debrecen	74
Oláh Róbert: Debrecen „oszlopai” – A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulságai	90
Fazakas Gergely Tamás: Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium – Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején	111
Győri L. János: Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája	143
Irodalmi reprezentációk és városszövegek	
Lakner Lajos: „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség.” – Nyilvánosság és idegenség Debrecenben az 1830-as évektől a 20. század elejéig	154
Baranyai Norbert: Debrecen reprezentációja Móricz Zsigmond műveiben	169
Bakó Endre: Egy romantikus Debrecen-vízió csődje – Gulyás Pál Sziget-Debrecen eszméje	185
Kovács Szilvia: A város képei Szabó Lőrinc <i>Tücsökgazda</i> című kötetének Debrecen-verseiben	192
Balajthy Ágnes: Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete – Szabó Magda: <i>Szüret</i>	202
Keczán Mariann: A szülőhely színeváltozása Szabó Magda műveiben	215
Lapis József: „Szívemnek kedves cikkely” – Térey János: <i>Szabályos körcikk</i>	229
Társadalomtörténet és historiográfia	
Szilágyi Zsolt: Kontextusok a „kecskemétiesség” jelentéséhez	238
Bartha Ákos: Kétszeresen kisebbségben? – Egy katolizált zsidó család a két világháború közti Debrecenben: a Fahidiak	250

Szegedi Péter: A debreceniség jelentésváltozásai az 1945 előtti futballban	265
Erős Vilmos: Szabó István debreceni identitása	273

Építészet és városmarketing

Kovács Péter: A modern építészet botladozásai Debrecenben	286
Bun Zoltán: Média által homályosan – A modern Debrecen településképe	316
Oláh Szabolcs–Sebestyén Attila: Irodaház-marketing várostörténeti szempontokkal – A <i>Forest Offices Debrecen</i> tér- és időtechnikáiról	339

Névmutató	357
------------------------	------------

A kötet szerzői és szerkesztői	371
---	------------

Table of Contents

Foreword (Editors)	10
Róbert Keményfi: Identity, Stereotypes, Locality – Introductory Thoughts.....	15
Debrecenness	
Attila Debreczeni: Debrecenness – Kazinczy and the Birth of a Linguistic Paradox	24
Calvinist Culture and Urban Identity	
Botond Gáborjáni Szabó: A Christian Republic, Debrecen.....	74
Róbert Oláh: “Pillars” of Debrecen – Lessons from the Funeral Sermons of Magistrates’ Memorial Services	90
Gergely Tamás Fazakas: The Remembrance of 31 October in the Reformed College of Debrecen – Urban Spaces in 19 th Century Confessional Debates	111
János Győri L.: Debrecen as a Key Metaphor in Sándor Karácsony’s Thinking ...	143
Representations of the City in Literary Texts	
Lajos Lakner: “Strangeness to others, / Tempting enemy in me” – Publicity and Otherness in Debrecen between the 1830s and the Early 20 th Century.....	154
Norbert Baranyai: Representing Debrecen in the Works of Zsigmond Móricz....	169
Endre Bakó: The Failure of a Romantic Vision of Debrecen – The Idea of Pál Gulyás’s Island-Debrecen	185
Szilvia Kovács: Pictures of the City in the Debrecen Poems of Lőrinc Szabó’s <i>Cricket Song</i>	192
Ágnes Balajthy: The Role of the Poet, Debrecenness and the Remembrance of Second World War – Magda Szabó: <i>Harvest</i>	202
Mariann Keczán: The Transfiguration of the Birthplace in Magda Szabó’s Works	215
József Lapis: “An Item Close to My Heart” – János Térey: <i>An Even Sector</i>	229

Social History and Historiography	
Zsolt Szilágyi: Contexts of “Kecskemétness”	238
Ákos Bartha: Double Minority? A Catholicized Jewish Family in Interwar Debrecen: The Fahidis.....	250
Péter Szegedi: The Changing Meanings of Debrecenness in Pre-1945 Football...	265
Vilmos Erős: István Szabó’s Debrecen Identities	273
Architecture and Urban Marketing	
Péter Kovács: The Stumbling of Modern Architecture in Debrecen	286
Zoltán Bun: Through Media, Darkly – The Settlement Structure of Modern Debrecen.....	316
Szabolcs Oláh – Attila Sebestyén: Office Building Marketing with Urban History Aspects – On the Space and Time Techniques of <i>Forest Offices Debrecen</i>	339
Index	357
Authors and Editors	371

Előszó

„Egyszer majd szembe kell nézni a »debreczeniség« mai szellemi vetületeivel, most azonban [...] inkább a századok sűrűjét vallatjuk” – írta Mocsár Gábor a *Szellem és századok* című, először az Alföld 1961/3. számában megjelent esszéjében, Debrecen mezővárosi rangra emelésének hatszázadik évfordulóján. Bár kötetünk tanulmányainak nagy része szintén elsősorban történeti összefüggésben, a kora újkortól a 20. századig ívelő távlatban igyekszik vizsgálni a Debrecen-narratívákat és -reprezentációkat, mindenképpen fontosnak tartottuk a jelenre irányuló kitekintéseket is. A városi identitás változó és állandó elemeinek számba vétele során, a lokális emlékezet működésével, ennek rétegzettségével és eltéréseivel foglalkozva végig arra törekedtünk, hogy ne fenntartsunk megmerevedett vagy leegyszerűsített toposzokat, hanem megfelelő árnyaltsággal, kritikai-tudományos pozícióból, illetve összehasonlító nézőpontból vizsgáljuk mindezeket.

Természetesnek gondoljuk, hogy nem minden szerzőnk értelmezhetette ugyanabból a perspektívából, illetve alkalmazhatta egyforma tudatossággal a 'debreczeniség' / debreczeniség kifejezést, amely egyébként sem volt egységes jelentésű az elmúlt évszázadokban. Ám bízunk abban, hogy éppen a tudományterületek és megközelítési módok sokfélesége, a forráshasználati és szövegértelmező gyakorlatok gazdagsága alaposabb leírást tesz lehetővé. Ekképpen megfigyelhetjük a városi emlékezeti hagyományok egymásra rétegződését, elkülöníthetővé válhatnak a kívülállók és a debreceniek saját városreprezentációi, felismerhetővé az identitások sajátosságai, valamint az önképen belüli egyezések és különbségek. Ez utóbbiak függhetnek felekezethez és társadalmi réteghöz tartozástól, iskolázottságtól és műveltségtől, foglalkozástól és vagyoni helyzettől, helyi gyökerektől és máshonnan hozott tapasztalatoktól.

Tanulmánykötetünknek, illetve az ennek alapját jelentő, a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport által szervezett 2018. januári konferenciánknak inspirációt jelentett, hogy Balogh István történész, etnográfus éppen fél évszázaddal ezelőtt, 1969-ben publikálta áttekintését *Debreczeniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere)* címmel. A Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet periodikájában, a Studia Litterariában látott napvilágot ez a megjelenése óta sokat hivatkozott írás, gondolati magva azonban már az 1940-es évek óta nyomon követhető Balogh munkásságában. Fontos célunk volt megállapításainak mérlegetése és újragondolása, az utóbbi évtizedek kutatásainak figyelembe vételével.

Elsősorban magát a 'debreczeniség' / debreczeniség 19. század eleji *retorikai konstrukcióját*, a későbbi évtizedektől kezdve inkább már *fogalmát* volt szükséges végre szisztematikusan adatolva értelmezni. Debreczeni Attila tanulmányából kiderül, hogy a Kazinczy-féle kifejezésnek jelenleg nem ismerjük közvetlen előzményeit a megelőző időszakokból, illetve eddig nem bukkantak fel hasonló tartalmú korabeli szövegek sem. A 19. század eleji vita, illetve Árkádia-pör idején ugyanis nem arról volt szó, hogy Kazinczy negatív jellemzésével szembeállítottak egy már meglévő, ellenkező előjelűt, hanem csupán cáfolni próbálták azokat a vádjait, melyek szerint a 'debreczeniség' olyan magatartásformát jelentene, mint például az érdemi tudás nélküli okoskodás, a más vélemények semmibevétele, a változtatni nem akaró makacsság, vagy a kizárólag a debrecenieket igaz magyarnak tartó szemlélet. Fontos tehát a korábbi évtizedek, évszázadok vizsgálata, az, hogy pontosan milyen mentalitású és identitású közegbe is érkezett meg Kazinczy bírálata. Kötetünk kora újkorral foglalkozó szerzői (Gáborjáni Szabó Botond és Oláh Róbert) számos példát hoznak arra, hogy mennyire szorosan fonódott össze a város és a református egyház vezetése és teljes közössége. Valamint arra is, hogy ennek az összefonódásnak, a kívülről jövő változásokkal szembeni védekezésnek milyen nagy volt a jelentősége, a megtartó ereje. Egyrészt a 16–17. század idején, amikor politikai, közigazgatási és vallási szempontból széttagolt volt az ország, másrészt a 18. századtól a 19. század első évtizedéig, amikor a felekezeti feszültségek továbbra is meghatározóak voltak. Sőt, a 19. század utolsó évtizedeiben – ahogyan országszerte, úgy Debrecenben is – újra fölerősödött a katolikusok és protestánsok közötti ellentét. A századvégi dominanciaharc egyes elemeit Fazakas Gergely Tamás tanulmánya vizsgálja, a Református Kollégium október 31-i ünneplési rendjének, városi és templomi térhasználati gyakorlatának kontextusában.

A 'debreczeniség' Kazinczy-féle retorikai konstrukciójának előzményein túl szintén szükséges az utóhatással foglalkozni, azzal, hogy a kifejezés a 19. század közepétől kezdődően miképpen alakult át identitásjelölő fogalommá, akár Kazinczy jelentésadásától eltérő elemekkel is kiegészülve. Egyfelől elkezdett felbukkanni pozitív jelentésben, mintha Kazinczynak adandó, évtizedekkel megkésett válasz volna: eszerint nem *maradiságról*, hanem immár a tradíció *megőrzéséről* volt szó. Másfelől viszont ekkoriban vált egyre inkább láthatóvá, hogy a hagyományokhoz, a kálvinista homogenitáshoz feltétlenül ragaszkodó civis mentalitásnak hátrányos következményei is vannak. Ugyanis a városi társadalom bizonyos rétegeinek konzervatív és kizárólagosan nemzeti (illetve az ezzel azonosított kálvinista) alapozású identitáskonstrukciója a 19. század során egyre inkább megfelelt annak az elmarasztalásnak, amellyel Kazinczy illetve a – bírálata megfogalmazásának idején még csak megszorításokkal érvényes – debreceni mentalitást. Ez az értékrend sokszor közvetlenül is akadályozta a modernizáció és az urbanizáció kibontakozását.

Az effajta kutatásoknak Balogh István írásai mellett alaposan figyelembe kell venniük Irinyi Károly meglátásait is. Irinyi kötetünkben többször idézett, a dualizmus kori Debrecen mentalitástörténetét elemző, posztumusz monográfiája (*A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*) „öntetszelgő mítoszoknak,” „önmagáról táplált illúzióknak” nevezte (és a város fejlődését hátráltatónak tartotta) azokat a 19. századi konstrukciókat, amelyek a debreceni szellemiséget a kálvinizmussal, sőt, az egész

és igaz magyarsággal azonosították – miközben azért a debreceniek meglehetősen lojálisak voltak a királyhoz és a dualista államrendezkedéshez. Amikor a debreceniség fogalommal jelölt cívis kultúra idegenellenességként, bezárkózó maradiságként, provinciális önteltségként értelmeződött, akkor támadási felületet is szolgáltatott sokaknak kívülről; belülről viszont időnként akár önkritikus, önostorozó hozzáállást is. Ezekre mutat példákat Lakner Lajos írása a 19–20. század fordulója körüli évtizedekből.

Győri L. János tanulmányából látható, hogy még a 20. század első felében is érvényes volt egy olyan értelmiségi modell, amelynek – jórészt nem debreceni születésű, hanem ide tanulni vagy éppen tanítani érkező – képviselői a debreceniségről transzcendens és felekezeti távlatokban gondolkodtak. Amikor Karácsony Sándor a publikációiban már-már szinekdochikus módon feleltette meg a reformátusságot és a Kollégiumot Debrecennel (azzal az általa tősgyökeresen magyarnak és kálvinistának gondolt várossal, amelyről 1946-ban azt is leírta, hogy egy új magyar ébredés központjává kellene válnia), akkor valamelyest a 19. századi, fent említett debreceni hagyományhoz látszik kapcsolódni. Számos tekintetben hasonló volt e felfogáshoz Szabó István történész – kötetünkben Erős Vilmos által elemzett – gondolkodásmódja, amely szerint a tiszántúli, a hortobágyi nép, illetve Debrecen az igazi, ősi, autochton magyarság letéteményese. Szabó úgy vélte, hogy mindig az ország keleti, illetve tiszántúli feléből indultak ki a magyarság nemzeti függetlenségi és forradalmi mozgalmak, sőt, szerinte még az európai, a modernizációs törekvéseket is ide lehet kötni. Bartha Ákos többféle forrástípust egyszerre elemző tanulmánya a két háború közötti debreceni zsidóság középrétegéhez tartozó, katolizált Fahidi családról viszont éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy ezekben a (korábbi mobilitási stratégiák és életmódok fenntartását tekintve) egyre nehezebbé váló évtizedekben is lehetett némi átjárás a református cívisgazdák, illetve az (akár katolikusként áttért) zsidóság között, talán mindkét irányban.

Kovács Péter, illetve Bun Zoltán tanulmányai Debrecen modern építészetének főbb tendenciáit és korszakait elemzik az 1910-es évektől az 1970-es évekig. Írásaik egyrészt arra fókuszálnak, hogy milyen újdonságot jelentettek ezek az épületek a városi környezet szempontjából, illetve hogyan fogadták be a helyiek az újításokat. Másrészt arra, hogy miképpen lehet manapság mindezekről beszélni, hogyan hagyományozódnak vagy éppen felejtődnek el ezek az építészettörténeti időszakok Debrecenben, illetve hogy mennyire releváns a modernség építészeti öröksége a 2000-es évek első évtizedeiben. Másképpen aktuális kérdést vizsgál Oláh Szabolcs és Sebestyén Attila közösen írt elemzése. Az újonnan épült *Forest Offices Debrecen* stratégiai marketingterve kidolgozásának tapasztalatait számba véve mutatják meg, hogy szerintük miképpen integrálódik az irodaház Debrecen nagyverdei környezetébe. A tanulmány szerint a város mai sajátosságai közé tartozik az innovációra való képesség. Amennyiben ez igaz, akkor történeti távlatban is érdemes lehet a 'debreceniség'/debreceniség jelentéstartamának újabb bővülésével számolni.

A retorikai konstrukció, illetve fogalom tartalmazta legtöbb, egymástól akár meglehetősen eltérő identitáselem minden bizonnyal nem csupán Debrecen sajátossága volt az elmúlt évszázadokban. Szegedi Péter azt vizsgálta tanulmányában, hogy a régió városai (Trianon előtt Nagyvárad és Debrecen, 1920 után Debrecen és Nyíregyháza) közötti

dominanciaharc miképpen érvényesült a futballpályán, a lelátón, illetve a sportszövetségben belül. Míg a debreceniek a '20-as évek első felében a „vidéki” jelzőt használva lebecsülték a nyíregyházi futballéletet, addig az évtized második felében Debrecenben (és az ország számos más középvárosában) a „vidéki” kifejezés inkább pozitív tartamúvá vált. Hiszen ekkortól kezdve a futballban – ahogyan a társadalmi élet számos más területén is – egyre erősebben érvényesült a fővárosellenes retorika.

Másféle összehasonlító szempontot kínál Szilágyi Zsolt írása, aki Kecskemét jellemzőit mutatja be. A 19–20. század fordulója körüli évtizedekben íródott szövegek közül elemez néhányat, nemcsak a városi polgárok akár propagandisztikusabb munkáit, hanem kívülálló szerzők szépírói vagy publicisztikai megszólalásait is. A tanulmány citátumai és megjegyzései kiindulópontul szolgálhatnak egy későbbi, rendszerezettebb összefoglalóhoz, amely a Kecskemétről, illetve Debrecenről szóló narratívákat és toposzokat a hasonló társadalmi, gazdasági vagy éppen felekezeti szerkezetű alföldi, partiumi, hegyaljai városok identitáselemeivel vetheti össze. A regionális öntudatok és sztereotípiák effajta összehasonlításának lehetséges társadalomtörténeti, etnográfiai és szociálpszichológiai kereteit jelöli ki Keményfi Róbert tanulmánya.

Kötetünk több elemzése irodalmi városrepresentációkat vizsgál. Ám ezekből az is világossá válik, hogy egyes 20. századi írók Debrecenről megformált narratívái legföljebb annyira kapcsolódnak a korábbi városi identitáshagyományokhoz, mint amennyire személyes önrepresentációkat jelenítenek meg. Bakó Endre tanulmányából például az derül ki, hogy Gulyás Pál számos szövegének Budapest-ellenessége (de egyszerre Debrecen általa ostromozott kis-Budapest jellege), illetve rejtett antiszemitizmusa elsősorban inkább úgy értelmezhető, mint a debreceniség provinciális felfogásának a költő által már-már mitikusá növelt utópiája. Baranyai Norbert írása szintén azt mutatja meg, hogy Móricz Zsigmond különféle szövegregiszterekhez tartozó Debrecen-képe inkább magánéleti vonatkozású, még ha integrálni is tudja a korábbi városrepresentációkból ismert szempontokat (például Debrecen idegeneket kiközösítő jellegének elutasítása, a maradandóság mint értékörző mentalitás mintaként történő felmutatása, vagy éppen ennek bírálata). Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* Debrecenről szóló verseinek imaginárius térhasználatáról Kovács Szilvia ír, módszertani példát is adva arra, hogy miképpen értelmezhető a város egyszerre építészeti és egyszerre retorikai konstrukcióként; a város, amely maga is szöveg, illetve a szöveg, amely maga is építmény.

Szabó Magda *Szüret* című korai verses regénye a város mint áldozat toposzrendszerébe illeszkedő romlással, hiánnyal és töréssel jellemzi Debrecen, amely viszont a szöveg szerint éppen az újjáéledés példaadó helye lesz. Balajthy Ágnes elemzéséből kiderül, hogy a műben a háborús pusztulás után megjelenített *házépítés, kertészkedés és írás* gesztusai a Debrecenre korábban is jellemző kulturális narratívákat folytatják. E verses regény összetett városrepresentációjának szintén jellemző része egyfelől az egész Magyarország szinekdochéjaként értelmezhető Debrecen-kép, másfelől viszont a provincializmus és az anyagiasság is. A műben megfigyelhető identitáselemek közül azonban nem mindegyik él tovább Szabó Magda későbbi Debrecen-kultuszában. Különösen a bíráló megjegyzések kezdtek háttérbe szorulni és a – Szabó által egyébként tudatosan felvállalt – „elfogultságok” ki-

domborodni azokban a szövegekben (például a *Holtig hazá: Debrecen* esszében, a *Pilátus* című regényben és számos további, különféle regiszterekhez tartozó írásban), amelyeknek a szülőföldet dicsérő részleteit Kecznán Mariann tekinti át.

A sokféle, egymástól eltérő előjelű Debrecen-narratívák árnyalt megjelenítését, a városmetáforák is túlérő hatását a legújabb magyar irodalomban Térey János munkásságának köszönhetjük. *Szabályos körcikk* című versében, melyet Lapis József elemez, a „maradandóság” toposza értéktelített értelmezést kap, a megőrző jelleg dicséretet. Másfelől viszont Debrecen „ragadozóként”, sőt, olyan „anyaként” tűnik fel, amely nem táplálja, hanem, épp ellenkezőleg, fölemészti gyermekeit.

Azért véljük fontosnak Térey János Debrecenről szóló, az 1990-es évek óta megjelenő írásait a városmetaforák és toposzok, sztereotípiák és identitások, valamint emlékezeti rétegek leírásának és alakításának történetében, mert kiemelkedő a gondolati gazdagságuk, nyelvi pontosságuk, valamint a sok esetben komparatív (számos más – magyar és európai – város reprezentációival összehasonlító) távlatuk. De ezeken túl személyes okok miatt is kötődünk e szövegekhez és a szerzőjükhöz. Bár Térey János a Debreceniség-konferenciánkon egyéb elfoglaltsága miatt nem tudott részt venni, a hasonló témájú, 2018 novemberének végén, Síkfőkúton tartott kétnapos műhelyszemináriumunkon (*Debrecen: irodalmi és építészeti reprezentációk*) nagy lelkesedéssel vállalt feladatot. Számos izgalmas megjegyzése, megfontolandó ötlete volt az akkor még készülő kötetünkhöz is. Fél évvel később már nem volt közöttünk. Tanulmánygyűjteményünket az ő emlékének ajánljuk.

A kötet szerkesztői

Keményfi Róbert

Önazonosság, sztereotípiák, lokalitás *Bevezető gondolatok**

A mai társadalmi és politikai folyamatok értelmezésében, csakúgy mint a nemzeti, etnikai, lokális vagy más csoportidentitásokról folytatott vitákban, mindennapos a történeti érvekre és előzményekre hivatkozás. Ugyanakkor ezek az önazonossági narratívák elválaszthatatlanok a sztereotípiáktól, illetve azok generációról generációra öröklődő és persze változó kulturális reprezentációitól. Hogy ezek között el tudjunk igazodni, elkerülhetetlen a sztereotípiaképződés történeti, szociológiai, pszichológiai, antropológiai vagy irodalomtörténeti, azaz interdiszciplináris vizsgálata, illetve e kutatási tanulságok egyetemi stúdiumokba építése, és persze oktatása. E rövid bevezetőben nem vállalkozhatok a hazai sztereotípiakutatások bemutatására, csak néhány előzményre utalok.

Gunda Béla (1911–1994) néprajzkutató gyakran emlegette azt a példáját, hogy az első néprajzkutató/antropológus az az ősember lehetett, aki átment a szomszéd barlangba, és rácsodálkozott a saját életmódjától bármiben eltérő, ott látott viszonyokra. Az emberiség legalapvetőbb tapasztalata tehát az *idegennel* való konfrontáció, az ismerttől, a megszokottól *eltérő* megtapasztalása, másként fogalmazva: rácsodálkozás a másfajtára. Tulajdonképpen az önálló tudománnyá válás előtti időszakot, a korai antropológia és néprajz gyökereit az utazók, felfedezők nagy korszaka jelenti, amely komplex, bonyolult időt, a „vad” leírásának 17–18. századát a német tudományosság a *Fremderfahrung* (*idegentapasztalás*) szóval ragadja meg.¹ Az európaiól *eltérő* kulturális mintázatok értő, tudományos elemzése, plasztikus leírása igen bonyolult, összetett, komoly felkészülést és sok évi terepmunkát kívánó feladat. Ám a laikus szem, a művelt olvasó is azonnal felismeri, elkülöníti a távoli, úgynevezett egzotikus műveltségek, életmódok fő karakteres vonásainak máságát.

Ugyanez a kérdés, azaz az *idegen* jelentésének megválaszolása az európai – a határozott és egyszerűen leírható nyelvi eltérések ellenére mégis egységes – műveltségi területen sem egyszerű feladat. Hosszú időre volt szüksége az antropológiának, a néprajznak, az európai etnológiának ahhoz, hogy a 20. század második felére végre felismerje, akkor jár jó úton,

* Az írás rövid részlete dékáni megnyitó beszédként hangzott el a jelen kötet alapjául szolgáló konferencián.

¹ Werner KRAUSS, *Zur Anthropologie des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, Ullstein, 1987, 32–47. A magyar tudományosságban lásd Kósa László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Gondolat, 1989, 30–32; *Messzi népek magyar kutatói*, I–II, szerk. BODROGI Tibor, Bp., Gondolat, 1978.

ha nem kultúrák belső szövetére, hanem a kulturális határhelyzetekre, találkozásokra és az ezekből adódó konfliktusokra koncentrál.² A kulturális mintázatok eltérései, viselkedési, mentalitásbeli különbségei ezeken a pontokon körvonalazhatók eredményesen.³ Ám a hétköznapi embereknek – a tájékozódás, a létbiztonság, a világban való eligazodás érdekében – szüksége volt a tölem/tőlünk különböző egyértelmű felismerésére, minél egyszerűbb megragadására, kifejezésére. Ezt a célt szolgálta az a sokat elemzett, jól ismert, a 17–18. század fordulóján készült, esztétikai értékkel bíró, stájerországi eredetű népkarakter-táblafestmény is, amelynek példányai valószínűleg kocsmákban függtek.⁴ A falikép határozott, egy-egy szavas válaszokkal rajzolja meg az érdeklődő olvasónak az európai népek legfőbb magatartásjegyeit, lényegében tehát *előrejelzi* egy találkozási helyzetben az adott nép tagjainak várható viselkedési módjait, eltérő attitűdjeit. Magyarra például ne nagyon találkozzon az ember, mert a magyar: hűtlen, legkegyetlenebb, vérszomjas, áruló, lázadó stb.⁵

Tudományos problémaként a néplelek, a nép karakterológiájának kérdése a modern nemzetté válás folyamatában lépett előtérbe.⁶ A – nem szerencsés módon – „nemzeti tudományoknak” nevezett, azaz a magyar nyelvű közösség kulturális rétegeinek értelmezéséért felelős diszciplínák (irodalomtörténet, nyelvészet, történetírás, etnográfia) ama 19–20. századi törekvése, amely a (magyar) nemzet jellemzőit igyekezett az adott kor szellemi életében meghatározni, napjainkra jól ismert, a tudománytörténet által feltárt terület.⁷ A nemzeti jellemtan fontossága mögött az a szilárd elképzelés rejtőzött, hogy a nemzet a társadalomnak olyan része, melyhez az önmegkülönböztetés és önazonosság személyes és közösségi élményei és reakciói kötődnek.⁸ Az pedig talán a mindennapi gondolkodás természetéből adódott, hogy a nemzet gazdasági és kulturális teljesítményeit emberi tulajdonságokhoz, a jellemhez, illetve pszichológiai kategóriákhoz kapcsolták. A nemzeti karakternek a 19. század egyfajta állandóságot, folytonosságot tulajdonított: „Fény és uralgás volt jelszava több századon által a magyarnak! [...] Cím és hivatal, hány becsületes magyarnak szívét mérgező már meg, mennyit küzdött e kettőért hajdan, meny-

nyit küzd jelenleg, és e hiú, de vészes küzdelmek közt hányszor veszélyezteté hazáját, nemzetiségét!”⁹

A 19. század második felében az etnográfia (mint a társadalom legtömegesebb rétegének, az akkor még homogén kultúrával rendelkező agrárnépességként felfogott parasztság kutatását céljaként megfogalmazó tudományban) természetes módon lépett előtérbe a nemzeti karakter, a népi jellem kérdése. Hunfalvy Pál (1810–1891) *Magyarország ethnographiája* (1879) című kötetében rendszeres tudományos igénnyel jelenik meg az összehasonlító néptörténet azzal a céllal, hogy a magyarság kapcsán meg tudja válaszolni a nemzetté, néppé válás igen összetett kérdését. Első lépésben oly módon, hogy Hunfalvy kulturális és történeti, formai jegyek alapján elkülöníti a magyarságtól az országban élő népeket. Ám a lényegi munka a néprajztudományra vár, mondja kötete nyomán később maga is. Nevezetesen a magyarság belső, lélektani összetartozási szálainak felbontása.¹⁰

Miközben az 1890-es évek nemzetiségi politikáját a nemzetiségi elfojtás, valamint a magyarosítás jellemezte, és a hazai etnikumokról például az élclapokban alkotott képek egyre negatívabbá és kirekesztőbbé váltak,¹¹ a Magyar Néprajzi Társaság az 1889-ben megfogalmazott alapító elveiben éppen a nemzetiségek alaposabb megismerését fogalmazta meg. Ennek célját Hermann Antal (1851–1926), a társaság egyik alapítója a hazában élő népek együvé tartozásának erősítésében jelölte meg.¹² Ez motiválta a különböző etnikumok gazdálkodására, építkezési, lakberendezési vagy étkezési szokásaira irányuló gyűjtéseket, amelyek azonban az első világháború után egyre inkább az *etnikai nacionalizmus*, majd később a sokat emlegetett *kultúrfejlény* kifejezésére adtak lehetőséget.

A két világháború időszakában Bátky Zsigmond (1874–1939) a négykötetes *Magyarság néprajza* (1934) című szintézisben világosan megkülönböztette a „Mi” és az „Ők” csoportját, éppen a legproblematisabb ételkultúra területén: „Nemzeti eledel a káposzta sok száz év óta nálunk is [...] Ámde a mi vastagon berántott, zsírban úszó, húsos és takartos káposztánk [azaz: töltött káposzta] mennyi eledel a számunkra üres, ízetlen, zagyvalék muszka csí-hez képest.”¹³

A magyar tudományosságban és közgondolkodásban nem csupán az „etnikai”, azaz a magyar–idegen meghatározása, hanem a nyelvterületen *belüli* táji, regionális műveltségi mintázatok, karakterjegyek feltérképezése is mélygyökerű sajátosság.¹⁴ A német kutatások,

⁹ RÓNAY Jácint, *Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfi és életkorok jellemzése lélektani szempontból = Nemzetkarakterológiák, i. m., 106.*

¹⁰ Hunfalvyt idézi KÓSA, *i. m.*, 120.

¹¹ Lásd TAMÁS Ágnes, *Nemzetiségek, i. m.*, Uő, *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*, Bp., Kalligram, 2017.

¹² KÓSA László, *A Magyar Néprajzi Társaság alapító eszméi = Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1991, 77–81.

¹³ Bátkyt idézi Csíki Tamás, *Magyarországi népek gasztronómiája*, Néprajzi Látóhatár, 2014/3–4, 154.

¹⁴ Lásd ehhez KÓSA László – FILEP Antal, *A magyar nép táji-történeti tagolódása*, Bp., Akadémiai, 1974; KÓSA László, *A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*, Debrecen, KLTE BTK Néprajzi Tanszék, 1990; BORSOS Balázs – MAGYAR Zoltán, *A magyar népi kultúra régiói*, 1–2., Bp., Mérték, 2011.

² Lásd példaként ehhez Fredrik Barth (1928–2016) antropológus munkásságát és széleskörű tudományos hatását.

³ Elméleti háttérként lásd ehhez BICZÓ Gábor, *A „Mi” és a „Másik”: Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlatja az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig*, Debrecen–Bp., DE BTK Néprajzi Tanszék – LHarmattan, 2018.

⁴ Hermann BAUSINGER, *Volkskunde*, Darmstadt, Tübingener Verein für Volkskunde, 1987, 33.

⁵ VÖRÖS Károly, *Az Európában található népek és tulajdonságaik rövid leírása: A 18. századi, Stájerországban keletkezett Völkertafel*, História, 1987/1, 17.

⁶ KÓSA, *i. m.*, 57–65.

⁷ Lásd példaként, gazdag szakirodalmi kitekintéssel: irodalomtudomány: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Bp., Balassi, 2005, 159–231; történettudomány: TAMÁS Ágnes, *Nemzetiségek görbe tükörben*, Pozsony, Kalligram, 2014; néprajz/kisebbségtudomány/nyelvészet: *Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben*, szerk. SZOTÁK Szilvia, Bp., Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2013; *Mindennapi előítéletek*, szerk. BARÓ Boglárka, PAPP Richárd, SZARKA László, Bp., Balassi, 2006. A kérdéshez lásd még *Nemzetkarakterológiák: Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*, szerk. HUNYADY György, Bp., Osiris, 2003. Lásd még háttérként *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában*, szerk. CIEGER András, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK TTI, 2017, 51–100.

⁸ HUNYADY György, *A nemzeti karakter tudományos pszichológiája = Nemzetkarakterológiák, i. m.*, 8.

elméletek talaján mozgó, úgynevezett nemzeti tudományokat a táj és a kultúra, sőt a táj/ tér és a történelmi/ politikai események (népiségtörténet) összefüggésének elemzése a 20. század első felében lényegileg meghatározta, és e szemléletmódtól csak igen nehezen tudtak és tudnak e tudományok a mai napig megszabadulni.¹⁵ Fokozottan igaz ez az elméleti megkööttség a kulturális jelenségeket, folyamatokat, kölcsönhatásokat elemző néprajzra. A paraszti életmód ilyen fokú környezeti/térbeli beágyazottságának hangsúlyozását, elméleti kidolgozását nem az ismeretek bővüléséből adódó magyarázatok adták, hanem éppen ezeknek az értelmezéseknek a hiánya indokolta. Úgy értem, hogy a néprajz annyira szimpla leíró tudomány volt az első szintézisének időszakában, hogy az alap kutatások sokszor az egyszerű környezeti háttér felvázolásával magyaráztak olyan életmódbeli jelenségeket is, amelyeket a korszakban nem vagy csak szórványosan folyó társadalomnéprajzi kutatások pontosan (gondolok itt jelen esetben arra, hogy a geográfia teljes mellőzésével is) és helyesen értelmezni tudtak volna. A környezet/ tér – kultúra összefüggésének leírása nem tölthette be a társadalmi folyamatokat magyarázó elméletek helyét. Az úgynevezett etnikus/ táji specifikumok, táji karakterek, attitűdjegyek keresése ennek az elvnek alapján tehát nem volt idegen, sőt természetes része volt az etnográfának. (A népi műveltség, életmód abszolút táji meghatározottságától és a táji kötöttség helyett társadalomtörténeti szempontokat – például a polgárosodást – előtérbe helyező kutatások csak az utóbbi évtizedekben honosodtak meg a néprajztudományban.) Így kötik össze korabeli irodalmi munkák, útirajzok a közgondolkodásban – az alábbi idézetben pozitív értékűként – az alföldi környezet meghatározta paraszti, kopottas életet, a polgárosodási elmaradottságot, és vetítik a pusztai, poros sík adta nyers lehetőségeket a népi karakterre is:

„Sajátságos aggodalom és csüggedés fogja el lelkünket, midőn e mérhetetlen rónán végigtekintünk. Gyakran mérföldnyi távolra keskeny, magas töltésen utazik az ember, mocsárok és ingoványok közt [...] A gabona és takarmány eltartására szolgáló csűröknek itt nyoma sincs. A betakarított gabonát szabad ég alatt asztagokba rakják, és a lovak által nyomtatják el. [...] Általában a magyar parasztban nem található fel ama nyers mindennapiasság, ama buta otrombaság, melyet más népek legelső rétegeiben tapasztalunk, melyek pedig oly örömet nevezik a magyart durva bárnak [...] Büszke önérzet, valamint a zene és a költészet iránti veleszületett hajlama képezik szívének fő jellemvonásait [...] Szomorító jele a polgárisodásnak, hogy a magyar nemzeti jellem alapvonásait sokkal nagyobb mértékben találjuk fel a puszták lakóiban, mint a sima polgárisodás útján haladó városokban.”¹⁶

A pusztai életnek ez a megjelenítése a nemzeti és a népi jellem azonosítását jelzi. Ezért az alföldi táj vadságának ábrázolása a lakóinak pozitív tulajdonságaival kapcsolódik össze.

¹⁵ A népiségtörténetéről, a korszak tér és történelmi/etnikai folyamatok összefonódásáról összefoglalóan lásd Csíki Tamás, *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történelmi irodalomban (1945-ig)*, Debrecen, DE BTK Néprajzi Tanszék, 2003, 93–100, 114–121; ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz-vita*, Debrecen, Csokonai, 2000; ERŐS Vilmos, *Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István*, Századok, 2013/1, 33–62.

¹⁶ Beniczky Irma (1828–1902) 1859-es írásából idézi Csíki Tamás, *A parasztságról alkotott sztereotípiák a 19. század második felében*, Néprajzi Látóhatár, 2011/3, 64, 70.

Hasonlóképpen, a szabad ég alatti gazdálkodás az ázsiai vagy a nomád hagyományok képzetét erősíti, ám ez is a nép erkölcsi és lelki értékeit szimbolizálja.¹⁷

Ám a fenntartások mellett az is igaz, hogy a tájakhoz, régiókhoz, településekhez kapcsolódó etnográfiai kutatások a lokális azonosság erősödéséhez is hozzájárultak. (Ezt például éppen a debreceni Balogh István [1912–2007] történész–néprajzkutató munkássága szemlélteti kitűnően.) A magyarság tájnyelv, nyelvjárás tekintetében közel sem olyan karakteresen tagolt, mint például a német nyelvterület. A regionális megosztottság értelmezéséhez tehát jóval összetettebb kulturális mintázatok megragadására volt szüksége a néprajznak, az egyértelmű nyelvi különbségek helyett.¹⁸ Az úgynevezett – példaként csupán most – gömöriség, szatmáriság, bihariság, a jáász vagy – a jelen tanulmánykötet esetében – a cívis öntudat jelentésrétegeinek magyarázatához a formai műveltségi jegyeken (például speciális ételek,¹⁹ viselet, folklórjelenségek) jóval túlmutató szociálpszichológiai, összetett társadalomtörténeti vizsgálatokra van szükség. A lokális önazonosság része így az emlékezetben megőrzött múlt, amelyben a történelmi legendák és a politikai mítoszok keverednek a valósággal, és válnak együttesen a közgondolkodást meghatározó mentalitássá. Ezúttal a konferencia tárgyát, a „debreceniséget”, illetve a „cívisek világát” értelmező és kutató Irinyi Károlyra (1931–1988) utalnék, aki városunk karakterének jellegét a politikai közgondolkodásban és a mentalitástörténetben kereste. Irinyi úgy érvelt, hogy Debrecen dualizmus kori társadalmának mentalitását a történelmi hagyományok „öntet-szelgő mítoszai” befolyásolták. Polgármesteri és képviselői beszédek, püspöki imák és családi ünnepek az önheroizálás jegyében ismételték: Debrecen a romlatlan erkölcsök, az ősi erények hordozója, a politikai elvhűség, az önérzetes magyarság legtipikusabb városa, a kálvinizmus és a magyar faj összefonódásának, valamint a nemzeti függetlenségnek a legfontosabb őrállomása.²⁰

A nemzet mibenlétének kérdése általában liminális társadalmi/ nemzeti helyzetek – legyenek ezek akár nemzeti sorstragédiák – után lép újra és újra előtérbe. Azon korszakokban, amikor felmerül az az igény, hogy egy új, vélhetően igen nehéz történelmi helyzetben, vagy ellenkezőleg, éppen reményteli kor küszöbén megfogalmazzuk saját kultúránk értékeit, mentalitásunk alapjait. Lényegében annak érdekében, hogy felmutassuk, melyek lehetnek azok a népi tulajdonságok, jó attitűdök, amelyek megerősítése a nemzet felemelkedését segítheti. Amint a magyar történetírás egyik sokat idézett, emblematisztikus kötete, a *Mi a magyar?* (1939)²¹ szerkesztői előszavában Szekfű Gyula fogalmaz:

¹⁷ *Uo.*, 70.

¹⁸ Lásd csupán a Gondolat Kiadó által gondozott táji monográfiásorozatot, amelynek darabjai az egyes néprajzi tájak műveltségét, jellegét, sőt népi karakterét igyekeztek leírni. Ide kapcsolódó példaként lásd BALOGH István, *A cívisek világa*, Bp., Gondolat, 1973. – Az „egri öntudatról”: BARÓ Ferenc, *Egriség: Egri öntudat a múltban és ma*, Eger, Eger Megyei Jogú Város Önkormányzata, Eger, 2017. (Első kiadás: 1994.)

¹⁹ A Millennium évében kiadott *Magyar Nemzeti Szakácskönyvben* (TORONYAY RÁKÓCZY Karolina munkája), amely a gasztronómiai kultúránk hagyományait reprezentálta, Debrecen mint a magyarság és a tősgyökeresség lokális szimbólumát a következő ételek képviselték: debreceni töltött kokólevés, debreceni tyúklevés, debreceni fonatos fánk, debreceni tepertős pogácsa és a debreceni percc. – Idézi Csíki, *Magyarországi, i. m.*, 118.

²⁰ IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2002.

²¹ A kötet értékelését lásd MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet*, Bp., Napvilág, 2001, 67–144.

„Azonban még kevesen vették észre a láthatár szélén a felhőket, melyek még csak felvonulóban voltak, és amelyekről még kevesebben képzeltek el, hogy egyszer sötét árnyakat vethetnek erre a napsugaras országra. [...] Valami normafélének szántuk ezt a könyvet, hogy öntudatosá tegye az emberekben magyarságukat, és megóvja őket a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől.”²²

A Trianon okozta nemzeti sokk „valamiféle” feldolgozási folyamatában az irodalom, a történelem és a néprajz mellett – elsősorban Teleki Pál (1879–1941) karizmatikus személye és politikai / tudósi szerepe következtében – a földrajz is megjelent a saját szakterületével. A geográfia új szerepkörben találta magát, hiszen a trianoni döntés megfosztotta az országot földrajzi „tömegétől”, „tömörtségétől”, „lét- és látterétől”, középhatalmi státusától.²³ A honi földrajzot a Kárpát-medencében megszerveződő új államrendet megteremtő béke egyre markánsabb érvrendszer kidolgozására kényszerítette. Alapvető céljá vált az egységes (tehát megbonthatatlan) magyar nemzeti és államtér-idea minél szélesebb geográfiai érvrendszeren nyugvó kidolgozása. Ennek az új szerepkörnek, elvárásnak az eredményeképpen a földrajz is felsorakozott a magyarságtudományok közé. Habár a magyarságtudományok központi magját a néprajz mint a „hamisítatlan, gyökeres magyar kultúra” letéteményesét, a parasztságot vizsgáló tudomány képviselte,²⁴ illetve a magyarságtudományok elsősorban társadalmi / kulturális diszciplínák együttesét jelentik, a két világháború közötti időszak honi geográfiáját is idesorolhatjuk. Hiszen a földrajz mindkét ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan természettudományi szigorúsággal (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államtér és a magyar államhatárok sérthetlenségét, a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát. Amint a magyarságtudományok a magyar nemzet „kulturális állapotának” válságából keresték a kiutat, úgy a geográfia – a néprajzhoz hasonlóan szintén mintegy *sorstudományként*²⁵ – a magyar kultúra szétesett létterét igyekezett töretlenül egységben láttatni, és e kultúra térkereteinek ismételt legitimációt szerezni.

A magyar földrajz – hasonlóan a vízrajzhoz, az éghajlathoz, a talajtípusokhoz – tájté-nyezőik közé sorolta az emberi tevékenység környezetalakító képességeit, bezárólag a Kárpát-medencében megtelepedett népek lelki alkatával. Azaz a *népkaraktert egzakt* – mai szóval – *táji geofaktorként* értelmezte. Hasonlóan a geológiai folyamatokhoz és víztömegmozgások leírásához, beszélt a honi földrajz a népesség ősi *törzsrétegeiről*, másként alap-*idomokról* (magyarság, majd mellé települő németiség / *szászok*), szólt beszivárgó népekről (oláhok), írt a népességi *fedőrétegekről* (a török kor utáni betelepült fajok), idegen

zárványokról (cigányok, zsidók).²⁶ Illetve értekezett *transzgressziós* népekről (német, oláh, rác), *regressziós* népcsoportokról (székelyek) és – amelynek éppen a korszakban már súlyos politikai következményei is lettek – a keleti zsidóságról mint a Kárpát-medencében egyenesen *tájidegen* népről.²⁷

Az etnikai sztereotípiák azonban nem csupán a nemzetállam építésének klasszikus korában, hanem a jelenkor komplex, bonyolult társadalmi viszonyai között, a mindennapi létünkben is segítik a tájékozódást, a kulturális különbségek tudatos és tudattalan észlelését, végső soron pedig az etnikai csoportok képződését. A vállalt / nem vállalt érzések, tudatos / tudattalan beállítódások, érzelmek, elutasítások / elfogadási attitűdök sűrű szövete éppúgy benne van napjainkban az idegen–saját tapasztalásában, óvatos vagy éppen radikális felismerésében és plasztikus, leegyszerűsítő megnevezésében, ahogy a modern nemzet jelentésrétegei formálódásának időszakában.²⁸ A 20. század második felében a nemzetállamoknak a „nemzetek feletti destabilizáció” sajátos formáival is szembesülniük kellett, ami a lokalitásteremtést, a lokális szubjektum problematikáját állította előtérbe. Arjun Appadurai terminológiájára utalok, aki számára a lokalitás nem térbeliséget, hanem kapcsolatokat és kontextusokat, a társadalmi közvetlenség érzetét jelenti, és ami cselekvőerőben, a társulási hajlam különböző változataiban fejeződik ki.²⁹ Azaz a második világháború után a kulturális örökség, kollektív emlékezet fogalmát tisztázó vitákban, az etnicitás folyamatáról szóló publikációkban, illetve a „nemzeti karakter” stabilitást feltételező szélsőséges ideológiák rettenetes következményei nyomán a „valamiféle” állandó nemzeti szellem képzete a tudományos életben peremre szorult, teljesen idejétmúlt relik-tum-gondolatként. Részben azért, mert – amint azt a fentebb megidézett Fredrik Barth munkássága nyomán fél évszázada tudjuk – mind az egyéni, mind a kollektív etnikai magatartások folyamatosan változnak, nincsenek rögzített, stabil szociális, etnikai határok, csak kulturális áramlások és szüntelen találkozási, konfrontációs pontok léteznek.³⁰ Nem lehet tehát úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.

Az örökség fogalmának tisztázása is pontosan ezt helyezi előtérbe a nemzeti, etnikai sztereotípiák kutatásában. A nemzet azonosságát nem egyfajta feltételezett, állandó közös karakter jellemzi, hanem a megélt múlt, a közös jövőbe vetett hit, közös tevékenység, amely társadalmi cselekvés folyamatos útválasztás is egyben.³¹

²² SZEKFÚ Gyula, *Mi a magyar?*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939. A kötet előtti tisztelegsként, ugyanezzel a címmel, 2005-ben jelent meg ismételtlen egyfajta, történeti szempontú, nemzetikarakter-értelmezés: *Mi a magyar?*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, ROMSICS Ignác, Bp., Rubicon-Ház Bt., 2005. Illetve lásd az 1937-es, többek között József Attila és Ignotus Pál által írt, *Mi a magyar most?* kötetre hasonló módon reflektáló munkát: *Mi a magyar most?*, szerk. SÁNDOR Iván, Bp., Kalligram, 2011.

²³ STRÖMPL Gábor, *A geográfia mibenléte*, Földrajzi Közlemények, 1921, 100–105.

²⁴ KÓSA, *A magyar néprajz*, i. m., 189–210.

²⁵ BIBÓ István, *A magyarságtudomány problémája* = B. I., *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, II, Bp., Magvető, 1986, 553–568.

²⁶ PRINZ Gyula, *Magyar Földrajz: Az Államföldrajzi kép* = P. Gy. et al., *Magyar Föld, Magyar Faj*, III, Bp., Királyi Egyetemi Nyomda, 1936–1938, 140–232.

²⁷ *Uo.*, 229, 233–285.

²⁸ Lásd HUNYADY György, *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*, Bp., Akadémiai, 1996; *Sztereotípiakutatás*, szerk. HUNYADY György – NGUYEN LUU Lan Anh, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2001; Biczó, i. m.

²⁹ Arjun APPADURAI, *A lokalitás teremtése*, ford. SZELJAK György és ÁRENDÁS Zsuzsa, Regio, 2001/3, 3–31.

³⁰ Fredrik BARTH, *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*, ford. SAJÓ Tamás, Regio, 1996/1, 3–25

³¹ SONKOLY Gábor, ERDŐSI Péter, *Bevezetés = A kulturális örökség*, szerk. SONKOLY Gábor, ERDŐSI Péter, Bp., L'Harmattan, 2004, 7–23.

Hermann Bausinger (1926–), az európai néprajztudomány doyenje, a német újraegyesítés után pár évvel írt egy könyvet *Tipikus német* címen, amely kötetben a rosszemlékű „karakter” kulturális jelentésének mai lehetséges kereteit vázolja fel, saját „népe”, a németek kapcsán.³² Úgy véli, hogy a „mi a német?” kérdésének csupán kognitív megidéző funkciója van:

„A beszélgetéseknek talán a legfontosabb hozadéka az volt, hogy bepillantást engedtek abba, hogy milyen szerepet játszik a dolgok felületes osztályozása. A külföldi diákok természetesen tisztában voltak azzal, hogy igen korlátozott lehetőségük volt másokat megismerni és megfigyelni, és hogy ezért csupán a német valóság néhány szeletét ismerhették meg. Ennek ellenére alig álltak ellen annak a kérésnek, hogy valamilyen megállapítást tegyenek a németekről. Ugyanis nem az interjú vezette őket arra, hogy a tapasztalataikat nemzeti címkékkel lássák el, hanem ez a nézőpont már onnantól kezdve megvolt, hogy az idegen kultúrával először találkoztak. Azáltal, hogy egyes dolgokat »német« jelzővel illették, közös nevezőre tudták hozni a számukra szokatlan tapasztalatokat. Ez az osztályozás pedig egy olyan mozzanat, mely megszabadít bizonyos terhektől – azt az érzést közvetíti ugyanis, hogy az ember megértette az idegent, habár a legtöbb esetben nem történt más, mint hogy nevet adott neki.”³³

Az etnikai különbségek megnevezése – mondja ki könyvnyi teljedelemben, számos példával Bausinger is – az idegenségtapasztalat tudatos vagy tudattalan, folyamatosan formálódó szociális (találkozási) helyzeteiből adódik csupán. Az „igazi, tipikus német” fogalomköre véglegesen visszaszorult a karácsonyi vásárok étel-, ital- és tárgyi (leginkább giccs) világába.

A DEBRECENISÉG

³² Hermann BAUSINGER, *Typisch deutsch: Wie deutsch sind die Deutschen?*, München, C. H. Beck, 2000.

³³ *Uo.*, 25.

A debreceniség Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése*

„Debrecenről viszont tudjuk, amit tudunk; eszünkbe juthatnak Csokonai konfliktusai, aztán az Árkádia-pör; a konzervativizmus és a cívis keménynyakúság, amelynek szilárd alapot a kálvinizmushoz való lankadatlan hűség biztosít; a vidékiesség és a városiasság furcsa elegye, amilyen talán egyetlen városban sincs, és amely a városlakókat is városban lakó parasztoknak láttatja. A kemény rend, a hagyományok szorítása sok elfojtással járhat, ami elvezethet a konoksághoz éppúgy, mint a sunyisághoz és a kisebbrendűségi érzésből fakadó agresszióhoz. Sok tekintetben igazgaltalanul elmarasztaló, máshonnan nézve talán büszkeségre is okot adó és vállalható minősítések.”¹

Tudjuk, amit tudunk – mondja Kálmán C. György Térey János Debrecen-drámájáról szóló szövegében, ahol ezt követően, az így megidézett, hagyományozott tudás alapján sorolni kezdi a debreceniséghez tapadt sztereotípiákat, hogy aztán végül mindezek szögesen ellentétes megítélhetőségére utaljon. Ez az a kettősség, amely Szabó Magda és Borbély Szilárd Debrecen-drámáit és általában Debrecen-képét is ellentétes pólusokhoz sorolja, miközben a megítelt jelenségek sokban hasonlónak tetszenek mindkét esetben.² A mindig kéznél lévő sztereotípiák és ezekre alapozott ítéletek mellett azonban több szempontból mégsem olyan kézenfekvő, mit kell értsünk debreceniségen, amint erre Kálmán C. György is utalt írása bevezető soraiban: „Hogy mi az a debreceniség, azt ha nem is lehetetlen, de nagyon körülményes lehet racionálisan megfogalmazni. Alapos mentalitástörténeti kutatások kellenének hozzá, minimum [...] És persze az is kérdéses, hogy valóban van-e ennek a városnak valami különös-különleges hatása az ott lakók vagy ott nevelkedettek gondolkodására.” A lehetőségek óvatos latolgatása mögött a debreceniséggel kapcsolatos legégetőbb kérdés fedezhető fel: Vajon e kifejezés *megnevez* valami létezőt avagy inkább maga *konstruálja* azt?³

* Jelen tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹ KÁLMÁN C. György, *Egy nébész nap Debrecenben (Térey János: Jeremiás avagy Isten hidege, Magvető, 2009)*, Műút, 2010/18, 64–65.

² Szemléletes példa erre a debreceniséget szimbolizáló Domokos Lajos alakjának végtelen ellentétes megformálása kettejüknél (Szabó Magda: *A macskák szerdája*, Borbély Szilárd: *Istenasszony Debrecen*).

³ Balogh Istvánnak a kérdést vizsgáló, 1969-ben megjelent, alapvető tanulmánya (*Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 11–50.) arra a gondolatra épül, hogy a város történeti fejlődése kialakította 'Debrecen önálló karakterének jegyeit', ez az 'öszönös létforma tudatossá vált'

A jelen dolgozat e kérdést állítja középpontba, címével is jelezvén a Balogh István tanulmányának örökségével való számvetés szándékát. Az első rész azt vizsgálja, hogy megszületésekor milyen összefüggésekben és jelentésekkel tűnik fel Kazinczy szövegeiben a 'debreceniség' szó, illetve a hozzá kapcsolódó kifejezések (debreczenizmus, debreczeniség, Debreczen, Dea Debreczen, Debreczeni Grammatika, Pipa-céh, mendikás, kálvinista), míg a második egység Kazinczy vitapartnereinek szövegeit, azok vitapozícióját elemzi, különös tekintettel a szóbeliség, kéziratosság és nyomtatás közegeiben folyó vita medialitására. A harmadik rész kitekint a debreceniség-vita örökségére, s mintegy összegzőként megpróbál választ adni az imént exponált kérdésre.

I. Kazinczy retorikája

Vizsgálódásunk nem kívánja felmondani a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per jól ismert történetét (noha a vizsgált szöveganyag nem kis része ezekkel kapcsolatos),⁴ valamint a részletes kritikátörténeti elemzés sem célja.⁵ Ellenben a szóhasználat vizsgálatában teljességre törekszik (még ha Kazinczy esetében ez legjobb esetben is csak aszimptotikusan érthető), s fő célja a vita retorikai megalkotottságának elemzése. Rendelkezésre áll elektronikusan (teljes szövegű keresésre alkalmasan) a levelezés most már mind a 25 kötete,⁶ az összes önéletírás és a hozzájuk kapcsolódó feljegyzések, a periodikákban megjelent cikkek, a nyelvvel és grammatikával kapcsolatos kéziratosszöveganyag.⁷ Szisztematikus vizsgálatuk és a talált előfordulások kontextualizálása a dolgozat első részének tulajdonképpeni tárgya.

1. Debreceniség, debreczeniség, debreczenizmus (1805–1807)

a) A 'debreceniség' jelentése Kazinczy szóhasználatában

A tanulmányunk címében szereplő szó, a debreceniség eredeti alakjában: debreczeniség. Ez Kazinczy szövegeiben 11 helyen bukkan fel (az egy mondatban, bekezdésben lévő

az idők során, 'az irodalom pedig nevet adott neki', ez a 'debreceniség fogalma', amelynek Kazinczy 'volt szülője és közismertté tevője', s amely Kazinczy után 'már régóta éli önálló életét'. A kérdéskört áttekintő legújabb, 2014-es monográfiában Lakner Lajos ezzel szemben a debreceniséget 'Kazinczy különös, fogalmilag alig-alig értelmezhető szóalkotásának' tartja, amely a gyakori ismétlés révén 'kulturális toposzá, kollektív reprezentációvá' vált, és 'újabb és újabb nemzedékekre áthagyományozódva megszabta a városról való gondolkodást'. LAKNER Lajos, *Az Árkádia-per fogságában*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 10, 70–71.

⁴ Ezek szöveganyaga gyűjteményesen hozzáférhető több kiadásban (Julow Viktor, Vargha Balázs, Szalai Anna), s alapvetőek a történeti feldolgozások is, amelyek jobbára valamely oldal szempontjából írják meg a történetet (mint például Váczy János, Julow Viktor).

⁵ Az utóbbi időszak irodalomtörténet-írásából három monográfia is kimerítően foglalkozik a Kazinczy–Debreczen viszonyal, elsősorban eszme- és kritikátörténeti szempontból (Csetri Lajos, Gyapay László, Bíró Ferenc). Ezek közül leginkább Bíró Ferencé (*A legnagyobb pennaháború*, Bp., Argumentum, 2010) vet fel olyan szempontokat, amelyek elemzésünkben meghatározóak, így vonatkozó megállapításaira utalunk a továbbiakban, még ha megközelítésünk alapvetően eltérő az övétől is (lásd erről bővebben, például az 55. l. jegyzetben).

⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI., kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911; XXII., kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927; XXIII., kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960; XXIV., kiad. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013; XXV., kiad. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. (A továbbiakban: KazLev.)

⁷ Lásd ezek nagy részét: *Kazinczy Ferenc összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2016–2018 (DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei), http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/

többszöri előfordulást egynek számolva), s ezen előfordulások két kivételtől (1812, 1815) eltekintve 1805. március–áprilisra (3) és 1806. szeptember–decemberre (6) esnek, a Csokonai-nekrológ körüli vita és az Árkádia-per idejére. A 'debreczenismus' szó szinonimának tekinthető, mert mikor Kazinczy egy levélben felidézti, mit írt egy korábbi levélben, az egyikben 'debreczenismus'-t, a másikban 'debreczeniség'-et ír. A 'debreczenismus' háromszor fordul elő, 1806 februárjában, októberében és 1807 szeptemberében. Az Árkádia-per során közölt egyik cikkben, az 1806. november 5-én keltezett, 1807 elején megjelent *Felelet a' Feleletre* címűben a 'Debreczeniség' kifejezés szerepel, melyet szintén szinonimaként használ (s lehet, hogy csak sajtóhiba a kimaradt *i* betű). Összesen tehát 15 szöveghelyről van szó, s ebből mindössze 4 tartalmaz érdemi információkat a szójelentést illetően, a többi csak megnevezés, említés.

Legelső feltűnése pusztá megnevezés, amely Kazinczy Nagy Gábornak írott, 1805. március 6-i levelében található:

„az csak ugyan tagadhatatlan, hogy a' Cs. munkájában sok kitörlni való van a' sok csudálást érdemlő szépség mellett. Neki az én ítéletem szerint legfelségesebb munkája a' *Pillangó*, a' *Remény*, a' *Szemrehányás*. De ebben is van holmi, a' mi változtatást kíván. Osztán a' rend; holmi le nem vetkezhető *Kalvinistaság*, és a' mi a' Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: *Debreczenység*.”⁸

E megfogalmazásból leginkább csak a 'kálvinistaság' és 'debreczeniség' viszonyára következtethetünk, nem pedig tartalmára, s a Csokonai műveivel szembeni kifogások sem innen derülnek ki. Két másik Nagy Gáborhoz szóló levélben 1805 és 1806 áprilisában⁹ Kazinczy úgy használja a szót, mintha teljesen nyilvánvaló jelentésű volna, s feltűnik itt az az alapgondolata, hogy még a 'jobb fők' sem teljesen mentesek ettől Debreczenben. Ezt 1806. októberi két levelében is megismétli.¹⁰ Más említések csak a Debreczen-ellenesség megjelenítését szolgálják (ilyen másik két 1806. októberi levél és egy Rumynak írott 1807 szeptemberéből¹¹), vagy csak egyszerűen megnevezésként funkcionálnak (mint a két 1810

utáni levélben¹²). Egy levél van 1806 februárjából,¹³ amely az eddig látottaktól teljesen eltérő összefüggésben használja a 'debreczenismus' szót, erre majd a *Debreczeni Grammatika* kapcsán térünk vissza.

A 15 szöveghelyből tehát egyet más összefüggésbe utaltunk, tízet részletes kifejtést nem tartalmazó megnevezésnek találtunk, mindössze a maradék 4 esetben figyelhetünk meg a 'debreczeniség' tartalmi jegyeire utaló megfogalmazást, 3 levélben és 1 hírlapi cikkben, az 1806. szeptember 30. és december 8. közötti bő két hónapban. Ezeket teljes szövegösszefüggésükben idézzük, félkövérrel kiemelve a meghatározás jellegű részeket:

„Valóban ez, hogy Nagy Gábor Úr, a' ki nekem barátom, *ebbe ártja magát*, és *nem nekem ír*; a' ki a' Jelentést tette és a' kivel szorosbb barátságban van mint Veled, egyik jele a' Debreczeniségnek. **Ki vagyok, mi vagyok, én mindent tudok, nékem mindenben van helyem, és ezt vagy azt én szint úgy tudom, mint a' ki azt különös studiummal tanulta, ez Debreczeniség; 's nékem úgy látszik és így úgy van, 's meg sem gyanítani, hogy az lehessen másként.**” (Cseréy Farkasnak, 1806. szeptember 30.)¹⁴

„De Debr. ben egy bizonyos nevetséges fastus, túrhetetlenség és magával eltelés lelke lebeg, mellyet a' miolta tapasztalásokat tenni tudok, soha másutt még nem tapasztaltam. A' Debreczeniek közt kettőre találtam, a' ki léggé egyenes volt megismerni hogy **ez a' Debreczeniség a' Debreczenieknek indelebilis character** mint a Pápista sacerdotium, és hogy ez olykor is kiüti rajtok magát, mikor észre nem veszik 's nem is akarnák. **Ők a' magok szemekkel látnak, magok fülekkel hallanak, 's az a' szem jól lát, az a' fül jól hall, 's valami avval meg nem eggyez, az mind rossz. Ők ugyan nem mutathatnak semmit a' min ízlés volna, de azért ők ítélik-meg, ha a' mások munkáján ízlés van e? 'S így bukdosik közöttük a' legtökéletesebbike is a' legtökéletesebbeknek.**” (Fazekas Mihálynak, 1806. október 9.)¹⁵

De kiki tudja, ha Debreczen ismeri, mit értenek közönségesen 's Debreczen Debreczeniségén, és hogy ott a' *kis-városi lélek*, melly irtóztató játékot üz. **Ott minden a' maga szemével lát, 's próbálja bár valaki mondani, hogy az nem mindenkor jól lát! ott minden mindent tud** (*Felelet a' Feleletre*, Széphalom, Novemb. 5-dik 1806.)¹⁶

még: „Sie sehen, dass mein Anti-Debreczinismus sich noch nicht gelegt hat.” Romy Károly Györgynek, 1807. szeptember 20., KazLev., V, 163.; 1168. sz.

¹² „a' Debreczeniség ezt még a' Cancellariusnak is irigylette” Kölcsey Ferencnek, 1812. február 5., KazLev., IX, 272.; 2143. sz.; „Ez a' kedves barátom engem nagyon elkínzott a' maga Debreczeniségei által annyi esztendőök olta” Kölcsey Ferencnek, 1815. október 2., KazLev., XIII, 218.; 3014. sz., október 15-i dátummal, amelyet Szabó G. Zoltán korrigált, *Kölcsey Ferenc levelezése*, I, 1808–1818, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 942.

¹³ „a' Debreczenismus! – az az, az a' puritanusi makacsság, melly nem mer 's nem is akar semmit változtatni, bővíteni, még a' hol látja is hogy a' nyelv azzal sokat nyerne” Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 23., KazLev., IV, 60–61.; 880. sz.

¹⁴ KazLev., IV, 344.; 1005. sz.

¹⁵ KazLev., IV, 356.; 1012. sz.

¹⁶ Hazai Tudósítások, 1807. Boldog Asszony hava (január) 21., I, 6. sz., 45. Mint említettük, a 'Debreczeniség' alak sajtóhiba is lehet, ahogy a 'Debreczen' előtt álló 's is, mert helyesebbnek tünne ott a névelő (a).

⁸ KazLev., III, 278.; 729. sz.

⁹ „Csokonainénak Debreczeniségén nem botránkozom: de igen a' jó és eszes, sőt tiszteletet érdemlő derék emberek' debreczeniségén.” 1805. április 30., KazLev., III, 322.; 751. sz.

„Csokonaiból akarhatja ellen is sokszor kitört a' Debreczeniség és az Ur szava szerint a' Mendikási tónus.” 1806. április 29., KazLev., IV, 137.; 914. sz.

¹⁰ „Illyet az ember csak Debreczenből várhat, hol a' mint már megírtam, a' Debreczeniségtől a' legjobb fők sem lehetnek egészen mentek.” Kiss Imrének, 1806. október 26., KazLev., IV, 382.; 1024. sz.

„Kis Imre Úr nem régeből írt nekem egy elkeseredett levelet, 's azt tudakozza tőlem, ha levele megérdemlette e hogy az egész Publicum előtt tégyek eránta panaszt, 's Debreczeniséggel – melly a' Csokonay hiszemje és vallomja szerint is, annyira eltörölhetetlen karakter, hogy attól a' legjobb fejek sem szabadulhatnak-meg ha egyszer Debreczenben szívták a' levegőt, – Debreczeniséggel mondom azt veti mellé, hogy levelére adott válasznak az az egész contentuma, hogy miként mer egy oly tudatlan ember mint ő egy oly tudósna mint én, valamely munkáján critizálni? – A' Debreczeniség' kipattanására nem felelek; azt cselekedni nem illene, gondolom, hozzám”. Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. október 31., KazLev., IV, 387–388.; 1027. sz.

¹¹ „Minden Debreczeniség és Antidebreczeniség mellett szeressük egymást, s maradjunk barátok Ur Fő Hadnagy Ur.” Fazekas Mihálynak, 1806. október 9., KazLev. IV. 358.; 1012. sz. Ezt még idézzük, s ezt ismerteti a következő levél: „Azzal rekesztettem bé levelemet, hogy minden Debreczenizmusunk 's Antidebreczenizmusunk mellett maradjunk barátok etc. etc.” Nagy Gábornak, 1806. október 14., KazLev. IV. 365.; 1015. sz. Lásd

Én részemről azt tartom Debreczeniségnek, midőn valaki mindent a maga szemével lát, a maga fülével hall, mint a sárgaság eszméletlen kórja, s vitatja, hogy a dolog nem Erscheinung, hanem Ding an sich selbst, s nem csendesén vitatja mint a subjective igazat látó, hanem kárhóztatva azt, a ki másként ítél, s magának tetszésében vad röhögésekre fakadva azok ellen, a kiknek az másképpen látszik, holott az azoknak stúdiuma, nem az övé. (Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. december 8.)¹⁷

A megfogalmazások hasonlósága szembeötlő. Kazinczy szokása volt, hogy egy megtalált gondolatot és annak nyelvi formáját egy adott helyzetben, viszonylag szűk időkerben többször felhasználta szövegeiben, ezúttal is ez történt. 'Debreczeniség'-ként azt a magatartásformát nevezte meg, amikor valaki érdemi tudás nélkül mindig mindent jobban tud, s intoleráns mindazokkal szemben, akik másként vélekednek. Ennek kifejezésére pedig a 'maga szemével lát, maga fülével hall' formulát használta következetesen.

b) A 'maga szemével lát, maga fülével hall' formula

A látás metaforája az 1780-as évek közepétől kezdődően több eszmetörténeti probléma megjelenésével kapcsolatos Kazinczy írásaiban.¹⁸ Időben elsőként jelentkezik a szabadkőműves hermetizmussal való számvetés két töredékben maradt versben (*A vallástalan* címen ismert költemény és a *Daimonia*), melyek a 'színről színre látás' utáni vágy, az arra való törekvés veszélyeit vetítik elő.¹⁹ A fogság után az 1801-ben elkezdett és 1811-ben befejezett Török Lajos-episztola e versek újrírásának, illetve tulajdonképpen megírásának tekinthető, ahol is az embertől elzárt titok megismerésének vágyát emberi léptékű célokra cseréli fel. Levélbeli kommentárjaiban külön felhívja a figyelmet az ezt megfogalmazó szöveghelyre, amely szintén a látás metaforáját használja: „Láss! a mit kerestél / Nyúlj bé mellyedbe, s felleled.”²⁰ Az elzárt titok keresése helyett arra a bizonyos belső Kalauzra kell figyelni, amit pályája során annyiszor emlegetett Kazinczy különböző összefüggésekben.

Az 1780-as évek végén a rousseau-i savoyai vikárius nyomán kialakított „Kalauz” és szinonimái, a „Vezér”, az „értelem”, a „lelki-isméret”, az „interna vocatio” mind-mind azt a megkérdőjelezhetetlen belső sugallatot próbálják megnevezni, amelyben az erkölcsi-emberi autonómia tételezhető.²¹ Mint az *Orpheus* lélek halhatatlanságáról szóló hosszú jegyzetében írja Kazinczy,

„[a teremtő] a belém fújtt isteni particellát, vagy egy értelemben vévén, önnön-magammat adta annyira Vezéremnek, hogy ha ezt követem, ha hibázok is, helyesen lépek; ha pedig nem ezt követem, ha helyesen mégyek is hibázok [...] miért volna tilalmas azt, a mit érez, ki-mondani egy oly Irónak, a ki interna vocatiot érez arra, hogy mondja a mit lát.”²²

Az 1803-as, Puky Ferencnek írott levélben, melyben Kazinczy korábbi szemlélete több elemét is felülvizsgálta, a Kalauz szerepe változatlan maradt.²³ A saját szemmel látást viszont ekkor már nem tekinti általános emberi jellemzőnek, mint korábban, Szaitz Leóval vitázva.²⁴ Ha ugyanis a maga szemével látó (mint Kazinczy érvel az előző alfejezetben idézett szövegekben) megfelelő stúdiumok és kiképzett ízlés nélkül lát, akkor nem lát és nem ítél jól, legalábbis ahhoz képest, aki a tudás és az ízlés birtokosa. Sőt, a 'debreczeniség' saját szemével való látása még az átlag látásához képest is hamis, mert – hasonlata szerint – úgy lát, „mint a sárgaság eszméletlen kórja”.

Az 1806. szeptember 23. előtt készült *Magyarászó jegyzésekben* e hasonlat kifejtve szerepel, pontosan felvázolva az imént jelzett szembeállításokat:

„Azon jusát, hogy kiki a maga szemével láthasson, meg kell hagyni mindennek; az igen is becses elsőségünk. De bár csak azok, a kik nem a szerént látnak mint *mindnyáján mások*, vagy a mi még jobb, a *jószeműek*, meggondolnák, hogy a sárgaság kórja is a maga szemével lát és még is hibásan lát, s nevetségnek e, vagy csak szánakozásnak tárgyává leszen, midőn másokkal ellenkezik és azt vitatja, hogy a mit ezek fejérnek mondanak, az sárga, és a mi nekik kéknek látszik, az zöld; és így a mások kárhóztatásában s oktatgatásában ne volnának oly felette serények.”²⁵

Az utolsó tagmondat már egy újabb vonást említ, amelyet a fentebb idézett négy szöveg mindegyike ugyancsak szóvá tesz: a más vélemény (látás) kevély és harsány semmibe vételét. Szentgyörgyinek fogalmazza meg a sárgaság hasonlat után, hogy az ilyen látás „nem csendesén vitatja mint a subjective igazat látó, hanem kárhóztatva azt, a ki másként ítél”. Saját látás és saját látás között e tekintetben is különbséget tesz, újabb elemét képezve a formula által kiépített ellentétező szerkezetnek.

A *Magyarászó jegyzésekben* azonban a maga szemével lát' formulával jellemzett magatartás még nem azonosítódik a 'debreczeniség'-gel, ahogy több más korabeli szövegben sem. Kazinczy az imént idézett részt az 1806. július 30-i keltezésű, Csokonai sírkövérről szóló cikkének szerkesztő által kihagyott második feléből emeli át, kevés változtatással,²⁶ s mikor a sírkő tervet megjegyzésekkel illető Kiss Imrének válaszol szeptember 8-án, ugyancsak felhasználja e hasonlatot, a 'debreczeniség' megnevezés nélkül, de 'Debreczen'

²² *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2001, 69–70.

²³ KazLev., III, 34–37.; 579. sz.

²⁴ „Hadd mondja a mi felől őt lelki-ismérete meg-győzte; minekutánna ez a veszni indult Világ látni mer, s nem állítja véteknak, hogy az értelem belső sugallását kövesse”. *Első folyóirataink: Orpheus, i. m.*, 62. (Kiemelés tőlem: D. A.)

²⁵ Hazai Tudósítások, 1806. Mind-Szent hava (október) 11., II, 30. sz., 254. (oktatgatásában em.)

²⁶ A Váczy-kiadásban a szerkesztőnek, Kultsár Istvánnak szóló levélként szerepel: KazLev., IV, 247.; 963. sz.

¹⁷ KazLev., IV, 423–424.; 1045. sz. Szentgyörgyi november 18-án kérdezte, mi a debreczeniség: *uo.*, 1035. sz.

¹⁸ Itt utalunk arra a családi vonatkozásra, melyre Orbán László hívta fel figyelmünket. Egy kései kéziratot feljegyzésében Kazinczy említi, hogy nagyapjától, Bossányi Ferenctől sokszor hallotta a fordulatot: „Kiki a maga szemével lát”. MTA KIK, K 643. 20b.

¹⁹ A 'színről színre látás' bibliai szöveghelye előfordul a versekben, minderről részletesen lásd dolgozatunkat: *Kazinczy Daimoniájának hermetizmusa = „Szirt a habok közt”: Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 95–103. A versekről áttekintően: *Kazinczy Ferenc: Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (a továbbiakban: KazKölt.), II, 151–157.

²⁰ KazKölt., I, 244, a jegyzés: 245, valamint 238.

²¹ Lásd részletesen: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Bp., Universitas, 2009, 403–406.

nel összefüggésben.²⁷ Sőt, a most vizsgált 1805–1806-os időszakban már a Csokonai- nekrológ kapcsán kipattant vitában is alkalmazta e formula szelídebben fogalmazott változatát Szentgyörgyi Józsefnek válaszolva: „Ti úgy láttok, 's nem tehettek róla, hogy úgy láttok. Igen jó; de a' ki helyesen akar ítélni, annak magát elébb alkalmatossá kell tenni az ítéltetésre; és ha egy részről csak a' maga szemének hiszen is, illő, hogy légyen egy kis deferentiával azoknak ítéletek eránt, a' kik nem egészen érdemetlenek figyelmére.”²⁸

A 'maga szemével lát, maga fülével hall' formula az idézett szövegekben tehát egy magatartást fejez ki, amelynek Kazinczy az Árkádia-per négy vitaszövegében a 'debreczeniség' nevet adta az 1806. szeptember 30. és december 8. közötti bő két hónapban. A formula nyelvtani alanya mind a négy esetben más,²⁹ a cselekvő azonban, melyhez ez a magatartás rendelődik, azonos: 'Debreczen' (akármit/akárkiket jelentsen is). Hogy ezt az egyáltalán nem egyértelmű jelentésvonatkozást megérthessük, át kell tekintenünk a 'Debreczen' név korabeli használatát Kazinczy ugyanezen időbeli szövegeiben, elsősorban abból a szempontból, *milyen retorikai alakzatként értelmezhető, milyen formulák és allúziók kötődnek hozzá.* A 'debreczeniség' kifejezés a Csokonai- nekrológ vitája idején, 1805 márciusában tűnik fel először, s a 'Debreczen' nevet is lényegében ekkor veszi használatba Kazinczy: 1801 és 1804 között ötször szerepel a levelekben (és kétszer a Dea Debrecen formula), 1805 márciusától 1807 nyaráig viszont mintegy félszázszor fordul elő, s ehhez számíthatjuk még a hírlapi cikkeket.³⁰ Ezt követően ismét visszaesik használatának gyakorisága, csak bizonyos művekkel összefüggésben sűrűsödik meg 1808 és 1810–1811 körül, de előfordulása nem haladja meg a tízet egyik alkalommal sem.

2. Debreczen (1805–1807)

a) Alakzatok

Fazekas Mihály 1806. szeptember 23-i levelében Kazinczynak szegezi a kérdést:

„Mit tesznek azok az én Hazám ellen való felkiáltások, mellyeket még minden levelébenn olvastam, annélkül hogy magyarázattokat vehettem volna. Eleinte csak azt gondoltam, hogy a' Debreczen név alatt, csak némely népsepreit szaporító személyeket ért a' Tekintetes Úr, a' millyenek mindenütt vannak (ámbár azokat sem illett volna egy

publicum nevével nevezni), de egy nem régi leveléből azt kell ki hoznom, hogy minket mindnyájunkat, kik itt lakunk, vagy igen ostobáknak vagy felette gonosz embereknek tart.”³¹

Kazinczy október 9-i levelében először mintha kitérni próbálna (sokat szeret, nem akar senkit bántani), majd mégis válaszol, hogy a 'debreczeniséget' érti e név alatt (ezt a részt idéztük fentebb), végül a 'debreczeniség' példáit sorolja, név nélkül, de jórészt azonosíthatóan. S minthogy Kiss Imre október végén a nyilvánosság elé lépett, Kazinczy erre válaszul a nyilvánosság számára is kifejti álláspontját már idézett, november 5-i keltezésű *Felelet a' Feleletre* című cikkében. Az előzmények ismeretében némileg álságosan írja, hogy reméli, „indulgentiával veszi a' Ns. Város, hogy mentségemben az ő neve említetett, holott ottan csak némelly nevezetesebb Lakójit kellett vala említenem”, de ez az eljárás nem egyéb, mint „a' Rhetoroknak az a' szóllások, midőn a' Rész helyett az Egész említetik”,³² vagyis értelmezésében a 'Debreczen' név *synecdoche*.

Kazinczy maga állítja tehát cikkében, hogy a 'Debreczen' név *synecdoche*, e névnek azonban egyrészt nem találjuk konstans jelentését szövegeiben, az mindig adott kontextusokban konkretizálódik, ha konkretizálódik egyáltalán, másrészt Kazinczy végső soron nem tudja vagy nem akarja pontosan meghatározni azt. Ami meghatározást ad, az valójában nem az 'Egész' 'Részét' nevezi meg, mert a 'debreczeniség' mint magatartás 'Debreczennek' nem része. Viszonyuk másként írható le: 'Debreczen' ágens szerepben tűnik fel, egy magatartás reprezentánsaként, amely magatartás épp ezért neveztetett el 'debreczeniségnek'. Ha pedig ez így van, akkor a *synecdoche* alakzata helyén a *personificatio* alakzatát kell felismernünk, hiszen egy megszemélyesített Debreczen-képzet áll immár előttünk, amely önállóan cselekszik:

„Szeretném tudni, mit mondott Debreczen”.³³

„De szeretném tudni, mint tenné tehát Rochefoucauld *magyarúl* magyarra Debreczen”.³⁴

„Mit mond ezeknek munkájokra majd Debreczen?”³⁵

„Debreczen nem tudja mit akar a' márványon az *Arcadia*?”³⁶

„Debreczentől az illy dolgok kitelnek.”³⁷

„Debreczen melly arrogantiával szokott itélgetni mindenről”.³⁸

„Debreczen észére fog térni”.³⁹

„Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait”.⁴⁰

³¹ KazLev., IV, 321.; 997. sz.

³² Hazai Tudósítások, 1807. Boldog Asszony hava (január) 21., I, 6. sz., 45. (indulgentia = elnézés, megbocsátás)

³³ KazLev., III, 278.; 729. sz.

³⁴ KazLev., III, 435.; 817. sz.

³⁵ KazLev., III, 438.; 820. sz.

³⁶ KazLev., IV, 319–320.; 996. sz.

³⁷ KazLev., IV, 358.; 1012. sz.

³⁸ KazLev., IV, 474.; 1066. sz.

³⁹ *Uo.*, 475.

⁴⁰ KazLev., IV, 484.; 1070. sz.

²⁷ „ámbár kiki a' maga szemével lát, 's annak látását senki kedvéért nem kéntelen megtagadni, mindazáltal csak ugyan jól esnék meggondolni, hogy a' sárgaságban lévő ember is a' maga szemével lát, és még is jól teszi, ha nem vitatja makacson, hogy a' mit mások fejérnek és kéknak mondanak, sárga és zöld, mert ő annak látja. – Oh Debreczen, Debreczen, kinek vastag atmosphaerája még az ollyan embereket is, mint Szentgyörgyi és Kis Imre, bé tudja ködösíteni.” KazLev., IV, 309.; 990. sz.

²⁸ KazLev., III, 288.; 733. sz.

²⁹ „Ki vagyok, mi vagyok, én mindent tudok...”

„Ők a' magok szemekkel látnak...”

„Ott minden a' maga szemével lát...”

„valaki mindent a' maga szemével lát...”

³⁰ Ebben az esetben már nincs mód minden szöveghelyet idézni, hiszen sok előfordulást regisztrálhatunk, még akkor is, ha eltekintünk pusztá helynévként való használatától kelteésekben, címzésekben, vásár megjelölésekben stb.

„Mit csinál Debreczen, azt éppen nem tudom.”⁴¹
„Debreczen lassabb hangon fog dictátoroskodni.”⁴²

A két alakzat, a synecdoche és a personificatio, ha egymásra vonatkoztatjuk őket, végső soron kioltja egymást, hiszen az egyikben a részre vonatkozás, a másikban az egységképzet a domináns jelentéselem. A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per időszakában azonban reflektálatlanul élnek egymás mellett, áttűnnek egymásba, igazából csak egy alkalomról tudunk, mikor e látens kettősség szövegszerűen és tudatosan megjelenítődik. Kazinczy egy sárospataki professzor kinevezése kapcsán írja Nagy Gábornak 1806 júliusában: „Eszembe jutta a' mit Porkoláb felől, mikor Professornak választatott, az az execrabilis Debreczen mondott volt. (Debreczent szidom, pedig nem Debreczen, hanem csak egy Debreczeni ember mondott.)”⁴³ Az, hogy a két alakzat használatában e bő két év alatt mégis inkább a personificatio tűnik dominánsnak, különösen azon formulák által érzékelhető, amelyek ugyancsak a 'Debreczen' névhez kötődnek.

b) Formulák

Amikor Kazinczy először leírja a 'debreczeniség' szót Nagy Gábornak szóló 1805. március 6-i levelében, még azt is kérdezi: „Szeretném tudni, mit mondott Debreczen és az Úr mit mondott a' Cs haláláról tett jelentésemre.”⁴⁴ Világos a különbségtétel, Nagy Gábor nem tartozik 'Debreczen'-hez, akárhogy is értjük azt, s ez a februári levelek tanúsága szerint vonatkozik másokra, így Szentgyörgyi József, Fazekas Mihályra, Kiss Imrére is. Éppen emiatt erős a megdöbbenése, amivel fogadja az ő értetlenségüket a nekrológgal kapcsolatban, amit ezzel a többször használatos formulával fejez ki: „fájt, mondom, az nekem, hogy *Debreczennek jobb fejei* közül senki sem volt, a' ki megértett volna, és meg nem értvén bennem megbotránkozott és megítélt.”⁴⁵ Azokat érti itt (a levélben név szerint is említve), akikkel később vitára kel, de ekkor még újnak és nehezen elfogadhatónak tűnik számára, hogy esetleg őket is be kell sorolnia a 'debreczeniséggel' azonosított 'Debreczen' név hatálya alá.

Ekkor még láthatóan mások tartoztak oda, noha ezt nem tematizálja közvetlenül. De Csokonai műveinek átdolgozott kiadását tervezvén, 1805. február 10-én még Szentgyörgyi József közvetítésével Fazekast szeretné megnyerni társnak, mert ha „Dombinak a' kezébe esne a' munka, *megovidiusozná* etc., ha Szilágyi Gábornak etc. etc. megszilágyizná.”⁴⁶ Amikor arról értesül Szentgyörgyitől, hogy Kiss Imrék már hozzáálltak a kiadáshoz, újólág az előbb látott megdöbbenéssel teszi fel neki a költői kérdést: „a' Halmiak jobban fogják tudni mint én? jobban e azok, a' kik soha egy sort is nem nyomtattattak, ha szintén nékem kedves és becsült barátaim is?”⁴⁷ A második utalás 'Debreczen jobb fejeire' vonatkozik, az első Domy Mártonra és az őt és Csokonait a kollégiumban körülvevő

körre, a név gúnyos kifordításával.⁴⁸ Mindebből sokkal pontosabban nem határozható meg a 'Debreczen' név érvényességi köre, noha látszik, hogy ez a kör (mint 'Rész') változik az idők során. A 'Debreczen jobb fejei' formula épp ezen jellegzetesség által eredendően szinekdochés alapviszonyra épül. E szemléleti keretben elvileg még elgondolható a 'Debreczen'-től való különállás Debreczenben élve. A formula megfogalmazása és használata a Csokonai-nekrológ utáni rövid időben⁴⁹ éppen ezen evidencia megrendülésének pillanatát mutatja.

Kazinczy 1806 elejétől egy másik formulát kezd alkalmazni ugyanezen jelenség leírására, először a *Debreceni Grammatikával* összefüggésben, majd általában is: „Az a' Debreczeni levegő mindent elront a' maga dögleletességével”.⁵⁰ E formula már elvileg tagadja a Debreczenben 'Debreczen'-től való különállás lehetőségét, ahogy azt a 'jobb fejekre' nézve is nyilvánvalóvá teszi: „Oh Debreczen, Debreczen, kinek vastag atmosphaerája még az olyan embereket is, mint Szentgyörgyi és Kis Imre, bé tudja ködösíteni”;⁵¹ a 'debreczeniség' pedig így „annyira eltörölhetetlen karakter, hogy attól a' legjobb fejek sem szabadulhatnak-meg ha egyszer Debreczenben szívták a' levegőt”.⁵² A formula nyelvtanilag még (birtokos vagy minőség) jelzős szerkezet, így a ható tényező az a 'levegő', 'atmosphaera', 'clima', amely 'Debreczenhez' e szerkezet által van kapcsolva. Lényegét tekintve azonban már az általánosító tendencia hatja át, amely 'Debreczent' és a 'debreczeniséget' egységesnek és egybetartozónak láttatja e képes beszéd által.

A 'Debreczen intolerans lelke' formula 1806 szeptemberében tűnik fel, az Árkádia-per sodrásában.⁵³ Az 'intolerans' jelző érzékelteti, hogy itt valójában a másutt 'debreczeniség'-

⁴⁸ Az idézett rész után nem sokkal ez olvasható: „Ha én Cs. volnék, s' vissza tekinthetnék síromból, s meglátnám azt a' tudósítást, azt mondanám, hogy ez a' barátom olly kedves illatú halotti áldozatot gyújtott sírom felett, melly elfelejteti velem azt a' vastagságot a' mit Halmi szegeztetett sírfámra.” Csokonai sírfeliratát Domy Márton készítette, így a Halmi név alatt kétségtelenül őt kell értenünk. Toldy Ferenc számára még egyértelmű a célzás, ami Váczy János korában már nem az: Toldy Csokonai-életrajzában e szöveg helyhez azt a zárójeles jegyzést illesztette, hogy „az olvasó meg fogja a célzást érteni” (*Csokonai Mihály minden munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Hartleben, 1844, LXXVII.), Váczy a levél jegyzetében egy közlebről nem ismert Halmy Lászlót nevez meg, maga is jelezvén azonban az azonosítás bizonytalanságát (KazLev., III, 540.).

⁴⁹ „Fájt azt látni hogy mind a' te opinióban, mind a' Debreczeni jobb embereiben alá süllyedtem” Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 23., KazLev., III, 297.; 737. sz. „Csokonainéknak Debreczeniségén nem botránkozom: de igen a' jó és eszes, sőt tiszteletet érdemlő derék emberek' debreczeniségén”. Nagy Gábornak, 1805. április 30., KazLev., III, 322.; 751. sz.

⁵⁰ Nagy Gábornak, 1806. július 24., KazLev., IV, 232.; 957. sz. Vö. még: „Debreczen sem Grammaticában, sem a' Syntaxisban, sem a' Stylisticában bíró nem lehet. Valaki ott szívta a' levegő eget, az impestálva van. Még Csokonay sem rázhatta le egészen, a' mi lerázni való volt” Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 23., KazLev., IV, 61.; 880. sz.; „a' tett Critikák Debr. nek climájától jönnek” Fazekas Mihálynak, 1806. október 9., KazLev., IV, 359.; 1012. sz.

⁵¹ Kiss Imrének, 1806. szeptember 8., KazLev., IV, 309.; 990. sz.

⁵² Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. október 31., KazLev., IV, 387.; 1027. sz. Megjegyzendő, hogy az 'eltörölhetetlen character' kifejezés latin alakjában ('indelebilis character') szerepelt a Fazekasnak írott, többször citált október 9-i levélben is, ott egy hasonlattal ('mint a Pápista sacerdotium'). Ez a teljes formula sok év múlva visszaköszön majd, akkor a tógátusság említésével utalván 'Debreczen'-re: „A' Tógátusság indelebilis character mint a' Sacerdotium; a' tizedik generatió is ki lehet ismerni a' bides (büdös) döllyöt.” Helmezy Mihálynak, 1814. február 27., KazLev., XI, 252.; 2608. sz.

⁵³ „Én a' Debreczen' intolerans lelkét nem szenvedhetem, útálom”. Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. szeptember 23., KazLev., IV, 324.; 998. sz. Ez előtt csak egy hasonló említést találtunk, de más szerkezetben és kontextusban: „Debreczeni lelkű ember” Kis Jánosnak, 1805. július 14., KazLev., III, 378.; 784. sz.

⁴¹ KazLev., IV, 507.; 1081. sz.

⁴² KazLev., IV, 524.; 1086. sz.

⁴³ KazLev., IV, 232.; 957. sz.

⁴⁴ KazLev., III, 278.; 729. sz.

⁴⁵ KazLev., III, 288.; 733. sz. (Kiemelés tőlem: D. A.)

⁴⁶ KazLev., III, 260.; 717. sz.

⁴⁷ KazLev., III, 288.; 733. sz.

ként megnevezett magatartás értendő, a *Felelet a' Feleletre* című cikkében ez egyértelműen meg is fogalmazódik, éppen a 'maga szemével látás' formuláját megelőző mondatban: „kiki tudja, ha Debreczent ismeri, mit értenek közönségesen 's Debreczen *Debreczeniségén*, és hogy ott a' *kis-városi lélek*, melly irtóztató játékot űz.”⁵⁴ E megfogalmazás a kisvárosiasság tágabb fogalmi körébe vonja a 'debreczeniség' magatartását, mint annak egy megjelenési formáját, viszont mikor azt írja Fazekasnak, hogy „Debr.ben egy bizonyos nevetséges fastus, tűrhetetlenség és magával eltelés' lelke lebeg, mellyet a' miolta tapasztalásokat tenni tudok, soha másutt még nem tapasztaltam”, a városhoz rendeli az elítélt magatartást, ahogy a névadás maga is. A 'kisvárosi lélek–debreczeniség' kettősségének ez a feszültsége azonban rejtett marad, mert Kazinczy az előbbi az utóbbi értelmezéseként használja, s nem reflektál a fogalmi szétartásra.

A 'debreczeni lélek', mint az eddig feltárt többi formula, részben a debreceni 'jobb fejekkel' való konfliktus értelmezésére szolgál: „Nálam lévén Nagy Gábor Úr, mondta hogy az a' Debreczeni lélek irtóztató lélek, és meg vallotta, hogy azt levetkezni lehetetlen; úgy hogy ő tudja, hogy az őbenne magában is sokszor tudta nélkül üti ki magát.”⁵⁵ Jól érezhető ezúttal is, mint eddig mindig, az apologetikus szándék Nagy Gábor valamiféle különállásának hangsúlyozásában, de a formula alapkaraktere erre már nagyon korlátozott lehetőséget ad. A 'debreczeni lélek' ugyanúgy 'irtóztató', amint a 'debreczeni levegő' 'dögletes', a képzet viszont, amely a formula alapja, már antropomorfizált, s lényegében a personificatio alakzatával rokonítható, hiszen mintegy magához rendeli az egyéneket, akik nem szabadulhatnak hatása alól. Mindez egy némiképp démonizált Debreczen-képzet kialakulását jelenti.

c) Allúziók

E Debreczen-képzet egy rejtett, de a kortársak számára egyértelműen dekódolható allúzió által szakrális mintázat szerinti értelmezést is kap. Kazinczy a már idézett 1806. szeptemberi *Magyarázó jegyzésekben* méltatlankodva így kiált fel: „O Debreczen, Debreczen!” Ez a felkiáltó formula három 1806-os levelében is szerepel, s az egyik kifejtett formája explicitté teszi a benne rejlő utalást: „O Debreczen, Debreczen t'occidisti Prophetas et Apostolos! 's így leszesz bolonddád!”⁵⁶ Jézus jeruzsálemiekhez szóló intése idéződik meg

itt: „Jeruzsálem, Jeruzsálem! Ki megöli a prófétákat és megkövezed azokat, a kik te hozzád küldtetek”.⁵⁷ Kazinczy egy 1815-ös leveléből tudható, hogy egy régi versike szövegempléke is visszacsenghetett ebben: „O Debre|czen, Debre|czen t'oc|cisti| Profet et| aplos! ezt a' bohó hexametert tanultam valaha Patakon, de Debreczen is syncopalva volt így: *Jerelem, Jerelem, az az Jerusalem.*”⁵⁸ Nem tudjuk, hogy e 'bohó hexameter'⁵⁹ vagy maga a bibliai szöveghely járt-e Kazinczy fejében e formula használatakor, esetleg és inkább talán mindkettő, de a kortársak számára aligha jelentett gondot a bibliai utalás megértése.

Különösen úgy nem, hogy Kazinczy a Csokonai-nekrológ idején, 1805 márciusában még közvetlenül magát a bibliai utalást forgalmazta barátai körében. Mikor Csereynek azt írja, hogy „Jeruzsalem és az ő Irástudóji kárhozatot kiáltanak reám”, zárójelben csak közbeveti: „Debreczent értem, az intolerantia műhelyét”.⁶⁰ Szentgyörgyi Józsefnek két héttel korábban már leírta majdnem ugyanezt: „A' Jeruzsálem Bölcsi hadd kiáltssanak rám: Feszítsd-meg-et, azzal nem gondolok.”⁶¹ Ezt megelőzően azonban a levélben részletes és kifejtett applikációt olvashatott Szentgyörgyi és rajta keresztül mások is Debreczenben:

„Jeruzsálem, Jeruzsálem, Istennek szent városa! ostora és hóhérja az Isten kezeinek azok ellen, a' kik nem úgy hisznek 's szóllanak mint te! hogy nem vagyok én is egyike a' te Bölcsidnek, hadd magasztalnom én is a' megholt barátomat nem misanthropiával és cynicusi móddal, hanem az által, hogy meghalván ő, megholtanak Virgil, Horác, Ovid! etc. etc.”⁶²

A nekrológ kifogásolt kifejezéseit ('misanthropy, cynismus') Csokonai Domby Márton által készített sírfeliratával (meghalván ő, megholtanak Virgil, Horác, Ovid! etc. etc.) szembeviseli, ennek példájával támasztva alá a Jeruzsálem, azaz Debreczen Bölcsitől való különbségét és velük való szembenállását. Az idézet kezdete egyértelműen a bibliai helyet idézi meg. A megidézettek pedig értették a célzást, ahogy az Szentgyörgyi válaszból kiderül.⁶³

⁵⁷ Máté 23, 37; Lukács 13, 34.

⁵⁸ Kis Jánosnak, 1815. október 22., KazLev., XIII, 233.; 3021. sz., a kézirat alapján pontosítva, MTAK RUI 4r. 260., 245b. A szöveg eltérései az 1806-ostól verstani jellegű, játékos szóróvidétek, ezek az alapjelentést nem módosítják.

⁵⁹ E 'bohó hexameter' régi sárospataki forrásban való azonosítása nem sikerült több próbálkozás ellenére sem, csak egy a levél írásával közel egyidejű adat került elő Fazakas Gergely Tamás jóvoltából. Ballagi Aladár az új debreceni református énekeskönyvben (1814-től) található újításokra jegyzetben a következő példát hozza: „P. o. e kifejezést »oh Jeruzsálem, oh Jeruzsálem!« a rím kedvéért fölcserélték »oh Jerelem, oh Jerem«-el, emlékeztetve arra a német diák-nótára, melynek refrainje:
Oh Jerum, oh Jarum, oh Jerum

Oh quae mutatio rerum!” BALLAGI Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*, Bp., Franklin, 1878, 143.

⁶⁰ Cserey Farkasnak, 1805. március 31., KazLev., III, 301.; 741. sz.

⁶¹ Szentgyörgyi Józsefnek, 1805. március 13., KazLev., III, 291.; 733. sz.

⁶² *Uo.*, 288.; 733. sz.

⁶³ „És így sem Jeruzsálem ellen való naeniád, sem Halmit böködő Satyrád reám nem tartozik. [...] A' Jeruzsálemi Böltséknél és Irástudóknál pedig ne követelődz: mert azoknak ezen szavaiddal nagyobb részinek vizet töltöttél malmára.” Szentgyörgyi Kazinczynak, 1805. március 19., KazLev., III, 295.; 735. sz. Érdekes összefüggés, hogy Domby Márton 1817-ben megjelent életrajzában Csokonai Debreceni Kollégiumhoz fűződő viszonyá-

Kazinczy tehát előbb, a Csokonai-nekrológ idején közvetlenül utalt a bibliai szöveg-helyre, az Árkádia-per során pedig egy arra rájátszó formulát használt ('O Debreczen, Debreczen'). A Jeruzsálem–Debreczen hasonlítás egyrészt a 'debreczeniség' magatartásának értelmezéséhez jelentett archetipikus mintázatot, egyúttal felnagyítva és fenyegetővé formálva a megjeleníteni kívánt intoleráns magatartást, másrészt 'Debreczenhez' fűződő saját viszonyát értelmezte ezen keresztül. Mikor azt mondja, hogy „A' Jeruzsálem Bölcsei hadd kiáltsanak rám: Feszítsd-meg-et”, akkor elég nyilvánvalóan a bibliai helyet vonatkoztatja magára áttételesen, ahogy más alkalommal közvetlenül Debrecent megnevezve tette („Debreczen pedig feszítsd-meget kiált reám”).⁶⁴ Ez a nyelvhasználat más levelekben is feltűnik, 1806 júliusában „execrabilis Debreczen”-t emleget,⁶⁵ 1805 előtt azt írja, hogy „sacrilittással vádol Debreczen”,⁶⁶ máskor azt, hogy „Debreczen anathemat kiált mindenre, a' mi nem az ő nálok készült Grammatika ízlésében íródik”.⁶⁷ S ha nem Jeruzsálemként nevezi meg Debrecent, akkor Rómának⁶⁸ vagy Júdának mondja.⁶⁹ Mindig valamely ortodox vallási-hatalmi központ archetipikus példájához nyúl, amely az ellene szegülőket eretnekként bélyegzi meg, s tör elpusztításukra. Saját magát pedig a hősiessen szembeszegülő eretnek alakjában mintázza meg.

Az Árkádia-per értékelésében is ezt a nekifeszülést emeli ki Kazinczy 1807 elején írott leveleiben, mint a literátori vita tulajdonképpeni jelentőségét: „Egyéb eránt a' csata, mint minden literarius más csaták, nem volt haszontalan, 's gondolnám, hogy a' mindentudó Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait.”⁷⁰ Másutt 'Debreczen diktátori hajlamainak' megzabolázása az ostor és a korbács képei által metaforizálódik.⁷¹ A viták tehát, bár Csokonai mizantropiájának és cinizmusának értelmezéséről, a sírfelirat helyességéről és képzőművészeti kontextusairól folytak, hatalmi játszmák is voltak. Kazinczy megszólalásai előbb az üldözött pozíciójából hangzanak el, majd a Csokonai-nekrológ idejétől fogva egyre inkább támadó hangfekvésben. A 'maga szemével lát' formulában egy a zárt kisközösségekre általában jellemző magatartást támadott, amelyet a 'debreczeniség' névvel nevezett meg, s így a különböző retorikai eszközökkel elvesztett 'Debreczen'-képzethez kötött, részben fenyegetővé stilizálva, részben stigmatizálva

azt. A 'debreczeniség'-nek azonban van még egy további jelentésköre is, amely önálló kontextusba illeszkedik, de nem független az előzőekben leírt magatartástól, hanem mintegy az alapját képezi annak.

3. Debreczeni Grammatika (1797–1815)

a) „*Debreczeni grammaticalis puritanismus*”

A tanulmány elején, a 'debreczeniség' és szinonimái előfordulásait áttekintvén említettük, hogy egyetlen kivétel van, amikor is e szóbokor nem a 'maga szemével lát' formulával jelzett magatartást jelenti. Szentgyörgyi Józsefnek írja Kazinczy 1806. február 23-án szinte definícióként: „a' Debreczenismus! – az az, az a' puritanusi makacsság, melly nem mer 's nem is akar semmit változtatni, bővíteni, még a' hol látja is hogy a' nyelv azzal sokat nyerne”.⁷² S ugyanitt, abban a bekezdésben, amely az „o Debreczen, Debreczen” méltatlankodó alluzív felsőhajtásával zárul, a 'Debreczenieket' említve közbeveti: „a' Grammatika Irójit értem”. Ugyanezt mondja egy héttel korábbi levelében,⁷³ januárban pedig „az infallibilis Debreczen, a' Grammaticai Róma” megnevezést használja.⁷⁴ Ezek a szűk időközben keletkezett megnyilatkozások mind azzal kapcsolatosak, hogy Kazinczy Sylvester János *Grammatikájának* kiadását tervezi, amelynek jegyzeteiben a *Debreceni Grammatikát* élesen támadja. Ennek kapcsán az összes eddig tárgyalt retorikai eszköz feltűnik az idézett levelekben, csak éppen a *Debreceni Grammatikára* és annak íróira vonatkoztatva (noha közülük már csak egy van életben a levelek írásának idején). A 'debreczenismus, debreczeniség' tehát ebben az értelemben a *Debreceni Grammatika* szellemiségének Kazinczy általi jellemzéséből fakad,⁷⁵ és a nyelv tisztaságának végtelenségig való védelmezését, egyben a nyelv bármiféle változtatásának törekvéseivel szembeni makacs ellenállást jelenti. Ezt nevezi Szentgyörgyi Józsefnek vonatkoztatva „Debreczeni grammaticalis puritanismus”-nak.⁷⁶

A *Magyar Museum* fordításprogramját az előbeszédében megtámadó⁷⁷ *Debreceni Grammatikával* annak megismerése pillanatától kezdve szemben állt Kazinczy, mint azt még

nak leírását éppen a 'Jeruzsálem, Jeruzsálem' felkiáltással fejezi be, illetve inkább szakítja meg, s a felkiáltás így a kifejtést helyettesíti. DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete*, Pest, Trattner, 1817, 17.

⁶⁴ Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 16., KazLev., IV, 56.; 878. sz.

⁶⁵ Nagy Gábornak, 1806. július 24., KazLev., IV, 232.; 957. sz. (execrabilis = átkozódó)

⁶⁶ Szentgyörgyi Józsefnek, 1803. február 27., KazLev., III, 31.; 576. sz. (sacrilittas = szentségtörés)

⁶⁷ Kis Jánosnak, 1801. november 21., KazLev., II, 446.; 497. sz. (anathema = egyházi átok)

⁶⁸ „az infallibilis [csalhatatlan] Debreczen, a' Grammaticai Róma” Révai Miklósnak 1806. január 4., KazLev., IV, 6.; 858. sz.

⁶⁹ „De a' királyi pálcának el kell vétetni Júdától.” Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 16., KazLev., IV, 56.; 878. sz.; vö. még 1334. sz.

⁷⁰ Fazekas Istvánnak, 1807. február 9., KazLev., IV, 484.; 1070. sz.

⁷¹ „Azoknak az Uraknak ideje volt valaha ostort mutatni. [...] Elég az, hogy Debreczen észére fog térni, és bizonyosan kevesebb praefidentiaival fogja ezután szórni kárhóztató villámjait.” Cserey Farkasnak, 1807. február 2., KazLev., IV, 474–475.; 1066. sz. „Nagy az arrogancia, nagy a pedántság, és még is nekik volna feljebb, ha ostort nem mutatna nekik az ember. Ezen kedvetlen dolog legalább azt a' jót szűli, hogy ezután Debreczen lassabb hangon fog diktátoroskodni.” Sárközy Istvánnak, 1807. március 13., KazLev., IV, 524.; 1086. sz. „ellenkezni szeretettel 's szelidséggel is lehet 's korbács csak Debreczennek kell” Virág Benedeknek, 1807. július 2., KazLev., V, 65.; 1132. sz.

⁷² KazLev., IV, 60–61.; 880. sz.

⁷³ „Debreczen pedig feszítsd-meget kiált reám. Mert nekik nem titkon – hanem megnevezvén a' Debreczenieket – nevezetesen a' Debr. Gram. Irójinak irgalmatlan vágásokat adok” Szentgyörgyi Józsefnek, 1806. február 16., KazLev., IV, 56.; 878. sz.

⁷⁴ Révai Miklósnak, 1806. január 4., KazLev., IV, 6.; 858. sz.

⁷⁵ Bíró Ferenc úgy fogalmaz, hogy „az annyira üldözött »Debreczen« lényegének a forrása, ha nem is minden esetben vezethető vissza a Grammatikára, de többnyire összefüggésbe hozható a Grammatikával.” Bíró, *i. m.*, 188.

⁷⁶ „Ismered az ő [ti. Szentgyörgyi József] Debreczeni grammaticalis puritanismusát. [...] Szent Györgyi úgy szóll, mint a' Debreczeni vad Tiszteletes Tudós Urak”, noha „Szent-Györgyi Pápista. [...] Gyarapodjék osztán az ízlés Debreczenben, mikor Szent Györgyi is így szóll.” Kis Jánosnak, 1806. február 25., KazLev., IV, 63.; 882. sz. Ez a kifejezés jelző szerkezetként egyaránt érthető *Debreczeni grammaticalis puritanismusnak* és *Debreczeni grammaticalis puritanismusnak* (noha talán inkább az elsőnek).

⁷⁷ Lásd dolgozatunkat: DEBRECZENI Attila, *Ki ütött vissza először? avagy a Debreceni Grammatika és Kazinczy = Margonauták*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, Bp., reciti, 2009, 46–50; Uő, *Tudós hazafiak, i. m.*, 348–350. Kazinczy vitája a *Debreceni Grammatikával* alaposan fel van dolgozva, itt csak fő szempontunkat érvényesítve vizsgáljuk.

fogsága idején írott, 1797-es levele bizonyítja.⁷⁸ A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per időszaka előtt 'Debreczen' említései mindig a *Debreceni Grammatikára* vonatkoznak: öt ilyen ismerünk 1801 és 1804 között,⁷⁹ s e mű szellemiségére utal az 1802-es 'Dea Debreczen' formula is, amit ekkor gyors egymásutánban kétszer is használ, majd még egyszer 1808-ban.⁸⁰ Az 1802-es első előfordulása e formulának a Domokos Lajosékkal elköltött ebéd sokat idézett leírásában található, amelyből most csak a témánk szempontjából fontos vonatkozásokat emeljük ki. Kazinczy az asztaltársaság bemutatásával kezdi Virág Benedeknek szóló levelét, kiemelve, hogy a *Debreceni Grammatika* szerzőiről van szó (Domokos Lajos és Benedek Mihály), s közben egy félmondattal rögtön pozicionálja is a *Debreceni Grammatikát* ('rossz').⁸¹ Egyértelmű, hogy mikor a továbbiakban csak 'Debreczen'-t említ, vagy 'Dea Debreczen'-t, akkor szinekdochés értelemben személy szerint őket kell érteni e megnevezések alatt.

Az ebéd során szó esett a német és a magyar irodalomról, nyilván sok más között, de Kazinczy ezt tartja fontosnak megörökíteni, s kiválóan megformált jelenetet ír az asztalnál elhangzott (számunkra nyilván rekonstruálhatatlan) vita friss emlékei alapján. A jelenet eleven, pergő dialógusra épül, amelyet időnként egy-egy reflexió szakít meg, mint egy belső hang kommentárja. Az egyik reflexió (mely ahhoz kapcsolódik, hogy Domokos Lajos nem ismeri Virág Benedek költészetét) az utóbb 'debreczeniség' névvel illetett magatartásra ('tudatlan tudósság, legszemtelenebb magahittség'⁸²) látszik utalni, általánosító jelleggel: „Ez az Úr, mint a Debreczeniek mind, kevélyek azt affectálni, hogy Iróinkat nem ismerik.” A magyar írók, költők ezt követő felsorolása és megítélése a felek részéről két minősítő címke révén történik: ki mennyire 'poéta', illetve 'magyar' vagy 'nem magyar'.⁸³ Közben pedig ismét elhangzik egy reflexív ítélet a vita testébe építve: „tudom, hogy a DEA DEBRECZEN (vel imitationem DEA ROMA, fictum) – senkit nem ismér Magyaroknak, csak azt, a ki Debreczenben neveltetett, és olyan maradt, mint ott volt”. Itt már a személyektől elvonatkoztatott, felnövesztett, megszemélyesített 'Debreczen'-képzet tűnik ismét elénk.

A 'poétaság' tekintetében a Kazinczy által gyakran megrajzolt ellentét jelenik meg a felsorolt nevekben: a leoninusai miatt is megbélyegzett Gyöngyössi János és Mátyási József mint az *alkalmi költészet* példái állnak szemben az *igazabb poézist* képviselő Virág

Benedekkel, Ányos Pállal, Orczy Lőrincsel, s még Csokonaival. A szempontunkból most fontosabb 'magyar/nem magyar' szembeállításban Kazinczy a *Debreceni Grammatika Előljáró Beszédének* az 'igaz', a 'tisza' magyarságról (magyar nyelvről) vallott nézeteit idézi meg sarkítva. Az *Előljáró Beszéd* kiemeli, hogy olyanok is művelni igyekeznek a nyelvet és tudományokat, akik vagy születésük, vagy neveltetésük miatt a magyar nyelv „természeti szépségétől és egygyűűségétől megszire távoztak”, s így inkább rontják és rútitják, semmint művelik azt, továbbá a fordítók, akik „nem akartak megmaradni a Magyar Nyelvnek természeti egygyűűségében, a mellybenn áll pedig annak valóságos szépsége”.⁸⁴ A „természeti egygyűűség” az 'igaz', a 'tisza' magyarság (magyar nyelvűség) mércéje, s „a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnel vagyon a tiszta Magyarság”, szól a *Debreceni Grammatika* alaptétele, amely Kazinczy számára az egyik legfőbb botránykö.⁸⁵

Az *Előljáró Beszéd* azonban e ponton további megszorítást tartalmazva így folytatódik: „az olyan Köznépnel tudniillik, a melly legkevesebb idegen Nemzetűekkel volt eleitől fogva megegyedve.”⁸⁶ Ezzel a megszorítással élnek a *Debreceni Grammatika* szerzői akkor is, mikor a tudós társaságot olyan tanult személyekből állítanák fel, „a kik nem tsak született Magyarok, hanem annakfelette Hazánknak olyan részében nevelkedtek 's jutottak ember korra, a mellybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebben lakoztak: mert tsak megengedheti azt akárki, hogy Hazánknak az olyan részében maradt-meg leg tisztábban 's leg épebben a Magyar nyelv.”⁸⁷ A tiszta, eredeti magyarságnak erre a felfogására utal Kazinczy a Domokosékkal folytatott vita-jelenetet egy pillanatra megállító reflexióban, mikor is elhangzik, hogy Dea Debreczen „senkit nem ismér Magyaroknak, csak azt, a ki Debreczenben neveltetett, és olyan maradt, mint ott volt”.

Ez a szemlélet korábban, fogsága előtt Kazinczyt is megérintette, még ha nem is Debreczenre szűkített voltában, ami egyébként a *Debreceni Grammatika Előljáró Beszédében* sem jelenik meg. A Gessner-fordítás ajánlásában a fordítás nehézségeit leíró rész felvezetését kezdi így: „Szerentsés születésem, mellyet a kedvező Végezés a leg-tisztább Magyar Ég alatt ejtett”, míg az *Orpheus* egyik útleírásában Batsányiról az Osszián-fordítás kapcsán teszi ezt a megjegyzést: „tisza 's velős Magyarsággal szól és ír, noha Accentusa el-árúlja, hogy közelébb született a Styriai, mint a Móldvai hegyekhez”.⁸⁸ E megfogalmazásokban a születés helye eredendően kijelöli, ki birtokolhatja az igaz, a tiszta magyar nyelvet: Kazinczy önértelmezésében is a saját, a felső-tiszavidéki nyelvváltozat ennek letéteményese.

A döntő különbség abban áll a *Debreceni Grammatikához* képest, hogy a nyelvtisztaság kritériuma Kazinczy számára csak az egyik tényező, amit nem játszik ki a mintakövető nyelv- és ízlésfejlesztő törekvésekkel szemben. Látja ezek belső konfliktusát, fordítói gya-

⁷⁸ Kis Jánosnak, Brünn, 1797. november 16., KazLev., II, 421–422.; 477. sz.

⁷⁹ Lásd a 497., 539., 576., 637., 656. sz. leveleket.

⁸⁰ Lásd az 539., 546., 1334. sz. leveleket.

⁸¹ „Ma Domokos Lajos úrral ebédeltem, a fiánál Domokos Jakabnál [...] Ott ebédelt Benedek Mihály Debreczeni Predikátor is. Mind ez, mind Domokos Ur tagjai vóltanak annak a Társaságnak, melly a Földi Grammaticájából egy új rosszat dolgozott; 's a munkában legtöbb része volt Benedeknek” KazLev., II, 499.; 539. sz. A *Debreceni Grammatika* szerzői közül így csak Szikszai György hiányzott, de a kör meghatározó alakja és a mű tulajdonképpeni szerkesztője ott volt.

⁸² „kedves barátom! ismered Debreczent; tudod, gondolom, hogy ott a tudatlan tudósság, 's a legszemtelenebb magahittség melly gonosz és nevetséges játékokat üz.” Rummy Károly Györgynek, 1807. április 8., KazLev., IV, 549.; 1098. sz.

⁸³ „Ányos Debreczennek nem Poeta nem volt, de nem csak magyar is. [...] az én Virágom, és Ányos, de még Orczy is nagy Magyarok és nagy Poéták voltak. Orczyt! – azt éppen nem ismerte sem poetának sem magyaroknak. Én azt mondtam, hogy inkább is volt poéta, mint Magyar, de csalhatatlanul poétább és Magyarabb volt, mint Csokonain kívül sok fia Debreczennek.” KazLev., II, 500.; 539. sz.

⁸⁴ *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*, Bécs, Ignaz Alberti, 1795, XVII–XVIII.

⁸⁵ Ez a tétel az egyik sarokpontja Bíró Ferenc elemzéseinek: Bíró, *i. m.*, 194–208.

⁸⁶ *Magyar Grammatika, i. m.*, XVIII.

⁸⁷ *Uo.*, XXII.

⁸⁸ KAZINCZY FERENC, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, kiad. BODROGI FERENC MÁTÉ, BORBÉLY SZILÁRD, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 36; *Első folyóiratunk: Orpheus, i. m.*, 135.

korlatában saját bőrén tapasztalja meg azt, de nem választ közöttük.⁸⁹ A fogság után már választani látszik, hiszen a szükségesnek vélt és szándékolt soloecizmusok pártolásával a nyelvtisztaság követelményét a mintakövetés mögé sorolja.⁹⁰ A *Debreceni Grammatikával* való elvi ellentét tehát abból fakad, hogy a grammatika előbeszédében csak a grammatikai vetületben értelmezhető nyelvtisztasági kritérium érvényes, az aestheticai kontextus nem bír önállósággal, így az idegenséget eredményező mintakövetés, amely a nyelv eredeti mivoltának megőrzését veszélyezteti, nyelvrontásnak minősül.⁹¹

b) „orthoglottus Debreczen”

Kazinczy tehát a nyelvrontás vádjával volt kénytelen szembesülni, amint azt a Domokosékkal folytatott vita leírása után egy hónappal kelt levelében megfogalmazta (ismét ’Dea Debreczen’-t emlegetve, „a ki bennünket, újabb Irókat, azzal vádol, hogy mi rontjuk a Nyelvet”⁹²). Az ő fő vádja ezzel szemben az volt, hogy a nyelvtisztaságnak ez a fel fogása nem más, mint „puritanusi makacsság, melly nem mer ’s nem is akar semmit változtatni, bővíteni”, ahogy azt a ’debreczenismus’ sajátos jelentéseként idéztük 1806 elejéről. A ’Debreczen’-nel, azaz a *Debreceni Grammatikával* való, így értett ellentét erőterében kristályosodtak ki Kazinczy fogság utáni nézetei a nyelv és irodalom fejlesztéséről. E nézeteket először a Csokonai-nekrológ körüli vita sodrában, 1805. március 31-én fogalmazta meg összegzően, két levelében.⁹³

A debreceni kollégium professzorával, Budai Ézsaiással (leveleikből ítélve) Kazinczy tiszteletteljes kapcsolatban volt és maradt. 1805. március 6-án Kazinczy levelet küldött Budainak Szentgyörgyi közvetítésével, amely nem maradt fenn, csak Budai 10-én kelt válaszát ismerjük, amely ugyancsak Szentgyörgyi közvetítésével jutott el Kazinczyhoz, aki Szentgyörgyinek 23-án már kommentálta is azt.⁹⁴ Budai a nekrológra nem reagált, csak Csokonairól írt egy bekezdést, benne ezt a mondatot: „Mert, akkor [ti. ’Poéta gyermek korábann’] még igazánn Magyarúl írt, nem tudvánn idegen nyelveket, és ne szívánn bé azoknak Idiotismusit.”⁹⁵ Kazinczy pontosan értette a mintegy mellékes megjegyzést, Szent-

györgyinek ezt írja róla: „Prof. Buday Úr is a’ Te feledből való, sajnálkozva szól a’ Cs. Neologismusa felől. Az az a’ punctum, a’ mellyben soha egyet érteni nem fogunk.”⁹⁶ Budainak pedig ezt válaszolja: „Az a’ gáncs, a’ mellyet az Úr Prof. Úr méltóztatik barátságos bízakodású és nekem éppen e miatt igen nagy becsű levelében említeni, csak ott való néki pírítására, a’ hol neologizmusai hibások.”⁹⁷ S ezután összefoglalja röviden mindazt, amit a Cserey Farkasnak írott levél részletesen tartalmaz korabeli neológiájáról.

A ’Neologus’ önmeghatározás éppen itt, a Csereyhez írott levélben szerepelt először, ezt megelőzően csak a ’neologismus’ kifejezés tűnt fel két alkalommal (egyszer a ’soloecizmus’ mellett egy bő évvel korábban, másodjára a ’neologizál, neologizáló’ mellett egy héttel korábban). A ’Neologus’ név a Cserey-levelben önmagában állt immár, Kazinczy nézeteinek egy gondolatmenetbe foglalt kifejtése után, a megnevezéssel summázva a mondotakat, kihívó modalitásban: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell.” S ehhez hozzátesz még egy értelmező-magyarázó felsorolást, ami több szempontból is figyelemreméltó: „Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a’ maga Iróji közt: azok a’ Tordai Leoninust ’s Mátyási Józsefet mutatják.”⁹⁸ A nevek által megrajzolt ellentét ugyanaz, mint amit a Domokosékkal folytatott vita leírása nyújt. Az ellenfél irodalmi ízlését ugyanúgy Gyöngyössi és Mátyási neve fémjelzi, a sajátját pedig Virág Benedek és a megelőző nemzedék nagyjai, itt Báróczi és Bessenyei, ott Orczy és Ányos, ezúttal kiegészülve még Kissel és Kisfaludyval. Nemigen lehet kérdéses, hogy az ’azok’ utalás kire vonatkozik: noha a *Debreceni Grammatika* szerzői, egykori vitapartnerei közül már csak egy van életben, a szellemiség tovább él,⁹⁹ s Kazinczy erre utal a felsorolással. Nem a névsor az igazán újszerű itt, hanem a retorikai keret, amelybe illeszkedik.

A Csokonai-nekrológ előtti években, mint arra korábban utaltunk, ’Debreczen’ említései Kazinczy részéről mindig az üldözött pozíciójából hangzottak el: ’Debreczen’ „anathemat kiált”, „senkit nem ismér Magyarak”, „azzal vádol”, „sacrilittással vádol”, „kaczagja az új szót”. A szakrális allúziók, a Jeruzsálem vagy Róma párhuzam egyenlőtlen viszonyt rajzolnak meg, amelyben a hatalmi központ a domináns, az aktív fél. Az ’én felem–azok’ itteni szembeállítását más metaforika és ezáltal más viszony alapján formálódik meg, összhangban ezen összefoglaló rész kezdetével: „Az a’ per, a’ melly Iróink közt rég olta villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a’ Nyugoti nyelv geniusza szerint modellezni, hogy az ő munkájikat szabad e példány gyanánt kitenni magunknak, még mind ez ideig **decisio nélkül van.**”¹⁰⁰ A perben egyenlő felek állnak egymással szemben, s nem az üldözés–védekezés, hanem az érvek, bizonyítékok vitája dominál. A per metaforát használja Kazinczy a sírkő körüli vitában is,¹⁰¹ amely e néven (Árkádia-per) vált ismertté.

⁸⁹ Lásd részletesen DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 279–286.

⁹⁰ A neológia és a soloecizmus ebben az időben, mint arra Bíró Ferenc felhívja a figyelmet (BÍRÓ, *i. m.*, 363–370), majdhogynem szinonimáknak tekinthetők. Az is igaz azonban, hogy a nyelvi standardizáció terén továbbra is a saját nyelvváltozat mint egyetlen eredeti, tiszta és helyes magyar nyelv elfogadását követeli meg Kazinczy. Lásd erről BENKŐ Loránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Bp., Akadémiai, 1982, 38.

⁹¹ Lásd részletesen DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 350.

⁹² Kozma Gergelynek, 1802. december 1., *KazLev.*, II, 514.; 546. sz.

⁹³ Cserey Farkasnak és rövidebben Budai Ézsaiásnak, *KazLev.*, III, 301–305.; 741. sz. és 307–310.; 743. sz.

⁹⁴ A március 6-i levélről Kazinczy Szentgyörgyinek ugyanekkor írott leveléből tudunk: „Az ide zárt bancóból 2 f. 30 xrt tégy a’ Prof. Budai Úrnak szóló leveléhez, és adassd-meg fiad által a’ Collegiumban, honnan osztán Prof. Úr fiáidnak hozzá fáradasa nélkül veheti. Választ nem vár a’ levél, és így nem szükség addig megadatnod, míg a’ czigány Debreczenből kijő.” *KazLev.*, III, 279.; 730. sz. Noha ezek szerint Kazinczy nem várt választ, Budai 10-i levele mégis reflektál erre, hiszen visszaküldi a pénzt, továbbá kitér Csokonaira („A’ mi Néhái Csokonai Mihály Úrnak munkáit illeti [...]”, *KazLev.*, III, 284.; 732. sz.), ami arra utal, hogy Kazinczy levelében is szó volt róla. Budai levélét a pénzzel Szentgyörgyi saját 19-én kelt leveléhez csatoltan küldte el Kazinczynek („T. Prof. Budai Uram a’ pénzt vissza küldötte ezen levéllel”, *KazLev.*, III, 296.; 735. sz.), vételüket Kazinczy 23-i levelében igazolta vissza. *KazLev.*, III, 297–298.; 737. sz.

⁹⁵ *KazLev.*, III, 284.; 732. sz.

⁹⁶ *KazLev.*, III, 297.; 737. sz.

⁹⁷ *KazLev.*, III, 309.; 743. sz.

⁹⁸ *KazLev.*, III, 304.; 741. sz.

⁹⁹ Szintén erre utal: BÍRÓ, *i. m.*, 225.

¹⁰⁰ *KazLev.*, III, 303.; 741. sz.

¹⁰¹ 1806. októberi leveleiben (1027., 1030. sz.) és a *Végső szavam a Debreczeni perben* című cikk címében.

Azonban az egyenlő felek küzdelmét feltételező literátori perekben, 1805–1807 során, már Kazinczy a vádló, ennek példáit láthattuk korábban, mikor számba vettük azon retorikai eszközöket, amelyek segítségével Kazinczy stigmatizálta a felnövesztett 'Debreczen'-képzetet. Az Árkádia-per értelmét is 'Debreczen ostorral, korbáccsal' való megzabolázásában látta. A háttérben a letisztult és egységes gondolatmenetté sűrűsödött nézetrendszer biztonsága áll, amely már meg tudja nevezni önmagát („Én tehát Neologus vagyok”). A szembenálló fél a 'Debreczen' nevet kapja, abban az értelemben, ahogy felnövesztett alakjában először használta 1801-ben: az „orthoglottus Debreczen” egyértelműen utal a *Debreceni Grammatikához* való kötődésére. A Cserey-levélben pedig a grammatika mintakövetést a nyelvtisztaságra hivatkozva elvető álláspontjából levonja a következtetést: „Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt.” Ezt, a 'Debreczen'-t maradisággal megbélyegző állítást egy évvel később a 'debreczeniség' egyik jelentéseként fogalmazta meg újra („nem mer 's nem is akar semmit változtatni”).

Az „újításoknak minden nemeitől iszonyodó Debreczen”¹⁰² képzete egészen 1815 végéig lesz jól bevált ellenfele, hivatkozási alapja Kazinczy neológusi törekvéseinek, úgy, ahogy e képzetet 1805–1807 során, a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per vitáiban vádló retorikai arzenálja kiformálta. „Debreczen mindég kikapja tőlem a' magát. Az egy fatalis Dea Debreczen. Júdának ki kellett kezéből tekerni a' királyi pálczát, kivált mivel látjuk, hogy sokakat elvakít szemfényvesztő fényével. Olvassd-meg kérlek a' Sylvester előtt álló második előszót és a' jegyzéseket” – olvashatjuk egy 1808-as levelében a jól ismert fordulatokat.¹⁰³ Ekkor jelent csak meg az 1805–1806-ban készített Sylvester-kiadás, amelyről már szó volt, s amelynek jegyzeteiben, ha tartalmilag nem is, de hangnemében „gyilkos vágásokat” ad a *Debreceni Grammatikának*.¹⁰⁴ A megjelentetéskor, 1808 nyarán egy *Utóírást* illesztett az 1805-ös keltezésű bevezetés után, melynek IV. pontja a *Debreceni Grammatikát* (gyakran csak 'Debreczen'-t mondván) a korábbiról jól ismert módon támadja, legfőképpen azt bírálván, hogy csalhatatlannak gondolja magát.¹⁰⁵

1810 januárjában epigrammái sorában megszületett *A' Neo- és Palaeologusz* című, amelynek a címe arról tanúskodik, hogy Kazinczy kereste a 'Neologusz' ellenfelének megnevezését, hiszen itt a korábbi 'orthoglottus' helyett a 'Palaeologusz' szerepel, amit a *Tövisek*

és *Virágok* jegyzetében így magyaráz: „*Neóosz*, új; *Palaeóosz*, régi; *lógosz*, beszéd, beszélő.”¹⁰⁶ A vershez írott egyik levélbeli kommentár explicite megmondja, hogy ez utóbbi alatt 'Debreczen'-t kell értenünk: „Ezen Biographiában [a Dayka-életrajzban] szó van a' Neologismusról, 's ellenségei jutván eszembe, Debreczen látám magam előtt. Im ez az Epigramma lett belőle”.¹⁰⁷ A többi kommentár ugyancsak utal 'Debreczen'-re, a jól ismert gondolatokat és formulákat használva ezúttal is.¹⁰⁸

S mikor 1811 elején megírja a Vitkovics-episztolát, a versbeli ifjú költő szájába egyértelműen azokat a szavakat adja, amelyek a Domokosékkal folytatott 1802-es vita értelmezéseként hangzottak el levelében:

Magyarnak én azt ismerem, 's csak azt,
'S nem senkit, senkit! mint azt, a' kinek
Szép nyelve még nincs elkeverve mással;
[...]
Nem szabja a' törvényt, új szót nem farag,
De a' régít érti, 's tiszteli a' szokást;
Úgy ír a' hogy' beszél – Eggy szóval: a' ki
Közttünk lett, közttünk nőtt, közttünk maradt-meg. –¹⁰⁹

E versbeli ifjú megformálásáról Dessewffynek elárulja: „Én a' Vitkovicshoz írt Epistolában egy bohót *teremtettem*, [...] 's minthogy ezt a' bohót *valahol* kelle születni hagynom, még pedig Debreczen táján, – Szatmárban születtetém.”¹¹⁰ Rumynak írott levelében még azzal az információval is szolgál, hogy a történet helyszíne, bár nincs megnevezve: Debreczen,¹¹¹ Szentgyörgyi Józsefnek pedig e szavak kíséretében küld részletet: „Egy Episztolámban, mellyért némely lakosa 's fija Debreczennek haragudni fog, én egy fiatal Poetával ezt a' két strophát mondatom.”¹¹² A Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per után

¹⁰⁶ KazKölt., I, 572.

¹⁰⁷ KazKölt., I, 123.

¹⁰⁸ „A' német nyelv is anyanyelv. Ha ők gazdagíthaták xenologismussal a' magok' nyelveket: ne é mi is a' magunké? De Debreczen ezt nem szenvedheti [...] Debr. el nem hallgat; denn die Leute sind Kleinstädter.” Döbrenteinnek, 1810. január 22., KazKölt., I, 114.

„Bosszant Debreczen, kik azt tartják, hogy a' Magyar nyelv eine abgeschlossene Sprache, mint a' görög és római, és hogy ebből sem elvenni nem szabad semmit sem hozzá adni sem változtatni, mint az ő Bibliájokból.” Berzsenyinek, 1810. január 22., KazKölt., I, 118.

„Debreczen haragszik az új szabású ruhákra 's a' Neologizmusokra. – Hogy ne akadjon fel azon a' *Kleinstaedler*?” Dessewffynek, 1810. január 25., KazKölt., I, 121.

¹⁰⁹ KazKölt., I, 637.

¹¹⁰ Dessewffy Józsefnek, 1815. december 14., KazLev., XIII, 334.; 3064. sz.

¹¹¹ KazKölt., II, 509–510.

¹¹² KazKölt., I, 215. Hasonlóképpen tart a debreceniek esetleges sértődésétől a Nagy Gábornak címzett episztola két Debrecent említő részlete kapcsán, melyeket így azonosít Nagy Gábornak írott kommentárjában: „Itt tehát a' pajkoskodástól óvnom kelle magamat, 's a' helyébe egy két tövisek raktam virágaim közzé; péld. ok: a' *Debreczen* tüzeben megégett Voltairra – *Servéret* előhozni, 's a' bérekesztés' soraiban a' *visszatekintés által kövévalást*, melly tacite Debrecent Sodomává teszi. – Ezeket epével venni 's belőle azt vonni ki hogy Dt szurkálom, csak bolond fogja.” KazKölt., I, 230., vö. II, 537–538. – Julow Viktor felveti, hogy épp ez az episztola lehetett a kiváltója Fazekas Mihály azon keltezetlen töredékének, amelyben ismét élesen kikel Kazinczy ellen (a kézirat Nagy Gábor hagyatékában maradt fenn, az ő keletkezésére vonatkozó rájegyzésével). JULOW VIKTOR, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 327–330.

¹⁰² Szabó Jánosnak, 1815. november 9., KazLev., XIII, 280.; 3041. sz.

¹⁰³ Pápay Sámuelnek, 1808. augusztus 11., KazLev., VI, 27–28.; 1334. sz. 1809-ben pedig az eretnkség szót használja, csak éppen fordított értelemben, mint az évtized elején: „a' Debreczeni Grammatika 's Grammatikai eretnkségek ellen tett kikeléseimet”. Fazekas Istvánnak, 1809. július 6., KazLev., VI, 442.; 1511. sz.

¹⁰⁴ „A kiadásra való készülődést végigkísérik a *Debreceni Grammatika* ellen tett »átkozott szabdalásokra« való utalások, ezekkel az olvasó azonban nem igazán találkozik. Igaz, a szövegben található (filológiai szempontú) kritikai észrevételek megfogalmazása helyenként meglehetősen éles”. BÍRÓ, *i. m.*, 240–241.

¹⁰⁵ „Természetes az, hogy Debreczen meg ne érthesse, miként lehessen az ő magyarságbeli állításait kérdésbe vehetni, mert ő magát csalhatatlannak tartja, 's annak tartják mások is nem kevesen.” *Utóírás = Magyar régiségek és ritkaságok*, kiad. KAZINCZY FERENC, Pest, Trattner, 1808, XXV. – A *Debreceni Grammatikát* kritizáló jegyzetek a 29–30., 40–41., 45–50. oldalakon vannak. A második jegyzésben megismétli 1797-es levelének fordulatát is: „Ezzel még az igaz magyarság' kánonjai is, a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkófák, sem élnek”; a levélben: „a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkófák, kiket a' közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen”. KazLev., II, 421.; 477. sz.; vö. még 1806 februárjából, a Sylvester Grammatika kiadásra előkészítésének idejéből: „ha a' Magyarság Kánonjait, a' Debreczenieket kérdjük”, KazLev., IV, 60.; 880. sz.

tehát Kazinczy a nyilvánosság előtt is támadta Debrecen, még ha verseiben utalásokba burkolta is a támadást, melyeket leveleiben fejtett csak fel, de voltak, akik megértették.¹¹³

c) „Kálvinistaság”

A Vitkovics-episztola éle azonban már nem pusztán Debrecen ellen irányul. A fenti idézet eleje az ott kihagyott résszel így hangzik teljesen: „Én a Vitkovicshoz írt Epistolában egy bohót *teremttem*, ki az én kedves hitem sorsosainak, a Kalvin János fíjainak, esztelenségeket pengesse, *hogy csak Kálvinista tud magyarul*”. E levél 1815 végén kelt, de három és fél évvel korábban majdnem pontosan így fogalmazta meg a vers célzatát,¹¹⁴ s az episztola aprónyomtatványként való megjelenésekor, 1811 nyarán is ugyanezt állította.¹¹⁵ A közbenső években, először utalván a versre, majd anélkül, leveleiben többször támadja a kálvinistákat ugyanezért.¹¹⁶ Az episztola bohójának állítása, hogy csak Kálvinista tud magyarul, elválaszthatatlan kapcsolatban van arra vonatkozó nézetével, hogy a tiszta magyarság (magyar nyelvűség) szempontjából meghatározó a születés a helye, mely leginkább mentes az idegenség okozta keveredéstől, s a Nagyváradon, református családban született Pázmányt hozza fel példaként erre:

*Hogy Pázmány magyarul alkalmasint tuda,
Tekintsd, hol született, s többé nem lesz csuda.
Szülte volna Eger, Győr, Soprony, Pécs, Buda,
Úgy szállana mint szőlő síp mellett a duda.
De mivel az a táj szülte nemzetünknek,
Melly szűz birtokában vagyon szép nyelvünknek,
S fel nem vette rongyát irhás zsellérünknek,
Nagy méltán tarthatjuk ragyogó díszünknek.*¹¹⁷

A pápista (katolikus) központokra utaló 'Eger, Győr, Soprony, Pécs, Buda' felsorolásból (melyek közé egy lutheránus is került: Sopron) jól látszik, mint teremődik meg a kapcsolat a felekezeti, az idegenségtől elzárt hely és a tiszta magyarság között. Mindez ugyanazt a logikát mutatja, amelyet a Domokosékkal folytatott vita 1802-es leírásában láthattunk. A 'magyar/nem magyar' minősítés egyértelműen felekezeti kötöttségű, mert

Kazinczy levelében rendre a katolikus írókra mondják a 'debreczeniek', hogy nem magyar, reformátusokra, hogy 'magyar'.¹¹⁸ S még Kazinczy szólama szerint is a katolikus Orczy „inkább is volt poéta, mint Magyar”, amely szemléletmód lényegileg egyezik az 1811-es verskommentárral: „Mi [Kálvinisták] tisztábban beszélünk in corpore mint ők: de ők [Pápisták s Lutheránusok] doctius scribunt.”¹¹⁹ E megfogalmazások nem kizárólag a nyelvtisztaság szempontját érvényesítik, hanem ahogy láttuk, az aesthezis kontextusát is. Csak mindez most explicite a felekezetiiséggel kötődik össze.

Kazinczy felekezetiiséggel való viszonya differenciált és időben változó. Egy pillanatra sem vetődött fel benne, hogy felekezetiét váltson, de a kálvinizmushoz való megingathatatlan hűsége mellett is mindig azt vallotta, hogy „el tudtam volna lenni Nem-Kálvinista is, ha Nem-Kálvinistának tett volna a születés”,¹²⁰ merthogy a „Vallások *dogmáikat tekintvén*, egyik annyit ér mint a másik [...] a Morálja pedig mindeniknek alkalmasint egy”.¹²¹ A nyelvtisztaság és az aesthezis szempontjaiból ugyanakkor egészen másként szemlélte a felekezetiét, s ebbéli nézetei jelentős átértékelődésen is átettek. Aranka Györgynek írott 1789. július 10-i levelében így összegzi fejtegetéseit: „A Kálvinista Universalis Nyelve a Magyar; a Pápistáé a Culináris Deákság; a Lutheránusé a Tóth és Német.”¹²² E megállapításban ott visszhangzik a kálvinista identitás szilárd alkotóelemét képviselő hagyomány, mely önmagát a magyarság megtartójaként értelmezi.

Kazinczy ekkori levelezése Földi Jánossal számos ponton mutatja, hogy számukra egyaránt érvényes felekezet és nyelv identikus összetartozásának gondolata.¹²³ Ugyanakkor az is feltűnő, hogy Kazinczy a felekezetiiség szempontjából már ekkor is különbséget tesz nyelvtisztaság és aesthezis kontextusai között, s a két szempontból a felekezeteknek nem ugyanolyan a megítélése: „a Lutheránusok Oskoláiból jönnek ki azok az Ifjak, a kik Aesthezissel dicsekedhetnek [...] nincs egyéb hátra, hanem hogy soloecismus nélkül szóljatok Magyarul” – írja a lutheránus Kis Jánosnak.¹²⁴ A fogság után a soloecizmusok kérdésben részben megváltozott az álláspontja, s mint láttuk, ezzel összefüggésben a kálvinista önazonosság alaptétele, az igaz, tiszta magyarság egyedüli megőrzőjének szerephagyománya is előbb megingott, majd támadhatóvá vált, noha a nyelvi standard megte-remtése kapcsán megkérdőjelezhetetlen alapja maradt Kazinczy törekvéseinek mindvégig.

Amit a felekezetiiség és nyelvtisztaság viszonyáról elmondtunk, lényegében változatlanul elmondtuk már a *Debreceni Grammatika* kapcsán e rész első alfejezetében. Akkor azonban azt idéztük a grammatika előbeszédéből, „hogy Hazánknak az olyan részében

¹¹⁸ Erre a vonatkozásra Bíró Ferenc is hangsúlyosan felhívja a figyelmet. BÍRÓ, *i. m.*, 215.

¹¹⁹ Szentgyörgyi Józsefnek, 1811. július 16., KazLev., IX, 15.; 2040. sz.

¹²⁰ Cserey Farkasnak, 1806. február 14., KazLev., IV, 53.; 876. sz.

¹²¹ Cserey Miklósnak, 1811. július 21., KazLev., IX, 25.; 2044. sz.

¹²² KazLev., I, 396.; 221. sz. Az előtte lévő fejtegetés így hangzik: „Ha engemet esmernél, tudnád hogy én éppen nem vagyok Vallásbeli fanatismussal profanálva; engem Fiának nevez a Böltesség; de kéntelen vagyok még is meg-vallani, hogy magát tartom a Kálvinistát a Magyar Litteratura elővitelére választott Népek. Igyekezik a Pápista, de haszontalanul; Faludi – az imádott Faludi hány helytt vét nyelvünk ellen. Nézzük el Szabót, Rajnist, Révait, Batsányit. – A Lutheránus pedig arra van kárhoztatva hogy Magyarul meg ne tanulhasson. Én ennek forrását az Oskolákban találok.”

¹²³ Lásd minderről: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak, i. m.*, 334–341.

¹²⁴ 1793. július 27., KazLev. II. 297.; 424. sz.

¹¹³ A Vitkovics-episztola miatt megsértve érezte magát Szatmár vármegye, de voltak, akik értették a Debrecenre vonatkozó célzást: „Kövy egy nagy talentum s tiszta fejű ember, de kevésége s kálvinista durvasága nem ismer határt. Nekem vele szoros szövetségem soha nem volt; de miolta olvasta Vitkovicshoz írt Epistolámat, azolta hátam megett mindég ránczigál. Bosszankodik a Debreczen megsértéséért, hol ő Togátus volt.” Helmeucz Mihálynak, 1814. február 27., KazLev., XI, 252.; 2608. sz.

¹¹⁴ „A Vitkovicshoz írt Epistola azoknak az én kedves hitemorsosainak, a Kalvin fíjainak, bolondságokat teszi nevétségessé, a kik azt kiáltozzák, hogy magyarul csak Kálvinista tud.” Jankovich Miklósnak, 1812. április 19., KazLev., XXIII, 205.; 5776. sz.

¹¹⁵ „De szükség hogy elmondjam mi indíta írására és miért vettem épen e témát. [...] Az ő [Vitkovics] példája, édes barátom, valamint a Kisé, Berzsenyié, Daykáié, s Virágé, meghazudtolja azt a nevétségesen-kevély, de nem szintén hazug állítást, hogy csak Kálvinista tud jól magyarul.” Szentgyörgyi Józsefnek, 1811. július 16., KazLev., IX, 14–15.; 2040. sz.

¹¹⁶ Lásd a 2495., 2608., 2642., 2679., 2756., 2779. sz. leveleket.

¹¹⁷ KazKölt., I, 638.

maradt-meg leg tisztábban 's leg épebben a Magyar nyelv", „a mellybenn idegen Nemzetűek, eleitől fogva leg kevesebben lakoztak", s Kazinczytól pedig azt, hogy „Szerentsés születésem, mellyet a' kedvező Végezés a' leg-tisztább Magyar Ég alatt ejtet". A hely és a maga eredeti tisztaságában megőrződött magyar nyelv kapcsolata azonban nem pusztán lokalitáson alapul: a lokalitás maga felekezetiileg meghatározott. A születés helyére hivatkozó érvelések némileg eufémisztikusan nem mondják ki, hogy a pontos földrajzi megnevezés nélkül hivatkozott hely alatt az aktuális felekezeti dominancia miatt valójában kálvinista értendő. Ez az alapja a Domokosékkal folytatott vitában a magyar / nem magyar minősítéseknek és annak a reflexiónak, mely szerint Dea Debreczen „senkit nem ismér Magyarnek, csak azt, a' ki Debreczenben neveltetett, és olyan maradt, mint ott volt", ami megismételtetik a Vitkovics-episztolában, még mindig kimondatlanul, de félreértetlenül utalva a felekezeti meghatározottságra.

S másfelől, az aesthezi kontextusában a 'kálvinista ízlés', a 'kálvinista vastagság', 'kalvinista durvaság' nemigen különbözik a 'boldogtalan Debreceni gusztyus'-tól, a 'nehézkés ízlés'-től, amilyen ízlésű volt Debreczennek egy nagy fija, Domokos Lajos.¹²⁵ A 'mendikási harangkongatáshoz szokott publicum', 'Mendikás-hangú, tonusú emberkék', a 'fatális ízlés, a' mit Mendikáságnak nevezünk'¹²⁶ elég egyértelműen és elmarasztalólag utalnak a kálvinista kulturális közegre, s Csokonai kapcsán nyilvánvaló ennek az összekapcsolódása mindazzal, amit Kazinczy 'debreczeniség'-nek nevez: „Csokonaiból akarhatja ellen is sokszor kitört a' Debreczeniség és az Ur szava szerint a' Mendikási tónus."¹²⁷ S láttuk a 'debreczeniség' szó legelső feltűnését, akkor, 1805 márciusában ezt a jellemzést adta Csokonai költészetéről: „holmi le nem vetkezhető Kálvinistaság, és a' mi a' Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: Debreczenység!" Ízlés és magatartás illetően megkülönböztetése csak a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per idején volt érvényes Kazinczy szóhasználatában, egyébként összemosódnak. 'Debreczen' nevet ad a kálvinistaságnak, a vizsgált időszakban lényegében ugyanazt jelentik Kazinczy szótárában, a tiszta magyarság kisajátító képviselését és egyben az aesthetikai tompaságot, ízléstelenséget, mindazt, aminek az esszenciája számára a Debreceni Grammatika.

S 'Debreczen' egyben megszemélyesíti az ellenfelet, aki ellenében definiálhatóak a saját törekvések, s aki ellen harcolni lehet. Az üldözött eretnekből a Debreceni Grammatika eretnekségeit üldöző lesz. A harc legintenzívebben a Csokonai-nekológ és az Árkádia-per idején folyik, de ezután is fel-fellángol, s kisebb rajtaütések bármikor kipattannak. A Tövisek és virágok után több irányban folynak az ütközetek, az ellenfelet nem feltétlenül lehet már megnevezni a 'Debreczen' névvel, az 1810-es évek elején egyre gyakrabban szerepel mellette, helyette a 'Kálvinistaság', ami a háttérben mindvégig meghúzódott mögötte.¹²⁸ 'Debreczen' mint a neológia ellenfele 1815 végén jelenik meg utoljára, mikor

¹²⁵ Lásd az említés sorrendjében a következő leveleket: 5762., 876., 2608., 453., 743. sz.

¹²⁶ Lásd 497., 2399., 2447., 2836., 1957. sz.

¹²⁷ Ez a már idézett mondat egy Nagy Gábornak szóló 1806. áprilisi levélben található (914. sz.), 1830 áprilisában egy Guzmics Izidórnak írott levélben nagyon hasonló a megfogalmazás, még ha nem is saját véleményként hangzik el: „Cs.-ből minden nyomon kitetszik a' Kálvinista mendikás". KazLev., XXI, 281.; 5147. sz.

¹²⁸ „Beregszászinak és Mártonnak ítéletek el nem rettent. Mind ketten a' Kalvin tanítványai. Nem csuda tehát ha a' Magyar Nyelv dolgában másként ítélnék mint mi, mert én ha irtóztató orthodoxus Kálvinista vagyok is

is az egyszerre több irányból, megújult erővel érkező támadásokat köti Kazinczy a 'debreczeni' szellemhez. Ekkor azonban már feltűnik az új megnevezés, amely majd leváltja 'Debreczen'-t az ellenfél pozíciójában. Az 'orthologus' egy 1815. február 4-én Dessewffy Józsefnek írott levélben¹²⁹ szerepel először, addig egyáltalán nem használta Kazinczy, legközelebb hozzá az 1801-es 'orthoglottus' állt. 1816 elejétől viszont az 'orthologus' lesz a 'neologus' ellenfele 'Debreczen' helyett, aki¹³⁰ ezután már csak kisebb csípéseket kap egyszer-egyszer, Kazinczy leginkább a Debreceni Grammatikával folytatja vitáit tanulmányában (és az ezekhez készült jelentős kézirat anyagban), de immár nem hadi metaforikával.¹³¹

II. A debreczeniség-vita medialitása

Az eddigi áttekintés szükségszerűen a Kazinczy-szövegekben található 'debreczeniség'- és 'Debreczen'-képzet retorikai megalkotottságára, ezek összefüggéseire koncentrált, így Kazinczy vitapartnerének és magának a vitának csak annyi figyelem jutott, amennyit az aktuális szempont indokolt és lehetővé tett. Szükséges immár ezekre fókuszálni, hogy a 'debreczeniség' kortárs fogadtatása és értelmezése feltárulhasson. Az alábbiakban tehát a debreczeniek szövegei állnak majd a középpontban, illetve maga a vita, pontosabban a vita – szóbeliség, kéziratosság és nyomtatás közegehatárait folytonosan metsző – sajátos medialitása.

1. Kazinczy, Debreczen és a 'jobb fejek'

a) Az ismert szövegforrások

Az imént ugyanolyan könnyed magától értetődőséggel használtuk a 'debreczeniek' megnevezést Kazinczy vitapartnerére, ahogy az az irodalomtörténeti leírásokban megszokott. Legelőször azonban mégis azt kell tisztázni: kik is azok a 'debreczeniek'. Ha a Kazinczyval vitázó szövegek körének pontos meghatározását tűzzük ki célul, vállalnunk kell Kazinczy

az általam olly felette nagyon szeretett Dogmájira nézve az én kedves Mesteremnek, de legalább a' Kálvinista Magyarorságra nézve egészen más vagyok mint ők szeretnék. Ezért csapkod Somogyi Gedeon et Consortes." KazLev., XI, 337.; 2642. sz.; vö. még a 2495., 2679., 2756., 2779., 3005. sz. levelekkel.

¹²⁹ „a' mi Orthologusaink" KazLev., XII, 368.; 2849. sz.

¹³⁰ Kazinczy után szabadon, lásd Kölcsey Ferencnek írott, 1815. október 2-i levelét: „Rettenetes ember az a' Debreczen!" KazLev., XIII, 218.; 3014. sz., október 15-i dátummal, amit Szabó G. Zoltán korrigált, Kölcsey Ferenc levelezése, i. m., 942.

¹³¹ Jól szemlélteti a változást a Pályám emlékezete egy részletének alakulása. Kazinczy 1808. március 8-án (tehát pár hónappal a Sylvester Grammatikájának kiadásához készített Utóírás előtt) készítette feljegyzésében a Bécsben neologizálni kezdő Bessenyei György kapcsán írja, hogy „Debreczen irtóztat a' deákul nem tudó 's neologizáló Agenstől"; majd az 1816-os Az én életem című önéletrajzba már csak annyi kerül bele, hogy Bessenyeiről „Debreczen azt kiáltozta [...] nem tud magyarul", vagyis neologizálásról nincs szó, amint 1823-as önéletrajzában sem; a Pályám emlékezete 1831-es VI. kidolgozásában pedig az szerepel: „Debreczen meg nem fogható", hogy Bessenyei latin tudás nélkül hogyan lehetett ágens. Pályám emlékezete, kiad. ORBÁN László, Debreczen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 28, 417, 456, 736; vö. még a grammatika-pályázat említésével: 538, valamint a Rát Mátyás és Domokos Lajos kapcsán elmesélt történetet a tiszta magyarságról: 441, 488, 583, 746; ez egy 1806-os levélben is feltűnik már, éppen a debreczenismus puritánusi makacsságként való értelmezése előtt, KazLev., IV, 60.; 880. sz.

vitapartnereinek *egyenkénti* megnevezését is. Ismeretes a *Hazai Tudósítások*ban megjelent két cikk Kiss Imrétől és Fazekas Mihálytól, valamint Kazinczynak írott levelek, a 'debreczeniség' Kazinczy általi meghatározása pedig Szentgyörgyi József levélbeli kérdésére adott válaszból található. Ők hárman idézettek mindig a szakirodalomban. Gyakran említődik Nagy Gábor neve is, de tőle a vitához kapcsolódó, áttétel nélküli szöveget nem ismerünk,¹³² csak Kazinczy leveleiből alkothatunk fogalmat álláspontjáról, s ez így inkább Kazinczyt jellemzi, információértéke van csupán, közvetlenül nem vizsgálható.

Budai Ézsaiás egy levele ugyancsak összefüggésbe hozható a Csokonai-nekrológ körüli vitákkal, de leginkább Kazinczy hosszú válasza által, közvetetten. Budai levelének Csokonairól szóló bekezdése ugyanis nem tartalmaz erre vonatkozó közvetlen utalást, mindössze egy mondat szerepel benne, amely Kazinczy álláspontjával látens vitában áll, s Kazinczy ezt elérte.¹³³ A levél és Budai azonban ez alapján nem vonható az *aktív* vitapartnerek körébe. A levelezés és az önéletírások vonatkozó éveiben nem találtunk további vitázókat. A meglepő eredmény az, hogy 'a debreczeniek' megnevezés alatt mindössze Kiss Imre, Fazekas Mihály és Szentgyörgyi József értendő, ha *közvetlen vitaszövegeket* keresünk.

Szentgyörgyi Józsefnek négy levélrészlete tartozik a Kazinczyval folytatott vitákhoz, kettő a Csokonai-nekrológ, kettő az Árkádia-per idejéből. Az 1805. március 8-i levélben két, a március 19-i levélben három bekezdés foglalkozik a nekrológ kapcsán mutatkozó véleménykülönbséggel. 1806. október 20-án két mondat kapcsolódik ide (így kérdéses, tényleg számoljunk-e vele önálló forrásként), próbálja elhárítani a vitát, majd ez nem sikerülvén, november 18-i levelében kifejti véleményét. E levél egy bekezdés kivételével csak ennek van szentelve, ez az egyetlen, ahol nem csak mintegy mellékesen kerül elő a nézeteltérés. Szentgyörgyi József naplójáról is van tudomásunk, amely elveszett ugyan, de amelyből sok részletet megőrzött az unokája által készített életrajz.¹³⁴ Sajnos az ismert részek között nem találunk a vitával kapcsolatos releváns információkat.

Az Árkádia-per közvetlen kiváltó oka Kiss Imre 1806. szeptember 3-i levele volt, amelyet aztán októberben elküld a *Hazai Tudósítások* szerkesztőjéhez, s október 29-én meg is jelenik, e két szöveg egy bevezető és egy záró rövid bekezdést leszámítva azonos. Kiss Imre még két levelet írt Kazinczynak 1806-ban, október 23-án és november 7-én, a levelek lényegében csak a vitával foglalkoznak.¹³⁵ Kiss Imre iratainak egy gyűjteményét korábban

sikerült megtalálni,¹³⁶ ez azonban csak a salétrominspektori hivatal elfoglalásáig terjedő időből tartalmaz dokumentumokat és leveleket, így témánk szempontjából nem releváns, más pedig jelenleg nem ismeretes. Fazekas Mihálynak egy 1806. szeptember 23-án kelt levele (ez az egyetlen Kazinczyhoz szóló, tényleges levél Fazekastól¹³⁷) és a *Hazai Tudósítások* november 5-i számában olvasható cikke kapcsolódik a vitához. Fazekas életművének van kritikai kiadása, sem abban, sem azóta nem jelent meg újabb dokumentum az Árkádia-perrel összefüggésben. A Kiss Imrével és Fazekassal váltott levelek csekély száma azt is jelzi, hogy Kazinczy velük való kapcsolata nem volt olyan szoros, mint Szentgyörgyivel, vagy akár Nagy Gáborral, az előbbi az orvosa, utóbbi az ügyvédje volt, s közülük csak Szentgyörgyivel tegeződött.

A három debreceni vitapartnertől tehát mindössze nagyjából tíz szövegforrásunk maradt fenn (a *nagyjából* a meghatározás felsorolt bizonytalanságaira vonatkozik), ezek közül azonban Kiss Imre egyik levele és cikke lényegében azonos, Szentgyörgyi levelei pedig csak részlegesen foglalkoznak e témával, az egyik pár sornyi csupán. Ha mindezt összevetjük a Kazinczy életművében azonosítható szöveghelyekkel, óriási aránytalanság mutatkozik: a legszorosabban idekapcsolható forrásszám, mint fentebb láttuk, nagyjából tízszeres, a terjedelmi arányokról nem is szólva. Mindez nem pusztán mennyiségi kérdés: felvetődik, hogy egyáltalán beszélhetünk-e általában 'a debreczeniek' álláspontjáról, ha csak három szerző nem egészen tíz szövegét ismerjük.

b) A szövegforrásokból felsejlő szóbeliség

Amit az irodalomtörténet-írás 'a debreczeniek' álláspontjaként interpretál e vitákban, az valójában csak néhány, Kazinczyval kapcsolatban lévő debreceni polgár csekély számú fennmaradt írásos megnyilatkozása. Azt, ami nem maradt fenn tőlük, mert elveszett, továbbá azt, ami nem is maradhatott fenn tőlük, mert csak szóban hangzott el, s főleg azt, ami másoktól hangzott el szóban (egymás között vagy közvetlenül Kazinczyhoz szólván), nem ismerhetjük. Írásos forrás persze mindig felbukkanhat, noha most ilyenekre utaló nyomok nem látszanak, a szóbeliség azonban természetéből adódóan eleve hozzáférhetetlen, bár nyomok utalnak rá az írásos forrásokban, nem is kevés. Kazinczy a Szépkalomszóra költözése előtti éveket Érsemjénben töltötte, közel Debrecenhez, ebben az időben rendszeresen megfordult a városban, de 1806 márciusi elköltözése után is többször járt itt. A levelezés tehát csak az egyik eszköze és tere volt a közelebbi, távolabbi debreceni ismerősökkel való kommunikációnak, hiszen sok lehetőség adódott a személyes találkozásra.

Kazinczy naplóiban és leveleiben számos adat utal saját debreceni, illetve debreczeniek semjéni tartózkodására 1805 táján (április 21-én, június 21-én, július 12–13-án, november 17–20-án, illetve 1806. május 5–8-án nála járt Nagy Gábor a feleségével). Kazinczy

¹³⁶ Lásd erről *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 646–648.

¹³⁷ A Kazinczy-levelezésben szereplő 1805. augusztusi levél valójában köszöntővers Kazinczy lányának születésére, az 1816-os töredék pedig nem levél (lásd erről 112. jegyzetünket). Kazinczytól sem ismerünk Fazekashoz szóló további leveleket, az 1815-re keltezett levél címzettje nem Fazekas, hanem Nagy Gábor volt. Vö. KazKölt., II, 621–622.

¹³² Rendkívül nagy számban ismerünk Kazinczy által Nagy Gábornak írott leveleket a pálya egészéből, de Nagy Gábertől mindössze 8 maradt fenn, vizsgált időszakunkból egy sem. A vitával kapcsolatos véleményét így közvetlenül csak Cserey Farkashoz írott levelének egy bekezdése őrizte meg, amelyet Cserey időzójelben közöl Kazinczyval 1806. szeptember 28-i levelében. KazLev., IV, 338.;1002. sz.

¹³³ Lásd erről az I. 3. b. alfejezetet.

¹³⁴ SZENTGYÖRGYI Lajos, *Nagyapám családi élete 1765–1832* (gépelt kézirat, 136 oldal, Debrecen, 1952. szeptember), Déri Múzeum, Debrecen, Irodalmi Gyűjtemény, K. X. 76. 177. 87. (A forrást Veisz Bettina segítségével használhattam.) Szentgyörgyi József naplójáról Szentgyörgyi Lajos unokája, Halmy Márta azt írja, hogy a II. világháborúban elveszett. Ha ez így van, akkor az 1952-ben készült életrajznak valamiféle kivonatokat kellett használnia, vagy az információ téves, miként az is kérdéseket vet fel, hogy Halmy Márta az életrajzot 46 oldal terjedelműnek mondja. HALMY Márta, *Szentgyörgyi József orvos levelei Kazinczy Ferenchez*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1991 (Debrecen, 1993), 333.

¹³⁵ Kiss Imrétől e három levélén kívül még 9 maradt fenn (1807–1811 között évi 1–3 darab, 1814-ből 1), Kazinczytól pedig 3 Kiss Imréhez szóló levél (1810, 1811, 1814).

lánya augusztusi születésének hírére a Doboziaknak, Kövér Imrének, Nagy Gábornak Debrecenbe küldött levelekben adta hírül, melyeket Szentgyörgyi József osztott szét a vásár alkalmával. Október 21-én találkozott Kiss Imrével, október 22-én Sinai Miklósnál ebédelt, november 18-án Kisstól és Fazekastól valami háborús hírről értesült, november 19-én Szentgyörgyiné ebédelt, december 3-án Vay Miklóssal találkozott.¹³⁸ Semjénből egyébként is hetente mentek szekerek Debrecenbe, Kazinczy szolgálói gyakran jártak a városban, Szentgyörgyi pedig többször kilátogatott Semjénbe orvosi minőségében, kezelés céljából. Mindezek persze csak az érintkezés tényét, annak rendszerességét dokumentálják, s legfeljebb a fennmaradt adatokkal való hipotetikus logikai játékból következtethetünk néha arra, ami esetlegesen elhangozhatott egy-egy találkozás során.

Látjuk tehát a nyomokat, melyek a vita debreceni résztvevőinek kiterjedtebb voltára utalnak, de nem férünk hozzá e kör hangjához, mert az oralitás közegében szólalt meg. Sőt, még arcot, nevet sem nagyon tudunk adni, mert számunkra csak dekódolhatatlan utalásokban léteznek. Kazinczy számos alkalommal hivatkozik szóbeli és közvetett információkra így: „Egy nagybecsű barátunk, a’ mint azt az Urtól ’s Fő Hadnagy Fazekas Urtól hallám”; „barátunk, a’ ki Semlyénben látogatásomra jövé, maga beszéllé nekem”; „N[agy] G[ábor] beszéli, hogy az Urak közzül valaki”.¹³⁹ A közlések mögötti közös személyes kapcsolati háló mindezt érthetővé teszi a címzett számára, ahogy arra a Kiss Imrének írott levél explicite utal: „Nem nevezek-meg többé senkit; az Úr tudja, kikről szöllok.” S a személyes kapcsolatrendszerekben áramló információk alapozzák meg Kazinczy ilyen összegző kijelentéseit is, mint ami a Fazekashoz szóló levélben olvasható: „Jól tudom, mik estek Debreczenben”.

A Debreczenben élők egymás közötti kommunikációja nyilvánvalóan szintén szóbeli volt, így teljesen érthető, hogy Szentgyörgyi, Kiss és Fazekas Kazinczyhoz hasonlóan gyakran utal megnevezés nélkül más helyiek véleményére: „a Debretzeni Urak hinnék el azt”; „tapasztaltam, melly sokan tsudálkoznak itt Debretzen ellen való ki keléseden”; „Én nem eléggé győztem csudálni, melly hideg vérrel vették hazámfiat”.¹⁴⁰ Hogy pontosan kikre hivatkoznak e szövegek, ugyanúgy nem tudható, mint Kazinczy levelei esetében, de bizonyosan nem tévedünk nagyot, ha ezek körét nagyobbak, esetleg jóval nagyobbak gondoljuk, mint amit a vitában szövegekkel részt vevő Szentgyörgyi, Kiss és Fazekas jelent.

A vitatér tehát három pólus szerint rendezve írható le: Kazinczy, a Kazinczy által ’Debreczen jobb fejének’ nevezettek,¹⁴¹ akiktől a vitaszövegek fennmaradtak, valamint a többi (Kazinczy által a ’Debreczen’ összefoglaló és stigmatizáló név alá besorolt) vitapartner, akik leginkább csak említésekben jelennek meg, jobbára név nélkül (s épp ez a sajátossá-

guk képez belőlük csoportot). E három pólus mediális karaktere¹⁴² és hozzáférhetősége eltérő. Kazinczy a nyomtatott médiumban (hírlapi cikk), a kézirat (levél) és a szóbeli nyilvánosságban (lokális szóbeliség) egyaránt aktív, s ugyancsak mindhárom nyilvánosságtípusban megjelennek a ’jobb fejek’ is, noha elsődlegesen a levelezésben nyilvánulnak meg a vita során, míg a harmadik pólus lényegében csak a szóbeliséghez köthető. Mindez meghatározza hozzáférhetőségüket, hiszen míg a hírlapi cikkek teljessége fennmaradt, addig a levelek egy része elveszett (s így elveszett olyan tényleges vitapartner is, mint a ’jobb fejek’ közé negyedikként számlált Nagy Gábor), a szóbeliség pedig a maga egészében hozzáférhetetlen, többnyire a vitázó személyeket sem ismerjük, álláspontjuk is legfeljebb az írásos források által közvetítetten jelenik meg előttünk.

Mindebből következően a debreceniség-vitát a maga tényleges mivoltában nem ragadhatjuk meg, leírásaink szükségszerűen a korlátozottan elérhető források által torzítottak. Annyit tehetünk ennek ellensúlyozására, hogy megvizsgáljuk e nyilvánosságtípusok érintkezését a vita során, azt, hogy milyen hatással vannak egymásra. Ha tehát a szóbeli nyilvánosság közvetlenül nem is vizsgálható, az viszont igen, hogy az ismert (nyomtatott és kézirat) vitaszövegek hogyan veszik figyelembe ennek létét és az onnan származó információkat, mikor saját vitapozícióikat, retorikájukat kiformalják. Mindig számolnunk kell azzal, hogy a fennmaradt szövegek nemcsak egymásra vonatkoznak, hanem valami olyan véleményre és ellenfélre is, amelynek, illetve akinek pusztán látens jelenléte érzékelhető a szövegekben.

2. A Csokonai-nekrológ vitája

a) Vita a vita előtt

A Kazinczy debreceni vitapartnereitől származó, fennmaradt szövegforrások közül Szentgyörgyi József két levele (és Budai Ézsaiás egy levélbekezdése) hozható kapcsolatba a Csokonai-nekrológ vitájával, ezek 1805 márciusában keletkeztek. Összefüggéseiket a vita Kazinczytól származó (nyomtatott és kézirat) szövegeivel az alábbi táblázat mutatja, időrendben.

Dátum	Szentgyörgyi	Kazinczy	Budai	Reakció
1805. jan. 30. / febr. 19. ¹⁴³		1. <i>Csokonai-nekrológ</i>		
febr. 18.		2. levél Nagy Gábornak		

¹⁴² A medialitás jelentőségét a nyomtatott és a levélnyilvánosság vonatkozásában, elsősorban a diskurzuselemzés és Kazinczy szempontjából szintén hangsúlyozza: BÓDI Katalin, *Gölyfészek és angolker: Az Arkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2014, 803–804.

¹⁴³ A hírlapi cikkeknel itt és a továbbiakban az első dátum a cikk keletkezése, a második a lapszám megjelenése.

¹³⁸ A vonatkozó időszak naplójegyzetei: *Pályám emlékezete, i. m.*, 188–199, 208–227.

¹³⁹ Kiss Imrének, 1806. október 26. és Fazekasnak, 1806. október 9. *KazLev.*, IV, 381., 358.; 1024. sz., 1012. sz. A további két idézet is e levelekből való.

¹⁴⁰ *KazLev.*, IV, 380., 400.; 1023. sz., 1035. sz.; valamint *Fazekas Mihály összes művei*, kiad. JULOW Viktor és KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, II, 26.

¹⁴¹ E formuláról részletesen lásd az I. 2. b. alfejezetben mondottakat.

Dátum	Szentgyörgyi	Kazinczy	Budai	Reakció
febr. 22. ¹⁴⁴		3. levél Nagy Gábornak		
márc. 6.		4. levél Nagy Gábornak (Kissnek, Fazekasnak is) 5. levél Szentgyörgyinek 6. levél Budai Ézsaiásnak [amely nem maradt fenn]		az 1.-re az 1.-re
márc. 8.	7. levél Kazinczynak			az 5.-re és az 1.-re
márc. 10./ márc. 19. ¹⁴⁵			8. levél Kazinczynak	a 6.-ra
márc. 13.		9. levél Szentgyörgyinek		a 7.-re
márc. 19.	10. levél Kazinczynak			a 9.-re
márc. 23.		11. levél Szentgyörgyinek		a 10.-re
márc. 31.		12. levél Budai Ézsaiásnak 13. levél Szentgyörgyinek		a 8.-ra
ápr. 30.		14. levél Nagy Gábornak		
1806. júl. 30.		15. <i>Jelentés</i> [nem jelent meg]		

A január 30-i keltezésű nekrológ a *Magyar Kurír* február 19-i számában jelent meg,¹⁴⁶ pár napba tellett, mire eljutott az olvasókhöz, Kazinczy 1805. februári levelei (a táblázat 2., 3. tételei) így olyan vitáról tanúskodnak, amely Nagy Gábor részéről a nekrológ ismer-

¹⁴⁴ A levél keltezés nélküli, de Nagy Gábor rájegyezte, hogy vette és válaszolt február 22-én. Mivel a levelek megírása és vétele többnyire egy napra esett, így ebben az esetben is így értelmezzük a Nagy Gábor rájegyzésében olvasható dátumot.

¹⁴⁵ A levelet Budai a keltezés szerint március 10-én írta, de az csak Szentgyörgyi március 19-i levelével együtt jutott el Kazinczyhoz, amint azt Szentgyörgyi levelének utolsó bekezdése egyértelművé teszi (részletesen lásd a 94. lábjegyzetet).

¹⁴⁶ *Magyar Kurír*, 1805. február 19., I, 15. sz., 235–237.

rete nélkül folyt. A vita tárgya Csokonai műveinek kiadása volt, az, hogy szabad-e a verseket 'megjobbítani', ahogy Kazinczy szorgalmazta leveleiben, avagy a megírásához hűen kell publikálni, ahogy ugyancsak Kazinczy leveleiből láthatóan Nagy Gábor és Kiss Imre vallotta. E vitát tehát nem Kazinczynak a nekrológból megismert kiadási terve provokálta részükről. Mire megismerték (azaz február végére), az ellentétes kiadási koncepciók már megütözköztek, sőt, a kérdés el is dőlt Kiss Imre nagyváradi kiadásával. Mint Kazinczy írja Kozma Gergelynek március 1-jén: „A' Kis Imre kiadása híven előadja, mit csinált Csokonay, az enyém azt fogja mutatni, hogy mit változtattam.”¹⁴⁷ A kérdés az, mi is történt tulajdonképpen, ami nem olvasható ki magukból a vitaszövegekből.

Az ismert adatok: 1805. január 28-ra virradóra meghalt Csokonai, a naplók szerint Kazinczy aznap Böszörményben értesült a hírről, másnap Debrecenbe ment, s részt vett a délutáni temetésen.¹⁴⁸ Mint Kazinczy egyik leveléből tudható, Nagy Gábor nem tartózkodván a városban,¹⁴⁹ Szentgyörgyi Józsefnél szállt meg,¹⁵⁰ majd naplói szerint 30-án ebéd után ért haza Semjénbe, ezután megírta a nekrológot, mint azt a keltezés és az első mondat jelzi. A nekrológ végére Fazekas Csokonait búcsúztató versét illesztette, amelynek Fazekastól származó eredeti kézírata fenn is maradt hagyatékában. Szentgyörgyi naplójában írta, hogy Csokonai anyja február 1-jén rábízta a hátrahagyott kéziratok egy részének átnézését és lajstromozását, Kiss Imre ugyancsak részt kellett vegyen e munkában, mert a fennmaradt lajstromok egy része az ő kézírásával készült. Kazinczy Szentgyörgyinek február 10-én írott és 11-én elküldött levelében¹⁵¹ közli, hogy nekrológot írt, s azt elküldte a *Magyar Kurír* szerkesztőjének, majd szóba hozza, hogy ki akarja adni Csokonai műveit, korrekciók után, melyek végrehajtásához társnak szeretné megnyerni Fazekast (akit a nekrológban is társaként említett). Szentgyörgyi ugyanaznap kelt válaszában¹⁵² tájékoztatja Kazinczyt, hogy – 'vele egy gondolatban lévén' – maga is éppen kinyomtatási szándékkal regisztrálja Csokonai kézíratait (naplója szerint 16-án adta azokat vissza Csokonai anyjának), továbbá közli, hogy Kiss Imre már éppen Nagyváradon van a *Lilla* és az *Ódák* nyomtatása ügyében.

Kazinczy tehát a *temetés másnapján, január 30-án* megírta a nekrológot, melyben bejelentette kiadási tervét és korrekciós szándékát. Szentgyörgyi *február 1-jén* megkapta a hagyaték egy részét rendezésre, *február 10-én* Kiss Imre már két kötet nyomtatását intézi Nagyváradon. Több mint feltűnő a sietség mindkét részről. A szakirodalomban általában Kazinczy nekrológjával szokás indokolni Kiss Imréék sietségét, de a nekrológ megírásáról Kazinczy csak akkor ad egyáltalán hírt, amikor Kiss már Nagyváradon van. Továbbá: mi indokolja Kazinczy sietségét? Kazinczy ott volt a temetésen, Szentgyörgyinnél szállt meg, s Fazekassal bizonyosan találkoznia kellett, amikor a búcsúztató vers kéziratát megkapta tőle. Aligha képzelhető el, hogy debreceni ismerősei közül másokkal is ne találkozott volna még, s hogy ezen alkalommal ne esett volna szó Csokonairól és műveinek kiadásá-

¹⁴⁷ *KazLev.*, III, 275.; 727. sz.

¹⁴⁸ *Pályám emlékezete, i. m.*, 187, 208.

¹⁴⁹ *KazLev.*, III, 259., 716. sz.

¹⁵⁰ Szentgyörgyi naplója szerint, lásd: *szentgyörgyi, i. m.*, 68.

¹⁵¹ *KazLev.*, III, 260., 717. sz.

¹⁵² *KazLev.*, III, 262–263., 718. sz.

ról. A logikusnak éppen az tűnik, hogy a felek észlelhették elgondolásaik különbségét, s mindkét oldalról az volt a taktikai szándék, hogy kész helyzetet teremtsenek a kiadás ügyét illetően. Kazinczy a nekrológ e célzatát utóbb be is vallja,¹⁵³ a kész helyzetet viszont Kiss Imrénének sikerült megteremtenie a kiadás elindításával. Hogy így történt, felettebb valószínű, de nem bizonyítható, mert a lényegi mozzanatok a szóbeliségben ragadtak. A nekrológ-vitát megelőző vita gyökerénél vagyunk, s nincs esély biztos ismeret szerzésére.

A kiadás és az annak kapcsán kialakult februári vita során Kazinczyval szemben Kiss Imre, Szentgyörgyi József, Nagy Gábor és Fazekas Mihály sorakoztak fel, vagyis 'Debreczennek jobb fejei', noha ekkor még Kazinczy nem nevezte el így őket, a formula még nem született meg. Amikor március 6-án levelet írt (4–6.), amelyekben *adataink szerint először* érdeklődik a nekrológ fogadtatásáról, Szentgyörgyihez, Nagy Gáborhoz, valamint rajta keresztül Fazekashoz és Kisshez fordul. Ekkor már értelemszerűen nem a kiadástervről alkotott véleményüket tudakolja, hiszen azt pontosan ismeri: „Mit mond az Úr a Csokonay halálának jelentésére? – Jó; légyen úgy; adja ki Kis Imre Úr Lillát, a mint Lillát Cs. maga hagyta.”¹⁵⁴ Amikor a levél végén újra kérdezi ugyanazt, akkor viszont nem visszaüt valami ismertet, hanem tényleg érdeklődik, s ami iránt érdeklődik, az nem lehet más, mint a nekrológ másik témája, Csokonai jellemzése: „Szeretném tudni, mit mondott Debreczen és az Úr mit mondott a Cs. haláláról tett jelentésemre.” Ebben az érdeklődésben figyelemre méltó az is, ahogy különválasztja 'Debreczent' és 'Debreczennek jobb fejeit', hiszen Nagy Gábort kérte, hogy mutassa meg a levelet Kissnek és Fazekasnak, s hasonló szellemben és megfogalmazással fordult Szentgyörgyihez is.¹⁵⁵ Hogy 'Debreczen' alatt kik értendők, nem tudható, a különválasztás azonban láthatóan már a Szentgyörgyivel való márciusi levélváltás, a nekrológ tulajdonképpeni megvitatása előtt létezik. Sőt, ez az értékcímekkel ellátott csoportképzés a vélemények lehetséges (s talán feltételezett) megoszlását is előre értelemmel látja el.

b) Szentgyörgyi vitapozíciója

„Mogszeptentem levedre” – kezdi válaszát Kazinczy (9.) Szentgyörgyi március 8-i levelére (7.), amelynek két bekezdése teljesíti Kazinczy kérését (5.), hogy reagáljon Szentgyörgyi a nekrológra (1.). Az első bekezdés aligha volt meglepő, hiszen az csak megismétli Csokonai debreceni barátainak a kiadásra vonatkozó álláspontját.¹⁵⁶ A másik viszont Csokonai nekrológbeli jellemzésére vonatkozik (amiről addig még nem eshetett szó), s meglehetősen nyíltsággal fejez ki egyet nem értést, sőt, rosszsallást:

¹⁵³ „Rendesnek vehetik, hogy magamat Kiadónak obtrudálom, és az anyja' híre 's engedelmével nélkül praefidenter szóllok a kiadás felől, de azt könnyű megmagyarázni az által, hogy éppen így akartam annál bizonyosabban elérni célomat.” KazLev., III, 280., 730. sz.

¹⁵⁴ KazLev., III, 278., 729. sz.

¹⁵⁵ „Szeretném tudni, édes barátom, hogy az Újságban olvasott jelentésem' olvasása alatt **benne és némely más jó emberekben** micsoda ítélet támadott eránta.” KazLev., III, 280.; 730. sz.

¹⁵⁶ Szentgyörgyi március 8-án: „az igazításra Nagy Gábor Úrral egy hiten lenni nem tagadom magamat, más is úgy van”. KazLev., XXII, 89.; 5455. sz.

„senkit sem tudok, a' kinek nem fájt volna a' [Csokonai] halála felől való tudósítás”;
„minden igyekezettel sem tudunk a' misanthropiáról és cynicusságról szóló ígéknek, szelíd vagy túrhető értelmet adni”;
„az özvegy [Csokonai anyja] keserves könyhullatásokkal panaszkolt előttem, hogy tőled e' félet soha nem várt volna”.¹⁵⁷

Ahogy az előző bekezdésben, úgy itt is kétféle hivatkozás van: konkrét személyre, illetve általános vélekedésre, megerősítendő saját álláspontját. Az egyedüli ismert írásos megnyilatkozás, Szentgyörgyi levele így a *lokális szóbeliség* közegében kialakult nézetet közvélekedésként jeleníti meg. Ebben az a kínos Kazinczy számára, az okozza a megszeppenést, hogy az előzetes csoportképző különválasztás sugallata ellenére a vélemény egyaránt elutasító az általa megformált mindkét csoport részéről, noha legfeljebb csak az egyik irányból számított arra. Ebből a csalódásból születik meg válaszlevelében a 'Debreczennek jobb fejei' formula a korábban körülírt megkülönböztetés jelölésére (tehát hogy még ők sem értették meg őt).

Szentgyörgyi március 19-i viszontválaszában¹⁵⁸ finomít és pontosít. Elismeri, hogy van valami igazság Csokonai Kazinczy általi jellemzésében, „de más kérdés, hogy szükség é azt, és halála után két ország előtt még ártatlanul is ki kiáltani? Ez az, a' mit én, és több szerető baráti tagadunk.” A bírálat itt a nyomtatásban való közzététel tényére vonatkozik, a bírálat alapja pedig a szóbeli és levélbeli, valamint a nyomtatott nyilvánosság között meghúzott éles határvonal, amely bizonyos esetekben nem léphet át. Szentgyörgyi azt állítja, hogy ez esetben indokolatlan és jogosulatlan volt a határátlépés. Véleményét megerősítendő hivatkozik 'Csokonai szerető barátainak' egyetértésére, de még másra is: Jeruzsálem bölcseire (miként az előző bekezdésben is, ahol még Halmit is említi).¹⁵⁹ Átveszi tehát Kazinczy levelének allúziós nyelvét, Debrecenre és Domby Mártonra utalván, s jelezvén, hogy „azoknak ezen szavaiddal nagyobb részinek vizet töltöttél malmára”. A különbségtétel ezúttal érzékelhető 'Csokonai barátai' és a 'Halmiak', 'Jeruzsálem bölcsei' között: a közvetített vélemények lényegében egyezők, ez azonban nem jelenti azt, hogy Szentgyörgyi mindenkivel azonosságot vállalna.

Kazinczy március 23-i válaszában expliciten nem reagál Szentgyörgyi kinyomtatás miatti bírálatára. Fenntartja a mizantropiáról és cinizmusról korábban adott értelmezését, majd azt írja: „ha a' több cikkelyekben vétkes vagyok is, azt kérem tőled, hogy azt nézzdel, és szeress azzal is.”¹⁶⁰ A 'több cikkelybe' beleérthető a kinyomtatásra vonatkozó kritika, de biztosan csak azt állíthatjuk, hogy Kazinczy elfogadta a Szentgyörgyi által nyújtott békejobbot. Szentgyörgyi ugyanis még az élesebb hangú első levélben is kimondottan törekszik arra, hogy ne rontsa meg kapcsolatukat. Ez a törekvés alapvetően formálja vitapozícióját, a kívülállóét. Miután a március 8-án írott levelében leszögezi, hogy Csokonai művei kiadása ügyében Nagy Gáborral és másokkal ért egyet, odaveti, hogy „a többin

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ KazLev., III, 295.; 735. sz.

¹⁵⁹ Lásd bővebben az I. 2. b–c. alfejezeteket.

¹⁶⁰ KazLev., III, 297.; 737. sz.

méltóztassatok tzivakodni”. Majd véleményét a közkeletű mondással zárja, utalván a nekrológban történt név szerinti említésére: „én is igen meg köszöntem volna, ha ezen historiába éppen Pontius Pilátusnak a' Crédobeli rolláját nem kaptam volna”.¹⁶¹ Következő levelében még egyértelműbben fogalmaz, már bevezetésképpen: „És hogy én különböző vélekedéssel vagyok, abból nem következik, hogy a' tőlem különbözők gondolkodását az enyimmél rosszabbnak tartani és tartatni kívánám: egyedül tsak azt kérem, hogy engemet az én árnyékos kunyhómban békével hagyjanak.”¹⁶²

Szentgyörgyi tehát miközben mint a magáéval egyezőt közvetíti Kazinczy számára a lokális szóbeliségben megfogalmazódó közvélekedést, hangsúlyozza, hogy nem ennek képviselőjében lép fel, sőt, a kívülálló pozícióját foglalja el, egyáltalán nem kívánván vitákban részt venni.

Kazinczy március 31-én, amikor Budai Ézsaiásnak válaszol, illetve megírja Cserey Farkasnak ezzel egybehangzó programlevelét, ír egy levelet Szentgyörgyinek is. Miként minden levelében, itt szintén érezhető, hogy óvni akarja kapcsolatukat, de ez nem akadályozza meg abban, hogy jelezze: „ámbar Te azt látod jónak, hogy a' dologról hallgassak, én szükségesnek itélem, hogy magamat a' szerint a' mint illendőnek találom, mentsem”.¹⁶³ A következő időszak leveleiben csak elszórt utalásokat találunk e tárgyban, aztán 1806 nyarán megtalálja az alkalmat. Amikor a Csokonai sírköve iránti, július 30-i keltezésű jelentését közlésre küldi a *Hazai Tudósítások*ba, mint már korábban említettük, mellé illeszt egy majdnem ugyanolyan hosszúságú kiegészítést,¹⁶⁴ melyben visszatér a nekrológ körül kialakult vitára. Megismétli itt a levelekből ismert magyarázatot a mizantropiáról és a cinizmusról, majd jelzi, hogy továbbra is készül Csokonai műveinek megjobbított kiadására. A szöveg sejtető megfogalmazásokkal indokolja létjogosultságát, mondván, a nekrológ vonatkozó sorait „némellyek meg nem értették, némellyek megérteni nem akarták”, hogy őt emiatt gáncs érte (meg nem nevezettek részéről), noha azok a sorok méltóbb dicséretnek, mint ahogy Csokonait sírja mellett 'sokan' tömjéneztek. Kazinczy tudja, kiknek szól írása, azok is tudták volna, akik korábbi leveleit olvasták, mi azonban csak sejtethetjük, miként az előzményeket részletesen nem ismerő hírlapolvasók is tanácstalanok lettek volna, ha a szöveg megjelenik. A szerkesztő, Kulcsár István azonban a vitát elkerülendő, ezt a részt nem közölte. A vita mégis kipattant.

3. Az Árkádia-per

a) A nyilvános vita kipattanása

A debreceniségi-vita második fázisában, az Árkádia-perben a szövegforrások arányosabban oszlanak meg a vitatkozó felek között, mint az első fázisban. A nagyjából fele-fele arány azt jelenti, hogy 1806 őszéről való a 'debreceniek' megnyilatkozásainak nagyobbik része (a nekrológ-vitából csak Szentgyörgyi két levele maradt fenn). Az alábbi táblázatban

¹⁶¹ KazLev., XXII, 89.; 5455. sz.

¹⁶² KazLev., III, 294.; 735. sz.

¹⁶³ KazLev., III, 311.; 744. sz.

¹⁶⁴ KazLev., IV, 247–248.; 963. sz.

az előzőhöz hasonló szerkezetben tekintjük át a vita összefüggéseit (hangsúlyozott különállása miatt Szentgyörgyi megnyilatkozásait elválasztottuk a vitafolyamtól, továbbá 1806 végével lezártuk az áttekintést, mert ezt követően a 'debreceniek'-től már nem ismeretes szövegforrás, más résztvevők szövegeinek vizsgálatától pedig értelemszerűen eleve eltekinttünk).

Dátum	Kiss Imre	Kazinczy	Fazekas	Reakció
1806. júl. 30. / aug. 16.		1. <i>Csokonainak sírköve</i> [+a kihagyott rész]		nekrológ
szept. 3.	2. levél Kazinczynak			az 1.-re
szept. 8.		3. levél Kissnek		a 2.-ra
szept. 23. előtt / okt. 11.		4. <i>Magyarázó jegyzések...</i> [„ férjfi Debrecennek ”]		a 2.-ra és még valamelyikre
szept. 23.			5. levél Kazinczynak	a 3.-ra
okt. 9.		6. levél Fazekasnak		az 5.-re
okt. 23.	7. levél Kazinczynak			a 4.-re
okt. 23. / okt. 29.	8. <i>Debreczenből, 23. okt.</i> [„ a megbántatott Debrecennek ”]			a 4.-re
okt. 26.		9. levél Kissnek		a 7.-re
okt. 29. / nov. 5.			10. <i>Debrecen védelme</i> [Kazinczynak]	a 4.-re és 6.-ra
nov. 5. / jan. 21.		11. <i>Felelet a feleletre</i> [Kiss Imrének]		a 8.-ra
nov. 7.	12. levél Kazinczynak			a 9.-re
nov. 27. / jan. 24.		13. <i>Végő szavam a debreceni perben</i> [Fazekasnak]		a 10.-re
Dátum	Szentgyörgyi	Kazinczy		Reakció
okt. 20. / okt. 31. / nov. 18. / dec. 8.	(levél Kazinczynak) / válasz Kazinczynak	válasz Szentgyörgyinek / válasz Szentgyörgyinek		a 7.-re

Kazinczy Csokonai sírkövééről szóló hírlapi cikkére (1.) Kiss Imre magánlevélben reagált (2.), melyre Kazinczy ugyancsak magánlevélben válaszolt (3.). A nyilvános vita valójában abból pattant ki, hogy Kazinczy újabb hírlapi cikket (4.) adott közre, melyet szintén Kiss Imre levelére való reakcióként értelmeztek többen (Kiss, Fazekas, Szentgyörgyi bizonyosan). Leginkább azt firtatták, miért kellett egy *privát* levelet *publikusan* megválaszolni, amiben ismét a különböző nyilvánosságsszintek közötti határvonalak átlépése miatti kritika szólal meg, mint korábban is. De azt talán még inkább kérdezhették volna, hogy miért kellett publikusan *is* megválaszolni, hiszen egyszer már tétélesen megfelelt arra magánlevélben. Ha azonban Kazinczy cikkét összeolvassuk a korabeli levelezés más darabjaival, arra kell gondolnunk, hogy bár a szöveg név említése nélkül valóban érintette Kiss levelét, érdemben mégsem arra reagált. A cikk¹⁶⁵ kurzívval kiemelve utal Kiss levelének néhány kifogására (*pyramis, hamvai, harmadik személy*). De egyrészt csak utal, nem válaszol, mint a magánlevél, másrészt pedig ez a szöveg közepe táján található. A Kiss levelére utaló, mindössze pár soros bekezdés így kezdődik: „A többi kritikája ennek a szent és csalhatatlan Városnak nem érdemli a megczáfolást”. A *Magyarázó jegyzések* tehát nem ezekkel a (Kisstől származó) kritikái megjegyzésekkel kíván vitázni (mindössze jelzi, hogy ilyenek is vannak), hanem Árkádia Kazinczy szerint téves és rosszindulatú értelmezésével, s ezt meg is teszi a cikk első felében.

Debreczen azt hiszi – szól Kazinczy –, hogy „én ott *Debreczennek sicáriusi döfést akartam adni*, mert – úgymond – azt leli Lexiconjaiban, hogy Arkádia derék *marhalegelő* volt, kivált *szamarakra!*” A *marhalegelő* és a *szamarak* (melyek kurzíválása idézést jelent itt is) valóban szerepel Kiss Imre levelében franciául, de egyrészt azzal a felvezetéssel, hogy „Van olyan értelem is” (tehát másokra hivatkozva), másrészt az *Anacharsist* hozza erre példaként. Kazinczy cikkében azonban 'lexikon' szerepel, ami nem érthető Barthelemy regényére, továbbá Kiss levelében nincs szó (az idézetként szintén kurzívált) sicáriusi, azaz orgyilkosi döfésről. Kazinczy másra hivatkozik, s szeptember 23-i leveleiből tudható is, hogy mire:

„Kis Imre Úr írja, hogy Debreczen miket mond a Csokonait illető második jelen-
tésemre is. Irtóztató! Irtóztató! Egy más levelet is vévén, tele vádakkal, hogy
Debreczennek akartam adni sicáriusi döféseket, hogy Debreczen *Arcadia*, az az – a'
Calepinus Citatuma 's Barthelemy Anacharzisa szerint, derék *marhalegelő*, kivált
szamarakra – egy hosszú magyarázatot tettem a Kultsár leveleibe, melly eddig
talán nyomtattatik.”¹⁶⁶

Calepinus lexikonának példája és a sicáriusi tett vádja tehát egy másik levélben szerepelt, amelyet nem ismerünk (s nem ismerünk Kazinczytól származó válaszlevelet sem, igen

valószínű, hogy nem készült ilyen¹⁶⁷). A válasz maga a hírlapi cikk, amely nem sokkal a szeptember 23-i említések előtt születhetett meg.¹⁶⁸

A *Magyarázó jegyzések* azonban éppúgy nem nevezi meg az ismeretlen levélíró, amint Kiss Imrét sem, noha mindkettő leveléből idéz. Helyettük következetesen 'Debreczen'-re hivatkozik, s egy ponton a megszólítás explicitté teszi a vitairat címzettjét: „Férjfiái Debreczennek”. Kazinczy tehát azt valószínűsíti meg, amit már júliusi keltezésű jelentésének szerkesztő által nem közölt második felében akart, vagyis a nyomtatott nyilvánosságon keresztül megszólítja a leginkább a lokális szóbeliség nyilvánosságában aktív debreceni ellenfeleit. 'Debreczen jobb fejeivel' ezzel szemben változó intenzitással, de levelezett, e kézirat nyilvánosság közvetítette számára a helyi (köz)vélekedést, illetve ezúttal tudjuk (noha nem ismerjük), hogy volt egy közvetlen csatorna is a lokális szóbeliség felől, az ismeretlen levélíró levele. A három nyilvánosságtípus erőteljes összefonódását figyelhetjük meg ezúttal is, csak most ezek sajátos érintkezése közvetlenül hozzájárult a vita kipattanásához. Kiss Imre (2.) ugyanis nem akart nyilvános vitát, Kazinczy válaszlevele (3.) szintén nem lépte át a mediális határokat, s nincs nyoma, hogy át akarta volna lépni. A *Magyarázó jegyzések* (4.) tette meg ezt 'Debreczen' ellenében, felvéve a nekrológ-vita fonalát, s ezt értelmezte Kiss, Fazekas és Szentgyörgyi is tévesen Kiss levelére adott válaszként. A nyilvános vita közöttük e félreértésből eredeztethető.¹⁶⁹

b) Vitapozíciók és hangnemek

Kiss Imre kettős válasza Kazinczy cikkére ugyanezen képlet szerint érthető: Kazinczynak írott október 23-i levele (7.) mellett korábbi levelét (2.) egy bevezető és berekesztő bekezdés közé fogva, érdemi változtatás nélkül közlésre küldi ugyanaznap a *Hazai Tudósítások* szerkesztőjéhez (8.). Önmagában ennek sem lenne értelme, hiszen az nem válasz Kazinczy 'Debreczen' elleni vádbeszédére (4.), hanem legfeljebb az előzménye annak. Kiss Imre azonban nem Kazinczynak kíván válaszolni e közléssel, hanem maga is 'Debreczen'-hez szól:

„Tartozom az igazságnak és a megbántatott Debreczennek ezen levél közönségessé tételével, amely – amint látnivaló éppen nem ilyen céllal volt írva, s a publikum

¹⁶⁷ Kazinczy Fazekasnak is azt írja 1806. október 9-én: „Ha az Ur személyét szívesen nem becsülném, 's nem szeretném, elhallgatnék levelére, mert minek szóllok? annak nincsen haszna.” *KazLev.*, IV, 356.; 1012. sz. Fazekas hírlapi cikke után viszont már nem válaszol neki, amint eltépi Kiss Imrének szóló levelet is. Mindez analógiásan valószínűsíthető, hogy Kazinczy a szóban forgó ismeretlen levélírónak sem válaszolt.

¹⁶⁸ Kazinczy szeptember 13. és 20. között nem tartózkodott Széphalmon, Kissnek írott szeptember 8-i válaszában még nincs reakció a másik levélre, utána nem ismeretes levele utazásáig, így leginkább a szeptember 20–23. közötti napok jöhetnek szóba. Azt feltételezzük tehát, hogy útvjáról hazatérve kézbe vette ezt a másik levelet, s azonnal megírta válaszul a *Magyarázó jegyzéseket*, s minderről leveleiben beszámolt barátainak.

¹⁶⁹ Kazinczy ezt megírta többek között Kissnek is (9.), s részletesen kifejtette Szentgyörgyinek december 8-i válaszában: „Te meg nem foghatod, hogy »a' Kis Imre Úr privát levelének két ország előtt miért kellett megmagyaráztatnia« [...] de hol árultam én el Kis Imrét? hol van megnevezve? hol van róla mondva egy szó is, a' melly ötlet kitalálthatóvá tenné és ez által nyugodalmát kockára vetette volna? [...] Azt kérdd inkább velem, hogy Kis Úrnak mi köze volt hozzá, hogy mikor senki sem kényszerítette szállani, megszóllalt.” *KazLev.*, IV, 423.; 1045. sz.

legyen bíról! – ha elegendő ok volt-é ez az írás azon magyarázó jegyzésekre, amelyek a Hazai Tudósítások XXX. száma alatt, egy egész város becsületét ingerlő módon sértegetik.”¹⁷⁰

S hogy ezt miért kellett megmutatnia nyilvánosan, azt Kazinczynak írott levelében nyíltan megmondja: „tsak hogy azt érhetném el ezen cselekedetemmel, hogy a Debretzeni Urak hinnék el azt, hogy én ő utánnok vagy ő felöllok a Tkts Úrnak nem sycophantaskodtam [szikofanta: besúgó], a' mit pedig méltóan gondolhatnak az Ur Magyarázásiból.”¹⁷¹ Úgy érzi, a két fél közé szorult Kazinczy és 'Debreczen', azaz a lokális szóbeliség (számunkra arctalan) nyilvánosságának vitájában. Kiss Imre tehát védekezik, s ez a védekezés Debreczen irányában legalább olyan erős, ha nem erősebb, mint Kazinczyval szemben.

Kazinczyhoz szóló három levele közül az első (2.) a Csokonai-sírkőről írott jelentéshez (1.) szól hozzá, a másik kettő (7., 12.) lényegében csak e levelet magyarázza Kazinczy válaszelevelére (3.) és cikkére (4.) reagálva, a sírkő körüli vitakérdések mindössze a levél tematikájával összefüggésben említődnek. „Sokat ártott nekem azzal, hogy a Debreczen ellen való kikelése az én Levelemet választotta alkalmatosságul” – fogalmazza meg október 23-i levele (7.) első mondatában helyzetértékelését.¹⁷² Ez – mint korábban láttuk és mint Kazinczy is rávilágít válaszában – nem igazán állja meg a helyét, de ettől függetlenül alapvetően meghatározza Kiss érveit mindkét levélben. Érvelése ugyanis kettős: egyrészt azt bizonyítja, hogy első levelében alapvetően (két kivételtől eltekintve) csak a saját véleményét fogalmazta meg,¹⁷³ másokat előzetesen nem avatott be,¹⁷⁴ vagyis semmi nem indokolja, hogy Kazinczy ennek kapcsán 'Debreczen'-nek támadjon. Másrészt a levél célzata és hangvétele nem volt kritikus és támadó,¹⁷⁵ így váratlan és egyben érthetetlen Kazinczy reakciója. Kiss érvelése egy-két határozott megfogalmazás ellenére alapvetően defenzív jellegű, hangnemét a tiszteletteljesség jellemzi. E védekező vitapozíció eleve adott volt a levelekben saját maga által megteremtett egyenlőtlen, számára alárendelt helyet kijelölő viszonyban: „Én azt vártam, hogy az Ur megjobbit a hol hibázom, s megditsér, a hol láttzik valami olyan, hogy tanúlni akarok, s nem is vagyok minden Tehetség nélkül”.¹⁷⁶ Elvileg gyanakodhatunk persze, hogy Kiss ravaszul taktikázik önmaga kisebbitésével, de egyrészt ennek nem látjuk a vitában célját és funkcióját, másrészt a maga

számára rendelt pozíció végig konzervensen érvényesülni látszik, egy-egy határozottabb megfogalmazás ellenére is. Kiss Imre, úgy tűnik, valóban ilyen viszonyt épített ki Kazinczyval.

Fazekas Mihály, amikor belép a vitatérbe, egészen más pozícióból szólal meg. Kazinczyhoz szóló szeptember 23-i levelének (5.) nagyobbik első részét önérzetesen így zárja: „Meglehet hogy kissebbnek talál engem nézni a' Tekintetes Úr, mintsem hogy tudós Correspondentiájára méltóztathatna: [...] de ha nemes bajvívásra kerülne is köztünk a' dolog, soha a' velem való viaskodás betstelenségére nem fog szolgálni.”¹⁷⁷ A 'bajvívás' metaforája nem véletlen itt, hiszen levelét azzal kezdte, hogy „Én bajnoknak állottam ki az Úr ellen, Debreczenből, nem kirendelve, hanem csak magamtól”. S valóban, Fazekas az eddigiekben nem volt aktív szereplő a vitákban, s most sem szólítottatott meg. Levele Kazinczy Kissnek írott szeptember 8-i válaszelevelére (3.) reagálva teszi fel a (korábban már idézett) kérdést: „Mit tesznek azok az én Hazám ellen való fel kiáltások, melyeket még minden levelébenn olvastam, annélkül hogy magyarázattokat vehettem volna”. A levél első része, melyet a bajvívás-metafora zár le, a Debreczen elleni támadások miatti értetlenségének ad hangot, majd a hátralévő részben, mintegy mellékesen, Csokonai sírfeliratával kapcsolatosan tesz fel három kérdést (s egy további is¹⁷⁸). Kazinczy október 9-én ugyancsak levélben válaszol (6.), 'Debreczen' és a 'debreczeniség' elleni vádjait hangoztatván. Fazekas újabb, ezúttal hírlapi megnyilatkozása (10.) azonban nem közvetlenül erre reagál, hanem elsősorban Kazinczy *Magyarázó jegyzéseire*, tehát hírlapi cikkekre hírlapi cikk felel, noha az sem neki szólt (nem is szólhatott, mert Fazekas első levele előtt készült).

A *Debreczen védelme*¹⁷⁹ belső arányai a levéléhez hasonlatosak, vagyis nagyobb részében a Debreczen-ellenes Kazinczy áll a középpontban, s csak az utolsó bekezdés tér ki a sírfeliratra. Retorikájuk azonban eltérő. Míg a levélben Fazekas Mihály szól Kazinczy Ferenchez, kérdéseket megfogalmazva, bajvívásra készen, addig a cikkben a beszélő az aláírás szerint „A megrágalmaztatott városnak egy fija F. M.”, s Kazinczy sem nevével szerepel, hanem a *Magyarázó jegyzésekből* átemelt 'humánus művész'-ként jelenik meg, aki neki-rohan „egy egész publikumnak Debrecennek, és az ellen *vad öklelődzésekkel dúl-fül*”. A metsző satíra egyes szám harmadik személyben mutatja be a támadót. Csak a támadás fogadtatása kapcsán, az utolsó előtti bekezdésben jelenik meg először a Debrecennel való explicit közösségvállalás, ahol is 'hazámfiat'-t mond a beszélő, majd az utolsó bekezdésben kétszer többször szám első személybe vált, ami után ott áll az idézett aláírás. A három pólusú retorikai tér a végére kétpólusúvá válik, mint azt az eddigiekben a 'jobb fejek' szövegeiben többször láttuk. Fazekas retorikája a Kazinczy cikke által hangsúlyozott Kazinczy–Debreczen szembenállást használja, de a támadó szerepét Kazinczyra osztja. Nincs már szó tiszteletteljes bajvívásról, mint levelében, a 'vad öklelődzés'-re ugyanolyan választ ad, mikor Kazinczyra analógiaképpen megidézi a Debreczenben akkoriban közismert

¹⁷⁰ Fazekas Mihály összes művei, i. m., II, 316.

¹⁷¹ KazLev., IV, 380.; 1023. sz.

¹⁷² KazLev., IV, 379.; 1023. sz.

¹⁷³ „hogy a Tkts Ur bates Barátságát használjam, irtam én a Csokonai Sírkövére tett Jegyzéseimet, a melyek között igen kevés volt a másé, t. i. a Hamvai és a' rugás, de ehez az utolsóhoz is én adtam s tsak furtsállkodásból a Barthelemy mondását.” KazLev., IV, 379.; 1023. sz.

¹⁷⁴ „Nagy Gábor Uronn kívül senki sem tudta, hogy az Urnak akarok írni a tudva lévő Dologba. De a ki semmit sem felelt Czédulámra, azután mondtam Fazekas Hadnagynak, mikor már el vólt küldve, ennek pedig az egészsz dolog gleichgültig vólt.” KazLev., IV, 391.; 1029. sz.

¹⁷⁵ A levél „egy olyan szívtől vette eredetét, mely a' Tkts Urat igen igen tiszteli. Kifejezéseit, nem decisive, nem Letzkézés képpen akarta tenni, p. o. *szerettem volna, nem merem meghatározni, az én fülemben nem hangzik szebben etc. nem vitatom etc.* van olyan ember, van olyan értelem etc. ez a kettő pedig volt pro statu notitiae. De hogy mind ezek piszkáló és sértegető Kifejezéseknek vevődtek – én rólla nem tehetek”. KazLev., IV, 391.; 1029. sz.

¹⁷⁶ KazLev., IV, 379.; 1023. sz.

¹⁷⁷ KazLev., IV, 321.; 997. sz.

¹⁷⁸ Ez Kazinczynak a legényei gólyákról írott, augusztusban megjelent cikkére vonatkozik: Hazai Tudósítások, 1806. Kis Asszony hava (augusztus) 23., II, 16. sz., 130. A cikk allegorikus olvasatáról és az Arkádia-per kontextusaként való értelmezéséről lásd BÓDI, i. m., 806–807.

¹⁷⁹ Fazekas Mihály összes művei, i. m., 25–26.

futóbolondot, bizonyos Sonkecet, akinek – mint írja – „az a gyengesége volt, hogy ha valaki köhentett, azt hitte, hogy ötet csúfolja, s kész volt érette az egész várost szidalmazni”.¹⁸⁰ Fazekas vitapozíciója mindkét szövegében offenzív, hangneme a cikkben azonban jóval karcosabb.

Már túl vagyunk a Kazinczy és Kiss Imre, illetve Fazekas közötti első levélváltásokon, amikor október 20-án Szentgyörgyi először elhárítja az állásfoglalást a vitában.¹⁸¹ Aztán Kazinczy többszöri leveleinek ostroma elől már nem tud kitérni, így november 18-án mintegy összefoglalólag kifejti véleményét, négy pontba szedve.¹⁸² Először is értetlenségét fogalmazza meg Kazinczy Debrecen elleni kikelése miatt, osztozván sokak vélekedésében: nem értik, mi az igazi ok és miért a heveség. Másodikként ironikus hangnemben jelzi értetlenségét Kazinczynak a 'debreczeniséget' megjeleníteni hivatott formuláját illetően is, ti. a 'dögletes debreczeni levegőről, klímáról', amelynek hatása alól senki ott élő nem vonhatja ki magát. Azt sem érti továbbá, milyen gúnyolásnak, gyalázásnak volt kitéve Kazinczy Debrecen részéről. Végeterül megismétli korábbi álláspontját a vélemények szabadságát illetően, s jelzi, hogy nézetkülönbségük semmiben nem érintheti baráti viszonyukat. Vitapozíciója és hangneme lényegében ugyanaz, ami a nekrológ körüli levélváltásuk idején volt, s feltűnően kerüli, hogy direkt módon reflektáljon a Kiss Imrével és Fazekással levelekben és a hírlapi nyilvánosságban folytatott vitára, noha ugyanolyan értetlenül áll Kazinczy 'Debreczen' elleni indulatos és általánosító hadjáratával szemben, mint azok.

Kiss Imre, Fazekas Mihály és Szentgyörgyi József eltérő pozíciókat alakítottak ki maguk számára a Kazinczyval folytatott vitában, megnyilatkozásaik hangneme ettől függően ugyancsak különböző volt. Kiss tiszteletteljes hangütése védekező-magyarzkodó pozíciójával függött össze, Fazekas támadó alapállást vett fel, s előbb tompítottan, majd szatirikusan, helyenként metsző élességgel fogalmazott. Szentgyörgyi, nem változtatván korábbi magatartásán, kívül akart maradni a vitán, s egyet nem értésüket némileg ironikus, baráti-békülékeny hangvételben tálalta. A tőlük fennmaradt szövegforrások abban viszont egyeznek, s nemcsak egymással, de jelzéseik szerint a debreceni lokális szóbeliség közvélekedésével is, hogy nem értenek egyet Kazinczyval, sőt, nem is nagyon értik, mit akarhat állandó Debrecen-ellenes kirohanásaival. Úgy tűnik, *az első pengeváltást követően már igazából ez az Árkádia-per legfőbb tárgya*, mert a szövegekben a sírkő körüli vitapontok egészen háttérbe szorulnak.

c) 'Debreczen debreczenisége' és a 'pipaczb'

Kazinczy Csokonai sírköve tárgyában tett jelentésére Kiss Imre szeptember 3-án levélben részletesen megfogalmazza megjegyzéseit, erre Kazinczy szeptember 8-án szintén levélben

¹⁸⁰ Kazinczy majd csak egy évvel később tudja meg, mire is utalt itt Fazekas, s ez, noha igyekszik palástolni, némiképp indulatosá teszi ismét. KazLev., V, 177–178., 250–252.; 1175. sz., 1205. sz.

¹⁸¹ „Ne térjünk el, kedves Barátom! azon gyakorlásba vett maximánktól, hogy hagyja egygyükünk a' másikat tulajdon értelmével és ízlésivel bővítködni. [...] **Vetélkedésekbe nem ereszkedvén**, tsak egy gondolatomat említem, melly az emlékezet oszlop felől való első tudósításnak olvasása közbe villámás módra ötlött elmémben: »De hol?« Jőjj ide barátom! és meg mutatom a' leg inkább szem előtt lévő temetőben az el darabolt és kohokba hordott kövek maradványait!» KazLev., IV, 371.; 1019. sz.

¹⁸² KazLev., IV, 400–401.; 1035. sz.

tételesen válaszol, majd a szeptember 23. előtt keletkezett *Magyarázó jegyzésekben* érdemben már csak Árkádia értelmezésével foglalkozik, pontosabban: cáfolja annak 'Debreczen' által tulajdonított sértő jelentését. Kiss Imre további két levelében utalásszerűen kerülnek elő a Csokonai-sírkő vitakérdései (a hírlapi cikk az első levél újraközlése, de a bevezető és lezáró bekezdés nem a sírkőről szól). Fazekas levelében és cikkében csak mintegy mellékesen szerepelnek, Szentgyörgyi pedig egyáltalán nem tér ki erre. A fordulópontot a vita menetében Fazekas megszólalása jelenti, mikor is szeptember 23-i levelében egyből nekiszegezi Kazinczynak a kérdést, kiket is kelljen érteni a megvetőleg emlegetett 'Debreczen' név alatt. Kazinczy rákényszerül, hogy az eddig a maga meghatározatlanságában számára oly jól használható 'Debreczen' jelentéséről szóljon, részben Fazekasnak írott válaszlevelében (október 9-én), részben Kiss Imre hírlapi cikkére felelően (november 5-i keltezéssel). Mint említettük, ez utóbbiban nevezi először a 'Debreczen'-alakzatot szinekdochének, noha használata során már eddig is folytonosan jelen volt a personificatióval összefonódva.¹⁸³

A Fazekashoz szóló levél és a Kiss Imrének írott válaszcikk nagyon hasonló logikát követ és megoldásaik is jórészt egyezők a 'Debreczen' alatt értendő megnevezésében, pontosabban a megnevezés lehető elkerülésében.

Először: éppen azokat említi Kazinczy, akikre nem vonatkozik a megnevezés, akiket szeret és tisztel, ilyenek 'főképpen az Anyaoskola professzorai', de némileg meghatározatlanul utal arra is, hogy 'ilyenek vannak' a város 'Predikatorai, Tudósai' között is.

Másodszor: azt hangsúlyozza, hogy senkit nem akar személyében megbántani azáltal, hogy megnevezi, kivéve az önként publikum elé lépett szereplőket (vagyis Kiss Imrét és majd Fazekas Mihályt). Ez az elv nem alkalmi rögtönzéseként fogalmazódott meg cikkében, ugyanezt írta már Szentgyörgyi Józsefnek 1806 februárjában, mikor 'Debreczen', azaz akkor a *Debreceni Grammatika* elleni fellépését magyarázta.¹⁸⁴

Harmadszor: a levélben és a válaszcikkben az elhárító fordulatokat követően egyaránt a 'debreczeniség' magatartásának leírása következik, mindkét helyen ellentétező szerkezettel vezetve be azt.¹⁸⁵ A szövegösszefüggés (a synechdoche alakzata) szerint logikailag a 'debreczeniség' a 'Debreczen' névvel jelzett egésznek a része kellene legyen, de a 'debreczeniség' névvel illetett magatartás 'Debreczenhez' mint cselekvőhöz rendelődik inkább (vagyis, mint korábban láttuk, összecsúszik synechdoche és personificatio).

Negyedszer: utalásszerűen példákat sorol a 'debreczeniség', vagyis a 'maga szemével látás' magatartására, nem említi neveket, de az utalások alapján (közvetlenül és/vagy más levelekkel összeolvasva) jórészt azonosíthatóak a személyek (Kiss Imre, Fazekas Mihály, Nagy Gábor, Szentgyörgyi József, Császár József, Benedek Mihály). Mindezek azonban csak illusztrációi egy magatartásnak, önmagukban nem rajzolnak ki a 'Debreczen' név mögött állandónak mondható csoportot, melyet a 'némely nevezetesebb Lakók' megnevezés alatt tisztelni szerencsénk lehet, ráadásul többségüket a 'jobb fejek' jelentik. A példa (exemplum) mint retorikai alakzat nem illeszkedik bele szervesen a synechdoche alakzatának alapját

¹⁸³ Lásd erről az I. 2. a. alfejezetet.

¹⁸⁴ „én nem bántom senkinek személyét, 's nevét senkinek nem említem. Az ollyas nem illik, 's az ollyast nem cselekszem.” KazLev., IV, 56.; 878. sz.

¹⁸⁵ Korábban idéztük a teljes szövegrészeket, most csak e bevezetést ismétljük meg: „De Debr. ben egy bizonyos nevetséges fastus, tűrhetetlenség és magával eltelés' lelke lebeg...” (a levél); „De kiki tudja, ha Debreczent ismeri, mit értenek közönségen 's Debreczen *Debreczeniségén*...” (a cikk).

jelentő rész-egész viszonyba, így ennek alkalmazása Kazinczy részéről valójában kibúvó a megnevezés kényszere alól. Fazekas a *Debrecen védelmében* éppen Kazinczy érvelésének ezt az inkoherenciáját teszi nyilvánvalóvá, többek között a Sonkec-utalással. Kazinczynak válaszában így visszakoznia kell: „Azonban Debreczen nem vétkes. [...] Nem kellett vala bántanom Debreczent, mert az ártatlan, derék népű Város. Gántsomnak egyedül azokat a' mindentudó Urakat kellett vala illetni, a' kiknek villámlövellő tribunálját a' szegény Csokonai, lelkének elkeseredésében, *Pipa-Czéhnek* nevezte.”¹⁸⁶

Kazinczy tehát kivonja a Debreczen-megnevezés érvénye alól a város „jámbor lakosait”, vagyis a tudományokkal egyáltalán nem foglalatostkodó köznépet, általában is megkérdőjelezi használatának jogosultságát, s helyette ad egy szűkebb-pontosabb, de számunkra nem kevésbé rejtélyes megnevezést, amelyet pár hónapon belül még 4+1 alkalommal használ ugyanilyen kontextusban (aztán újra visszatér 'Debreczen'-hez).¹⁸⁷ A *pipaczeh* megnevezést Csokonaitól vette át, akinek fennmaradt szövegeiben ugyan nem találtuk ennek nyomát, ez azonban nem cáfolja, hogy Kazinczy tőle hallotta. Mint Kazinczy is jelzi cikkében, gúnynévről van szó, de hogy kiknek vagy minek a gúnynevéről, pontosan nem derül ki. A szövegkontextusok 'Tudósokra', 'Mindentudókra', 'Nagyokra' utalnak, akik által az 'emberséges emberek', 'némely jó fej', az 'Ifjúság' elnyomattatik Debreczenben. Kézenfekvő lenne a kollégium professzoraihoz kapcsolni e megnevezést, de Kazinczy szövegeiben elsőként hártja el a lehetőséget, hogy a 'Debreczen' név rájuk utalna, miért utalna akkor rájuk a 'pipaczeh'. A kérdés persze eldönthetetlen, vagy hiszünk Kazinczynak, vagy nem.

Vannak azonban más irányba mutató nyomok is. A szövegekből ugyanis a *pipaczeh* nem pusztán a megnevező önkénye által teremtett csoportnak tűnik, hanem tényleges csoportszerűségnek („a' kik nem Pipa Czéhbe valók”, „a' *Pipa Czéh*-et publicummá téve látja”, „a' *pipaczeh*ben készült az az articulus”). S habár kortárs adatot nem találtunk, ami ezt megerősítené, de egy évtizeddel későbből származó, Kazinczyhoz írott levélben erre utaló kontextus jelenik meg („volt Örömmünnepe a' Pipaczehnek”, „a' Pipaszálát is illuminálták”, „első Pipagyűlés tartatott”).¹⁸⁸ Óvatosan feltételezhetjük tehát valamely nem intézményes,

¹⁸⁶ Hazai Tudósítások, 1807. Boldog Asszony hava (január) 24., I, 7. sz., 52–54.

¹⁸⁷ „hallanod kellett vala Csokonait, midőn a' *Debreczeniség* ellen *Pipa-Czéh* nevezet alatt kifakadt” Szentgyörgyinek, 1806. december 8., KazLev., IV, 423.; 1045. sz.

„Olyan emberekkel [ti. mint Kiss és Fazekas] ezután nem lesz dolgom. Barátim leveleiben elég satisfactióm van, s látom hogy a' kik nem Pipa Czéhbe valók, mint gondolkoznak.” Nagy Gábornak, 1806. december 28., KazLev., IV, 447.; 1054. sz.

„Fazekas Mihálynak Souffleurje [=sugója] volt Debreczenben. Szeretném látni mit mond mind maga, mind a' Souffleur, midőn a' *Pipa Czéh*-et publicummá téve látja. Az az arrogáns tónus talán alább hágy valamit, s az Ifjúság 's némely jó fej, a' kit a' Tudósok ott nyomnak, örvendeni fog, hogy valaki ostort mert mutatni az imádott, vagy csak magokat imádatni akaró Nagyoknak.” Kis Jánosnak, 1807. február 2., KazLev., IV, 478.; 1067. sz.

„Most már a' *Pipa Czéh* Lossungswortja [=jelszava] lesz azoknak az emberséges embereknek, a' kiket a' Debreczeni Mindentudók rágni fognak. Szerettem volna közzéjek kandikálni, hogy mit mondtak, mikor a' Kultsár levelét vették.” Nagy Gábornak, 1807. február 8., KazLev., IV, 483.; 1069. sz.

S még az *Árkádia*-per előtt, Kazinczy még Csokonai életében névtelenül megjelent kritikája kapcsán: „Cs. öszveijővén velem, nagy nehezteléssel szólla az ujságnak azon articulusa felől, a' mellyben az ő *babérja* attakírozottatott. Azt hitte, hogy a' *pipaczeh*ben készült az az articulus.” Szentgyörgyinek, 1806. július 9., KazLev., IV, 217.; 949. sz.

¹⁸⁸ Márton József egy Kazinczynak szóló 1818-as levelébe („-ben idézzük) bemásol egy Debreczenből Bécsbe küldött, de nem neki, azaz Mártonnak szóló levélből származó idézetet («-ben), amely idézetben egy Debre-

informális, de rendszeres összejöveleket tartó csoport létezését, amely debreceni 'tudósokból, prédikátorokból' állhatott össze, mondjuk közös pipázás alkalmatosságával (mint a német Tabakskollegiumok), ami a (gúny)név eredetére is rávilágítana. Hangsúlyozzuk, hogy adatok hiányában jelenleg csak feltételezéseink lehetnek. De akár volt ilyen csoport, akár csak bizonyos debreceni tudósok, prédikátorok összefoglaló gúnynevéről van szó, Fazekas határozott kérdései nyomán Kazinczy a meghatározatlan 'Debreczen'-synecdoche pontosítására kényszerült. Az általa még a nekrológ vitája előtt megteremtett hármastatér (ő, 'Debreczen', a 'jobb fejek') differenciáltabb lett, szövegei utalásaiban sejtethetővé váltak az egységesnek preformált (s a lokális szóbeliség hozzáférhetetlenségében számunkra ugyancsak tömörszerűen megjelenő) 'Debreczen'-alakzat belső törésvonalai.

Kazinczy tehát 'Debreczen'-hez 1806 őszén részben a 'debreczeniség'-et mint magatartást, részben a 'pipaczeh'-et mint valamely szűkebb csoportot rendelte a synecdoche jelentésének pontosításaképpen. A kétféle specifikáció sem az alapalakzattal, sem egymással nem volt igazán kompatibilis. A debreceni vitapartnerek továbbra is értetlenül álltak Kazinczy támadásaival szemben. Elutasításuk azonban csak tagadás. Szövegeikben nincs olyan nyom, amely alapján azt állíthatnánk, hogy a Kazinczyval való szembefordulás során 'egységes szellemi körként tűntek fel' vagy hogy 'erősebben kirajzolódott e kör karaktere'.¹⁸⁹ Identifikációs szempontból releváns megfogalmazásokkal egyáltalán nem találkozunk, még a képviselői pozícióban fellépő Fazekasnál sem, mert az általa emlegetett publikum csupán az egy helyen, Debreczenben lakó embereket jelenti, nem pedig egy önálló arcucattal bíró közösséget, amelyhez tartozni vállalás dolga is lenne. Adottságról van szó, nem identitásról. Nem jön tehát létre Kazinczy 'debreczeniség' vádjával szemben semmiféle anti-kazinczyánus debreczeniség-értelmezés, amely mintázatát jelenthetné egy pozitív önkép kiformalásának. Létezik ilyen később, de *eredetét nem az Árkádia-per vitáinak érvelésében lehetjük fel*, itt csak Kazinczy erősen retorizált Debreczen-képzete burjánzik tovább.

III. A debreczeniség-vita hagyatéka (Összegzés és kitekintés)

1. A 'debreczeniség' mint retorikai konstrukció

Kazinczy szövegeinek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a 'debreczeniség'-hez kapcsolódó alakzatok, formulák és allúziók elsősorban retorikailag értelmezhetőek, nem logikailag. *Nem léírnak és elemeznek, s így megneveznek valami létezőt, hanem némileg instabil*

cenben esett történet elevenedik meg, egyes megszólalások egyenes idézésével ('-ben): „Azt írja Debreczenből egy igen Érdemes [Férj]fiú ide, nem nekem, hanem egy jó barátjának: »No volt Örömmünnepe a' Pipaczehnek. De koránt sem a' Ref. Jubileuma. Nagyobb volt ennél, mert még a' Pipaszálát is illuminálták, mikor a' Pápai Professor Moralis Katéja Recensiója ide megérkezvén ez eránt első Pipagyűlés tartatott. Egyik ezt mondá 'No másodsor van most eltemetve Márton élén.' (Először *talán* akkor volt eltemetve, mikor a' Morálját megrostálta Szováthi Pred. Budai Fer. Úr) Földvári a' Recensió bérekesztésével nem tudott bételni 'mert már az excellens, az ugyan megadta neki.' Tiszt. Varga Prof. Publice megvallotta ott, hogy ő is írt egyet, de az övé elvezett, külömben: 'ezzel is megelégszem', s ezt tette utánna. – Boldog Isten! Mennyire szükségek volna pedig ezeknek az Ó Testamentomi 'Sidóknak, egy okos Morálra, a' melly az Akaratnak Jóságát annyira sürgeti!«” KazLev., XXIV, 209.; 6082. sz., a többszörös idézés levélíró általi következetlen jelölését pontosítottuk.

¹⁸⁹ LAKNER, *i. m.*, 75.

és *divergens* jelentéseket konstruálnak. A 'debreczeniség', valamint a kapcsolódó kifejezések időbeli állandóságot sem mutatnak, ami alapján stabil jelentéseket azonosíthatnánk. A sűrűsödési pontok a használatban a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per időszakára esnek, legintenzívebben 1805. márciusra és 1806. szeptember-decemberre. Kevésbé intenzív sűrűsödési pontok is megfigyelhetők a *Debreczeni Grammatikával* és a belőle felnövesztett ellenféllel, 'Debreczen'-nel való különféle összeütközések idején, 1797 és 1815 között. A szinonimabokor szavatossága tehát szűk két évtized volt, s eközben a használat intenzitása és jellege, valamint maga a jelentés is kontextusfüggően alakult a jelentésmező megszabta térben. Így jött létre a relatíve önálló alakzatok azon halmaza, amely a kötött és mégis szabadsággal bíró jelentéspotenciállal további felhasználásra alkalmasnak mutatkozott.

A 'debreczeniség' eredendő referencialitását nemigen lehet megkérdőjelezni, ez a névadás által kódolt sajátosság. Ha arcokat keresünk, akkor a *Debreceni Grammatika* szerzőit, majd Kazinczy vitapartnereit, elsősorban a debreceni 'jobb fejeket' kell magunk elé képzelni, illetve azt a filológiai hitelesen nem megragadható személyi kört, akik a város szűk kulturális elitjét alkották, s akiket Kazinczy többnyire személyesen ismerhetett. Ez a kör nemigen lehetett tágabb néhány tíz embernél, de ha tágabb volt is, semmiképpen nem azonosítható a város egészével. Ezeket az arcokat Kazinczy rendelte a 'debreczeniség'-hez, ő alkotott belőlük csoportot, neki tetsző nézetekkel, magatartással ruházva azt fel, még akkor is, ha ténylegesen léteztek csoportok, csak mi nem rendelkezünk erre nézve filológiai hiteles adatokkal. Hiszen Debrecen belsőleg tagolt volt, Csokonai megítélésében különösen, nem lehet közös nevezőre hozni az iránta jó esetben semleges egyházi és kollégiumi 'Tudósokat, Prédikátokat' és az emlékéit ápolni kívánó egykori barátokat, akik maguk sem egységesek ('Halmiak – jobb fejek').

A 'debreczeniség' ugyanakkor – minden eredendő referencialitása mellett – nem megnevezett egy speciálisan csak Debrecenre érvényes jelenséget, hanem létrehozta azt mint egyediséget, alapvetően nem egyedi jellemzőkből. Ugyanis önmagában a 'debreczeniség' névvel illetett magatartás, ahogy azt Kazinczy a 'maga szemével lát' formula által megfogalmazta, valójában a zárt kisközösségekre általában jellemző, 'Debreczen' specifikumává csak a név által lett. Ha valami egyediségre lényegszerűen vonatkozik a 'debreczeniség', akkor az a *Debreceni Grammatika*, annak is leginkább az *Előljáró Beszéde*, illetve a hozzákapcsolt ízlés és magatartás. De Kazinczy számára ez az ízlés és magatartás a kálvinistaság negatívan megítélt vonásainak esszenciájaként jelenik meg, így az egyedi mégis valami általánost testesít meg. Az így tekintett *Debreceni Grammatikából* extrapolálódik aztán a 'debreczeniség'-nek megnevezett magatartásforma, amely mintegy önálló entitássá válván, a megszemélyesített 'Debreczen' nevet kapja.

A 'Debreczen' elleni retorikai hadviselés azt eredményezte, hogy Kazinczy (modern politológiai kifejezéssel élve) tematizálta¹⁹⁰ a levelezés és a néhány hírlapi cikk által teremtett korlátozott, de releváns nyomtatott nyilvánosságot, továbbá a fennmaradt nyomok szerint a lokális szóbeliség nyilvánosságát is, így ellenfelei, vitapartnerei kényszerűen az ő retorikai-ideologikus konstrukcióihoz kellett kapcsolódjanak. Ebben az értelmezési

térben *előbb létezett tehát egy 'Debreczen'-nek tulajdonított közösségi magatartás bírálata, minthogy Debrecen képviselői és védelmezői erről egyáltalán gondolkodni kezdtek volna.* Lehetek a városnak a kálvinizmussal összefonódott önértelmezései, de a 'jobb fejek', akiknek szövegei a vitából egyáltalán fennmaradtak, nem ezen önleírásoknak hozták létre új változatát, hanem részben vérmérsékletük, részben Kazinczyhoz való viszonyuk szerint pusztán elhárítólag és tagadólag nyilatkoztak Kazinczy vádjairól, illetve leginkább kérdésekkel támadtak vissza. A debreczeniség-vita a kazinczyánus retorikai arzenál mellett ezt az ellentett értelmezési szerkezetet is örökölt, s maga ez az egymással vitában álló kétféle megközelíthetőség is részévé vált a debreczeniségről folytatható diskurzusnak.

2. A kazinczyánus értelmezési hagyomány eredete

Hogyan ment végbe az áthagyományozódás, amely egyáltalán megteremtette a lehetőségét a kazinczyánus 'debreczeniség'-értelmezés elterjedésének, majd domináns értelmezési keretté válásának, hiszen például a Kazinczy-levelezés sokáig nem is volt hozzáférhető?¹⁹¹ Mint annyiszor, a kulcsszereplő ezúttal is Toldy Ferenc. Tudomásunk szerint az ő 1844-ben megjelent Csokonai-életrajzában tűnt fel először a debreczeniség kifejezés, amelyet az általa kiadott, Szentgyörgyi Józsefnek írott Kazinczy-levelekből emelt ki: „Kazinczy nem szűnt meg faggatni őket [ti. debreceni vitapartnereit] leveleiben a debreczeniség ellen – bár nem egészen igazság nélkül – lödözött nyilaival”. Az ehhez a megállapításhoz fűzött hosszú, idézetekkel teli jegyzet így kezdődik: „Kazinczy Szentgyörgyivel folytatott levelezése volt a tér, mellyen a magányos csata folyt.”¹⁹² Ebben az életrajzban található a Csokonai-nekrológ és az Árkádia-per első irodalomtörténeti feldolgozása is, amely teljességgel behelyezkedik a Kazinczy által teremtett értelmezési keretbe. Gyakran Kazinczy cikkeinek, leveleinek fordulatai köszönnek vissza Toldy szövegének narratívájában, ami nemcsak a feltétel nélküli azonosulást, hanem az alapos anyagismeretet is bizonyítja, Toldy lényegében majdnem minden idetartozó szövegforrást használt.¹⁹³ Filológiai tudása az akadémiai Kazinczy-hagyatékából származik, melynek gondozója volt, az ebben való eligazodást pedig nem más segítette, mint maga Kazinczy.

Kazinczy, aki, mondhatni, önmaga muzeológusaként működött,¹⁹⁴ szinte mániákusan archivált mindent életével, munkásságával kapcsolatosan. Levelezését különös figyelemmel készítette elő publikálásra, valamint archív levelezésegységeket alakított ki az utókor számára, kommentálva, s időnként át is írva azokat. Ilyen egységbe rendezte az Árkádia-perrel kapcsolatos anyagot is, amelyből a levelezés archív blokkja azonosítható a hagyaték különböző kötetekben, melyekbe a kéziratári átrendezések során szétszóródott. Az egyik levélgűjteményben található egy címlap Kazinczy autográf kézírásával: „Csokonay. / s sírköve eránt folyt leveleim a' Debreczen Bölcsseivel. / Lásd a' Hazai Tudósítások' Leve-

¹⁹¹ A vonatkozó két kötet, a III. és a IV. csak 1892–1893-ban jelentek meg, s ezt követően 1896-ban Váczy János publikálta nagy tanulmányát az Árkádia-perről, mely a kazinczyánus értelmezési hagyomány foglalatát.

¹⁹² TOLDY, *i. m.*, LXXVI.

¹⁹³ A nekrológról maga mondja, hogy nem jutott hozzá a lapszámhoz, így csak a levelek alapján ismerteti azt, illetve egy-két levél hiányzik, mint például Szentgyörgyi 1805. március 8-i levele.

¹⁹⁴ Lásd erről DEBRECZENI Attila, *Kazinczy, a dokumentátor*, Széplalom, 2012, 22. kötet, 13–19.

¹⁹⁰ A lényegében nagyon hasonlóan leírt jelenségre az „ideológiai megszólítás” kategóriáját alkalmazza: LAKNER, *i. m.*, 70–71.

leit 1806.¹⁹⁵ Nem áll utána semmi a megnevezettek közül, ezért került a kéziratos kötet függelékébe. A hagyaték különböző kötetekben autográf kézírással még további öt címlap található:

<p>Fő-Hadnagy Fazekas Mihály Úr levele, a' reá adott válasszal.</p> <hr/> <p>Széphalom, Octob. 9d. 1806.¹⁹⁶</p>	<p>Chemicus Kis Imre Úrhoz Debreczenbe, Csokonainak Sírköve eránt.</p> <hr/> <p>Széphalom, 8d. Septbr. 1806.¹⁹⁷</p>	<p>Chemicus Kis Imre Úr levele, Golop, Novbr. 7d. 1806. a' reá adott válasszal. dd^o 15^{ac} Novbr.</p>
<p>Doktor Szentgyörgyi József Úr Levele a' Debreczeni per' dolgában, 1806. Novemb. 18d. a' reá adott válasszal, Széphalom, Xbr. 8d.¹⁹⁹</p>	<p>Kis Imre Úr' levele, Debreczen 23. Oct. 1806. a' reá adott válasszal együtt, Széphalom, 26d. 8br. 1806.</p>	<p>Még kezem közt vala a' válasz, midőn a' Hazai Tudósítások XXXVII.¹⁹⁸ száma alatt Fő Had- nagy Fazekas Mihálynak nékem szólló feleletét vettem. Az az észnek éppen úgy van ellenére írva mint minden culturának. Eszembe juta a' mit Bárczay Jósef mondott volt a' maga tá- nyérnyaló bolondjainak, mikor, sok bántására kifakadván, vissza adták a' döfést, 's eltéptem a' Kis Imrének adott választ is.</p>

A Fazekas- és Kiss-címlapok írásképe teljesen azonos, a Szentgyörgyié inkább csak hasonló ezekhez, a címfeliratok szerkezete és elrendezése lényegében egyező. Éppen azokról a levelekről van szó, amelyekre az összefoglaló címlap vonatkozik („sírköve eránt folyt leveleim a' Debreczen Bölcseivel”),²⁰⁰ s amelyeket ma is ismerünk az 1806. őszi Árkádia-perből (egyedül Kiss Imre első levele nincs itt felsorolva, de a Kazinczy válaszlevelének bal felső sarkában lévő jelzés utal rá: „felelet.”). A címlapok után csak Kazinczy levelei olvashatóak, mindegyik archiválási másolat, vagyis nem az elküldött példányok vannak itt, hanem a formális elemek (megszólítás, elköszönés stb.) nélkül megőrzött szövegek (a levél dátumát címként a levél elé, a lap tetejére kiemelve). Kiss, Fazekas és Szentgyörgyi

¹⁹⁵ MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 27. *Kazinczy levelezése*. A gyűjtemény IV. *Egyéb kéziratok* részében, *Csokonay sírkövére vonatkozó* levéltári előlappal két önálló lap található, az egyik Domby Márton (Halmi) sírfelirata Csokonai sírjára a temetéskor, a másik a jelen címlap. A 'Csokonay' név megvastagított, igen nagy betűkkel van írva, alatta normál folyóírással a többi, kétségtelenül Kazinczy kezével. A név lehet más kéz is, de az autográf folytatás akkor is autorizálta. (Ez után az egység után, ismét önálló levéltári címlappal, Fazekas Mihály Csokonai halálára írott versének autográf kézirata következik.)

¹⁹⁶ MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 27.

¹⁹⁷ A Kiss Imréhez írott három levél együtt található: MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 118.

¹⁹⁸ Utóbb más írással beírva a számnak kihagyott helyre.

¹⁹⁹ MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 30.

²⁰⁰ A kiemelt 'Csokonay' név pedig azokra a Kazinczyhoz szóló Csokonai-levelekre vonatkozhat, amelyek a kötetben ugyancsak egybe vannak gyűjtve.

levelei, melyeket ugyancsak jelez a címlap, nem itt találhatóak, hanem ugyanazon kézirattári kötetekben hátrébb.²⁰¹ Aligha lehet tehát kétséges, hogy az Árkádia-per anyagát maga Kazinczy rendezte egybe archiválási céllal.²⁰² Toldy ezt bizonyosan egyben látta még, legalábbis a Csokonai-életrajzban éppen ezeket a leveleket használja, valamint a megjelent hírlapi cikkeket, amelyekre az összefoglaló címlap utal. Interpretációja, mint már utaltunk rá, teljesen Kazinczyt követi.

Innentől nem követhetjük tovább mégoly vázlatosan sem a 'debreczeniség' kazinczyánus értelmezési hagyományának történetét, amely először az irodalomtörténet-írásban bontakozott ki, s ellenhatásként életre hívott egy anti-kazinczyánus debreczeniség értelmezést is.²⁰³ E kettősség magában az irodalomban is értelmezések és önértelmezések hordozója lett, legyen szó Petőfiről, Jókairól, Adyról, Tóth Árpádról, Gulyás Pálról, Szabó Magdáról, Térey Jánosról vagy Borbély Szilárdról. Eredendő közegeből kikerülve pedig, részben naiv felhasználásban, részben politikai instrumentalizáció által, identitásképző elemként vagy akár politikai marketingeszközként jelenhet meg, ellentétes jelentései valamelyikében. Itt mindössze egy kérdést teszünk fel befejezésül (nem alakulástörténeti, hanem leíró megközelítésben, példák segítségével), mely a debreczeniség-vita örökségével a legszorosabban kapcsolatos, s amely arra vonatkozik, hogyan lehetséges a debreczeniség kifejezés alatt két ellentétes, egymást valójában kizáró értelem létezése.

3. A debreczeniség mint oxymoron

Milyen retorikai műveletek eredménye az anti-kazinczyánus debreczeniség értelmezés, amely a pusztá tagadáson túl identitásképző potenciállal is rendelkezik? Julow Viktor írja Fazekas Mihályról, hogy „ő volt a legigazibb megtestesítője a jó értelemben vett debreczeniségnek”.²⁰⁴ A 'jó értelemben vett debreczeniség' Kazinczy felől nézve oxymoron, hiszen az ő szótárában a 'debreczeniség' egyértelműen és kizárólagosan csak negatív jelentéssel bír. Julow Viktor azonban úgy fogalmaz, hogy Kazinczy „a városnak nemcsak egyszerűen a maradi-öntelt oldalával, hanem a pozitív módon hagyománymentő szerepével is éles konfliktusba került”,²⁰⁵ továbbá az Árkádia-perben „Kazinczy nem érti meg az ő [vagyis a debreczeniek] régi debreceni örökségben gyökerező paraszti egyszerűségüket és szóki-mondásukat, puritanizmusukat, nehézkességüket, kispolgári demokratizmusukat, szenvedélyes lokálpatriotizmusukat, bajszos magyarságukat, ódon, népi zamatú nyelvüket. A debreceni közszellem árnyoldalait egyre inkább általánosítva a »debreczenységben«,

²⁰¹ A későbbi rendezési elv szerint ugyanis előbb mindig Kazinczy levelei sorakoztak a címzettek szerinti betűrendben, majd külön egységben a hozzá írott levelek a levélírók betűrendjében, így az egybegyűjtött levélváltások, amelyek szerint Kazinczy rendezte anyagát, széttagolódtak.

²⁰² Egy levélmásolatokat tartalmazó kötetben (MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 30., *Csokonai halálára és sírkövére vonatkozó levelezés*) van még egy további összegyűjtött anyaga a nekrológ-vitának és az Árkádia-pernek. Ezt Kazinczy Gábor másolta, illetve másoltatta egybe, részben a Kazinczy által rendezett anyagon alapul, és tárgyát illetően teljességre törekvőnek mondható, hatását azonban nem tudjuk úgy kimutatni, mint Toldy esetében.

²⁰³ Minderről legalább akkora monográfiát lehetne és kellene írni, mint a Lakner Lajosé a Csokonai-kultuszról, amely egyébként nagyon sok ponton érintkezik a debreczeniség kérdésével.

²⁰⁴ JULOW VIKTOR, *A debreceni felvilágosodás = Debrecen története, 2, (1693–1849)*, szerk. RÁCZ ISTVÁN, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., 1981, 425.

²⁰⁵ *Uo.*, 419.

»debrecenizmus«-ban a megátalkodott maradiság, a türelmetlen dogmatizmus, a szőr-szálhasogató pedantéria, a szűklátókörű önhietség és a konok műveletlenség tetőfokát és jelképét látja.²⁰⁶ A debreceniséget e nézetből a maradiság–maradandóság kettőssége jellemzi, s így már lehet *jó értelemben vett debreceniségről* is beszélni, aminek Fazekas a megtestesítője, s amit Kazinczy nem tud vagy nem akar észrevenni.

A 'jó értelemben vett debreceniség' oxymoron jellege testet ölt jelentésszerkezetében és alapvonásaiban. Domináns jelentése – mint láttuk – valójában egy *előjelváltás* eredménye, amely a kazinczyánus hagyományban élő domináns jelentést (maradiság) az ellenkezőjébe fordítja át (hagyományörzés), s ezt vagy teljesen az előző ellenében pozicionálja, vagy mellette, de mindig explicit módon, reflektálva az alapjelentésre. Származtatott jellegében a debreceniség-oxymoron így eredendően hozzá van kötve a kazinczyánus hagyományban adott értelemben, ahhoz képest *kompensációs pozícióba* kerül, hiszen fő funkciója az alapjelentés leváltása vagy kizárólagos szerepének relativizálása saját legitímációja érdekében. Jó példa erre Szabó Magda Csokonai-dramája, amelynek a végén a debreceniséget megtestesítő Domokos Lajos főbíró így magyarázza a kollégiumból való kicsapás Csokonait feláldozó döntését:

SZILÁGYI Mi gyilkosok leszünk, Lajos.

DOMOKOS Ó, hogyne. És amellet teszünk még valami mást is. Létrehozunk egy legendát. Megteremtjük Debrecen szabad királyi város imágóját.

SZILÁGYI Ó, istenem, hát persze! Mi leszünk a maradiak, a semmit fel nem fogók, az idő ellenségei, a vaskalapos, buta kollégiumi urak, akik nem ismerték fel a nemzet kincsét és elprédálták a magyar örökkévalóság egy darabját. [...] Leköp az utókor.

DOMOKOS Le. Az utókor, az irodalomtörténet, az esztéták. [...]

SZILÁGYI A fiú belehal.

DOMOKOS A fiú halhatatlan, a mi emlékünk hal bele.²⁰⁷

A szöveg szándékolt anakronizmusai egyértelműsítik, hogy itt kompensációs szándékkal egyazon szövegen belül szólaltatják meg vád és védelem. A *'debreceniség' Kazinczytól eredő és százados hagyományt teremtő vádja úgy épül be az öntudatba, hogy ennek tagadásával megalapozzon egy ellentett identitáskonstrukciót.*

Az előjelváltás megalapozását jelenti az anti-kazinczyánus debreceniség-értelmezés történeti folytonosságának tételezése is, palástolván egyben az értelemkonstrukció kompensációs jellegét. A valójában csak a kazinczyánus hagyomány elterjedése után, annak ellenhatásaként létrejött értelmezés *saját pozíciójának reflektálatlan visszavetítésével önmagát egy történetileg kialakultnak tételezett városidentitásból vezeti le.* Amikor tehát Julow Viktor Fazekas jó értelemben vett debreceniségről beszél, valójában saját (egyébként igen differenciált és méltányosságra törekvő) anti-kazinczyánus értelemkonstrukcióját történetesíti, *visszavetítés* által megteremtve annak folytonosságát vizsgálata tárgyával. A történeti-történeszi-művelődéstörténeti Debrecen-leírások a civis öntudatot a város-

fejlődés sajátosságaiban és a kálvinista örökségben alapozzák meg, miként Balogh István tanulmányunk címében megidézett nagyhatású dolgozata is teszi. Elvileg nem vonván kétségbe e leírások jogosultságát, kérdésként vetődik fel, hogy vannak-e olyan *kortárs szövegek* elsősorban a 18–19. század fordulójáról, amelyekben az így értett civisidentitás *explicit módon, identifikációs jelleggel* megfogalmazódik.²⁰⁸ Indokolt lenne egy ilyen irányú célzott feltáró kutatás, hogy tisztázódjon: valóban nincs vonatkozó szöveganyag vagy csak jelenleg nem ismert.

Addig is saját vizsgálati eredményeinkre hagyatkozva azt kell megállapítanunk, hogy a debreceniség-vita debreceni résztvevői részéről nem hangzik el egyetlen olyan mondat sem, amely a debreceniség pozitív meghatározását jelentené Kazinczy vádjaival szemben, s amelyben testet öltene valamely debreceni önértelmezés, identitás, megteremtés így a máig tartó folytonosság alapját. Ebből a tényből kiindulva, a 'debreceniség' kazinczyánus értelmezését illető előjelváltást nem tudjuk egy létező városidentitásból levezetni, sokkal inkább az érvelés logikai szerkezetéből adódó szükségletnek látjuk, amely *egy utólagos identitáskonstrukció visszavetítésével* eléggül ki. Kazinczy és debreceni vitapartnerei nem a debreceniek kortárs önértelmezéséről vitatkoztak, amelyet ilyennek vagy olyannak láttak, hanem a Kazinczy által alkotott Debrecen-képzeten, vagy még inkább azon a vádon, amit ennek szétartó jelentéshalmaza végső soron sugallt. 'Debreceniség' és debreceniség így minden referencialitásuk ellenére is leginkább retorikai konstrukcióként állnak most előttünk. Valahogy úgy vagyunk ezekkel, mint Thészeusz hajójával, amelyet a hosszú út során minden elemében átépítettek, mégis Thészeusz hajója, noha nem az. Kérdés, hogy a félidézőjel és a *cz* betű mint megkülönböztetés elegendő-e a paradoxon feloldásához.

²⁰⁸ Leginkább csak egy 1791-es Debrecen-ellenes politikai röpirat vonatkozó sorait szokás idézni kortárs szövegeként (*Debrecen története, i. m.*, 418.), amely azonban éppen célzata és alapjellegzetességei miatt aligha tekinthető autentikus forrásnak a városidentitás szempontjából.

REFORMÁTUS MŰVELTSÉG ÉS VÁROSI IDENTITÁS

Egy Keresztyén Respublika, Debrecen

A Genfre és Debrecenre egyaránt külső szemlélők részéről alkalmazott *Kálvinista Róma* megnevezéssel szemben a *Keresztyén Respublika* fogalma mindkét város esetében önminősítésként szolgált. Felbukkan több helyi forrásban, így Nagykállói Fényes István verses debreceni krónikájában, Kismarjai Veszelin Pál prédikációiban és Lisznai Kovács Pál tankönyvében.¹ A kifejezés részletesebb vizsgálata előtt más epitheton ornansok közül is szemezgethetünk. Debrecen ugyanis többet szótoltattak *Magyar Ierusalemnek*² („mellyben tündöcklik az Evangéliomnak fáklyája”³), nevezték *Tiszteletes Republicának*, *Anyavárosnak*,⁴ említették „az idvesség kősziklájának” menedékkül szolgáló barlangjaként „a szentek üldöztetésének évében,”⁵ hasonlították *Pathmoshoz*,⁶ ahol a száműzött János evangélista találkozott a Jelenések könyvének látomásaival, sőt a város egyes helyi kiadványainak címlapján – hamis nyomdahely gyanánt – *Christianopoliként* és *Theopoliként* is szerepelt.⁷ A fent említett külső minősítés (*Kálvinista Róma*) gyökereiről pedig az állapítható meg, hogy François-Xavier de Feller luxemburgi jezsuita már 1768-as látogatása alkalmával – minden bizonnyal egyházi értelmiségiekkel folytatott beszélgetések alapján – úgy vélekedett, hogy Debrecen „a királyság Genfje és a reformátusok Rómája”.⁸ A *magyar Genf* Eduárd Sayous⁹ által is

¹ *Debrecen városának, ez keresztyén res-publicának, az 1664-ik esztendőben esett minden dolgairól való verses krónika melyet meg írt Nagy Kállói Fényes István*, Bp., Exodus, 1943; KISMARJAI VESZELIN PÁL, *Oktató és vigasztaló prédikációk...*, Debrecen, Fodorik, 1641 (RMNy 1875). – Lisznai Kovács Pál tankönyvéről lásd MAKKAJ László, *Debrecen iskolájából az ország iskolája (1660–1703) = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 62–64.

² DIÓSZEGI KIS István, *Ki-oztatott Talentom...*, Debrecen, Rozsnyai, 1679 (RMK I 1229), Ajánló levél, 2v.

³ „Magyar Ierusalem mellyben tündöcklik az Evangéliomnak fáklyája.” KÖLESÉRI Sámuel, *Josué szent maga elűköllése, avagy az népbeli isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása...*, Debrecen, Rozsnyai, 1682 (RMK I 1281), 64.

⁴ FEKETE Csaba, *Magyar Ierusalem: Ajánlás és időmértékes versorok egy debreceni prédikációs kötetből*, Debrecen, Déri Múzeum, 1983 (klny. a Debreceni Déri Múzeum 1980. évi évkönyvéből), 429, 432, 438.

⁵ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany alma avagy alkalmas időben mondott ige...* (Debrecen, Karancsi, 1673; RMK I 1144) című munkája ajánlásának utolsó sora szerint „Írám Debreczenben a’ szentek üldöztetésének 1673ben. 1. aug.” (Tehát a „gyászévtized” harmadik évében.)

⁶ DIÓSZEGI KIS, *i. m.* és KÖLESÉRI, *Arany alma, i. m.* ajánlásaiban.

⁷ Christianopolyban az európai protestantizmus bajnokának története jelent meg: SZÖNYI NAGY István, *A Kegyes vitéz avagy a néhai felséges svéciai király Gustavus Adolphus [...] historiaia*, [Debrecen], [Karancsi], 1675 (RMK I 1174). A Theopoli nyomdahely előfordulása: *Malleus XV, Dilemmatum [...] Authore Gratiano Rechabeo*, [Debrecen], 1704 (RMK II 2204).

⁸ G. GYÖRFFY Katalin, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon: Idegen utazók megfigyelései*, Bp., Akadémiai, 1991, 74.

⁹ Született Genfben, 1842-ben, a montaubani protestáns teológiai főiskola tanára, a *Histoire générale des Hongrois* és más magyar témájú művek szerzője, az MTA tagja.

népszerűsített, a Keresztyén Respublika fogalmával azonos értelemben használt kifejezése a 19. század második felében vált ismertté, ekkor is viszonylag szűkebb körben.

Az idézett titulusok, külső minősítések és önjellemzések egy város lényegét próbálják megragadni, de egy ország történelmének sűrűjébe vezetnek. Köleséri Sámuel imént hivatkozott ajánlását (melyet „Az idvesség kősziklájának hasadékiba magát a hegyes körmű sasok csapdosási előtt el rejtő, Christus Jézus gyenge gerlicze galambjának, A’ Debreczeni Sz. Gyülekezetnek” címzett) gazdag kéziratos vallásszerű irodalom, köztük Szathmári Paksi István *Sion Siralma* című verse közvetítette Kölcsey *Himnuszáig*. Szathmári Paksi István költeménye, a protestáns mártirologiai irodalom 1751-re datált, forrásértékű alkotásának szóban forgó részlete így hangzik:

De ha Istentől van, ember el nem bonthatja,
Külső gyakorlását jóllehet megbánthatja
De elrejt Isten titkos kamarájában
Abdiás barlangjában.
Mevagyon még amaz kősziklák hasadéka
Melyben nyög és piheg Jézus üzött galambja,
Ha nem hagynak Istent félni ő honnjában
Helyt lél ama pusztában.¹⁰

Kölcseynél pedig:

Bújt az üldözött ’s felé
Kard nyúl barlangjában,
Szerte nézett ’s nem lelé
Honját a’ hazában.

A *Respublica Christiana* hajdan jelenthette a keresztyén egyház egészét, azonban a reformáció előtt jellemző módon a Christianitast, azt az idealizált Keresztyén Európát értették alatta, amelyben a „közösség végcélja az örök üdvösség, azaz Isten országa”.¹¹ Párizs Pápai Ferenc latin szótárában a Respublica egyszerűen „szabad városként”, „közönséges társaságként” fordul elő, de a debreceni nyomtatványok gyakran helyezik ezt a fogalmat a vizsgált kontextusba. Huszár Gál előszava például „az ti várastok és Respublicatok [...] örök életre néző” gazdagságát hangsúlyozza.¹²

A téma szempontjából említést érdemel, hogy a „keresztyén” fogalom értelmezése is felekezettől függött. Az 1567-es Debreceni Zsinat által elfogadott *Második Helvét Hitvallás* például tételesen kimondta, hogy a katolikus keresztyén név „az apostoli tudomány és az

¹⁰ Szathmári Paksi István Debreceni Ember Pál unokája volt, az idézett vers a 18. századi protestáns „gravamenek” szinte teljes lajstromát adja. Imre Mihály kutatásai szerint a tényleges szerző Szőnyi Benjámín volt, de a költemény számos eltérő kéziratos másolatban, két fő változatban maradt fenn, melyek közül az egyik Szathmári Paksi Istvánhoz kötődik. IMRE MIHÁLY, *Sion Siralma – egy vers, több szerző? (A 18. századi hitvédelem és mártirologia változatai) = Tanulmánykötet Szőnyi Benjámín (1717–1794) református lelképásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára*, szerk. I. M., Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2018, 47–93.

¹¹ KATUS László, *Respublica Christiana*, Rubicon, 2014/1, 31–35.

¹² HUSZÁR Gál előszava MELIUS *Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygésinek [...] meg hamisítási* című kötetéhez (Debrecen, Huszár, 1562 [RMNy 181]), A2v.

evangéliumi tanítás” követőit illeti,¹³ így néhány debreceni munka meglehetősen epésen ír azokról, akik „nagy negédesen Catholicus keresztyéneknek híják magokat”.¹⁴ A *Lex Politica Dei* című debreceni törvénykönyv a Vizsolyi Bibliából idézte, mert az a „Keresztyéneknél [értsd: reformátusoknál] annyival inkább kedvesb [...] leszen”.¹⁵ Amikor az ország jelentős többsége protestáns volt, vagyis a 16. század végén és a 17. század elején, a reformátusok egyrészt a „kálvinista” eretnekbélyeget kerülendő nevezték magukat keresztyének, másrészt azonban a pápistának titulált római katolikusoktól a katolikus jelző használatát is elvitták.¹⁶ Szenci Molnár Albert 1620-ban még a „város pápista gazdájának keresztyén – azaz református – feleségéről” írt,¹⁷ sőt erre a szóhasználatra a 17. század utolsó harmadából is vannak példák. Több okból sem véletlen tehát, hogy „keresztyén respublikák” címszó alatt a református mezővárosokat tárgyalja a hazai szakirodalom, leggyakrabban Debrecen, amely még a 18–19. század fordulóján is minta volt egy országrész számára.¹⁸ Mert Szakály Ferenc és mások kutatásai értelmében a mezővárosokhoz köthető „a magyar vállalkozás első fénykora” és „a reformáció különböző irányzatainak befogadása” egyaránt.¹⁹

A genfi modell

Az *Institutio polgári kormányzatról* szóló fejezetében bontakoznak ki legrészletesebben a „keresztyén köztársadalom” jellegzetességei.²⁰ Kálvin úgy vélte, hogy őt megelőzően is minden korábbi szerző úgy értekezett a hatóságokról, a törvényhozásról és az államügyekről, hogy hozzá hasonlóan a vallásból és Isten tiszteletéből indult ki.²¹ Az ő városában a magisztrátus a törvény mindkét táblájáért felelős, az Isten és az embertársak iránti köteleességekért egyaránt, így a polgári kormányzásnak ugyanúgy fontos célja Isten tiszteletének biztosítása, mint a közbékesség, a közbiztonság és a vagyonbiztonság fenntartása. Genf reformátora tehát kétféle kormányzást ismer: az egyik Krisztus belső vezérlése alapján a lélekre, az örök életre vonatkozik, a másik a polgári intézményekre és az erkölcsi rendre. Az erkölcsi vonatkozásokra tekintettel az utóbbinak, a polgári kormányzásnak is fontos célja az egyház jó állapotának és helyes tanításának elősegítése, Isten nyilvános gyalázásának megakadályozása.

Kálvin a gyakorlatban is arra törekedett, hogy a rajongók földi, „Új Jeruzsáleméhez” képest egy konszolidált keresztyén közösséget építsen Genfben. Értékes mintaként szolgáltak számára Bucer strassburgi és Zwingli zürichi kísérletei, amelyek tökéletes és biblikus

társadalom létrehozására irányultak.²² A genfi törekvések lényege egy „Cité Chrétienne”²³ alapítása volt. Genf népe 1536. május 21-én, harangszó és trombiták harsogása közepette, egyetértéssel kezét felemelve, esküvel fogadta el, hogy „az Evangélium szent törvényei és Isten Igéje szerint kíván élni”.²⁴ Jellemző módon ugyanekkor rendelkeztek a kötelező közoktatásról is.²⁵ Kálvin egyházi rendtartására – melyet a gyülekezetek 1541-ben szavazataikkal is megerősítettek – felfigyelt Európa.²⁶ A konzisztoriális vezetés tanulságait, illetve a genfi egyház alkotmányát gyakran alkalmazták a politika területén, így sokan úgy vélik, hogy a Mayflower-paktum puritánok általi megkötése döntő hatással volt az észak-amerikai demokrácia születésére.²⁷ A szakirodalom ugyanakkor távolságtartással kezeli a tényt, hogy a magánélet és a közérkölcök szigorú *presbiteriális felügyelete* – melyet a mai közfelfogás minősíthetetlen agresszióként értékelne –, valamint az anarchia évei után a *rend* maga pozitív fogalom lehetett a reformáció századában.²⁸ Bár Jean-Jacques Rousseau a kálvini gyakorlatból merítette a „referendum útján történő alkotmányozás gondolatát”,²⁹ meglepő, hogy genfi polgárként éppen a társadalom átalakításának kísérletét értékelte szokatlanul lelkes szavakkal: „Akik csak teológust látnak Kálvinban, azok félreismerik lángelméjének nagyságát. Éppúgy dicsőségére válnak ediktumaink [...] mint az Institutio. Bármekkora változást is hozzon az idő vallásgyakorlatunkban, míg él bennünk a hon és a szabadság szeretete, nem szűnünk meg áldani e nagy férfiú emlékét.”³⁰

Későbbi korok felekezeti rokon- vagy ellenszenvi befolyásolják a Kálvinról való vélekedést. A 16–17. század véres vallásháborúi után rezignáltan tekintünk a kor küzdelmeire, melyekben számukra az egyik oldalon mindig és nyilvánvalóan Krisztus, a másikon köztudomásúlag az Antikrisztus állt. Küzdelem, amelyben a helvét protestánsokat – nevezetesen azokat a szakramentárius „szentségtörőket,” akik vitatták Krisztus materiális jelenlétét az eucharisziában – egy lapon emlegették a tűzzel-vassal irtandó anabaptistákkal. Az unitáriusokat egyrészt a Szentháromság dogmájának cáfolata, Krisztus istenségének kérdése sodorta veszélybe, míg a „radikális vallási felforgatás” egyértelmű külső jele a felnőttkeresztység volt. Európa több országában azért vezették be az anyakönyvezést, hogy

²² Diarmaid MACCULLOCH, *A reformáció története*, ford. VARGA Benjámin, Bp., Európa, 2011, 235–239, 243, 369–373.

²³ Máshol „cité de Dieu”, azaz Isten városa. Lásd *Encyclopédie de Genève*, Tome 5: *Les Religions*, Genève, Association de l’Encyclopédie de Genève, 1986, 143.

²⁴ *L’Aventure de la Réforme: Le monde de Jean Calvin*, dir. Pierre CHAUNU, Paris–Genève, Desclée de Brouwer – Hermé, 1986, 11, 125.

²⁵ A reformáció genfi emlékművének kőbe vésett felirata szerint: „Le 21 mai 1536 le peuple de Genève assemblé en conseil général a ratifié les édits de réformation et décrété l’instruction publique obligatoire.” Daniel BUSCARLET, *Genève citadelle de la Réforme*, Genève, Comité du Jubilé calvinien, 1959, 31, 49.

²⁶ MACCULLOCH, *i. m.*, 369.

²⁷ FAZAKAS Sándor, *Kálvin szociáletikája = Kálvin időszerűsége*, szerk. F. S., Bp., Kálvin, 2009, 136, MACCULLOCH, *i. m.*, 280.

²⁸ MACCULLOCH, *i. m.* (Az istenes rend című fejezetben), 867–868.

²⁹ BIRKÁS Antal, *Reformáció, állambatalom, politika*, Bp., Luther, 2011, 150.

³⁰ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Értekezések és filozófiai levelek*, ford. Kis János, Bp., Magyar Helikon, 1978, 504–505. (Az idézett mondat *A társadalmi szerződésről* írott fejezet 505. lapjának lábjegyzetéből származik.)

¹³ *A Második Helvét Hitvallás*, ford. BUZOGÁNY Dezső, Bp., Kálvin, 2017, 15.

¹⁴ GYARMATHI Miklós, *Keresztyéni Felelet Monozloi András Vesperini Püspök es Psoni Praepost könyve ellen* című munkája (Debrecen, Lipsiai Pál, 1598 [RMNy 830]) Bátor István országbíróhoz címzett ajánlásában.

¹⁵ *Lex Politica Dei, Azaz Mindenféle Törvények...*, Debrecen, Lipsiai Pál, 1610 (RMNy 992 és 993).

¹⁶ Lásd bővebben RÉVÉSZ Imre, *A „kálvinista Róma”: Két elnevezés története*, Theologiai Szemle, 1933, 86–87.

¹⁷ *Uo.*, 86 (az 58. jegyzetben).

¹⁸ BALOGH István, *A múlt keresztyén respublikái*, Confessio, 1977/1, 74–82.

¹⁹ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995, 421.

²⁰ KÁLVIN János, *Institutio Christianae religionis: A keresztyén vallás rendszere, 1559*, ford., jegyz. BUZOGÁNY Dezső, szerk., mutatók BOGÁRDI SZABÓ István, Bp., Kálvin, 2014, II, 524.

²¹ *Uo.*, 516.

leleplezessék az anabaptistákat.³¹ Szervét ügyében (a katolikusok magától értetődő ítéletén túl) Bullinger, Brenz és a galamblelkű Melanchthon is írásban javasolta a legszigorúbb ítéletet.³² A döntés egyik legfontosabb körülményét valószínűleg a zürichiek javaslata rejti, akik azt hangsúlyozták, hogy Genf végre igazolhatja, hogy nem eretnekfészek. Hasonló logika rejlik itt, mint Melius esetében – lásd a *Debrecen-egervölgyi hitvallást*, amely a trienti zsinat egyes határozataira is hivatkozott az egi vitézek katolikus hitét igazolandó³³ –, vagyis Genfben is szempont lehetett a legitimáció keresése. Azaz a keresztyénség táborán belül maradás alapfeltételének minősült a szentháromságtan, Krisztus Isten voltának és mindenhatóságának megvallása.³⁴

Témánkkal kapcsolatban megkerülhetetlen Révész Imre munkássága, aki nyomon követte a szitokszóból büszkeség tárgyává lett „kálvinista” jelző útját.³⁵ A kálvinizmus fogalmának használata ellen azonban ő maga olyan vehemenciával küzdött, hogy a református közvéleménnyel szinte feledtette saját súlyos mondatait: a magyar reformátusság „teológiai tanítása nagyban és egészében kálvininak mondható [...] Kálvintól gazdag és mély, későbbi alakulására nézve elhatározó teológiai inspirációkat kapott”.³⁶

Genf és a „magyar Genf”

Karl Barth tömör meghatározása szerint Genf reformációjának lényege: „Isten Igéje szerint élni”.³⁷ Ez a tömondat egybecseng Melius velős definíciójával: „Úrnak szava halló város. Mint az Döbröcön, azaz: Seminarium Verbi” – az Ige veteményeskertje.³⁸ A debreceni Keresztyén Respublika vezetői a későbbiekben is tudatosan szóltak Krisztus uralmának vállalásáról: „Ezt a várost a te nagy nevedért és kegyelmességédért tartsd meg, tartsd meg ebben a Te szerelmes fiadnak országát” – hangozott 1697-ben a magisztrátus választása alkalmával mondott nyilvános könyörgés.³⁹

Az a tény, hogy mindkét település egyházi és egyben oktatási, nyomdászati (azaz véleményformáló) központtá vált, a reformáció általános jellegzetességeiből következik. Ami a könyvészeti kapcsolatokat illeti, a legrégebben magyar tulajdonban lévő Kálvin kötetet Szegedi Gergely debreceni rektor vásárolta meg kinyomtatása évében, 1559-ben. Hazai földön Debrecen reformátora, Melius hivatkozott először művének címében

Kálvinra, ő volt első magyar fordítója is. Huszár Gál, akit a hagyomány szerint műhelyével együtt Melius a házába fogadott, ugyanazt a nyomdászjelvényt használta, mint Kálvin kiadója, a genfi Crespin nyomda.⁴⁰ Genf reformátora prédikációiban és *Institutió*jában is előszeretettel alkalmazta a „világító lámpás” toposzt, így többekben felmerült, hogy Huszár Gál Kálvin Genfről szóló mondatát vette át és alkalmazta a „magyar Genfre”, amikor Debrecen „egész Magyarország és Erdélyiség világosító lámpásának” nevezte.⁴¹ Az „élete vesztése árán” is tanítani akaró Melius „néma prédikátor”-nak tekintette a nyomdabetűt,⁴² így az officina már a nyomdaalapítás évtizedében a hazai könyvtermés tetemes részét produkálta. Első debreceni nyomtatványának, a Kolossébeliekhez írott páli levelek magyarzatához írott előszavát „Jézus Krisztus hív és szent népének, a Döbrötzi Tanácsnak”⁴³ ajánlotta, de más szerzőktől is hosszan idézhetőek a hasonló előszavak: „Az böstületes, Isteni félelemmel, bölcsességgel és igazsággal tündöklő”⁴⁴ Debreceni Tanácshoz, amely „szűk időkben is segítségét meg nem vonta”.⁴⁵ Genf nyomdászati szempontból szintén meghatározó szerephez jutott, mert a francia emigráció szellemi vezetőjévé lett Kálvint kiváló könyvnyomtatók követték Genfbe – köztük a királyi udvar tipográfusa, Robert Éstienne (Stephanus) is. A nyomdák Genf legnagyobb munkaadói közé emelkedtek, és elárasztották a teljes francia piacot evangéliumi kiadványokkal.⁴⁶

Az azonosságok és párhuzamok sora még folytatható: Genfet is nevezték Anyavárosnak,⁴⁷ mindkét település gazdasági és kereskedelmi értelemben is szinte azonos pillanatban vált meghatározó jelentőségűvé. Mindkét település fontos kereskedelmi útvonal mentén feküdt, de népességük, vonzáskörük, erejük csupán a 16. század derekán, teológiai hatásoktól sem függetlenül növekedett nagygyá. A 15. századi Genf ugyanúgy nem versenyezhetett Lyonnal vagy Basellel, mint Debrecen Kassával és Váradal. Mégis, miközben az egyik mezőváros az európai protestantizmus bástyája lett, a másikat emlékiratok kezdték Magyarország legnagyobb és leggazdagabb városaként emlegetni,⁴⁸ az adóösszeírások kirívóan magas adataival összhangban. A „magyar Genfnek” azonban „három ország határán” hihetetlen nehézségekkel kellett megküzdenie. Mint Huszár Gál 1562-ben megírta:

⁴⁰ GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, „Nem pusztán üzletképpen tartatott”: 450 éves a Debreceni Nyomda (Vezető a debreceni Kölcsey Központ Béni Árpád Termében, 2011. május 16.–2011. június 4. között megtekinthető nyomdatörténeti kiállításához), Debrecen, Alföldi Nyomda, 2011, 13.

⁴¹ Makkai László szóbeli közlését lásd GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, *A debreceni nyomdászati évszázadai*, Hírel, 1992/9, 26. Lásd még MAGYAR Balázs Dávid, „Genf városának világító lámpásként kellene ragyognia” = *Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 23.

⁴² MELIUS (JUHÁSZ) Péter, *A Szent Pál apostal levelének melyet a Colossabelieknek irt predicacio szerént való magyarazatja*, kiad. INCZE GÁBOR, bev. RÉVÉSZ Imre, Bp., Bethlen Nyomda, 1937 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén írói, 7), 4.

⁴³ *Uo.*, 24.

⁴⁴ MARGITAI Péter, *Az minden napi könyörgő imádságnak magyarazattya...*, Debrecen, Rheda Pál, 1616 (RMNy 1108), az Előjáró beszéd címsorai.

⁴⁵ *A mi Uronc Iesus Christusnak Uj Testamentuma [...] fordittatott [...] FÉLEGYHÁZI Tamás debreceni prédikátor által*, Debrecen, Hoffhalter, 1586 (RMNy 584). Az idézet GÖNCI György előszavából.

⁴⁶ MACCULLOCH, *i. m.*, 310.

⁴⁷ Szegény üldözött hívek tápláló anyja: „une mère nourricière de povres fidèles déchassés”. BUSCARLET, *i. m.*, 56.

⁴⁸ BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 13–14.

³¹ MACCULLOCH, *i. m.*, 321. V. Károly német-római császár kivégeztette a felnőttkeresztységben részesülteket. Franciaországban 1538-tól, Angliában 1539-től anyakönyveztek.

³² A német-római császári büntetőjog, a *Constitutio criminalis Carolina* 1532-től írta elő az eretnekek és boszorkányok halálbüntetését. MACCULLOCH, *i. m.*, 833.

³³ KATHONA Géza, *Méliusz Péter és életműve = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Meliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica, 2), 132.

³⁴ *Uo.*, 187–189.

³⁵ Lásd RÉVÉSZ Imre, *A „kálvinista Róma”, i. m.*, 75–108 és *Uő, Kazinczy és a „kálvinista Róma”, Protestáns Szemle*, 1938, 429–442.

³⁶ RÉVÉSZ Imre, *Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához = R. I., „Tegnap és ma és örökké”, Debrecen, Nagy Sándor, 1944 (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata, 4–5), 148–149, 161.*

³⁷ Karl Barth szavait idézi FAZAKAS, *i. m.*, 112.

³⁸ NAGY Barna, *Méliusz Péter művei = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon, i. m.*, 226.

³⁹ KONCZ Ákos, *Debrecen város régi büntető joga*, Debrecen, Városi Nyomda, 1913, 115–116.

„az egész Magyar nemzet is jól tudgya, a ti várastok és Respublikátok [...] mennyi felől [...] nyomorgattatik”.⁴⁹ 1561-ben előbb Bebek György csapatai dúlták fel, majd a budai basa ötnapi beszállásolás során fosztogatta,⁵⁰ 1564-ben először Balassa Menyhért, másodszer Schwendi Lázár kassai főkapitány rabolta ki, utána porig égett, majd 1565-ben Székely Antal martalócai rohanták meg. A város egyet tehetett, jó pénzért mindenkitől megvásárolta szabadságát, így 1566-tól, Szülejmán menlevelével már viszonylagos védettséget élvezett. A szabadság kettős értelemben értendő, mert itt – a *Debreceni cívis szótár* adatai szerint is – a vásárt nevezték szabadságnak.⁵¹ Kereskedői bizományban kereskedtek a törökföldi luxusárukkal, ezáltal is érdekeltté téve mindenféle hatalmasságokat a kereskedők sikerében. Szakály Ferencet idézve: „az országos mezőnyből messze kiemelkedő Debrecen” a század közepétől „hihetetlenül magas” számú, 1216 porta után adózott,⁵² minden riválisát megelőzte, jóval több, mint húszszorosát fizette annak, amit Eger. Regionális vonzását nem csupán kereskedelmi és céhes infrastruktúrája, de felekezeti kapcsolatrendszere is fokozta.

Azonosságok mellett jelentős eltérések is mutatkoznak Debrecen és Genf, illetve a helvét reformáció viszonylatában. Debrecen nem csupán a zürichiek szigorú énekellenességét kerülte el, hanem a reformáció előtti liturgiából megőrizte a gyülekezetek által megszokott biblikus részleteket is, noha a zsoltárokat és „deák himnuszokat” már magyarul énekelték, de a kedvelt gregorián dallamokon.⁵³ Talán a legfontosabb különbség, hogy a cívisvárosban a 16–17. században nem jött létre presbitérium: az egyház igazgatását, a teljes közösség valláserkölcsei felügyeletét egészen a 18. század közepéig a tanács és más választott testületek gyakorolták. Árnyalja a képet, hogy voltak holland városi hatóságok is, melyek úgy vélekedtek, hogy konzisztóriumokra tulajdonképpen „csak szenvedések idején” volna szükség, „nem a keresztyén magisztrátusok védelmét élvező” városokban.⁵⁴ Debrecenben a város fizette a lelkészeket és tanárokat, a vezető lelkész fizetése fillérre azonos volt a főbíróéval, akinek „hivatalával régi szokás szerint [...] az Ekklessia Curatorság is ösze kötöttet”.⁵⁵ Az egyház és az oktatás minden helyisége városi középületnek minősült.

Makkai László a „rend pátoszát” hirdető Kálvin ihletésére vezet vissza, hogy Melius teológiájának középpontjában szintén a törvényesség állott, „s ezen belül az egymással azonosított isteni és természeti törvény”.⁵⁶ Melius valóban kritikusan viszonyult a hazai joggyakorlathoz, ellenérzésének az isteni törvény és a világi törvénykezés szembeállításával

adott hangot: „Most a Verbőczyi dekrétoma szól, hallgat az Istené a pad alatt”.⁵⁷ Makkai László értelmezésében a magyarországi mezővárosok Werbőczyi dekrétumával szemben „egész autonóm törvénykezésüket a Bibliára alapozták”. E cél elősegítésére valóban Debrecenben jelent meg a fentebb már hivatkozott *Lex politica Dei, az az mindenféle törvények ítéletek és rend-tartások, kik főképpen az külső polgári társaságra tartoznak...* című bibliai törvénykivonat, olyan címszavak alá gyűjtve a megfelelő bibliai textusokat, mint a kölcsön, uzsora, béresek, adó, válás, hamis eskü stb.⁵⁸ Ez a kötet azonban Debrecenben is Werbőczyi dekrétumával egybekötve maradt fenn, sőt a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) című kötet szerkesztői feltételezik, hogy Lipsiai Pál azért készítette negyedrétt változatot egy kisebb formátumból, hogy a két könyv egybeköthető és együttesen használható legyen.⁵⁹

A tanács „kötelességének ismerte azt is, hogy a polgárok vallási szükségleteiről, lelki javairól gondoskodjék, a mértékletes életmódot, a tiszta családi életet, a jó erkölcsöket megőrizze”,⁶⁰ így „a keresztyén respublica virágos és veteményes kertjét minden dudvától és gatzól oltalmazta”.⁶¹ Szigorú büntetés járt a káromlásért, becstelenségért, a „hitehagyásért”,⁶² de gyászos időkben a mulatozásért is. „Mivel az Úr Isten még az ostort körülünk le nem vette [...] senki tánczolni ne merjen és hegedülni, lantolni” – határoztak járvány idején.⁶³ Árpád-kori törvényeink keménységét idézik a Debreceni Zsinat által 1567-ben elfogadott *Articuli Maiores* Ószövetségre hivatkozó végzései: „Azok a bűnök, melyeket az írás ítélete szerint halállal kell büntetni, az emberölés, paráznaság, hitszegés, házasságtörés, vérfertőztetés, férfakkal és barmokkal való rút fertelmeskedés [...]”.⁶⁴ Az egyházfegyelemnek, az „ekklészia követésnek,” a bűnbánat nyilvános gyakorlásának szigorú előírásai voltak.⁶⁵

A tanács dogmatikai és erkölcsi kérdésekben követte az egyház képviselőinek tanításait, akiket a város választott meg kegyúri jogon, és „papmarasztáskor” hivatalukban meghagyott. Mint Makkai László hangsúlyozta, a lelkészi kar végezte el a város „mindennapi életének vezérfonalául szolgáló normarendezést,” ezen túl az isteni gondviselésben való hitet, az üdvösségre való elhivatottság tudatát, az emberi méltóság isteni szentesítését közvetítette a lakosságnak.⁶⁶ A lelkészek írásai, prédikációi valóban iránymutatásul szolgáltak a reformáció szerinti életvitel minden területén. Melius állást foglalt többek között arról is, hogy a törvényt „tanéjtani és hirdetni kell az Anyaszentegyházban mint Istennek igazsága követit, [a] változhatatlan Isten reguláját és a mi szívünkbe írt bölcsességét.

⁴⁹ HUSZÁR Gál előszava MELIUS, *Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygésinek, i. m.* című művéhez.

⁵⁰ Török Ferenc levelét Nádasy Tamáshoz idézi SCHULEK Tibor, *Magyar Könyvesház: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1970, 119–129.

⁵¹ KÁLNÁSI Árpád, *Debreceni cívis szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, 2005, 463 (a *kisszabadság* és a *nagyszabadság* szócikkek).

⁵² SZAKÁLY, *i. m.*, 20, 28.

⁵³ CZEGLÉDI Sándor, *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református ígéhirdetésben = Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 142.

⁵⁴ MACCULLOCH, *i. m.*, 873.

⁵⁵ VARGA Zoltán, *A debreceni református egyház önálló igazgatásának kialakulása*, Debreceni Képes Kalendárium, 1935, 111.

⁵⁶ MAKKAJ László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története, 1, 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1984, 514–515.

⁵⁷ Melius glosszája az 1 Sám 12, 5–6-hoz. Lásd NAGY, *i. m.*, 226.

⁵⁸ *Lex Politica Dei, i. m.*

⁵⁹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1983, 122.

⁶⁰ ZOLTAI Lajos, *A régi Debrecen vallásos buzgósa és áldozatkészsége*, Debreceni Képes Kalendárium, 1930, 91.

⁶¹ KONCZ, *i. m.*, 17.

⁶² *Uo.*, 26. és 48. Orosz pap előtt megesküdött hitehagyottakat például kitiltották a város területéről.

⁶³ *Uo.*, 67.

⁶⁴ KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., Magyarországi Protestáns Egyház, 1881, 587.

⁶⁵ KONCZ, *i. m.*, 32.

⁶⁶ MAKKAJ, *Debrecen mezőváros, i. m.*, 518.

Mert a Szent Lélek Isten a törvény által feddi és mutatja meg a bűnt és indéjt az orvos Christushoz [...]”⁶⁷

A szegények dörgelemes védelmezése közepette azt is deklarálta, hogy a munkátlanlás bűn, viszont „az Isten szerént való gazdagság” nem, ugyanakkor biblikus példát hozott a törökkel való kényszerű együttműködés legitimitásáról is.⁶⁸ Az egyházi bíróság csupán a lelkészi és tanári testület hitbéli hűségét, illetve a házassági ügyeket vizsgálhatta, míg a tanács a tízparancsolat alapján vallásra tartozó ügyekben is ítéletet hozott.⁶⁹

Kereskedés, ipar, vallás

Számos teológiai indítéka lehet annak is, hogy Debrecen (mint kereskedőváros) vonzóvá lett. Melius a tulajdon szabadságát hirdette, Werbőczy birtokképeséget tiltó „dekrétumát” több munkájában ellentétesen nyilvánította az isteni és a természeti törvénnyel: „Minden embernek, bármiféle rendű és rangúak legyenek, szabadon hagyja az Írás és megengedi a természet törvénye, hogy tulajdon vagyonnal bírjanak.”⁷⁰ Hasznot hozó kölcsön után (Kálvinhoz hasonlóan) jogosnak tekintette a tisztas kamatot: „Ha [...] másnál hoz hasznot az én pénzem [...] társ lehetek az én jószágom hasznára [...] mert én is hasznát venném pénzemnek.”⁷¹ Nagy jelentőségű, hogy *Krisztus közbejárásáról* című munkáját kereskedőknek ajánlotta, hitvitára felkészítésük céljából, „hogy tanulmányok és tétova járván tuggyátok az eretnekek száját bé dugni”.⁷² A Debreceni Hitvallásban szintén gondolt vitakészségük szítására, mert a régi korok vásáraiban nemcsak árucikkek cseréltek gazdát. Vallási viták megrendezésére ugyanis előszeretettel választották a vásárhelyeket és vásárnapokat, ezért a vitapartnerek számítottak a „tömeghangulatot nagymértékben befolyásoló” kereskedőkre.⁷³ Melius az „áros népekkel” azt is tudatta, hogy a kalmárság „jó és kedves” Isten előtt, részletezte az „Isten szerént való” igaz kereskedés módját, kitért az ár-érték arányok, a hamisítás, a csalás, és az adócsalás kérdéseire is. Tanítása szerint az ördög törébe esett,

„ki Isten ellen, hamisan, fele barátta megcsalásával akar meggazdagulni [...] senki hitván marhát jó név alatt drágán el ne adgyon, [...] azki pénzét költsön fel vérszi [...] megadgya, el ne tagadgya, [...] két lajstromot ne tartson [...] igaz számot adjon [...] az harmincadot meg adgya, a fejedelem jövedelmét el ne lopja, el se tagaggya. [...] Azért azki e regula szerint kereszkodik, [az] jó [...]”⁷⁴

A kereskedőváros másik fő támasza a kézműipar volt. A céhek teherbírása a város túlélése szempontjából is nélkülözhetetlen volt: egy-egy sarcoláskor az ő pénzüik és ezüstnemüik mentették meg a lakosságot, de a követjárások sikerét is az iparosok mesterművei garantálták. A céhek szoros kapcsolatban éltek a gyülekezettel: a templomjárás kötelező volt,⁷⁵ a mesterek befizetések jelentős részével egyházi célokot szolgáltak. A református értékrend áthatja ismert forrásainkat: „Életünk Istennek és az ő ecclesiájának tisztességére való” – szól a céhes iratok egyik visszatérő formulája, míg a késes mesterek jegyzőkönyve szerint az is az inas feladata volt, hogy „ebéd, vacsora fölött áldást mondjon”.⁷⁶ Az egyik legértelmesebb ismert forrás a debreceni szappanos céh részére 1587-ben kidolgozott, hitvitákra felkészítő tanítás elsősorban a körmenetek, misék és búcsújárások alkalmain való részvétel veszélyeitől óvja az érintetteket.⁷⁷ Melius már korábban is több művében kinyilvánította, hogy az „én juhaim az én ígémet hallgatják,” továbbá „hitlenek között” nem szabad a hitet palástolni, mert „nem illik nekünk ott lennünk és hallanunk a mi Istenünk káromlását”.⁷⁸

A Keresztény Respublika lényegére vall egy kézműipari motívum, a debreceni ötvösök „verejtékes” díszítésű poharainak jelképrendszere is,⁷⁹ melynek biblikus alapja Jézus Gecsemáné kertbeni gyötördésének leírásában tárul fel, Lukács evangéliumából: „Verejtéke olyan volt, mint a földre hulló nagy vércseppek.”⁸⁰ A cívisek képzeletét olyannyira foglalkoztatta e motívum kódolt üzenete, hogy Dobozi István főbíró a városlakók szenvedéseit is csak így volt képes szavakba önteni: „Hogy én a némettől ne irtózzam, soha fejemből ki nem verhetni, mert még Caraffa idejében experiáltam másként soha imaginálni nem tudtam, az mikor az evangéliumban olvastam, mit tegyen a mi Urunk Jézus Christusnak vírral való veritékezése.”⁸¹ Az iparosok hitéletére és az ülésrendre is jellemző, hogy a 18. században az iparos legények részére karzatokat kellett építeni a templomokba,⁸² de a 19. századi kortársak szemében az is debreceni jellegzetességnek tűnt, hogy a helyi mesteremberek a század végén még zsolnárokat énekeltek munka közben.⁸³

Puritán központ

Debrecen az 1630-as évektől fokozatosan, majd főként Várad elestével, 1660 után vált puritán központtá, az irányzat alapműveinek kiadójává. Itt működött Medgyesi Pál, Nagyari Benedek, Szoboszlai Miklós, Szokolyai Anderko István, Nógrádi Mátyás, Komáromi Csipkés György, Martonfalvi Tóth György, és id. Köleséri Sámuel is. Nógrádi

⁶⁷ TtrEK Kéziratára R 1037, 3v.

⁶⁸ TAKÁCS Béla, *Debrecen ipara 1693-ig = Debrecen története*, 1, 1693-ig, i. m., 525, 463.

⁶⁹ Uő, *A debreceni céhek és a reformáció*, Theologiai Szemle, 1980, 235–238.

⁷⁰ Mელიუს és Arany Tamás: *Első vita*, i. m., 478–481.

⁷¹ GROTTÉ András, *Egy verejtékes pohár a 17. századból*, Művészettörténeti Értesítő, 1984, 76. Előfordulásuk Debrecen vonzáskörében sűrűsödik.

⁷² TAKÁCS Béla, *Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában*, Bp., Múzsák, 1988, 16.

⁷³ *Debrecen története*, 2, 1693–1849, szerk. RÁCZ István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács VB, 1981, 112.

⁷⁴ Konzisztórium jegyzőkönyv, 1758. Lásd G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjtemények, 1996, 198.

⁷⁵ JÓKAI MÓR, *Debrecen = Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*, VII: *Magyarország* 2., Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1891, 314.

⁶⁷ Mელიუს és Arany Tamás: *Első vita a szentháromságtagadással*, bev. és közli MAKKAJ László = *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica, 3), 470.

⁶⁸ Uo., 450, 490.

⁶⁹ MAKKAJ, *Debrecen mezőváros*, i. m., 525.

⁷⁰ Uo., 515.

⁷¹ Mელიუს és Arany Tamás: *Első vita*, i. m., 488. – Az 5% körüli kamatról lásd még: FAZAKAS, i. m., 122, illetve MAKKAJ, *Debrecen mezőváros*, i. m., 519.

⁷² MELIUS JUHÁSZ Péter, *A Christus közbe íarasarol való predicacioc...*, Debrecen, [Huszár Gál], 1561 (RMNy 169), ajánlás.

⁷³ SZAKÁLY, i. m., 421.

⁷⁴ MELIUS JUHÁSZ Péter, *A Debreczembe össze gyűlt keresztien praedikatoroknac igaz es szent írás szerint valo vallásoc*, Debrecen, Török Mihály, [1567] (RMNy 229), ajánlás; valamint MAKKAJ, *Debrecen mezőváros*, i. m., 518–520.

Mátyás 1651-ben valósággal lajstromozta a puritán kegyesség vonásait. Ezek közé sorolta a bűn terhének fokozott érzését és kárhozatos gonoszágként való szemléletét, Krisztus szomjúhozását, a szív tisztaságát, a belső szentség gyarapodását, a gonosz kísértések elleni vitézkedést, végül az isteni és atyafiúi szent szeretetet.⁸⁴ Bár a reformáció százada megtette a döntő lépéseket, a Respublica keresztyén életvitelének elmélyítéséhez Debrecenben is a puritanizmus kegyessége jutott a legközelebb, mert ekkorra értek meg a feltételei annak, hogy a teljes Szentírás a közösség és a családok életének középpontjába kerüljön. A „házi istentiszteletekkel,” a családtagjainak, cselédeinek felolvasó gazda vagy gazdasszony irodalmi említésével is főként ekkortól találkozhatunk.⁸⁵ Köleséri Sámuelnek „az népbeli isteni tiszteletnek és könyörgésnek” gyakorlására tanító művét a Tanács, a főbíró, a szenátorok, a kereskedők és mesterek, illetve nem utolsósorban asszonyaik finanszírozták. Közöttük találjuk a Dobozi, a Baranyi, a Balyik, a Vígkedvű és a Komáromi család képviselőit (e nemes-kalmár-értelmiségi családok nemritkán németalföldi egyetemeken tanították világi pályára készülők „férfi gyermekeiket” is), valamint Bartha Boldizsárt és Fényes István nótáriust, az asszonyok közül pedig Dobozi Istvánnét és Komáromi Györgynét.⁸⁶ Az utóbbi nevekkkel kapcsolatban említendő, hogy puritán jellegzetesség az anyanyelvi írástudás terjesztése nők körében, melynek következtében a Rákóczi-szabadságharc idején már 11 leányiskola működött Debrecenben.⁸⁷

A Tanács, majd a Konzisztórium által vezérelt officina termékei között a református jelleg és a magyar nyelvűség dominált, a nagy példányszámban megjelentetett⁸⁸ művek zöme a „közönséges nép” okulására íródott.⁸⁹ A közösség törekvéseinek talán legjobb tükré ez a műhely, amely „nem pusztán üzletképpen tartatott”.⁹⁰ Nemzedékeken át újból és újból megjelentek itt a kegyességi irodalom legnépszerűbb alkotásai, mint a *Bágyadt lelkeket élesztgető csöndes muzsika* (Ecsedi Miklós), a *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom* (Szokolai Anderko István), a *Mennyei tárház kulcsa* (Szathmárnémeti Mihály), Keresztúri Pál *Mennyei társalkodása*, Diószegi Kis István *Lelki fegyvere*, Szönyi Nagy Istvántól *A kegyes lélek vezérszavai*, Szöllösi Mihálytól a *Sion Leánya Artatlan Ügyét védő Hitnek Paissa*, Ráday Pál *Lelki hódulása*, a II. Apafi Mihályné Bethlen Katának tulajdonított *Bujdosásnak emlékezetköve*,⁹¹ Szikszai György *Keresztyéni tanításai*, a *Lelki jó illat-tétel* Maklári Jánostól, illetve a különféle erkölcsi tanítások. Ezek a művek országszerte tartós és mély hatást gyakoroltak.

Benda Kálmán és Irinyi Károly nyomdatörténeti összefoglalója szerint a 17. század második felétől a Rákóczi-szabadságharc végéig, több mint fél évszázad alatt, két „világi”

mű jelent meg Debrecenben:⁹² Bartha Boldizsár krónikája és Balassi–Rimay *Istenes énekei*, mely utóbbi egyébként *magánajtatosság* céljára szolgált. Ami pedig Bartha Boldizsár *Rövid krónikájának* világias jellegét illeti: ötletes előszavában a szerző háromszor is arra a következtetésre jut, hogy egyedül „az úré a szabadítás”. Klasszikus sorai Félegyházi Tamásnak *Az keresztyéni igaz hitnek részeiről* című könyve⁹³ ajánlásának egyik mondatát ismétlik, jóval poétikusabb formában: „nem igen bízhatunk mi a’ Méltóságos főrendekben, mert azoktól megvettünk, sem vitézeinkben, mert azoktól prédáltatunk, sem jószágunkban, pénzünkben mert azoktól megfosztatunk, hanem az egy Istenben. Mert az úré a szabadítás.”

A puritán kegyesség jelentős részben a debreceni nyomda tömegtermékeinek köszönhetően élte túl a vulgáris racionalizmus időszakát, sőt a 19. században is érezte hatását, mely század közepén Debrecenben még élt a házi istentiszteletek gyakorlata.⁹⁴ Aligha független ettől a szellemiségtől, hogy a Zoltai Lajos által vizsgált 1790 előtti debreceni végrendeletek több mint fele adakozott kegyes célra, főként az egyház és a Kollégium javára.⁹⁵

A várost és református egyházát elválasztó uralkodói döntések hatására 1739-ben jött létre a Konzisztórium vagy Egyháztanács, a városi vezetőket is tömörítő presbitérium. A testület egyik legkorábbi munkálatának⁹⁶ legelső mondata a házi istentiszteleteket szorgalmazta, majd azt is előírta, hogy a tanács és más testületek minden gyűlése imádsággal kezdődjék. A javaslattevők egyike az istentiszteleteket elhanyagolók nyilvántartását kezdeményezte, „nem téve kivételt [...] a cigányokkal sem”. Visszatérő követelmény volt, hogy „a családban mindenki, elsőtől az utolsóig tanuljon meg olvasni és vegye kézbe a Szentírást”, továbbá „a káromkodást, átkozódást, szitkokat, esküdözést, disznó beszédet, perlekedést, vitát, verekedést, gyűlölködést, vádaskodást, hamis tanúságot, lopást, részegeskedést, fényűzést, kétes társaságban forgást meg kell büntetni és torolni”.⁹⁷ A vallások meghatározó szerepet játszottak az olvasás egyetemes kultúrtörténetében. Ebből a szempontból említést érdemel, hogy a Debreceni Egyháztanács ugyanebben az évtizedben, 1749-ben jelentette meg *A’ Szent Írásnak épületes és idvesség olvasására oktató Tanács-adás* című kiadványát, amelynek előszava a lakosság (férfiak és nők) „szorgalmatos” bibliaolvasásáról tudósít. A szokatlan jelenségekre érzékeny külföldi utazó, Robert Townson hasonló következtetésre jutott a század utolsó harmadában: Debrecenben „írni-olvasni mindenki tud, magukat ünnepeken bibliaolvasással mulatják, különösen az idősebbek, akik sok részben babonások, és nagymértékben vallásosak”.⁹⁸ A Konzisztórium 1745 júniusában határozatot hozott arra vonatkozóan, hogy szenátorok és lelkészek kétheten-

⁸⁴ NÓGRÁDI MÁTYÁS, *Lelki próbakö...*, Debrecen, Fodorik, 1651 (RMNy 2362), 94–97.

⁸⁵ CZEGLÉDI, *i. m.*, 147.

⁸⁶ Lásd KÖLESÉRI, *Jósúé Szent maga eltökéllése, i. m.* ajánlását.

⁸⁷ TrREK Kézirattára R 3009.

⁸⁸ A 18. század átlagos debreceni példányszáma közel 3000 volt, de *A keresztyéni hit fundamentomi* 34 kiadásban, 133 500 példányban, Siderius János kedvelt kátéja 30 000, Ráday Pál *Lelki hódulása* 25 000 példányban jelent meg. BENDA KÁLMÁN, IRINYI KÁROLY, *A négy száz éves debreceni nyomda, 1561–1961*, Bp., Akadémiai, 1961, 96–97.

⁸⁹ Miközben országosan 32% a magyar kiadványok aránya, Debrecenben ugyanez az arány 60–65%. BENDA KÁLMÁN, *A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség* = B. K., *Emberbarát vagy hazafi?: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 431.

⁹⁰ GÁBORJÁNI SZABÓ, *A debreceni nyomdászati, i. m.*, 28.

⁹¹ Valójában ismeretlen szerzőnek az utolsó erdélyi fejedelem felesége számára készült munkája. Lásd FEKETE Csaba, *Írt-e Apafiné zsoldárparafrazist?*, *Református Szemle*, 2009/3, 286–297.

⁹² BENDA, IRINYI, *i. m.*, 53.

⁹³ FÉLEGYHÁZI TAMÁS, *Loci communes theologici, az az az keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás...*, Debrecen, Lipsiai Pál, 1601 (RMNy 874).

⁹⁴ BENDA, *i. m.*, 436.

⁹⁵ ZOLTAI, *A régi Debrecen vallásos, i. m.*, 89.

⁹⁶ Az 1741-es *Opinionés* szövegét és Szabadi István általi fordítását lásd G[ÁBORJÁNI] SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”, i. m.*, 147–172.

⁹⁷ *Uo.*, 148, 159, 161.

⁹⁸ Idézi BALOGH ISTVÁN, *A múlt keresztyén republikái*, *Confessio*, 1977/1, 75.

ként, de legalább havonta egyszer kötelesek ellenőrizni a körzetükben lévő iskolákat,⁹⁹ így komoly szerepe lehetett abban, hogy az alfabetizáció terén még a 19. század utolsó harmadában is kimagaslóan jók a debreceni adatok, más jelentős városokhoz képest is.¹⁰⁰ A testület normaként fogadta el Wilhelm Zepper *Politia Ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi regni Christi...* című művét.¹⁰¹ Az Egyháztanács döntött a teológiai vonatkozású angol, francia és német szerzők kiadásáról is, melyeket a város világi vezetői nemegyszer maguk fordítottak.¹⁰²

Plebejus, parasztpolgár és keresztyén

Debrecen eddig felsorolt állandó jelzői vallási szerepre utaltak, de közelebről vizsgálva az alábbi, látszólagos kivételt – Julow Viktor „parasztpolgári metropolisz” kifejezését –, nyilvánvaló, hogy ez a jelenség is csak az adott vallási kontextusban létezhetett. Mert a 18. század végéig a kereskedelmi, ipari, kulturális és vallási kapcsolatok egymást erősítve hatottak, és nem függetleníthetők az egyházpolitikai összefüggésektől. A metropolisz fogalma alatt a szó eredeti értelmében városállam értendő, olyan „anyaváros,” amelynek kolóniái vannak, azaz háterszága van! Talán ez volt a – Bartha Boldizsár szavaival – „magánál nagyobb hírű” Debrecen legfontosabb tulajdonsága. A magyar nyelvű források is gyakran emlegették az „Anyaváros”¹⁰³ és az „Anyaoskola” fogalmát, mint ahogy nem túlzás autonómiáról és csaknem „független polgári városállam” státusáról beszélni.¹⁰⁴ A településnek hatalmas, felekezeti jelentős mértékben meghatározott, a mezővárosokét többszörösen meghaladó vonzasköre és kisugárzása volt, amelyet legpontosabban az iskolatörténet dokumentál: 584 Debrecenhez kötődő partikuláról, „fiók iskoláról” tudunk,¹⁰⁵ amelyekbe a Kollégium tanévenként több tucat rektort küldött és ahonnan befogadta a legtehetségesebb diákokat.

A neveléstörténeti példákhoz hasonlóak mutatkoznak az élet minden területén, mert ahol Debrecennek felekezeti kapcsolatai voltak, ott jöhettek létre a helyi céhek filiái is, mert az iparosok vándorlásának állomáshelyei ugyanúgy református jelenléthez kötődtek, mint a diákság legációsi helyei, vagy a debreceni nyomda bizományosainak székhelyei. Az Anyaváros háterszágának tényleges nagysága tehát attól is függött, hogy az ország lakosságának hány százaléka volt protestáns: 90%, mint a 16. század végén, 50%, mint a 17. század végén, vagy 20%, mint a 18. század végén.

A parasztpolgári mentalitásnak és a reszpublika fogalmának hajlamosak vagyunk a feudális szemlélettől élesen elütő színezetet tulajdonítani, bár a debreceni források valóban okot adnak ilyen vélekedésre: kezdve az országrontó urak ellen szitkozódó Meliustól a puritánok nagyon hasonló kifakadásain át a 19. századig. Hogyan vélekedett Debrecen puritán elitje a jobbágyrendszerrel? „Bizony Isten ellen, Szentírás ellen, és e világon minden tudós és keresztyén reszpublicának törvénye ellen való ez [...] hogy magyar magyar embert, magával egy Krisztus vallásán levő Krisztus tagját megnyomorítson” – tanította Lisznyai Kovács Pál.¹⁰⁶

Debrecennek a 17. század második feléig, egészen a királyi privilégiumokkal felruházott görög kereskedők érkezéséig sem etnikai, sem vallási alapon nem volt szüksége olyan kasztszerű elzárkózásra, mint a felvidéki és erdélyi német városok esetében ismert. A jövevények magyar reformátusok voltak, így a nemesség betelepülésével szemben sem volt merev ellenállás.¹⁰⁷ 1846-ban már 728 országosan igazolt nemes élt a városban, akik kivették a részüket a közterhek viseléséből, mert a pusztá címénél többre becsülték a cívisek polgárjogát, amely ház után járó földeknek, erdőknek és legelőknek köszönhetően anyagi biztonságot adott.¹⁰⁸ 1660 után már nem voltak kirívóan nagy vagyoni különbségek, így Balogh István szerint Debrecen olyan reszpublika volt, ahol a napszámosok és cselédek ugyanazt az ételt ették, mint a gazda.¹⁰⁹ Igen tanulságos, hogy a Debreceni Kollégiumban a nemesek aránya jóval magasabb volt a mostoha sorsú szolgálóiak között, mint a diákságon belül általában.¹¹⁰ Fazekas Mihály monográfusa mindenesetre úgy vélekedett, hogy a *Lúdas Matyinak* a 18. századi Magyarországon egyedül a népi-paraszti színezetű debreceni közegben volt esélye megszületni.¹¹¹ Csokonai levele gróf Festetich Györgyhez szintén a polgári jogok értékére utal, pedig az ő városa „nem igen ébreszti a’ Poétai lelket: de van egy édes benne, a’ melly az enyimet mégis emeli, az, ami az én imádott Rousseaum előtt olly becsessé tette a Citoyen de Genève titulust.”¹¹²

Balogh István szerint a „parasztpolgári metropolisz” olyan település volt, amelyben erőteljesen érintkezett a népi és a városi, a szóbeli és az írásbeli kultúra.¹¹³ Mindehhez a Kollégium révén (mely intézmény hatása a régió népességének legmélyebb rétegeiig eljutott) hozzájárult a klasszikus, a biblikus és a modern európai műveltség, amelyeknek létrejött egy jellegzetes szintézise. Ennek legjobb példája a Debrecenben képzett („domidoctus”) Csokonai életműve, amely a messze földről érkező, majd innen távozó diákság révén, az ország számtalan településén hatott. De pompásan illusztrálják a népi és városi kultúra érintkezését egyes kézműipari ágazatok is, többek között a szűrszabók – akiknek termékeit az első világháború után még viselték Debrecenben.

⁹⁹ G[ÁBORJÁNI] SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”, i. m.*, 184.

¹⁰⁰ *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a hasznos állapotok kimutatásával együtt*, szerk. és kiad. az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Pest, Athenaeum, 1871, 221–222.

Lásd még G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjtemények, 2014, 243–246.

¹⁰¹ Harmadik kiadása: Herbornae Nassavorum, 1714. Lásd G[ÁBORJÁNI] SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”, i. m.*, 190.

¹⁰² Például Jean-Frédéric OSTERWALD, *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútféjeiről való elmélkedés...*, Debrecen, Margitai, 1745.

¹⁰³ *Sympathia Memoriae nominis Michaelis Köleséri...*, Debrecen, Rozsnyai, 1679 (RMK II 1443), Előljáró beszéd, 2v.

¹⁰⁴ JULOW Viktor, *Árkádia körül*, Bp., Európa, 1975, 103.

¹⁰⁵ DANKÓ Imre, *A Kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története, i. m.*, 802.

¹⁰⁶ *A Debreceni Református Kollégium története, i. m.*, 64.

¹⁰⁷ SZABÓ István, *Debreceni közösség*, Debreceni Képes Kalendárium, 1940, 73, 75.

¹⁰⁸ HERPAY Gábor, *Nemes családok Debreczenben*, Debrecen, Herpay, 1925, 3–4, 12.

¹⁰⁹ BALOGH István, *Cívisek társadalma*, Debrecen, Misztótfalusi, 1946, 84.

¹¹⁰ RÁCZ István, *Az ország iskolája*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 47–48. A diákok között 15,5% volt nemesi származású, míg a szolgálóiak között közel 50%.

¹¹¹ JULOW, *i. m.*, 207.

¹¹² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r., jegyz. DEBRECZENI Atila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály összes művei), 610–614 (64. számú levél).

¹¹³ BALOGH, *Debreceniség, i. m.*, 18.

A Keresztyén Respublika vallási szerepének és megítélésének összefüggései

Mint az iméntiekből már körvonalazódott, Debrecen nem csupán egy volt a keresztyén respublika névvel illelhető települések közül. Kismarjai Veszelin Pál költeménye ennek tudatában fohászodik az Anyaváros nevében:

Istenem vagy,
kérlek ne hadgy,
hiszen sajátod vagyok,
magyaroknak,
szent nyájadnak
anyja eggyik én vagyok,
Szent plántáid,
csemetéid
kegyes daykája vagyok.¹¹⁴

Gönci György püspök 1586-ban olyan városnak mondja,

„kitől egyéb helyek is mind az isteni tiszteletre s mind külső rendtartásra nézve jó példát vettének, ennek okáért mindmáiglan főnek tartatik”. Mert a város „Isten igéjének fejet hajtott [...] buzgó volt az evangéliumnak hallgatásában és tanulásában, szorgalmatos gondot viselt az Isten Anyaszentegyházára, az tanítókra és tanulókra, [végül] egyeztenek mindnyájan az igaz tudománynak vételében és oltalmazásában.”¹¹⁵

Félegyházi Tamás 1601-ben „a Thessalonicabeli” gyülekezetéhez hasonlítja szerepét: „Ű tőlök az Istennek igéje ki zöndült, és messze ki teryedet egyéb helyekre is”.¹¹⁶ Rácz István visszatekintésében szintén Debrecen „halmozottan előnyös” helyzetét hangsúlyozza: nemcsak a püspök székhelye – a kerületet 628 egyházközség alkotta 1805-ben –, de egyúttal esperesi székhelye is volt egy 28 egyházközségből álló egyházmegyének. Egyházközségként pedig – mint a legnépesebb hazai település – akár önálló egyházmegye is lehetett volna.¹¹⁷ Volt idő, amikor határainak kiterjedése kelet-nyugati irányban elérte a 60-80 kilométert. 1711-ig színreformátus lakossága a 16. században 12 000 körüli, II. József népszámlálásakor több mint 30 000, 1848-ban közel 50 000 fő volt, és még ekkor is 95%-ban reformátusok laktak.¹¹⁸

A város egyedisége a dolgozat első bekezdésében idézett jelzős szerkezetek szerint is összefügg felekezeti karakterével, lényegének vallási komponense a kezdetektől nyilvánvaló: legelső „eretnekbélyege” is egy hitvita következménye volt.¹¹⁹ A település vélt vagy valós értékeinek nyílt vállalása, ezek körömszakadtáig való védelmezése önmagában is indulatokat gerjesztett. A városiak közérzetét mindenestre három évszázadon át meghatározta a veszélyeztetettség folyamatos érzete. Magisztrátus választásakor azért

¹¹⁴ FEKETE, *i. m.*, 438.

¹¹⁵ Idézi a *Debrecen története*, 1, 1693-ig, *i. m.*, 511.

¹¹⁶ Lásd FÉLEGYHÁZI, *Az keresztyéni igaz hitnek részéről*, *i. m.* című munkája ajánlásában.

¹¹⁷ RÁ CZ ISTVÁN, *Protestáns patronátus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 60.

¹¹⁸ GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, *A szabadság szent igéi*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1999, 27.

¹¹⁹ A *Választói Komédia* 16. századi unitárius érvelése (Péter pápára utalása) már magában hordozta azt a mondanót, amely a későbbi „Kálvinista Róma” titulushoz vezetett.

hálálkodtak, mert az Úr meg nem engedte, „hogy a mi gyűlölőnknek és veszedelmünket szomjúhozó Pogányoknak praedája lennénk”.¹²⁰ A Debreceni Egyháztanács 1763-ban még azért hirdetett böjtöt, mert „minden jelek arra mutatnak, hogy ebben az időben végeképen ki akarnak bennünket szakgatni a pápisták”.¹²¹

A várost természetszerűleg övezte külső gyanakvás, a parasztpolgári életmód mellett a felekezeti szempontok is óhatatlanul befolyásolták megítélését. Erre politikai vonatkozásban számos példa adódik – még Mária Terézia protestáns poroszokkal folytatott háborúja idején is –, ráadásul a református vallás felvétele a 18. század végéig börtönnel büntetendő cselekménynek számított.¹²²

Egy közösség felekezeti vonásait gyakran a városkép is hordozza. A templomok elhelyezkedése a városközpontban – térbeli viszonyulásuk a világi hatalom centrumához, vagy más felekezetek épületeihez – általában is kifejezi a lényegét. Az András-templom helyén épült Nagytemplom – Debrecen jelképe – ma is uralja a belvárost, hozzá képest a városháza szinte melléképület. (Ezzel szemben például a budapesti Kálvin tér sarkában megbúvó református templom pozíciója őrzi valamit Pest városának hajdani felekezeti értékrendjéből.)

Összegezve: a Keresztyén Respublika fogalmának lényege a helvét reformáció azon törekvése, amely nem érte be kisebb-nagyobb városi közösségei egyházi megújításával, hanem az élet minden vonatkozásának rendjét a Szentírás törvényei alapján szándékozott megszervezni. A kor legnépesebb hazai települése és református egyháza két évszázadon át „egy test, egy lélek, egy fő alatt élő szervezet” volt.¹²³ A debreceni tanács – mint önmaga jó patrónusa – mindvégig bőkezűen teljesítette kegyúri kötelességeit, az istentiszteletek külső rendjét is szabályozta. A városháza bejárata fölött gótikus ablakkeret felirata hirdette a reformáció kedvelt textusát: „Isten igéje örökké megmarad: Verbum Domini manet in aeternum”.¹²⁴ Balogh István szerint „homogén magyar, református és jóformán független keresztyén respublika volt, ahol a kálvinizmus társadalomformáló hatása akadálytalanul érvényesülhetett.”¹²⁵

A debreceniek olykor az egész magyar protestantizmus jogait védelmezték, jelentős szerepük volt az egyházi és iskolai autonómia megőrzésében, a vallásszabadság szempontjából sorsdöntő 1790. évi XXVI. tc. és az 1848. évi XX. tc. megalkotásában, illetve a pátensharcban.¹²⁶ A város ellenállása minden más tényezőnél erőteljesebben járult hozzá ahhoz, hogy a Tiszántúlon ma lényegesen magasabb legyen a protestánsok aránya, mint a Dunántúlon. Aligha véletlen, hogy a debreceni város címer lett a Magyarországi Református Egyház hivatalos címere, melyet ma már minden kontinensen használnak a református diaszpóra egyházai.

¹²⁰ KONCZ, *i. m.*, 115–116.

¹²¹ G[ÁBORJÁNI] SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*, *i. m.*, 199.

¹²² GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, *Lelkiismereti szabadság a 18. században egy reformátussá lett bazilita szerzetes, Endrédi Jonik debreceni aposztáziaügye tükrében = Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században: A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénytől*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Gyűjtemények, 2016, 99–116.

¹²³ BALOGH, *Debreceniség*, *i. m.*, 15.

¹²⁴ ZOLTAI Lajos, *A debreceni városháza négy százéves története*, klny. a Debreceni Képes Kalendárium 1932. évi évfolyamából, 59.

¹²⁵ BALOGH, *A múlt keresztyén respublikái*, *i. m.*, 81–82.

¹²⁶ RÉVÉSZ, *A „kálvinista Róma”*, *i. m.*, 102.

Oláh Róbert

Debrecen „oszlopai”

A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulságai

A Kazinczy Ferenc leleményeként életre kelt „debreceniség”, a cívisváros meghatározó köreiről alkotott sommás ítélet hátterét Balogh István 1969-ben megjelent tanulmánya vázolta fel.¹ Arról viszont keveset tudunk, hogy ezek a körök hogyan vélekedtek a soraikból kiválasztott mindenkori vezető személyéről. A halotti beszédek (prédikációk és orációk) aligha nevezhetők objektív forrásoknak, hiszen a „halottakról jól vagy semmit!”-elv alapján² születtek, s az emberi lét végső határán álló szövegek ritkán kritikusak. A szövegek nyomtatott formában történő megjelenítése megnövelte az elhangzottak publicitását, példaként szolgáltak a kortársak és az utókor számára. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a 17. század utolsó harmadától a 19. század közepéig ránk maradt, debreceni főbírókat búcsúztató nyomtatott halotti beszédek közös vonásait tárjuk fel, figyelmet fordítva a vizsgált időszakban észlelhető módosulásokra is.

A főbírói hivatal Debrecenben

Debrecenben az 1552-től 12 fővel választott esküdt bírói testület (jurati iudices) és a 66 szenátor kezében egyesült a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalom. A város legfőbb méltósága a főbíró (iudex primarius) volt. 1694-től a testületek elnevezései felcserélődtek, ekkor vált el végleg a 12 fős szenátus (kistanács vagy magistratus) az utcák képviselőiből álló Választott Hites Közönségtől (nagytanács, Electa Iurata Communitas), úgy, hogy az utóbbiak maguk közül választották meg az előbbieket. A városvezetés 1848-ig működött ebben a formában.³

A főbírák hiányos névsora a 15. századtól kezdve maradt fenn, az ismétlődő nevek (például Dobozi István, Duskás Ferenc, Balyik András) arra utalnak, hogy a legtehetősebbek kisebb szünetekkel évtizedekig betöltötték a tiszteket.⁴ A vezető városiakat műveltségükben

általában föltteknek tekinthetjük, a 18. század sokat emlegetett főbírái mind külföldi egyetemeken tanultak, látóköriük – kulturális és politikai ügyekben – messze túlterjedt az ország határain.⁵ Az általuk betöltött hivatal a 19. században vált élethosszig tartó megbízássá.

A 18. században kifejlődő, főként gazdasági ügyekre kiterjedő polgármesteri tisztség („magister civium”)⁶ korlátozhatta volna a főbírói hatalmat, ha időnként nem ugyanazok a személyek töltötték volna be, akik a korábbi években még a főbírói székben ültek. 1717-től peres ügyeket tárgyaló tanácsokat (curiák) alakítottak ki a városban, ezek élén szintén a főbírókat találjuk. A hivatali írásbeli ügykezelés feje, a főbíró „alá” választott főjegyző az ügyintézés terhére vette át a felettesétől. A 16–17. században a pénzügyek intézése is a főbíró illetékességi körébe tartozott, ebben 1651-től két választott censor segítette. Hozzá folytak be a város bevételei, ő intézte a kiadásokat, leköszönve elszámolással tartozott az utódjának. A 18. századi állami beavatkozás hatására szabályozottabbá vált a pénzkezelés az egyes területeken (például házipénztár, hadipénztár, ágazati pénztárak stb.).⁷

Debrecenben az 1560-as évek elejére tehetjük a helvét irányú reformáció meggyökeresését. Ezt követően Mária Terézia uralkodásáig a „városi közösség” egybeesett a református egyházközséggel, az előbbi vezetői voltak az utóbbi gondnokai.⁸ Az egyház kegyuraságát a város (világi) vezetése látta el, Zoltai Lajos szerint 1752-ig Debrecen „valósággal egy test, egy lélek, egy fő alatt élő szervezet volt”, s „találónan hasonlítják az ó-szövetség theokrátiához”.⁹ Az egyházi intézmények fenntartója, valamint az egyházi tisztviselők (pap, kántor, tanár) kenyéradó gazdája a város volt, a szolgálatukban az évenkénti elhívás és papmarasztás alkalmával váltották le vagy erősítették meg őket. A világi hivatalhoz szükséges rátermettség, erkölcsi feddhetetlenség és hitbeli elkötelezettség együtt érvényesült: a tanácsstagok megválasztásánál figyelembe vették a jelöltek anyagi helyzetét (adakozóképesége) mellett a személyes kegyességét is.¹⁰

A 18. század derekán a Habsburg-kormányzat egyes intézkedései kikényszerítették a két évszázados rendszer megváltoztatását a város és az egyház kapcsolatát illetően is. Az egyházi alkalmazottak fizetésének eltöltése, a Kollégium fenntartására hivatott adománygyűjtés (szupplikáció, legáció), valamint a külföldi egyetemjárás (peregrináció) ellehetlenítése új helyzet elé állította a várost. 1739-től tudunk a világi és egyházi tagokból álló egyháztanács (konzisztórium, később: presbitérium) működéséről, melynek ülésein

⁵ RÁCZ, *Protestáns patronátus, i. m.*, 89; KOMORÓCZY György, *Városigazgatás Debrecenben 1848-ig*, Debrecen, Városi Tanács V. B., 1969 (Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei, 12), 21–22; RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen: Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Bp., Akadémiai, 1966 (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 38), 13–25; JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 12.

⁶ Lásd GAZDAG István, *Debreceni polgármesterek*, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 19 (Debrecen, HBML, 1992), 103–122.

⁷ KOMORÓCZY, *i. m.*, 17–23, 43–47, 50–55; RÁCZ, *Protestáns patronátus, i. m.*, 85–90.

⁸ RÁCZ István, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 103.

⁹ Idézi: RÁCZ, *Protestáns patronátus, i. m.*, 90.

¹⁰ *Uo.*, 90–91.

¹ Lásd BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 11–53. (Lásd még Debreczeni Attila tanulmányát jelen kötetben.)

² Kalós Mózes idézi is a szállóigét Rakovszky Dániel főbíró temető beszédében: „de mortuis aut bene, aut nihil”. Lásd KALÓS Mózes, *Az előknek a megholtak feletti bírálkodása*, Debrecen, Tóth Lajos, 1843, 23.

³ RÁCZ István, *Protestáns patronátus: Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 86–87.

⁴ A városvezetők 16–17. századi névjegyzékét közölte SZENDREY István, *Debrecen főbírái 1693-ig = Sz. I., Tanulmányok a magyar nép történetéből*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1980 (Opera Facultatis Philosophicae Universitatis de Ludovico Kossuth Nominatae, 1), 97–127.

világi részről a főbíró, egyházi részről a város első lelkésze elnökölt.¹¹ Közös feladatuk volt a „tudományra [a hitelvek tisztaságára – O. R.], a jó rendre és az erkölcsre” való vigyázás.¹²

A városvezetés felügyelete kiterjedt a Kollégiumra is. A városi jegyzőkönyvekben gyakran bukkanak fel az iskolai ügyek, a 17. századi jegyzők megállapítása („a Scholabeli törvényeknek ereje a tiszteletes tanácstól vagon”) jól mutatja, hogy az alapvető működési kereteket is a városházán alakították ki. A határozatokban csak „schola nostra”-ként emlegetett intézmény támogatására (példamutató módon) a kollektív patronátus tagjai időnként a magánvagyonukból is jelentős összegeket áldoztak.¹³

Jól látható tehát, hogy a debreceni főbíró a városi élet minden rezdülésére hatással volt. A katolikus államhatalom a 18. századtól kezdve igyekezett a hatáskörét megnyirbálni, s ezzel párhuzamosan tovább differenciálódott a hivatalszervezet, az egymást követő fő-tisztviselők meghatározó szerepe 1848-ig lényegében megmaradt.

A búcsúztatás dokumentumai

A debreceni főbírók utolsó földi útjáról három forrásból tájékozódhatunk. Az első kettő hivatali dokumentum: az egyházmegyei halotti anyakönyvek és a városi jegyzőkönyvek sora.¹⁴ A harmadikba tartoznak a parentálást végzők nyomtatott szövegei. Az egymás hiányosságait kiegészítő három forrás együttes vizsgálatával teljesebb képet kapunk a temetési gyakorlatról.

A halotti anyakönyvekben három főbíró esetében meglehetősen hasonló leírást találunk. A Szombathi István (†1810),¹⁵ Simonffi Sámuel (†1821)¹⁶ és Böszörményi Pál (†1825)¹⁷ temetését bejegyző személy a két utóbbi esetben az elődöket másolva készítette el a szertartás leírását, bemásolva az elhunyt epitaphiumát is. Id. Dobozi István (†1679) idejéből nem tartalmaznak adatot a halotti anyakönyvek (csak 1718-tól kezdve maradtak fenn). A Domokos Márton (†1764)¹⁸ temetéséről szóló latin bejegyzés meglehetősen szűkszavú, Rakovszky Dániel (†1843)¹⁹ halála idején pedig már csak az elhunyt adatait rögzítették, külön nem emlékeztek meg a szertartásról. A többnyire a halálesetet követő harmadik napon megadott végtisztességen megjelentek a szenátorok és a Választott Hites Közönség tagjai, a „Districtualis Tábla Nagy tekintetű Bírái”, a lelkészek, a kollégiumi

tanári kar vezetésével a diákság teljes létszámában, valamint 1820 után a katonaság,²⁰ a római katolikus plébános és a (Debrecenben 1719 óta jelen lévő) piarista atyák. A temetési valódi látványosság lehetett: a beszédek mellett a katonaság dízsorfallal és kürtöléssel, a Kollégium kántorai énekléssel búcsúztatták a főbírókat.²¹

A városi jegyzőkönyvek id. Dobozi István (†1679),²² Simonffi Sámuel (†1821),²³ Böszörményi Pál (†1825)²⁴ és Rakovszky Dániel (†1843)²⁵ haláláról adnak hírt, Domokos Mártonról (†1764) és Szombathi Istvánról (†1810) hallgatnak. Két okból emlékeztek meg a városatyák a néhai főbírákról. Egyrészt igyekeztek visszaszerezni a folyamatban lévő ügyek aktáit és a város pecsétjeit az elhunyt családjától (megelőzve az elkallódásukat vagy a visszaéléseket), másrészt megbíztak egy szenátort a temetési ügyek intézésével, esetleg (nevezetesen Rakovszky esetében) deputációt indítottak a hozzátartozók vigasztalására.

A halotti beszédek tanulságai

1. A források ismertetése

A halotti beszédeknek a kollégiumi Nagykönyvtárban kézbe vehető példányait használtuk. Hat főbíró fölött tizenkét beszéd hangzott el, ezeket az alábbi táblázatba foglalva soroljuk fel:

Az elhunyt főbíró ²⁶	A halotti beszédek cím- és impresszum-adatai
Id. Dobozi István (1605–1679) (T.: 1679. 08. 02.)	id. KÖLESÉRI Sámuel, <i>Istenenek 's nemzetének végig hiven szolgáló David Patriarcha</i> KABAI BODOR Gellért, <i>A' jo elől-jaroknak a' Nép közzül való ki-eséseknek káros vóltáról való edgyügyü elmélkedés</i> Debrecen, Rosnyai János, 1679. ²⁷
Domokos Márton (1697–1764) (T.: 1764. 03. 06.)	TATAI CSIRKE FERENC, <i>Nebo hegye, mellyen meg-hólt Moses az Urnak szolgálója</i> SZATHMÁRI PAKSI ISTVÁN, <i>Oszlop ember' halálán való siralma az Isten népének</i> Debrecen, Margitai István, 1764.

²⁰ „az itt tartózkodó Nagyméltóságú Generalis és több Stabalis Tiszt Urak, kik ezen gyászos alkalmatosságra katonai rendet és szomorú fúvó musikát parantsoltak” TtREL I.99.a.87. 381. fol. (A 39. gyalogezred, Debrecen „háziezredének” tisztjei és legénysége lehetett jelen.)

²¹ „Mind a' Háznál, mind a' Templombann, mind az utonn mind a' sírnál szép hármóniával szomorú énekeket énekeltek.” TtREL I.99.a.88. 181. fol.

²² MNL HBML IV. A. 1011/a. 20. k. 503. fol.

²³ MNL HBML IV. A. 1011/a. 92. k. 67–68. fol.

²⁴ MNL HBML IV. A. 1011/a. 96. k. 24–25. fol.

²⁵ MNL HBML IV. A. 1011/a. 113. k. 112–113. fol. Rakovszky főbíró búcsúztatására a Magisztrátus és a Választott Hites Közönség tagjai a városházán „nemzeti öltözetben egybe gyűlvén, egy testbe” vonultak a halottas házhoz.

²⁶ Az életrajzi adatok után zárójelben közöljük a temetés (T.) időpontját.

²⁷ SZTRIPSKY HIADOR, *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: Pótlások és igazítások, 1472–1711*, Budapest, Fritzy ny., 1912, 2094–2095.

¹¹ *Uo.*, 92–93. A főbíró hivatalával régi szokás szerint „az ekklézsia Curátorság öszve köttetett”. Lásd VARGA Zoltán, *A debreceni református egyház önálló igazgatásának története*, Debreceni Képes Kalendárium, 1935, 11. Idézi G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemény, 1996, 18.

¹² RÁCZ, *Az ország iskolája, i. m.*, 103, 159.

¹³ *Uo.*, 103, 159; G[ÁBORJÁNI] SZABÓ, *i. m.*, 18–19.

¹⁴ Előbbi a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL), utóbbi a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML) őrzí.

¹⁵ TtREL I.99.a.87. 381–383. fol.

¹⁶ TtREL I.99.a.88. 181–183. fol.

¹⁷ TtREL I.99.a.88. 321–323. fol.

¹⁸ TtREL I.99.a.84. 247. fol.

¹⁹ TtREL I.99.a.90. 455–456. fol.

Az elhunyt főbíró	A halotti beszédek cím- és impresszum-adatai
Szombathi István (1736–1810) (T.: 1810. 06. 17.)	DIÓSZEGI Sámuel, <i>Halotti tanítás [...]</i> SÁRVÁRI Pál, <i>Az emberi érdemek megítéléséről</i> Debrecen, Csáthy György, 1810.
Simonffi Sámuel (1754–1821) (T.: 1821. 03. 31.)	SZOBOSZLAI PÁP István, <i>Halotti elmélkedés [...]</i> PÉCZELY József, <i>A' valóságos nagy embernek képe</i> Debrecen, Tóth Ferenc, 1821.
Böszörményi Pál (1757–1825) (T.: 1825. 02. 05.)	SZOBOSZLAI PÁP István, <i>Az igazságot szerető és követő előjáró</i> SÁRVÁRI Pál, <i>Halotti beszéd [...]</i> Debrecen, Tóth Ferenc, 1825.
Rakovszky Dániel (1761–1843) (T.: 1843. 03. 19.)	KÖNYVES TÓTH Mihály, <i>A' király előtt kedvességet nyert városi bíró képe</i> KALÓS Mózes, <i>Az előknek a' meghóltak feletti bírálkodása</i> Debrecen, Tóth Lajos, 1843.

A felsorolásból kitetszik, hogy a főbírókat búcsúztató szövegek párban készültek, és így is jelentek meg a városi nyomdában: elsőként mindig egy debreceni lelkész, majd többnyire a Kollégium tanára (teológus, mint Szathmári Paksi, vagy történelem-, görög- és latin tanár, mint Péczely) búcsúztatta az elhunytat. Kecskeméti Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy „[m]íg a halotti prédikáció a gyülekezet valamennyi tagját megillette, a halotti orációt, azaz világi szónoklatot csak az előkelők temetésén volt szokás tartani”.²⁸ A két legkorábbi példa, Dobozi és Domokos esete eltér ettől a gyakorlattól: fölöttük két lelkész egy-egy prédikációt mondott el.

Régóta szokás a halott életrajzának ismertetése, eredete az idők homályába vész.²⁹ A vizsgált beszédek közül általában csak az egyikben kapott helyet a genealógia és a biográfia, az idősebb Doboziánál pedig egyikben sem (ugyanakkor a temetésen elhangozhatott). A szövegek kinyomtatása minden esetben még a temetés évében megtörtént, a búcsúztató család igyekezett reprezentációs célra felhasználni a parentálók szövegeit.

2. A halotti beszédek retorikai jellegzetessége: a mitizáció

A szövegek teljes körű retorikai elemzését mellőzve érdemes egy olyan közös jellemzőt felmutatni, amelyet tipikusnak vélünk a debreceni városi vezetőket búcsúztató nyomtatványokban. A mitizáció során a szónok az elhunyt és egy bibliai, jellemzően ószövetségi személy közötti hasonlatosságot igyekszik megteremteni és kiaknázni. „Egy-egy jól megválasztott bibliai párhuzam” a prédikáció „egész invenciók rendszerének forrását jelentette”, a hasonlóság kibontása jelentős beszédrészeket töltött ki.³⁰ Az említett szövegekben Köleséri

idősebb Dobozi Istvánt „Istenének s' Hazájának végig hiven szolgáló Dávid Pátriárcha”-ként és második Eliákimként szerepeltette.³¹ Ugyancsak őt Kabai Gellért (a nem sokkal korábban elhalt Komáromi Csipkés Györggyel, nála: „Áronunk”-kal összekapcsolva) mint Mózeset rendelte siratni.³²

Domokos Márton Tatai Csirke Ferenc ugyancsak „Moses az Urnak szolgálója”-ként jelenítette meg, mindeközben látszólag elvetve, hogy Izrael legnagyobb prófétájának és „e mi Kedves Atyánkfiának halála között Parallellismust, Egyben-hasonlítást” tegyen – hogy aztán az alkalmaztatásban mégis párhuzamot vonjon közöttük. Szerinte az elhunyt „az Egyházi szolgálóknak és Szolgálatnak egy Nagy Nehémiássa [...] a' Collegiumnak, és abban tanuló Ifjuságnak egy nagy Abdiássa” volt.³³

Domokos Márton fiának, Domokos Lajosnak (1728–1803), a 18. század talán legjelentősebb debreceni főbírójának temetéséről nem maradt fenn nyomtatott szöveg, pedig éppen ő volt az, akin a sértett Kazinczy a „debreceniség” megalkotásával igyekezett bosszút állni.³⁴ Az egyházkerületi konzisztórium jegyzőkönyvéből tudjuk meg, hogy fölötte is két beszéd hangzott el. Az elsőt Benedek Mihály (debreceni lelkész, egyházkerületi főjegyző, 1806-tól tiszántúli püspök) tartotta „arról a mi vagyon ISam. XXV.I.”, a második „ékes Halotti Beszédet” pedig Budai Ézsaiás kollégiumi professzor, az epitaphium szerzője.³⁵ Benedek igeválasztása pontosan illeszkedik a mitizációk sorába: Izrael nagy prófétájának, Sámuelnek a halálát meséli el (akit egész Izrael siratott), s az ő példáját applikálta Domokos Lajosra.³⁶

Diószegi Sámuel Szombathi Istvánt az istenfélő, kegyes Nehémiással,³⁷ Szoboszlai Pap István Simonffi Sámuel a bibliai Sámuellel³⁸ rokonította. Ez a vonás hiányzik a két legutóbb megválasztott főbíró, Böszörményi Pált és Rakovszky Dánielt méltató szövegekből, amelyek inkább a hivatali érdemeiket, a közügyekben való szorgos munkálkodásukat emlegetik.³⁹ Böszörményi esetében a városi jegyzőkönyv is kifejezetten az elhunyt „hasznos

szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE, 1997, 73–85; MARTIS Zsombor, *Protestáns mitizáció Czeglédi István Barátsági dorgálás című művében = KoraiújkorÁSZ: Koraiújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*, szerk. KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, MITROPULOS Anna Diána, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014 (KoraiújkorÁSZ tanulmánykötetek, 1), 89–104.

³¹ KÖLESÉRI Sámuel, *Istenének s' nemzetének végig hiven szolgáló David Patriarcha*, Debrecen, Rosnyai János, 1679 (RMK I 1230b), A3r, B1r.

³² KABAI BODOR Gellért, *A' jo elől-jaroknak a' Nép közül való ki-eséseknek káros voltáról való edgyügyü elmélkedés*, Debrecen, Rosnyai János, 1679 (RMK I 1230a), F3v.

³³ TATAI CSIRKE Ferenc, *Nebo hegye, melyen meg-hólt Moses az Urnak szolgálója*, Debrecen, Margitai István, 1764, A2r, B4v–C1r, C2v.

³⁴ Lásd BALOGH, *i. m.*, 22–23. Domokos Lajos 1803. november 18-án hunyt el az érmelléki Kólyon, november 27-én temették Debrecenben. (Lásd TtREL I.1.9.a. 85–86.) Fia, Domokos Lőrinc (1761–1825, bihari főjegyző, több alkalommal a város országyűlési követe) vagy nem tartotta fontosnak a családi reprezentáció kifejezését, vagy a cenzúra akadályozta meg a „rebellis” városvezetőt méltató szöveg kiadását.

³⁵ Lásd TtREL I.1.9.a. 308–309.

³⁶ „Amikor Sámuel meghalt, összegyűlt egész Izrael, meggyászolták, és eltemették őt otthon, Rámában.” (1Sám 25,1)

³⁷ DIÓSZEGI Sámuel, *Halotti tanítás [...]*, Debrecen, Csáthy György, 1810, a2r.

³⁸ SZOBOSZLAI PÁP István, *Halotti elmélkedés [...]*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1821, a2r.

³⁹ Lásd például KÖNYVES TÓTH Mihály, *A' király előtt kedvességet nyert városi bíró képe*, Debrecen, Tóth Lajos, 1843, 9–11.

életéről” emlékezik meg.⁴⁰ A debreceni főbírókat és működésüket eleinte tehát a bibliai zsidó nép vezetőihez hasonlították, részben a névhasonlóság kiaknázásával teremtve meg az összevetés alapját, a reformkorban került előtérbe a közszolgálati érdemekre való hivatkozás.

3. A jó főbíró képe

A temetési beszédekben megrajzolt arcképekből kibontható két, egymással összefüggő réteg. Az egyik az elhunyt közösségi szerepére vonatkozik, a másik a magánember életének felhasználásával állít példaképet a hallgatóság elé.

3.1. A város szolgálatában

A szónokok elsőként az egykori főbírók pozíciójából adódó szerep betöltését méltatták. Az idő múlásával a kihívások változtak: más megmérettetéssel kellett szembenézni a 17. században (amikor a török, labanc vagy kuruc hadvezérek deresre vonatták a szenátorokat – például Vígkedvű Mihály az életével fizetett a városért), mint a reformkorban, s erről tanúskodnak a szövegek is. A szerzők hangsúlyozták, hogy az elhunyt hány évet töltött a köz szolgálatában, milyen posztokon állt helyt, beleszóve a beszédekbe a hivatali ranglétrán való emelkedés ívét.

A 44 évig tanácsosként, 11 évig főbíróként hivatalt viselő Dobozi István működésének legnehezebb epizódját az 1660. évi megpróbáltatás jelentette, ezt elevenítette fel Köleséri Sámuel is Bartha Boldizsár krónikájára⁴¹ hivatkozva. A főbíró az életét is kockára tette a városáért „Szejdi el-felejtethetlen siralmas járásakor”, mikor Doboziinak és társainak „már a nyársak-is meg-faragtattak vala el-vesztésekre” és „sok keserves kötözések miatt [...] szörnyű kinokat szenvedett [...] a Városért”. Dobozi tanácsára nem futott el a lakosság, hanem súlyos összegért megvásárolta az életét (lealkudva a követelt summát).⁴² Bár a sanyargatott város vezetői személyes helytállásukkal hozzájárultak a város túléléséhez, a Köleséri által oly gyakran megrajzolt mártíromság jelzése ezúttal elmaradt, mivel nem a nyilvánosan megvallott keresztyén hitük, hanem a közösségi érdekek védelme miatt szenvedtek.⁴³

Domokos Márton „Birói *Virtusait Meritusait*” nem tárgyalja Tatai Csirke Ferenc, aki „inkább azért hallgatással” fedezi „az ő *Virtusait*, hogy sem mint hibás és hijános számlálással” homályosítaná azokat. Ehelyett a városhoz és egyházához való hűségét, a bírói hivatalra való rátermettségét ecseteli általánosságban.⁴⁴ Szathmári Paksi István már nem fukarkodik a dicsérettel, szerinte a főbíró előrelátó, felkészült, tudós, példamutató életet élő személy volt.⁴⁵

Szombathi István 12 évig fiskális, 16 évig szenátor és városi levéltáros volt, majd 20 évig tartó főbíroság után adta vissza lelkét a teremtőjének. Diószegi Sámuel alig győzte sorolni az erényeit: fellépett a vétkek ellen, személyválogatás nélkül járt el hivatalában, nem volt haszonleső vagy másoknak tetszeni akaró.⁴⁶ Sárvári Pál hasonlóan vallott róla: hűségesen és serényen viselte hivatalát, „könnyű bémenetele volt hozzá a szegénynek, szintúgy a gazdagnak”. Könnyörületes és emberséges, illendő magaviseletű vezetőjét vezérelte el vele a város.⁴⁷

Simonffi Sámuel szenátorként, városi levéltárosként, 1809-ben a debreceniek ezredese-ként, majd tíz évig főbíróként szolgált. Mindezeket Szoboszlai Pap Istvántól tudjuk meg, aki a bibliai Sámuellel való párhuzamot kiaknázva vázolta fel a részrehajlást nem ismerő főbíró tulajdonságait.⁴⁸ Péczely József a nagy ember képének összetevőit keresve szólt Simonffi nagyságáról, aki születése, hivatala, tehetsége szerint is nagy ember volt. Már fiatalon a város tanácsosai közé emelték, mert jól ismerte a város lakosait, környezetét, ügyeit, szokásait. Csaknem 40 éven át dolgozott fáradhatatlanul a közösségért, s az isteni gondviselésnek tulajdonítható, hogy álmában halt meg.⁴⁹

„Az igazságot követő és szerető előljárót” búcsúztatott Szoboszlai Pap István Böszörményi Pál személyében, lelki ajándékait alig győzte sorolni. Eszerint erős ítélőképességgel, értelemmel, tudománnyal és tapasztalattal, nemes szívvel, egyenességgel, vidámsággal, nyájassággal felruházott ember volt, aki buzgón szolgált a közösségét, s ítéleteiben nem rontotta meg a szegényt a gazdaggal szemben.⁵⁰ Sárvári Páltól megtudjuk, hogy Teleki Sámuel ajánlására került a városba 1787-ben, előbb főjegyzőként, majd szenátorként, utoljára három évig főbíróként szolgált. Sárvári beszédében jelennek meg először a közjót szolgáló beruházások: a nagyerdei fürdő, az egészséges ivóvíz biztosítása és a csatornázás kiépítése, sőt a temető rendezését is tervbe vették. Böszörményi Pál (Sároi Szabó Istvánnal együtt) az uralkodónál járva követségben az 1802. évi nagy tűzvészre hivatkozva elérte a város adójának elengedését is.⁵¹ Egyéb virtusait azonban elhallgatta a szónok, azokat ugyanis elhomályosították a hivatali eredményei.⁵² Felmerülhet a gyanú, hogy az elhallgatás (előbb Domokos, majd Böszörményi esetében) valójában nem a hibák, gyengeségek, vétkek elfedezésére szolgált-e. Amennyiben így történt, akkor veszélyes terepre tévedt az orátor, hiszen a temetésen jelen lévő debreceniek jól ismerhették a város főbíráját, s annak viselt

amelyet az inárcsi Farkas család levéltárában őriztek a múlt század elején. Lásd BENKÓ Imre, *Domokos Márton búcsúztatója*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905/4, 482–488.

⁴⁶ DIÓSZEGI, *Halotti, i. m.*, b1r–b2v.

⁴⁷ SÁRVÁRI PÁL, *Az emberi érdemek megítéléséről*, Debrecen, Csáthy György, 1810, c4r–c4v.

⁴⁸ SZOBOSZLAI PÁP, *Halotti, i. m.*, 4–11.

⁴⁹ PÉCZELY JÓZSEF, *A valóságos nagy embernek képe*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1821, 20–29. A szónok itt felvonultatta a klasszikus retorika személyi érveinek egy részét. Lásd SZABÓ G. ZOLTÁN, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Helikon, 1997 (Universitas), 54–61.

⁵⁰ SZOBOSZLAI PÁP ISTVÁN, *Az igazságot szerető és követő előljáró*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825, 6–11.

⁵¹ SÁRVÁRI PÁL, *Halotti beszéd...*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1825, 18–22.

⁵² „Elhalgatom magános körű jeles dolgait, s virtusait, melyeket mint Fértj, mint Atya, mint Jó-Barát, mint Esmerős, a Nagyobbak és Kisebkek eránt, bölts megválasztással, társalkodásbann gyakorlott. Mert noha azok is nem közönséges fényt vetettek Ő reá: még is hivatalbéli Virtusai úgy tündöklöttek azok felett, hogy azokat mintegy meghomályosítani látszottak, mint a Nap világa az éjjel fénylő tsillagokét.” Lásd SÁRVÁRI, *Halotti, i. m.*, 1825, 21.

dolgait. Azok elkendőzése az erkölcsök lazulásához vezethetett volna, egyben kétségessé tehetné volna a beszélő hitelességét.⁵³

Rakovszky Dániel ötvenöt esztendőn át szolgálta a városát. Könyves Tóth Mihály a beszédéhez Rakovszky portréján is megfestett állami kitüntetésből merített ihletet: az I. Ferencről kapott „polgári nagyobb aranyéreméből”, amelyet tizenegy, árvízből kimentett emberéletért nyert el. A magyarzatból az is kitűnik, hogy Rakovszky béketűrő, szorgalmas, a közügyeknek élő férfi volt.⁵⁴ Kalós Mózes orációja is „egy erénydús, sok ezreket boldogított, közjóra élt derék ember” képét rajzolja elénk, aki buzgó, hűséges, fáradhatatlan szolgálja volt a közösségnek.⁵⁵

3.2. Az egyház és a Kollégium támaszai

A református egyház és iskolája javát előmozdító cselekedetekről is tanúskodnak a szövegek, bár ritkábban, mint a város szolgálatában végzett munkáról. Az idősebb Doboziról szólva Köleséri külön megemlékezett arról, hogy „a Scholákhoz és abban Tanítókhoz s Tanulókhöz való nagy indulatyából és azokkal való jól-tételéből” mennyi jó származott. Halálával érzékeny veszteséget szenvedett mindkettő: „Debreczeni Palma fa módgyára sok tereh alatt virágzó Ecclésia! Már többé nem látod a te jó példa-adó nevezetes Tagodat a szentek Gyülekezetiben”, „Debreczeni Scholának hű Igazgatói s abban Tanulók, tovább veletek jó téteményit nem közölheti” – figyelmeztetett a veszteségre a szónok.⁵⁶ Tatai Csirke Ferenc az egész magyarországi református egyház patrónusának nevezte Domokos Mártont (lásd később).⁵⁷

Szombathi István főbírósa idején kezdték építeni az 1802. évi tűzvészben megrongálódottak pótlására a Nagytemplom és a Kollégium új épületeit.⁵⁸ Az öt követő Simonffi búcsúztatásán is kiemelték az újjáépítésben játszott szerepét, a hálás utókor jóvoltából a Nagytemplom nyugati toronyzászlóján ma is ott áll a monogramja.⁵⁹ Böszörményi Pál esetében csak általános utalásokat találunk. A Rakovszky Dániel temetésén elmondott életrajzban hangsúlyt kapott az is, hogy a debreceni reformátusok főgondnoka és a Kollégium gondnoka volt,⁶⁰ de általánosságokon túl itt sem jutottak a szónokok. A korábbi, bibliai párhuzamokkal ábrázolt patrónus képét ekkorra jórészt átvette a közjón munkálkodó városvezető dicsérete.

⁵³ A vituperáció elmaradására lásd KECSKEMÉTI, *i. m.*, 210–211.

⁵⁴ KÖNYVES TÓTH, *i. m.*, 7–14.

⁵⁵ KALÓS, *i. m.*, 24–28.

⁵⁶ KÖLESÉRI, *i. m.*, C2r.

⁵⁷ TATAI CSIRKE, *i. m.*, C2v.

⁵⁸ A főbíró fájlalta „az Úr házának tűz által lett pusztulását, és e miatt a nyáj egy részének széledését; és minden igyekezettel azonn volt, hogy ama Gyülekezetnek Háza az ő romladosásából felépüljön [...] annak építésére egynehány ízben megnyitotta adakozó kezeit, gazdag segédelmet nyújtott [...] mint igazán Előljáró, követsére való példát mutatott”. DIÓSZEGI, *Halotti, i. m.*, 10.

⁵⁹ „a midőnn ezt a Várost, Ekklésiát, a Tanítók s Tanulók lakhelyeit tüzzel, s pusztulással látogatta [ti. az Isteni Gondviselés – O. R.], ugyan akkor, az ő személyében olyan bölts tanátsú, fáradhatatlan igyekezetű és buzgóságú Férfiút állított elő, a ki megtudta építeni a Sion romlását, és a számkivetett tudományoknak helyet készített.” PÉCZELY, *i. m.*, 27.

⁶⁰ KÖNYVES TÓTH, *i. m.*, 13.

4. A főbíró mint magánember

A közsolgálat után kitérünk a főbírók magánéletét boncolgató részekre. Három jellemző csomópontot emelünk ki, amelyek változó hangsúllyal szerepelnek a vizsgált szövegekben.

4.1. A személyes kegyesség példája

Amikor a szónok a közemberről a magánember felé irányította a hallgatóság figyelmét, az egyház világi vezetőjeként már megvizsgált személyről lehetősége volt a kegyességről tanúskodó vonások ábrázolására is. A puritán műveltségű Debrecen városatyáitól elvárta a közösség, hogy ne csak örködjenek a jó erkölcsök felett, hanem saját életüket is meghatározzák a hirdetett elvek. A kora újkori prédikátorok nem tettek kivételt, a befolyásos személyek erkölcsi botlása felett sem hunytak szemet. Jó példával szolgálnak erre Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari lelkészei, Tofeus Mihály és Nagyari József, akik a szószékről ostorozták az udvari emberek bűneit.⁶¹

Ha nem is engedett teret a vituperációnak,⁶² de valamiféle kritikával illette Köleséri Sámuel az idősebb Dobozit, amikor így vallott róla a *Rövid rea való szabásban*: szorgalmasan látogatta az Isten Házát, „holott ha első nemvölt-is mindenkor, utolsó sem volt”. Alázattal hallgatta az igehirdetéseket, ritkán mulasztotta el az Úrvacsoravételt és a lelkészek „Istenes beszélgetésekben” gyönyörködött, azaz „Istenre nézve kegyessen igyekezett élni”.⁶³ Ne feledjük, hogy ez az ítélet a szigorú puritán meggyőződésű Köleseritől hangzott el, aki számos prédikációjában tanította hallgatóságát a kegyes életre, s csak kétféle embert ismert: a bűnös, megszenyeltetlen életűeket, illetve Krisztus szentjeit.⁶⁴ A kegyességi skála két végpontja között Dobozit főbíró az utóbbiakhoz közelítette.

Domokos Mártonról jegyezte meg parentálója, Tatai Csirke Ferenc, hogy rendszeres bibliaolvasó volt, s amit a „szent Írásokban” olvasott, életének szerves részévé vált.⁶⁵ Szathmári Paksi István szerint „bűnös, de hívő Keresztyén ember volt”, aki mellől utazás közben sem maradt el a Bibliája, gyakran merített belőle, és több kegyességi munkát magyarra fordított.⁶⁶ Itt Jean-Frédéric Osterwaldnak *A keresztyének között [...] uralkodó*

⁶¹ GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoldármagyarazataiban* = Gy. L. J., *Református identitás, i. m.*, 105; Nagyari József tábortól prédikációi (1681–1683), s. a. r., jegyz., előszó, bev. Györi L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 9), 21–22.

⁶² Lásd KECSKEMÉTI, *i. m.*, 209–219. Szokás volt még a bűnöket, rossz szokásokat fogyatékos erényekként megjelölni, erre azonban nem szolgálnak példával a vizsgált debreceni szövegek. Lásd *uo.*, 183–184.

⁶³ KÖLESÉRI, *i. m.*, C1r.

⁶⁴ CSORBA DÁVID, *„A sovány lelket meg-szépíteni”: Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5), 113–117.

⁶⁵ „a Biblia, az Isten beszédének Könyve, házában, utazásában leg-kedvesebb *Vademecumja* Soha tőle el-nem maradható *Uti-társá*, Tanátsója volt”. Majd másodsor: „szorgalmatos és fáradhatatlan volt Isten’ Beszédének, a Bibliának olvasásában vizsgálásában, szintén olly tudós, jártas költés volt a szent Írások. Még-pedig [...] Nem valamely *Theoretica* és pusztá *Speculativa*, nem-is tsak valamely *Vaga* közönséges *Practica*; hanem *Experimentalis* és *Reflexiva*, Magára vissza-forduló és Magában tapasztalt Értelme volt a Szent Írásnak vizsgálata a Nagy Emberben. [...] nem tsak azért olvasta vizsgálta Ő az Isten’ Beszédét, hogy a szent Írásnak *stilusát*, a szent Léleknek szavait mondásit értse; hanem hogy azoknak jeleit, erejét és munkáját magában keresse és érezze. [...] hogy tselekedje, és életét a szerént rendelje, a mint ezt [...] tsalhatatlan jelekkel meg-bizonyította.” TATAI CSIRKE, *i. m.*, C2r, C3r.

⁶⁶ „szerette az Isten beszédét, mind hallgatni, mind olvasni, annyira, hogy rend szerént utazásában-is a Biblia tőle el-nem maradt; és azért olly jártas-is volt benne, hogy a Sz. Írás szavaival, a mint a dolog kívánta, mindenkor értelemmel élhetett.” SZATHMÁRI PAKSI, *i. m.*, F1v–F2r.

romlottságnak kútfejeiről való elmélkedése és a Jean La Placette-féle *A keresztyén ethikának [...] rövid summája* említhető, mindkettőt franciából fordította Domokos (másokkal együtt), s a városi nyomdában jelentek meg a század közepén.⁶⁷ A Domokos halálos ágyánál jelen lévő Hatvani István szerint a „Bibliát mindenekfelett szerette. A melyet 30-szor is általa olvasta”.⁶⁸ A Szentírást gyakran (újra)olvasó nemes exempluma régóta ismert: Ecsedi Báthori István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Rhédey Ferenc, Bethlen Miklós buzgóságáról vallanak így a források,⁶⁹ ezúttal pedig egy debreceni városvezető kegyességét méltató szövegrészben bukkan fel a példázat.

A Szombathi István búcsúztatását végző Diószegi arra a következtetésre jut, hogy Nehémiás próféta és az elhunyt főbíró erényei egyaránt a személyes kegyességből adódtak. Ez azonban „nem valami hibavaló Pietismus volt, vagy a' kívánt Isteni segedelemnek, öszve dugott kézzel, és lelki-testi tehetetlenségben való várása, hanem abbann állott az ő munkás Isteni félelme; hogy Hívatalának minden részeiben, serényen és jó lelkiismerettel igyekezett eljárni”.⁷⁰

Simonffi Sámuelről szólva Péczely csak általánosságban említi, hogy az „Isteni félelem, a' Vallásnak, kegyességnek, jó erköltsnek, tudománynak előmozdításában való szíves igyekezet” sem hiányzott az elhunytból.⁷¹ Böszörményi Pál esetében ez a jellemzés már teljesen elmarad.

4.2. A családfő szerepében

A családfő, az apa, a férj képe magától értetődő módon kapott helyet a temetési beszédekben, gyakran a hátramaradottaktól való búcsúztatáskor vagy az erények katalógusszerű felsorolásánál. Dobozi István például családja erős támasza volt, a legutolsó „Becsületes Házasság társával 10 Esztendeig Istenessen élt”, gyermekeire gondot viselt.⁷² Domokos Márton (a mitizációs eljárás nyomán) „Naominak Elimelekje, Annának Elkanája”, feleségének Férje, Feje, Szívének öröme, Szemeinek Gyönyörűsége, „ékes Koronája” volt. „Egyetlenegy Fiának [ti. Domokos Lajosnak – O. R.] nevelésében, oktatásában és tanításában Ábrahámot a' minden Hívőknek Attyát követő Édes Attya”.⁷³ Szombathi főbírónak „tisza házassági szeretettel volt telyes mindenkor az ő szíve az ő élete kedves párja eránt”, s „mely tsendesség, mely jó rend, mely pompa nélkül való illendőség uralkodott” a házában.⁷⁴

Az 1820-as évektől ezen a téren is szűkülni látszik a szónokok játéktere: a Simonffi, a Böszörményi, és a Rakovszky család életéről alig értesülünk a szövegekből.

4.3. Egy tudós városvezető

Az elhunytak életútjának jellemzésekor kerülhetett sor az iskolaévek és a tudományok művelésében betöltött szerep leírására. Bővebb jellemzésre csak a „tisztességes Tudományoknak egy Nagy *Maecenássá*”, Domokos Márton temetésén, Tatai Csirke Ferenc beszédeiben bukkanunk. Tatai előbb bemutatta Domokos „Academiai Utazását”, a „könnyen és örömmel tanuló Elméjét”, tudásszomját, s hogy „[n]em volt olyan Háza, Szobája, Szállása, vagy múlató Helye, a' holott a' Könyvek, mindenkor *ad manum*, keze ügyében véle és mellette ne lettenek volna.” Ugyancsak ő „az egyszer olvasott és meg-tanult dolgoknak meg-tartásában, expeditus, mindenkor kész azoknak elő-adásában, eszes és okos a' tanult és tudott dolgoknak *ad praxin*, haszonra-való fordításban” is kiemelkedett. Jártas volt a jogban, statisztikában, politikában, erkölcsfilozófiában, történelemben, földrajzban. „*Német Nyelven* a' született Némettel, *Frantzia Nyelven* a Frantziával, *Olasz Nyelven* az Olaszsal, *Deák Nyelven* Caesarral, *Ciceroval*, *Minuciuszal*, nem tsak pennával és írással, hanem élő nyelvvel-is bátran beszélhetett.”⁷⁵ Szathmári Paksi kiegészítette a sort a „némelly kegyességről-való könyveknek nyelvünkre való fordítás”-ával (lásd fent).

Szombathi, Simonffi és Rakovszky esetében az ifjúkori tanulmányok felsorolásában merült ki a tudományok iránti buzgóság lefestése, Dobozinál még ennyit sem jelez a búcsúztató.⁷⁶ A Domokosnál kiemelt felsorolás tehát inkább a beszédek atipikus, mint jellemző vonásaként értékelhető.

5. Az „oszlop ember” toposz⁷⁷

Érdemes sorra venni az elhunyt városvezetőkre alkalmazott metaforákat. Köleséri „jó Atyáknak”, a hajó kormányosának, a tábor „Főjének”, a torony „ör-állójának”, a gyermek dajkájának nevezi őket.⁷⁸ Kabai Bodornál a „hajó példázója” lehet az egyház, de a „Respublica hajója” is, melynek kormányosa a főbíró.⁷⁹ Tatai Csirke szerint haláluk a cédrusfák ledőléséhez hasonló, ellenpontként a „tsere, tsipke, galagonya bokrok” szerepelnek („minémüek mi vagyunk”).⁸⁰

A debreceni főbírákra leggyakrabban alkalmazott szemantikai alakzat az „oszlop ember” metafora. Az Ószövetség könyveiben többször is olvasunk oszlopokról, a legendás erejű Sámson például két oszlopot kidöntve temette a romok alá a filiszteusokat (Bír 16,29). Az elhunytakra vonatkozó konkrétabb értelmezésre adnak lehetőséget a Salamon király által építtetett jeruzsálemi templom két rézoszlopáról, Jákínról („megerősít az Úr”) és Bóázról („az Úrnál van az erő”) tudósító locusok. Először az elkészítésükről (1Kir 7,13–22; 2Kron 3,15–17), majd a pusztulásukról értesülünk (Jer 52,17–23).

Az „oszlop emberek” sora a reformáció előtti időkhöz köthető. Középkori örökségre utal, hogy már a *Debreceni kódex*ben (1519), a Szent Gergely pápáról írott prédikációban

⁶⁷ JEAN-FRÉDÉRIC OSTERWALD, *A keresztyének között ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés*, Debrecen, Margitai János, 1745; JEAN LA PLACETTE, *A keresztyén ethikának vagy erkölcsök tudományának rövid summája*, Debrecen, Margitai János, 1750.

⁶⁸ HATVANI SZÉKELY ISTVÁN krónikájának végére írott bejegyzését ismeretlen személy közölte, lásd *Hatvani István füljegyzése Domokos Márton haláláról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1906/1, 101.

⁶⁹ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 204–206; MONOK ISTVÁN, *A bibliás Rákócziak*, fotók HAPÁK József, utószó DIENES DÉNES, Bp., Kossuth, 2006, 18–20, 74–84, 99; DIENES DÉNES, *I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliás kegyessége*, lásd <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/bibkegyes.pdf> (letöltés: 2018. január 16.).

⁷⁰ DIÓSZEGI, *Halotti, i. m.*, 5.

⁷¹ PÉCZELY, *i. m.*, 27.

⁷² KÖLESÉRI, *i. m.*, C1v.

⁷³ TATAI CSIRKE, *i. m.*, C3r.

⁷⁴ SÁRVÁRI, *Az ember, i. m.*, 24.

⁷⁵ TATAI CSIRKE, *i. m.*, C1v–C3r.

⁷⁶ SÁRVÁRI, *Az ember, i. m.*, 23; SÁRVÁRI, *Halotti, i. m.*, 18; KÖNYVES TÓTH, *i. m.*, 13.

⁷⁷ A fejezethez nyújtott segítségért Imre Mihálynak, Csorba Dávidnak és Fazakas Gergelynek tartozom köszönettel.

⁷⁸ KÖLESÉRI, *i. m.*, B4r–v.

⁷⁹ KABAI BODOR, *i. m.*, D1r–D1v.

⁸⁰ TATAI CSIRKE, *i. m.*, B4r.

is feltűnik a motívum. A szöveg úgy emlékezik meg a szentről, mint „kit vršten kerezien Anía zent egihazban tön nagi doktorra, es erös ozloppa az ö egihazaba”.⁸¹ Az első magyar vonatkozású (ugyanakkor nem a Kárpát-medencében vagy magyar nyelven) nyomtatott példa Bethlen Gábor uralkodása idején jelent meg. A fejedelem hívására érkezett Herbornból a gyulafehérvári akadémiára Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655), aki a Hesseni Móríc búcsúztatására írott latin nyelvű ódájában (1635) a tartománygróftól olyan erőt adó tulajdonsággal ruházta fel, mint „a Salamon király által épített templom elé állított két hatalmas bronzoszlop, Jákin és Boáz”.⁸²

Korábban Csorba Dávid mutatott rá, hogy „[a]z 1657 után megszólaló halotti beszédek topikus fordulatként hasonló módon magyarázzák a nagy emberek halálát”.⁸³ Luffy Katalin az előjárók kötelességeiről szóló prédikátorok szövegeit vizsgálva mutatta ki, hogy „[a]z előjáróknak, a »nagy embereknek« az Isten és a közösség iránti kötelességei és feladatai erős topikus meghatározottságokat mutatnak, amelyek előképét a Biblia [...] szolgáltatta”.⁸⁴ A közösség és az egyház tartóoszlopának kidülése metaforaként számos 17–19. századi halotti beszédben felbukkant, s koncentráltan volt jelen a 17. század második felében, amikor válságos időszak köszöntött az erdélyi és a partiumi magyarságra.

Az „oszlop ember” metafora magyar szerzőtől származó legkorábbi, nyomtatásban történő említése az eddigi ismereteink szerint szintén Debrecenhez köthetőek. Margitai Láni Péter (?–1629) korábban debreceni, akkor már nagykallói lelkész *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. iras szerint valo igaz magyarázattya* című prédikációs-kötete elé függesztett ajánlást, 1621-ben.⁸⁵ Ebben Csomaközi András váradi vicekapitányt „[a]z Isten anyaszentegyházunk nem utolsó oszlopanak” tartva méltatja, aki „maga személyében-is, Istenes eleivel, naponként [...], az Keresztyeni poenitentianak, külső es belső jegyeit mutogattya”.

Kismarjai Veszelin Pál az 1640. évi tűzvészt követő évben megjelent *Oktato es vigasztalo praedicatiokat* ajánlotta „Debreczeni Fekete Istvan uramnak, az debreczeni [...] Republicának edgyik fő oszlopának, az Ecclesiának kegyes Patronusának”. Fekete az említett megpróbáltatás idején harmadik alkalommal viselte a város főbírájának tisztét, serényen vezetve a tüzeset utáni újjáépítést.⁸⁶ Ugyancsak 1641-ben, hasonlóképpen ajánlotta Tyukodi

Márton (?–?) nagykőrösi lelkész *Az tiszta életü Joseph patriarcha életének, szenvedésének, és dicsirettel viselt dolgainak Sz. Irás szerént valo magyarázattya* című munkáját öt városi tanácsosnak mint a „kőrösi Sz[ent] Gyülekezetnek, az Isten Anyaszentegyházának jó szállás tartoinac [...] Kőrösnek hűséges Tanátsinac, Várasunknac igaz fiainac és oszlopinac, az Isten igéjének buzgo halgatoinac”.⁸⁷

Az első debreceni példához időben közel született Medgyesi Pálnak (1604–1663) a „három fejedelmi embereknek” temetésére készült *Hármas jajja*. Lorántffy Zsuzsanna udvari lelkésze már az ifjabb Rákóczi fejedelemnek szóló ajánlásban kijelenti, hogy az elhunytakban „édes Oszlopinkat” siratja.⁸⁸ A szépreményű Rákóczi Zsigmond (1622–1652) feletti prédikációjában visszatérő motívum az „oszlop emberek” elvesztése. Azokat a vétkeket keresi például Medgyesi, amelyek arra indították az Urat, hogy „il’ szükséges Oszlopinktol foszszon-meg”,⁸⁹ s ha nem képes a magyarság kiirtani magából a bűnöket, akkor az Úr egymás után kiveszi közülük az oszlopokat, s mind egy szálíg elveszti őket.⁹⁰ Később újra figyelmezteti a veszteségre a magyarságot („Oda vadnak már tölled régen, régi eröss oszlopid!”),⁹¹ s úgy véli, hogy a „[b]álván ’ozásban régi meg-általkodott bémerülés lehet közöttünk [...], mell’ért Isten az Oszlopokat el szokta szedegetni.”⁹²

Debreceni Szűcs János (?–?) németalföldi peregrinus, aki tanulmányait Debrecen város támogatásával végezhette, 1658-ban, Utrechtben megjelent fordítását ajánlotta a városi tanácsnak, mint „[a]z Isten Anyaszent egyházának [sic!] hűséghez oszlopinac, es vedelmezőinek”.⁹³

1663-ban Báthori G. Mihály (1631? – post 1669) debreceni lelkész⁹⁴ prédikált gróf Rhédey László (1636–1663) háromszéki főkapitány temetésén. Szerinte „a’ tanácsosok és kegyes Elöl járok szövetneki a’ népek [...] Oszlopi támaszi [...]. Ha meg aluszik a’ szövetnek setetseg és vakoskodas léssen, és ha el dülnek az oszlopok támaszok, eldül az epület. [...] Így ha az országbol Respubli[c]abol ki szedetnek az támaszok tanácsosok, bölcsek, erös férfiak, etc. elvesz a’ nep”.⁹⁵ 1668-ban Görgei Pál (?–1674?) kaposi exuláns lelkész a gróf Rhédey Ferenc (1610–1667) máramarosi főispán felett tartott beszédében így intette

⁸⁷ TYUKODI Márton, *Az tiszta életü Joseph patriarcha életének, szenvedésének, és dicsirettel viselt dolgainak Sz. Irás szerént valo magyarázattya...*, Várad, Szenci Kertész Ábraham, 1641 (RMNy 1915), *2r.

⁸⁸ MEDGYESI Pál, *Erdel’ s’ egész mag’ar nep [...] harmas jajja s’ siralma...*, Sárospatak, Rosnyai János, 1653 (RMNy 2486), (?)3v.

⁸⁹ MEDGYESI, *i. m.*, 49.

⁹⁰ „meg nem szünik az Ur töllünk, valamig minden Oszlopinkat, minden Lothokat, minden Moseseket, Pálokat, & c. (kiknek kedvekért kedvez a’ mi Sodománknak, Hajonknak) ki nem ragadozza; hog’ osztán senkit nem névén öntse-ki az ő langaló haragját, miqlen mind meg nem emésztetünk.” MEDGYESI, *i. m.*, 54.

⁹¹ *Uo.*, 55.

⁹² *Uo.*, 57.

⁹³ DEBRECENI SZŰCS János, *Conciliatorium Biblicum, azaz Az egész Sz. irásban [...] egymással ellenkezni láttato helyeknek [...] megh egyeztetések...*, Utrajectumban, Waesberge Janos által, 1658 (RMNy 2809), *2r.

⁹⁴ Korábban a parentált Rhédey László apja, Rhédey Ferenc udvari papja volt, aki szintén megkapta az „oszlop ember” címet (lásd később).

⁹⁵ Valamint „a’ tanácsos kegyes embereknek ki szedegetéseket a’ bünös országbol, gyakran közönséges romlás követi”. Majd: „[m]eg romlott, hold föttára jutott, utolsó veszedelemhez jutott Magyar nemzettség [...] Gondold meg: [...] elhullottanak tanácsosid, meg szüntének a’ kapukrol veneid, el hulottanak Fenyés Fejedelmid, szövetnekid, el dültenek oszlopid, reádis el erkezet az veszedelem!”. Végül: „[h]át te Maramarosi sere[g] mit gondolsz? Ma esett el fejednek koronája, ma dült el oszlopod kihez támaszkodhatol vala.” Lásd BÁTHORI G.

⁸¹ *Debreceni kódex 1519: A nyelvemlék hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, előkészítés ABÁFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, közread. a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi magyar kódexek, 21), 208.

⁸² IMRE Mihály, *A Monumentum Sepulcrale magyar vonatkozásai európai kontextusban: Adalékok a hesseni-magyar kulturális kapcsolatok történetéhez a 17. században* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, TtREK Gyűjteményei, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 223–230.

⁸³ CSORBA Dávid, *Debrecen második lelki válsága*, Debreceni Szemle, 2005/2, 268.

⁸⁴ Bővebben lásd LUFFY Katalin, „Romlás építőinek fognak nevezetni”: *Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Csokonai könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 56), 78–98.

⁸⁵ MARGITAI Péter, *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. iras szerint valo igaz magyarázattya...*, Debrecen, Rheda Péter, 1621 (RMNy 1237).

⁸⁶ KISMARJAI VESZELIN Pál, *Oktato es Vigasztalo Praedicatiok, melyek Debreczen Varasanak MDCXL Esztendőben tűz miat löt siralmas pusztulásában [...] elpraedicaltattak...*, Debrecen, Fodorik Menyhért, 1641 (RMNy 1875).

hallgatóságát: „nem veszitek eszetekben hogy az Oszlopokat rázza Isten, midőn az ilyen értelmes hasznos embereket szedegeti”.⁹⁶ 1673-ban, Kolozsvárott búcsúztatták Bocskai István (?–1672) zempléni főispánt, a beszédekből összeállított kötet a következő évben jelent meg.⁹⁷ Felette ugyancsak Görgei prédikált, a Mózes haláláról szóló textus kifejtése nyomán vázolta fel a toposz alapvetését. A bujdosó Bocskait az Úr „mint egy Mojsesünket, vagy Aronunkat vötte s’ szólította ki-kozzüllünk” (a népnek háládatlanságáért), aki „[a]z egész Magyar országi Hazának [...] nem utolsó oszlopa, Pásztora volt”. Mint korábban, itt is intő jelként szolgál az említett oszlop kidőlése.⁹⁸ Ugyanazon kötetben Diószegi Sámuel (?–1713), a gyulafehérvári Kollégium széniora az „Ecclesiának *promotora*, oszlopa” címmel illeti az elhunytat.⁹⁹ Czeglédi P. István (1619–1671) kassai mártír lelkész már 1659-ben Bocskainak, a „meg-allyasodot szegény hazának egyic Oszlopánac, igaz haza fiának” ajánlott egy polemikus munkát.¹⁰⁰ 1675-ben jelent meg Czeglédi posztumusz munkája, a *Sion vára*. A munkához írott üdvözlőversek közül Felvinczi Sándor (1642/43–1686) Kassáról Debrecenbe menekült, majd Zilahra megválasztott prédikátor az egykori kassai deákokat szólaltatja meg versében, akik „Scholánk reménsége s-Templomunk oszlopa” címmel illetik az elhunytat.¹⁰¹

Tofeus Mihály erdélyi püspök (1624–1684) 1680 áprilisában, Keresden búcsúztatta a históriás Bethlen Farkast (1639–1679), Erdély kancellárját. A csonka másolatban fennmaradt szövegben azonban nem vizsgálható, hogy miként bontotta ki végül a toposzt.¹⁰² 1681-ben Pataki István (1640–1693) kolozsvári professzor *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestere* című könyvének ajánlását Teleki Mihálynak (1634–1690), az „Isten Anyaszentegyházának nagy Oszlopának” címezte.¹⁰³ 1686-ban Debreceni Kalocsai János (1632–1710) hajdúsámsoni prédikátor a már említett Felvinczi Sándor felett

tartott prédikációjának ajánlásában a megszólalásra késztető indokok között felelegette az „édes nevelő hazámnak Debreczen Városanak, külső, belső, Oszlopinak, s’ abban lévő feles Gyülekezetnek érdemes tekintetek”-et is.¹⁰⁴

Különösen gazdag példatárnak bizonyulnak a 18. századi (főként erdélyi) halotti beszédek. 1708-ban Nádudvari Péter (1670k.–1726) szászvárosi lelkész bethleni Bethlen Sámuel (1663–1708) Kükküllő vármegyei főispánt és marosszéki főkapitányt az „árvaságra jutott ország” oszlopának nevezte, melynek kidőlése „meg-mondhatatlan” károkkal jár.¹⁰⁵ 1733-ban Jánosi György (?–?) losonci lelkész Ráday Pálnak (1677–1733) mint a „Kristus Jézus Zászlója alatt a’ Léleknek minden ellenségein igazán győzedelmes Isten’ háza, nagy Oszlopának” kriptába való helyezésekor elmondott beszédében „Uri Oszlop Férffiuiként” méltatta az elhunyt nemest, akinek halálán méltán bánkódhat a losonci eklézsia is (mint „nagy Oszlopodnak el-esésén”). Jánosi egyébként oldalakon keresztül tárgyalja, hogy kikre vonatkozatható az oszlop metafora.¹⁰⁶ 1736-ban Dálnoki Veres Demeter (?–?), a búcsúztatott gróf losonci Bánffy György (?–1735) udvari papja „Istennek igaz Ekléziájá”-t így intette: „Vagyon min keseregj [...]; ha meg-gondolod, tsak e’ két három esztendőben mennyi Oszlopaikat döjté-el, mennyi Támaszodat voná-el mellőled a’ szabadon uralkodó [...] szent Isten”.¹⁰⁷

1750-ben, Pápan prédikált Hevessi Sámuel (1710?–1771) nagyigmándi lelképásztor Kenesei István (?–1750) táblabíró, „Isten Házának Nagy Emlékezetű s’ Igaz Oszlopának” temetésén. A „*Filistéusoknak* erős Oszlopokon fundáltatott Palotáját” alapul véve fejtette ki a toposzt:

„[amíg] akármely *Respublicának*, bölts erős Oszlop-Gyámoli életben lévén magok helyeken fenn-állanak, minden dolgok annak előmeneteles hasznára jól folynak; mikor pedig, akár világi szerentséltenség, akár a’ szomorú Halál által történik azoknak változások, azonnal a’ Közönséges jóra tzelző dolgoknak tapasztalatik felfordulások”.¹⁰⁸

1773-ban Gyulay Lajost (?–1773), a szászvárosi Kollégium főkurátorát (ahogyan már a címlapon is olvassuk: „az Isten Házának egy különös Oszlopát”) parentálta Lisznyai Incze

¹⁰⁴ DEBRECENI KALOCSA JÁNOS, *Dicsiretes emlekezet, avagy Halotti együgyű tanítás [...] Felvinczi Sandornak, [...] meg-hidegült teste felett...*, Debrecen, Kassai Pál, 1686 (RMK I 1348), A1v.

¹⁰⁵ „Méltán sirathatod árvaságra jutott Ország ezt az igaz fiadat; de nem tsak; hanem Oszlopodat, kihez mikor leg jobban kell vala támaszkodnod, akkor döle-ki meg-mondhatatlan károssal.” Lásd NÁDUDVARI PÉTER, *Isten igiretei közül-való szep aldas...*, Szeben, Heltzdörffer Mihály, 1708, B2r.

¹⁰⁶ JÁNOSI GYÖRGY, *A’ Kristus Jéustól emeltetett [...] Isten’ Templomának Erős Oszlopa... = Párjához Igaz és Tökélletes Szívnek gyógyülhatatlan Sebe, melyet vett [...] Néhai [...] Rádai Pál Urtól [...] Kajali Klára Asszony, [s. l.], [s. n.], 1735, K4v–N2r.*

¹⁰⁷ DÁLNOKI VERES DEMETER, *Ama’ maga tökéletességében járó igaznak, [...] Bánffy György ur ő nagyságának [...] tulajdon ábrázatja = Sziüntelen az Istennel járó [...] Bánffy György ur ő nagyságának [...] az egekben lett költözésén keserves siralma az egész Aron hazának*, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1736, E4r.

¹⁰⁸ Hevessi a prédikációjában számos alkalommal fejtegeti még a toposzt. Például „nagy áldása legyen az Ur Istennek, midőn a’ maga Népét, bölts, értelmes Oszlop emberekkel meg-ajándékozza; ellenben midőn azoktól meg-fosztja, az Isten Atyai látogatásának tapasztalható tanúbizonysága”. Lásd HEVESSI SÁMUEL, *Emlekezetnek oszlopa...* [Pápa?], [s. n.], 1750, D3v.

Mihály, *Halotti predikacio [...] groff Redei Laszlonak [...] meg hidegedet teste felett*, Debrecen, Karancsi György, 1664 (RMNy 3141), 174–179. A prédikációra lásd LUFFY, *i. m.*, 85–86, 88–89.

⁹⁶ GÖRGEI PÁL, *Emlekezetnek oszlopa [...] néhai kegyes urának [...] groff Redei Ferencznek [...] emlekezetire*, Sárospatak, Rosnyai János, 1668 (RMNy 3482), C4v–D1r.

⁹⁷ A beszédgyűjteményre lásd IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988/1–2, 20–45.

⁹⁸ Görgei visszaemlékezése alapján Técsi János gálszécsi „számkivetésben nyomorgó” lelkész vetette papírra a szöveget, melyben ez olvasható: „Isten haragjának jele, gyákorta [sic!] az Isten féltő embereknak, az nép közül ki-vetetések. [...] A’ melly háznak s’ épületnek oszlopi el-dülnek, közel az a’ ház [...] az el-romláshoz, ha meg-gondolod s’ jól nézed állapotod, miben légyen, nem tudom, mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat”. Lásd GÖRGEI PÁL, *Első praedikatio = Szomorú halotti pompa, mely, [...] Bocskai Istvannak [...] böldogul ki-múlt, s’ meg-hidegdet teste felett [...] celebráltatott 1673. pünkösd havának 29. napján*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1674 (RMK I 1164), B3r–B3v, B4r, C1v. Idézi LUFFY, *i. m.*, 57 (12. láb.).

⁹⁹ DIÓSZEGI SÁMUEL, *Hólt s-eleven phoenix hamva felett való rövid beszélgetes = Szomorú halotti pompa, i. m.*, N1v.

¹⁰⁰ CZEGLÉDI ISTVÁN, *Siralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach doctornak [...] tudos baráttyával való paj-társi szobeszedé*, Sárospatak, Rosnyai János, 1659 (RMNy 2868), *1r.

¹⁰¹ „Kedves fiacskáim Cassai Iffjuság, / [...] / Szollyatok így velem: Oh szerelmes Atya! / Lelki Izraelnek Szekere, s-Lovaga, / Tanulo Iffjaknak Kóstya [élelme – O. R.] s-ruházattya; / Scholánk reménsége s-Templomunk oszlopa.” Felvinczi Sándor versét lásd CZEGLÉDI ISTVÁN, *Már minden épületivel s-fegyveres bázaival edgyütt, el-készült Sion vara*, Sárospatak–Kolozsvár, Rosnyai János, 1675 (RMNy 1187), (****)2r.

¹⁰² Bővebben lásd OLÁH RÓBERT, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége (PhD-értekezés kézirat)*, Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2016, 96.

¹⁰³ S. PATAKI TÓTH ISTVÁN, *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestere*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1681 (RMK I 1263), a2r.

István (1741/42?–1789) dévai lelkész. A gyászoló család kettős veszteségére utalva nála is megjelent a jeruzsálemi templom két oszlopát leíró toposz.¹⁰⁹ 1774-ben id. vargyasi Dániel István (1684–1774) főkirálybíró búcsúztatta Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787) székelyudvarhelyi professzor. Beszédében így vigasztalta a szásznagyvesszősi udvarháznál jelen lévőket: „Isten Vitézkedő Anyaszentegyházának egy Oszlopa ki-düle: egyik vigyázó *Curator*nak, dajkálkodó édes atyának szemei bé-húnyának [...]. De azonban meg-nevessetek minden vigasztalást: [...] mert az Úr gondot visel”.¹¹⁰

A 19. század első harmadában a széki gróf Teleki család több tagjára is alkalmazták a metaforát. 1819-ben jelent meg a Teleki (II.) József (1738–1796) koronaőr emlékére született kötet, melyben a fia, Teleki (III.) László (1768–1821?) ugyan megadta apjának a titulust, de már így vélekedett: „Nagyon keskeny határok közé szorított elmének jele az, mikor azt véli valaki, hogy az egyik oszlop ember ki dül, az egész köz Társaság veszedelmében forog”, ha ugyanis „ő szent felsége akarja egy ilyen helyében egy szempillantásban tiz más hasonló, sőt még nagyobb is állhat elé”.¹¹¹ Vagyis ebben az esetben hangsúlyos szemléletváltozásnak lehetünk tanúi, az évszázados toposz, a *közösség támasza* immár pótolhatóvá vált. 1822-ben Zilahi József (?–?) nagyváradi lelkész pedig már a prédikációja címében is jelezte, hogy a kancellár, könyvtáralapító Teleki Sámuel (1739–1822) mint „Oszlop ember”-t búcsúztatja.¹¹²

Egy 1832-ben szerkesztett gyűjtemény egész versfüzért kínált azok hasznára, akik egy „Jeles érdemekkel fénylett, közhaszonra élt oszlop-ember”-t kívánnak búcsúztatni.¹¹³ 1839-ben Kiss Ádám dadi lelkész koporsója felett Vécsey Károly tatai lelkész pedig a bölcs prédikátor képének megrajzolásánál használta a kifejezést.¹¹⁴

A példák számát még tovább is bővíthetnénk, azonban már így is jól látható, hogy a metafora református közegben történő széles körű alkalmazása a közösség támaszainak számító személyekre topikus jelleget öltött. A címet 1830-ig leginkább a református nemesi családok tagjai érdemelték ki. A támaszát veszített közösség lehetett az ország, egy vármegye, egy város, esetleg egy egyházkerület, gyülekezet vagy kollégium. Lássuk most a debreceni főbírókra vonatkozó hasonló idézeteket.

5.1. A debreceni főbírók mint „oszlop emberek”

Az 1670-es évek végi Debrecenben „a városi vezetők egy nemzedéke hirtelen cserélődött le”, s a prédikátorok az eljövendő nehézségek előjeleként értelmezték a veszteséget.¹¹⁵ Id. Dobozi István temetésén Köleséri és Kabai Bodor is megemlékezett Komáromi Csipkés György városi prédikátor (mint Áron) és Dobozi István (mint Mózes) szinte egyidejű távozásáról. Előbbi szerint „[n]agy két támaszokat vön-el Isten csak hamar egy más után a’ Debreczeni Ecclesiából és Politiából-is: Egy nagy Prophétát (Néhai Idvezült *Comáromi C. György* uramat) az Ecclesiából. Egy nagy Birót (tizenegyszer Fő-Biróságot viselt idősbik *Dobozi István* Uramat) a’ Politiából.”¹¹⁶ A toposzt Kabai Bodor Gellért bontja ki, felvázolva, hogy „ki-eséseket méltán számlálhatni az Istennek kemény és sulyos ítéleti közé”, „mert az ő ki-esésekkel a’ nép közzül, feje és Pásztorá esik a’ népnek-el, oszlopa romol, sarka török, és egő szövetneke aluszik-meg”. A veszteség pedig előjele a „háborúságnak, szakadásoknak, tévelygéseknek, versengéseknek, pusztulásoknak, gyámoltalanságoknak és egyebeknek”. Konklúziója: „Nosza sirassuk *Mosest*-is, minekutánna eleget siratók a’ mi *Aronunkat*”.¹¹⁷ Dobozi István a városi jegyző is megjegyezte, hogy halálával a „Várasunknak egy erős oszlopát, hazájának edes Attyát, Istenes életü, ritka példájú” férfit veszített el a közösség.¹¹⁸ Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári lelkész az 1675-ben kiadott prédikációit az akkor még életben lévő Doboziinak és Balyik Andrásnak ajánlotta, mint „[a] Nemes *Tiszteletes* Debreczeni Republicanak LX. Tanácsos *Férfiakból alló* Tanácsanak, és annak elől járó oszlopinak [...] *következés* szerént való Fő Birainak”.¹¹⁹

Tatai Csirke Ferenc püspök szerint Domokos Márton személyében a „Debreczeni, sőt az egész Magyar Ország Reformata Eklésiának egy Nagy Oszlop Embere holt-meg”.¹²⁰ A Domokosról szóló másik beszéd szerzője, Szathmári Paksi professzor már a nyomtatvány címlapján jelzi, hogy „az Isten népének” egy „Oszlop ember halálán való siralma” következik, „Isten háza’ nagy oszlopának” temetésére írott prédikációt vesz kézbe az olvasó. Az alkalmaztatásban javallja, hogy „mindnyájan keserüljük ez Oszlop Embernek ki-dülését”, s a lelki hasznok között kifejti, hogy „[m]éltó tsak ugyan Isten büntetésének tartani, mikor a’ kegyes emberek ki-halnak közzülünk: méltán sírt [...] Izrael Népe, Mósesnek, Sámuelnek és más oszlop emberének halálok”. A közösség nem tehet mást, mint Istenhez fordulni kegyelemért.¹²¹

¹¹⁵ CSORBA, *Debrecen második lelki válsága, i. m.*, 267.

¹¹⁶ KÖLESÉRI, *i. m.*, A2r–v.

¹¹⁷ KABAI BODOR, *i. m.*, E2r, F3r–F3v.

¹¹⁸ MNL HBML IV. A. 1011/a. 20. k., 503. fol.

¹¹⁹ A debreceni mellett a szathmári főbírákat is megillette a titulus. Lásd SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *A négy evangelisták szerint való dominica, avagy az Ur Jézus Christustól prédikáltatott, és ő felségeről irattatott historiáknak [...] predikációkban való magyarázatya*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1675 (RMK I 1179), (a)2v. A gyászévtizedben így érvelt a szerző: „Ha közönséges az üldözés, nem kell el-menni; de ha személy szerént való, mely nézi csak a’ *Lelekipásztorokat*, és az Ecclesiának oszlopot, dajkát (mint mostan) azoknak szaba[d]; de az Ecclesiáknak meg-edgvező értelmekből.” *Uo.*, 304.

¹²⁰ TATAI CSIRKE, *i. m.*, C2v.

¹²¹ SZATHMÁRI PAKSI, *i. m.*, F2r, E4v. A 16–17. században többször is felbukkan a debreceni értelmiségiek műveiben az a bizonyosság, hogy csak az Isten segíthet a városon. Félegyházi Tamás prédikátor szerint „noha az Isten sok niomoruság és inzeg ala vetette az szegeny Varost es Isten kiüül sohol ninczen oltalma, es emberektül valo segítsege”. Bartha Boldizsár, a város krónikás főbírája is felteszi a kérdést, hogy „Honnan várjunk külső segítséget”, s így hangzik a válasza: „Nem igen bizhatunk mi az Méltóságos rendekben; mert azokt[u] meg

¹⁰⁹ „Noha a’ Pátriárkák Hitinek gyökere Ti bennetek vagyon, még-is úgy láttzik fel-húzza vagyon ellenetek az Urnak keze, midön párason rontatnak-le fényes Familiátoknak Ékességei, e’ Helységben ama’ Jákim és Boáz módjára állott két Oszlopok, a’ Néhai *Méltóságos Gróff* Marus Nimeti Gyulai Ferentz és Lajos ö Nagyságok, tsak nem egyszer’smind düjtetvén-ki közzületek”. Lásd LISZNYAI INCZE István, *A’ titkos Dávidhoz, és annak házához, házának minden tseléideibez, egyenes és igaz szeretettel viselgetett Jonathan... = A’ virtus templomából, az örök ditsőség templomában való által-menetel, avagy Ollyan halotti prédikátzio, és oratio a’ mellyek [...] el-mondattanak [...] maros-németi Gyulai Lajos Ur [...] el-temetetése alkalmazosságával*, Kolozsvár, Református Kollégium nyomdája, 1776, C3v.

¹¹⁰ BACKAMADARASI KISS Gergely, *Kedves és tisztas Dániel = Az igaznak, hólta után-is meg maradó, és még a’ setét Koporsótól-is bé nem fedezhető kedves emlékezete, az az: [...] vargyasi idősb Dániel István Urnak [...] temetése alkalmazosságával elő-nyelvel el-mondatott [...] temetési beszélgetések*, Kolozsvár, Református Kollégium nyomdája, 1775, N2v.

¹¹¹ TELEKI László, N. G. *Teleki József Úr képe’ hűséges sugánai = Néhai R. Sz. Birodalombéli gróf méltóságos széki Teleki József úr sírhalmá*, Pest, Trattner János Tamás, 1819, 174–175.

¹¹² Lásd ZILAHY József, *Oszlop ember rövid beszédben lerajzolva*, Nagyvárad, Tichy János, 1822, 1–14.

¹¹³ NAGY József, Kis Áron, *A’ koporsók és sírhalmak, a’ megholtak árnyékainak tisztelettel szentelve*, Sárospatak, Nádas-kay András, 1832, 128–136.

¹¹⁴ VÉCSEY Károly, *Gyász tisztességételi beszéd [...] Kiss Ádám [...] teste fölött Dadon 1838dik év augustus 22dik napján*, Pest, Trattner–Károlyi, 1839, 5.

Domokos Lajosról (1728–1803) az egyházkerület halotti anyakönyvében¹²² olvassuk Lente Dávid kollégiumi senior rövid bejegyzését, aki rá is alkalmazza az „oszlop ember” metaforát. Vagyis – bár nem ismerjük Benedek Mihály és Budai Ézsaiás szövegeit – a topikus elem lehetett a temetési beszédek egyik kulcsmotívuma.¹²³

A Szombathit búcsúztató Diószegi Sámuel textusa a főbíróval párhuzamba állított „Istenfelő Előljárónak, és valóságos oszlop embernek, Nehémiásnak fohászkodása” (Neh 13,31) volt. Szerinte a „jó Előljárónak, mint oszlopnak, eldülésekor, mindég vagy egy vagy más tekintetben valami romlástól lehet félni.”¹²⁴ Majd a rászabásnál konkretizál: „Ímé kivészi a Mindenható az Oszlopot és Fő Gyámolt ezen Társaságból”, s kéri a polgárokat: „emeljétek háládatosságnak oszlopát öneki”, „előzzétek meg a gonoszt melly az oszlopnak eldüléséből következhetik”.¹²⁵ Hasonlóképpen vélekedett az elhunyt Domokos Lajosra (és apjára, Mártonra) emlékező Fazekas Mihály is, aki (a Kazinczy által gyakran kárhozott alkalmi költemények egyikében)¹²⁶ azért fohászkodik:

Engedd atyáink Istene, hadd legyen
háládatos szívünk örökre
Oszlopa a Domokos neveknek.¹²⁷

A város vezetőit parentáló szövegekben 1810 után nincs nyoma a toposznak. A 19. század első évtizedeit megelőzően tehát főként a református egyház legjelentősebb nemes patrónusaira és a debreceni főbírókra alkalmazták az „oszlop ember” metaforát. Az alakzat kialakulásában fontos szerepet játszott a wittenbergi történelemszemlélet, amelyet Philipp Melanchthon közvetítésével ismerhettek meg a magyar protestánsok. Az elmélet lényege, hogy az isteni üdvörtörténet részeként értelmezett történelmet az Úr közvetlen beavatkozása irányítja, a háborúk, járványok, szerencsétlenségek, veszteségek az emberiség bűneire következő büntetésként értelmezhetőek, mint megtérésre ösztönző eszközök.¹²⁸ Az elmélet a 16–17. században volt igazán népszerű, az oszmánok visszaszorulásával és az Erdélyi Fejedelemség viszonylagos függetlenségének elvesztésével átalakult az irodalmi gondolkodás is. Véleményünk szerint az addigra már írott és nyomtatott formában is közkézen forgó, a „nagy emberek” temetésén elmondott halotti beszédek kellően meggyökereztek a könnyen applikálható toposzt.

vettünk, nem vitézinkben; mert azoktul praedaltatunk. Nem jóságunkban penz[ü]nkben mert azoktul meg fosztattunk. Hanem az egy Istenben.” Lásd FÉLEGYHÁZI Tamás, *Az keresztieni igaz hitnek rezeiről való tanítás* [...], Debrecen, Hoffhalter (RMNy 525), 1588, [10.] fol.; BARTHA, *i. m.*, A3r.

¹²² „Eltemettetett [...] olyan halotti pompával, a millyenre magát életében, sok ritka Virtusaival, és Tálentumaival, érdemessé tette”. Lásd TtREL I.99.a.87. 85–86. fol.

¹²³ „[...] Ezen oszlop Embernek T. T. Budai Ézsaiás Uram [...] ilyen Epitaphiumot ír”. Lásd TtREL I.99.a.87. 85–86.

¹²⁴ DIÓSZEGI, *Halotti, i. m.*, a2r–v.

¹²⁵ *Uo.*

¹²⁶ JULOW, *i. m.*, 312.

¹²⁷ *Néhai debreceni főbíró Domokos Lajos halálára = FAZEKAS Mihály összes költeményei*, s. a. r. JULOW Viktor, Bp., Magyar Helikon, 1976, 86.

¹²⁸ Lásd KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban: A zsoldárrezolúciók elemzése = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VÁRJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 1987, 404; NAGYARI, *i. m.*, 132.

A következő évszázadban (amelyet a korábbi szakirodalom a „vértelen ellenreformáció” időszakaként aposztrofált) az egyház mellett fellépő patrónusok egyre jelentősebbé váló szerepe¹²⁹ tovább erősítette az „oszlop emberek” kidőlésének beépülését a beszédekbe. Végül a 19. század elején több egymás mellett ható folyamat miatt szorulhatott ki a szövegekből. A felvilágosodás idején itthon is terjedő „izmusok” (deizmus, ateizmus, racionalizmus), valamint a szekularizálódás átalakították a közgondolkodást. Ezzel párhuzamosan a nemzeti eszméléssel előtérbe kerülő közfeladatok is más megvilágításba helyezték a városvezetésben részt vállalók személyét.

A bemutatott szövegek tehát arról tanúskodtak, hogy Debrecen „oszlopainál” hűségesebben szolgáló, a református egyháznak szilárdabb támaszt jelentő, a keresztyén hitet mélyebben megélő, családját jobban szerető személyt aligha kívánhattak volna bármelyik város polgárai a főbírói székre. Az idealizált, egyoldalú, némelykor talán üres frázisokkal is színezett képnek némiképpen ellentmond Balogh István elemzése. Szerinte a „polgárisztokrácia [...], amely szinte kizárólagosan kezében tartotta a városi adminisztrációt”, és ha érdekei úgy kívánták, nem riadt vissza az önzéstől és a hatalommal való visszaéléstől. „Ha hihetünk a [z 18]40-es években szaporodó pamfleteknek és röpiratoknak, a város és az egyház elválaszthatatlanul egybefonódott vezetésében nem voltak mentesek saját anyagi érdekeik képviselőitől sem.”¹³⁰ A 19. század legelején, a Nagytemplom üszkös romjai között a „debreceni polgári közösség hanyatlásáról” elmélkedő szemtanú, Fazekas Mihály is a „széthúzásban, az egyéni érdekek hajszolásában, a vagyonszegben” látta a város romlásának legfőbb okát.¹³¹

Konklúzió

A néhai városvezetőkről megrajzolt kép vonásai között felfedezhettünk olyanokat is, amelyek a búcsúztató közösség elé példaként állított eszmény sajátjaként értékelhetünk. A temetéshez kapcsolódó szövegek elemzéséből két, egymással összefüggő irány bontakozott ki. Egyrészt megtudhattuk, hogy a vizsgált időszakban a város vezető rétege (a prédikátorok és szónokok közvetítésével) milyen (módosuló) mintát tartott követendőnek, másrészt felvázolhattunk egy kétrétegű modellt, amely a közember (főbíró – az egyház gondnoka) és a magánember (kegyes hívő – családfelelős) felosztással a közösség által megfogalmazott szerepelvárás tükrözte.

¹²⁹ Lásd például az erdélyi Főkonzisztórium vagy a debreceni városi konzisztórium működését. Jellemző, hogy Zoványi az 1735–1790 közötti időszakot a „világi elem egyházkormányzati térfoglalása” korának tekinti. Lásd ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története*, II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita, Történettudomány), 109–146. Lásd még RÁCZ, *Protestáns patronátus, i. m.*, 92–94; STROS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000 (Erdélyi tudományos füzetek, 230), 7–12.

¹³⁰ BALOGH, *i. m.*, 33.

¹³¹ Lásd JULOW, *i. m.*, 200, valamint Fazekasnak *A megégett nagytemplom falai közt serkent gondolatok* című verséből az alábbi részletet: „A közhaszonról már nem is álmodunk, /Egymást emészjtjük, s bóldok atyák! jelles /Érdemteket, hív társainknak / Kornyadozó nyakakon tapodják.” FAZEKAS, *i. m.*, 66.

A gazdag bibliai szimbólumrendszerrel dolgozó református prédikátorok közérthető eszközhöz folyamodtak: párhuzamot vontak az elhunytak és az ószövetségi kiválasztott nép prófétái és bírái között.¹³² A mitizációs eljárás a 19. század első évtizedeiben még stabilan működött Debrecenben, majd ezt követően több szempontból is megváltozott a temetési beszédírás gyakorlata.

Feltártuk az „oszlop ember” metafora főbírókra való alkalmazásának hátterét és példáit. A városi nyomda kiadványaiban az 1640-es évek elejéig tudtuk visszavezetni az alkalmazását. A szövegelemzések azt mutatták, hogy a debreceni temetési beszédekben először 1679-ben jelent meg és folyamatosan használatban lehetett egészen 1810-ig, amikor is nyomtalanul kiveszni látszik. Ezalatt a mindenkori főbíró személyére vonatkoztatva a város és a református egyház támaszát jelképezte, melynek „kidőlése” baljós árnyat vetett a közösségre, előre jelezve az eljövendő tragédiák bekövetkezését. A reformkor idején a beszédekben fokozatosan elszivárogtak a biblikus képek, illetve megritkult a korábbi topikus elemek használata. A közösség Isten által kiválasztott világi vezetőjének képét egyre inkább háttérbe szorította a közjón munkálkodó szorgos hivatalnoké.

Fazakas Gergely Tamás

Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején*

A hatvanéves Fekete Károly tiszteletére

A kutatás előzményei és módszertani kérdései

Jelen írásban a reformáció október 31-i évfordulója évenkénti megünneplésének történetét tekintjük át, a 19. század végi Debreceni Református Kollégium diákságának, tanárainak megemlékezéseit elemezve, valamint a formálódó rituális – iskolai, templomi és városi – térhasználati gyakorlatot vizsgálva. Véleményünk szerint a 19. század utolsó negyedében kialakuló debreceni ünneplési rendet három, egymással összefüggő minta formálhatta. Egyfelől Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) november 17-i születésnapjának és január 28-i halálának évfordulóit, mely alkalmakat a kollégiumi diákok az 1860-as évektől ünnepezték rendszeresen – a költő halála után kezdődő kultusz új elemeként –, a Csokonai-szobor 1871-ben történt felállítása pedig tovább alakította a megemlékezés kereteit. Másfelől a levert szabadságharc emlékezete, amelyet az 1849 utáni években elfojtott a hatalom, ám 1861-ben rövid időre nyilvánossá válhatott, aztán a kiegyezéstől kezdve immár egyre szabadabban ünnepezték a diákság, az egyház, illetve a város polgársága: az Emlékkert 1867-ben felállított allegorikus oroszlánszobra kiemelt helyszín lett. Harmadrészt pedig a 17. század végi magyarországi protestáns gályarabok emlékezete vált az 1870-es évektől kezdve részévé a kollégiumi ünneplés rendjének: a debreceni Emlékkert gályarab-oszlopa 1895 szeptemberében készült el.

Két korábbi tanulmányban mutattuk meg, hogy ezek az eltérőnek látszó emlékezeti csomópontok mennyire szorosan fonódtak össze, egyrészt a szövegek szintjén, másrészt az ünneplési rítusok térhasználati rendjében. Sőt, mind a Csokonai-kultusz, mind pedig a 17. századi gályarabok emlékezete a 19. század közepi politikai elnyomás idején részben keretet is tudott adni a szabadságharc rejtett-félpublikus kommemorációs praxisainak.¹

* A tanulmány megírását a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA/NKFIH pályázata (K 112335) támogatta.

¹ FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. F. G. T., IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 179–197; Uő, *Nemzeti költő a 19. századi város szövetében: A debreceni Csokonai-ünnepek és a szabadságharc emlékezetének szöveg- és térhasználati összefüggései 1871-ig = „közöttünk a Mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreceni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 43–55.

¹³² Balogh István lesújtó és minden bizonnyal túlzó megállapítása szerint „[e] nép a forradalom [1848–49 – O. R.] előtt saját városát és vidékét és üzletének tárgyát, ezeken kívül mint protestáns a bibliát ismerte, egyébként a világ forgásáról fogalma sem volt.” Lásd BALOGH, *i. m.*, 41.

Jelen írás tehát időbeli szempontból is e két előző vizsgálat folytatása, ekképpen hozzájárulhat egy nagyobb léptékű térhasználati szempontú kutatáshoz, amely a debreceni Emlékkertet és tágabb környezetét a 19. századi helyi társadalom különféle (városi, felekezeti, iskolai) közösségeinek, illetve hatalmi tényezőinek emlékezési rítusai összefüggésében elemzi.²

Mind a tágabb kutatási keretben, mind jelen tanulmányban figyelembe kell vennünk, hogy a reformátusság Magyarországon a 19. század utolsó harmadának új politikai helyzetében milyen eszközökkel próbálta a protestáns emlékezés rítusainak megformálásával a saját identitását újraerősíteni, a társadalomban elfoglalt helyét megszilárdítani. Egy olyan időszakban, amikor például az egyesített országos református zsinat 1881-ben „Tisza Kálmán közvetítésével éppen Debrecenből járult »a királyi trón felséges zsámolyához«, illetve „Simonffy polgármester egyébként is minden alkalommal szigorú körösvényekben emlékeztette, mi több, utasította Révész Bálint református püspököt és Huzly Károly katolikus prépostot a politikai események, évfordulók megünneplésére”.³

Az is lényeges, hogy a felekezeti szempontú közösségi önértelmezés milyen nemzeti konnotációkkal rendelkezett a dualizmus ama időszakában, amelyben a nemzetiségi konfliktusok, illetve – a többi mellett – a magyar nemzeti identitás erősítése és a bécsi udvarral szemben továbbra is fennálló identitáspolitikai küzdelmek voltak meghatározóak. Ez utóbbiakat a korábbi kutatások többsége úgy vizsgálta, hogy nem számolt eléggé a felekezeti megosztottság dimenziójával.⁴ E szempont Debrecenben is figyelembe veendő: bár a kiegyezés utáni években csökkent a város és a bécsi udvar közötti feszültség,⁵ a helyi

reformátusság továbbra is – sőt, egyre inkább – érzékenyen reagált a 19. század utolsó harmadában országszerte (és Debrecenben is) látott katolikus terjeszkedésre.

A katolicizmus erősödésének folyamata térhasználati szempontból is tapasztalható volt a városban. A 19. század utolsó éveiben ugyanis a helyi katolikusság a különféle ünnepek, kommemorációs és egyéb események alkalmából (a korábbiakhoz képest talán *gyakrabban*, vagy, legalábbis, protestáns nézőpontból *látványosabban*) lépett ki a Szent Anna utcai templom teréből: a templom és az iskola körüli paraliturgikus térbe, valamint a város utcáira. Jelen tanulmányban mutatunk erre néhány példát, illetve az ezekre adott református reakciót, de a katolikus–protestáns térhasználati küzdelem történetét szisztematikusan is meg kellene vizsgálni, egy olyan áttekintésben, amely a 18. század elejétől egészen a 20. század elejéig ível. Most mindebből csupán annak megmutatására és értelmezésére törekszünk, hogy a debreceni protestánsok körében – éppen a 19–20. század fordulóján felerősödött felekezeti szembenállás idején – hogyan formálódott ki a katolikusokéhoz némiképpen hasonló térhasználati gyakorlat és arra emlékeztető beszédmód. Még a katolikus *körmenetek*hez hasonló református processióra és ennek nyelvi reprezentációjára is találhatunk példát. A következőkben tehát vizsgálatunk elsődleges szempontja annak rekonstruálása lesz, hogy a helyi reformátusság miképpen kísérelte meg e felekezeti polémia kontextusában kialakítani saját rituális térhasználatát, illetve annak retorikáját, s ekképpen, paradox módon, sokszor a katolikus gyakorlathoz hasonló módon „megszentelni” az Emlékkert, illetve a Nagytemplom környékének mikroterét.⁶

A kutatás e szemléletének megalapozására, illetve módszertanára vonatkozóan a következőket jegyezzük meg. Amennyiben az emlékezet térbeliségének kérdését vizsgáló, főképpen francia és angolszász kutatások figyelembe vételével elgondolható, hogy a múlt a (városi) térben, illetve épületekben nyilvánul meg,⁷ akkor a kommemorációs mechanizmusok 19. századi debreceni társadalmi gyakorlatának elemzése célravezetőnek tűnik a Nagytemplom mögötti Emlékkert és környéke (illetve néhány további emlékezési helyszín) térmorfológiai alakulástörténetének vizsgálatával, valamint a városi, református egyházi és kollégiumi közösségek rituális jellegű viselkedésének térhasználati szempontú interpretálásával. Az emlékhely és az emlékművek létrehozásának 19. századi folyamatát e debreceni mikrotér⁸ vonatkozásában több forrásból lehet rekonstruálni. Nemcsak az emlékmű-felavatások során elhangzott beszédeket, tudósításokat, feljegyzéseket érdemes olvasni egy ilyen kutatás során, hanem azokat a szövegeket is, amelyek a felállítást követő években, évtizedekben, az ünneplések alkalmával (vagy időnként ezektől függetlenül)

² A kutatás kiindulópontja: VARGA Júlia, *Emlékkertek Debrecenben* (különösen a *Térrendszer Debrecen városközpontjában: Kossuth tér – Emlékkert – Kálvin tér térszerkezet* című fejezet), A debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 1986, 251–303. Újabb, az Emlékkert rituális térhasználati szempontú kutatása tervének megfogalmazásával, ezért tanulmányunk számára is előzményként: P. SZÁSZFALVI Márta, „...A boldog reformáció emlékeztetése...”: *A reformáció százados évfordulói Magyarországon = Rekatalizáció a Uhorská spoločnosť v 17. – 18. storočí – Rekatalizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*, ed. Peter KÓNIA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016, 432–454, itt 448–449; az előző cikk újraközölve az alábbi írás második felében: Uő, *A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai*, A debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 2017, 101–127, itt 121–122. – Egy 21. századi református térhasználati gyakorlat elemzése, a közösségi rituális folyamatok elméleti szakirodalmának hivatkozásával: NAGY Károly Zsolt, „Hová lett a református öntudat?": *A magyar református felekezeti identitás néhány diskurzusáról*, PhD-disszertáció, Pécs, PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Kommunikáció Doktori Program, 2012, 199–224; Uő, „Lehetne akár a református Csíksomlyó is...”: *A Magyar Református Egység Napja jelentései = Emlékező rítusok és ünneplés: Évfordulók, jubileumok, szent évek*, szerk. BARNA Gábor, TAUPERT Dóra, [Szeged], MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2018, 231–241.

³ IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, 2002, 114. A zsinat részletesebb értelmezése: BARÁTH Béla Levente, „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”: *Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége*, Mediárium, 2009/1–2, 5–22.

⁴ Kósa Lászlónak, illetve Juliane Brandt-nak a magyar művelődéstörténettel, a nemzeti identitással és a nemzeti szimbólumrendszerrel foglalkozó kutatásai következetesen érvényesítik a felekezeti szempontú megközelítést 19. századi vonatkozásban, elsősorban protestáns (főképpen református) anyagban. Jelen tanulmány számára is fontos kiindulópont, az említett kutatási probléma bemutatásával, historiográfiai reflexiókkal: Kósa László, *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011; Juliane BRANDT, *A protestánsok és a millennium: Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében*, Századvég, 1998/tél, 167–193 és Uő, *Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerk. LUKÁCS Anikó, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 9–26.

⁵ IRINYI, *A politikai közgondolkodás, i. m.*, 11–49.

⁶ Ennek elemzési lehetőségét 21. századi vonatkozásban lásd NAGY K. Zs., „Hová lett a református öntudat?“, *i. m.*, 216–217 és Uő, „Itt van Isten köztünk...” *Térhasználati kérdések a református egyházban = A „Homo liturgicus” ünnepi szimpozium előadásainak anyaga*, 2017. szeptember 29–30, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 2017, 360–363.

⁷ E szemléletmód legújabb összefoglalója magyar nyelven: NOVÁK Veronika, *Utca, szavak, emberek: A városi tér használata Párizsban a középkor és kora újkor határán*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 7–31. Lásd még a Korall 45. számát (*Városi terek – városi térhasználat*, 2011.). Az analógiaként használható kolozsvári emlékezési gyakorlatokról: JAKAB Albert Zsolt, *Emlékköltés és emlékezési gyakorlat*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.

⁸ Vö. GYÁNTI Gábor, *A városi mikrotér társadalomtörténete*, Tér és Társadalom, 1990/1, 1–13; Uő, *Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*, Bp., Új Mandátum, 1998.

születtek meg. Valamint azokat is, amelyek a panteonizációt nyelvi síkon már a konkrét monumentumok felállítását időben megelőzőleg, azok hiányában végrehajtották.⁹ Jelen tanulmányban elsősorban a sajtónyilvánosságnak szánt, tágabb körben véleményt formálni kívánó szövegeket vesszük figyelembe a protestáns lapokból és más kiadványokból; kéziratos anyagra kisebb mértékben hivatkozunk.

A felekezeti és a nemzeti ünneplés összefonódása 1889-ig

Bár a magyarországi református iskolákban 1900-tól tették kötelezővé az október 31-i emlékezést, viszont a debreceni Református Kollégium diákjai és tanárai már 1889 óta, ha nem is hivatalosan, de bekapcsolódhattak a teológusok diákok évi rendszerességgel megtartott ünneplésébe.¹⁰ Ennek bevezetése Balogh Ferenchez (1836–1913), az újonnan alapított egyháztörténeti tanszék első professzorához, illetve a kezdeményezésére 1869-ben létrehozott és felügyelő tanári irányítása alatt működő Hittanszaki Önképző Társulathoz (HÖT) kötődik.¹¹ Balogh elsősorban a genfi ünneplések példáját, illetve a németországi mintákat ismerte.¹² A korábbi kutatók a reformációs emlékünnepp kollégiumi hagyományáról csupán a HÖT történetét bemutatva szóltak röviden. Barcza Józsefné 1988-as dolgozatában annyit jelzett, hogy az emléknapot „hagyományos ünnepsorozattal” rendezték meg, de az alkalom kialakulásának történetiségével kevésbé foglalkozott.¹³

⁹ Ennek elméleti keretét a hazai kutatásban összefoglalta: PORKOLÁB Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül.” Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezésed*, Bp., Anonymus, 2005.

¹⁰ Az 1890-es években egyre több református iskolában emlékeztek hasonlóan a reformáció kezdetére, érdemes lenne ezeknek az ünnepléseknek a kialakulását és hagyományát is alaposabban megvizsgálni.

¹¹ Balogh Ferenc és a társulat megalapításáról, kapcsolatáról: FERENCZY Károly, *Fénylő nyomokon: Dr. Balogh Ferenc debreceni kollégiumi professzor (1836–1913) kéziratos naplója tükrében (Kézirat)*, 1958, Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, Ms 28/14, 50; BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 717; ÖTVÖS László, *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997, 132–133, 213–215; BARÁTH Béla Levente, *Balogh Ferenc (1836–1913) = Hittel és humorral: Tanulmánykötet a 60 éves Hörsik Richárd születésnapjára*, szerk. B. B. L., Debrecen, DRHE, 2015, 136; KOVÁCS Ábrahám, *A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban, 1850–1912 = Öröllóvá tettelek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, szerk. BARÁTH Béla Levente, FEKETE Károly, Debrecen, TTRE–DRHE, 2019, 87–91, 93, 98–100.

¹² BALOGH Ferenc, *Előszó a fordítótól, adalékul protestantizmusunk újabb történetéhez = Emlékezésed Kálvin felett (Merle d' Aubigné, franciából ford., bev. Balogh Ferenc, Debrecen, 1878)*, szerk., bev. GYÖRI L. János, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009, 31, valamint UŐ, *A magyar reformáció emlékezete, s a tiszántúli üdvözítő irat felolvasása Genfben a Reformáció-csarnokban* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871, 584–587) = *uo.*, 111. – Az ünneplés 19. századi történetének újabb szakirodalmából lásd Dorothea WENDEBOURG, *Die Reformationsjubiläen des 19. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 2011, 270–335; Hartmut LEHMANN, *Luthergedächtnis 1817 bis 2017*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012; Thomas Albert HOWARD, *Remembering the Reformation: An Inquiry into the Meanings of Protestantism*, Oxford, Oxford University Press, 2016. – Magyar nyelvű összefoglaló az ünnep németországi kialakulásáról, annak 19. századi összefüggéseiről is: ITTÉZS Gábor, *Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének üdvözítője?*, Credo, 2017/3–4, 47–63, itt 56–58.

¹³ Összefoglalóan írta a következőket: „dél előtt a nagytemplomi istentisztelet után az Emlékkertben a Gályarabok oszlopánál tartottak megemlékezést, délután pedig a Díszteremben műsoros ünnepélyt. 1901-től az özv. Hegyi Mihályné 600 koronás alapítványának kamatából jutalmazták a Gályarabok oszlopánál elmondott beszéd szerzőjét. Ettől kezdve őszi és tavaszi pályázatot hirdettek. Ősszel emlékezésed és óda a reformáció

Noha a magyarországi protestáns egyházakban már évszázadok óta tartottak reformációs ünnepélyeket, ám ezek az alkalmak korábban – főképp németországi mintára – jórészt a centenáriummokhoz kötődtek (1617, 1717, 1817).¹⁴ A 19. század eleji jubileumi alkalmat követően ugyan több évben is előfordult az ünneplés, ez azonban lassan vált rendszeressé a magyarországi protestáns gyülekezetekben, különösen a reformátusság körében. (Bár az alapos kutatás még mindig hiányzik e témában.)¹⁵ A Magyarországi Református Egyházban az évi rendszerességű, gyülekezeti szintű megemlékezést az 1881/82-es alkotmányozó zsinat írta elő.¹⁶ Október 31-e megünneplését a zsinaton létrehozott „első közalapi törvény konstituálja”,¹⁷ amennyiben a Közalap bevételi forrásai közé sorolták a minden év október utolsó vasárnapján „mint a reformáció évfordultán” tartandó istentisztelet perselypénz-jövedelmét.¹⁸ A generális konvent jegyzőkönyvei alapján azonban megállapítható, hogy éveken keresztül küzdelmet folytattak azért, hogy megfelelő legyen a bevétel, helyenként pedig legyen egyáltalán adomány, illetve hogy megtartsák a gyülekezetek az ünnepet.¹⁹

évfordulójára, tavasszal pedig a teológiai diszciplínákból tűztek ki tételeket.” BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok, i. m.*, 720. (Hegyiné alapítványáról lásd még jelen tanulmányunkban *A reformációs emlékünnepp terének kitérője: 1900–1901* című fejezetben írottakat.) – Barczáné összefoglalóját citálta, további részletezés, illetve az előzmények bemutatása nélkül: KOVÁCS, *A teológiai oktatás és nevelés, i. m.*, 98.

¹⁴ A 100 éves évfordulók feltárása Magyarországon is elindult, bár a nemzetközi kutatásban tapasztalható szisztematikus vizsgálatoktól még távol vagyunk. A korábbi szakirodalomból lásd a három jubiláris év (1617, 1717, 1817) összefoglalását: PAYR Sándor, *A reformáció évszázados ünnepei hazánkban (1–2)*, Protestáns Szemle, 1911, 489–501 és 564–579. – 1817-ről, de csak egyetlen egyházkerület vonatkozásában: BARCZA János, *A reformáció emlékének háromszázados ünnepe a tiszántúli egyházkerületben (1–2)*, Debreceni Protestáns Lap, 1905. november 4., 686–689 és *uo.*, 1905. november 11., 702–705. – Az első két jubiláris évről és a reformáció kora újkori emlékezetéről legújabbban, bőséges további szakirodalommal: *A reformáció emlékezete a kora újkorban – Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. századi Magyarországon*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7). – A 400 éves évfordulóra koncentrálni, a korábbi jubileumi alkalmakat jórészt a szakirodalom, illetve az 1917-es emlékezések alapján foglalja össze: P. SZÁSZFALVI, „...A boldog reformáció emlékeztetére...”, *i. m.*; újraközölve UŐ, *A református vallási turizmus, i. m.*, a jubileumokról: 112–127.

¹⁵ PAYR, *i. m.*, 564–579.

¹⁶ Az első ülészak hivatalos nyitó istentiszteletét éppen a reformáció emlékünneppén, 1881. október 31-én tartották meg Debrecenben, bár eredetileg Budapesten akarták megrendezni, pontosan egy évvel korábban. BARÁTH, „...e jó szándék nem volt haszontalan...”, *i. m.*, 7, 10.

¹⁷ PAPP János, *Az egyház gazdálkodása = Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből, 1867–1978*, főszerk. BARTHA Tibor, MAKKAI László, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983 (Studia et Acta Ecclesiastica, 5), 256.

¹⁸ *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, A debreceni országos zsinat megbízásából közzéteszi TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1882, 52 (224. §). Az 1891–1893. évi második országos zsinat megismétli ezt a törvényt (269. §). *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, A budapesti 1891–93-ik évi országos zsinat megbízásából közzéteszi TÓTH Sámuel, Bp., Franklin, 1894, 75.

¹⁹ A korábbi évek csekély bevételei miatt még az 1894-ben tartott generális konvent ülése is a következő határozatot hozta 9. szám alatt: „A végrehajtott bizottság jelentése nyomán s a zsinati törvények értelmében ezennel felhívatnak az egyházkerületek annak szigorú elrendelésére, hogy minden egyházközség lelkésze tartson évenként reformációs emlékünneppet, azon tétessze ki a perselyeket a közalap javára és hirdesse ki az ezen célra való adakozást, egyúttal hívassanak fel az esperesek ezen rendelkezés megtartásának ellenőrzésére.” *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve, Budapest, 1894. évi április hó 24–27. napjain*, kiad. TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1894, 23, a jelentést lásd 17. A következő években szintén ösztökélni kellett az ünneplésre a magyarországi gyülekezeteket. – Az alkalom megülnését segítő bocsátotta ki például a körmendi lelkész az emlékező alkalmakra készülést segítő három mintabeszédét, illetve elő- és utó-

Bár a HÖT 1889-től rendezett évente emlékünnepet, a társulatban a korábbiakban is megemlékeztek néhányszor a reformáció valamely jeles személyéről, eseményéről, csomópontjáról: ezek a reformáció rendszeres október 31-i megünneplésének tartalmi szempontú előzményét jelenthetik. 1867. február 24-én a II. Helvét Hitvallás magyarországi (debreceni) elfogadásának 300. évfordulóját ünnepelték.²⁰ 1871. január 20-án, a Kálvin-redivivus nemzetközi és hazai²¹ trendjéhez igazodva tartottak rendezvényt abból az alkalomból, hogy a genfiek Kálvin halálának 300. évfordulójára díszcsarnokot avattak (igaz, már közel négy évvel korábban). A debreceni beszédet Balogh Ferenc, a HÖT már emlegetett felügyelő tanára tartotta, utalva az itteni ünneplés megkésettiségre.²² A következő év végén a HÖT, „kegyelettel emlékezve az egyház régi bajnokairól, valódi hivatását felfogva, elhatározta”, hogy 1872. december 15-én ünnepi ülést rendez Melius Juhász Péter halálának 300. évfordulója alkalmából.²³ Ebben szintén kezdeményező szerepe volt Balognak, ekkoriban Melius életműve volt az egyik kutatási témája.²⁴ Melius-ünnepségeket a következő években is tartott időnként a HÖT.²⁵

A Debreceni Református Kollégiumban a fentebb jelzett Kálvin-, illetve Melius-megemlékezésekhez hasonlóan a később rendszeressé váló reformációs ünnep előzményeként érthető a Luther- és Zwingli-évfordulók megülése is. Bár az ünnepi szövegek között nem találtunk utalást az 1881/82-es zsinat *gyülekezetek* számára előírt, fentebb hivatkozott határozatára, részben talán e döntés hatására mondták ki a kollégium teológusai, pontosabban a HÖT tagjai az 1883. október 16-án tartott választmányi gyűlésen, hogy megakarnak emlékezni a két nagy reformátor, Luther és Zwingli születésének négyszázados évfordulójáról (1883. november 10. és 1884. január 1.). Ezért pályázatot írtak ki egy-egy

imáját önálló kiadványban. FÜLÖP József, *Templomi beszédek imákkal reformáció emlékünnepére*, Szombathely, [Bertalanffy], 1897. – Mind az ország reformátusságának egészét, mind pedig a debreceni gyülekezetet is meg kellene vizsgálni alaposabban abban a tekintetben, hogy az 1881/82-es zsinati döntést követően tartottak-e reformációs megemlékezést az október 31-hez közel eső vasárnap délelőtti istentiszteleteken, mely évtől kezdve, s milyen rendszerességgel.

²⁰ BALOGH Ferenc, *Balogh Péter, tiszántúli ref. püspök életrajza (1792–1870)*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1870. december, 589.

²¹ [Idős] RÉVÉSZ Imre, *Kálvin élete és a kálvinizmus: Emléklül a nagy reformátor halála évének háromszázados fordulatára*, Pest, Osterlamm, 1864; *Emlékbeszéd Kálvin felett, i. m.*; [ifj.] RÉVÉSZ Imre, *A kálvinista Róma: Két elnevezés története*, Theologiai Szemle, 1933–34, 75–108; HATOS Pál, *Az 1909-es Kálvin-jubileum = Reformátusok Budapesten*, szerk. KÓSA László, Bp., Argumentum, 2006, 1163–1177; UŐ, *Reformáció és történeti hagyomány*, Bp., Osiris, 2001, 227–233.

²² *Ünnepélyes ülés*, Közlöny: A Debreceni „Hittanszaki Önképző-Társulat” köréből, 1871. november 30., Melléklet az 1. számhoz, 9.; BALOGH Ferenc, *A Kálvin háromszázados emlékére Genfben épített Reformáció Csarnokának ismertetése s felavatási ünnepélye* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. március, 116–134) = *Emlékbeszéd Kálvin felett, i. m.*, 83–100.

²³ CSIKY Lajos, *A hittanszaki önképző-társulat negyedik évében*, Közlöny, 1872. december 9., 7–8; FÜREDI Lajos, *Emlékbeszéd Meliusz Péter halálának háromszázados évfordulati napján: 1872. dec. 15. (1. rész)*, illetve UŐ, *A Meliusz-emlékünnepe: 1872. dec. 15.*, Közlöny, 1873. április 30., 21–22, illetve 22–24. – Az ünnepséget röviden összefoglalja: BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904[–1915], 677–678; BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok, i. m.*, 720; KOVÁCS, *A teológiai oktatás és nevelés, i. m.*, 58–59, 98, a társulat egyháztörténeti érdeklődéséről: *uo.*, 93.

²⁴ Lásd erről ÖTVÖS, *Balogh, i. m.*, 18, 21, 41, 51, 130, 229–244.

²⁵ A Közlönyben például 1876-ból találunk erre utalást: [OROSZ István], *Pénztárunk állapota*, Közlöny, 1876. december, 15.

órára, melyeket egy-egy császári arannyal terveztek megjutalmazni.²⁶ Már a HÖT október 24-i, ünnepélyes ülésén felszólaló felügyelő tanár, Balogh Ferenc is előadása apropójaként említette a két reformátort, rájuk hálásan emlékezve beszélt a 16–17. századi magyar református teológiai irodalomról. Az e szöveget publikáló Közlöny november 1-ji száma más cikkben is megemlékezett Luther fellépésének évfordulójáról.²⁷ Aztán 1883. december 9-én valóban meg is tartották az egybevont Luther- és Zwingli-ünnepséget, a HÖT-tel ünnepelt a főiskola teljes ifjúsága.²⁸ Révész Kálmán *A reformáció hatása hazánkra* címmel tartott emlékbeszédet, szorosán együtt értelmezve a nemzeti és a protestáns hagyományt. Az ünneplő közönséget úgy definiálta, mint „akik Kálvin Genfjéből származtunk”, s jelezte, hogy „méltán újítjuk most fel” az emléküket. A következőt jelentette ki: „A reformáció által teremtett ezen erős, öntudatos nemzeti szellem menté meg hazánk nemzeti létét, alkotmányos szabadságát is mindannyiszor, valahányszor azokat a katolicizmussal egyesült központosító, zsarnoki hatalom megsemmisíteni akarta.” Révész úgy vélte, hogy ha kellett, a protestáns magyarok életüket és vérüket áldozták az említettekért, ezért a Habsburg-ház nem is annyira az eretnekséget üldözte, hanem a kiolthatatlan szabad, alkotmányos szellemet. Vagyis Bocskai, Bethlen és a Rákócziak egyszerre harcoltak a vallási és a polgári szabadság szent ügyéért. Révész párhuzamként mutatta meg, hogy a nemzeti alkotmány és önállóság hagyatásával mindig súlyosbodott a protestánsok sorsa és gyakoribbá vált az üldöztetésük. Bár Magyarország „nem állított nektek pompás ércszobrokat, nagyszerű gránit emékeket, mint azt a hatalmas némethon tevés; de azért vannak dicső szellemeteknek, áldásos működéseiteknek nálunk is látható, ércnél maradandóbb emlékei. A számos hazai protestáns főiskolák azok, amelyek annyi vész és vihar után is megállottak”. Ezek közt az egyik legtekintélyesebb az üldöztetések pusztaságában „egykor magános obeliskként álló ősrégi tanintézet, a debreceni főiskola – a hit, tudomány és hazaszeretetet várnégyszöge, szintén nektek köszöni létrejöttét”.²⁹

Révész 1883. december 9-i beszédét, valamint az énekszámokat és szavalatot megelőzően Balogh Ferenc köszöntötte az egybegyűlteket és olvasta fel a két reformátorra emlékező írását.³⁰ A Közlöny ünnepségről beszámoló tudósítója utalt arra a nemzetközi emlékezetpolitikai kontextusra, amely inspirálhatta a debreceni ünnepségeket is. Hangsúlyozta, hogy az alkalom szorosán iskolai jellegű volt, ám éppen az egyszerűsége tette nemessé, lélekemelővé, a nagy reformátorokhoz méltóvá. A tanulóifjúságon és a debreceni „egyházi férfiakon” kívül az éppen itt üléselő egyetem tanügyi bizottság tagjai, valamint a helybeli evangélikusság küldöttsége is megjelent.³¹

²⁶ *Önképző körünk*, Közlöny, 1883. november 1., 8.

²⁷ BALOGH Ferenc, *A magyar református teológiai irodalom a XVI. és XVII. században (1. rész)*, Közlöny, 1883. november 1., 2–5; FUTÓ Zoltán (C. B. HUNDENHAGEN után), *Luther 95 tétele és előzményei (1. rész)*, *uo.*, 5–7.

²⁸ „EGY JELENVOLT”, *A Luther-Zwingli ünnepély főiskolánkban*, Közlöny, 1884. január 15., 25–26.

²⁹ Révész Kálmán, *A reformáció hatása hazánkra*, Közlöny, 1884. január 15., 19–22. – Arra, hogy az emlékező beszéd ne csak a 16. századi felekezeti küzdelmekről szóljon, hanem a 19. századi katolikus vesztélyről is, a németországi helyzet is adhatott példát a magyarországiaknak. Lásd erről például a kortárs tudósítást: KISS Bertalan, *Hogy ünnepelték meg Luther születésének négyszázados évfordulóját Németországon?*, Debreczeni Protestáns Lap, 1883. december 25., 377–379.

³⁰ BALOGH Ferenc, *Beszéd Luther és Zwingli születése négyszázados ünnepélyén (1. rész)*, Debreczeni Protestáns Lap, 1883. december 15., 365–367 (valamint folytatások a következő számokban).

³¹ „EGY JELENVOLT”, *A Luther-Zwingli, i. m.*, 25–26.

Az előző év decemberi, összevont Luther–Zwingli-émlékezés után 1884. február 24-én is rendezett a HÖT egy újabb kettős ünnepélyt, ez alkalommal főképpen az utóbbi reformátor évfordulójára koncentrálni. Az Oratórium teremben tartott alkamon D. Kovács János, negyedéves teológus, a társulat főjegyzője hirdette az ígét, valamint a kántus alkalmi darabjai hangzottak el.³² A Közlöny ünnepségről szóló beszámolójával azonos lapszámban olvasható Futó Zoltán írása Zwingliről, amelyben úgy jelzi a protestáns naptár és emlékezési mechanizmus sajátosságait, hogy ezeket a katolikus ünneplési, szenttiszeleti gyakorlattal állítja szembe.³³

Nemcsak a Kálvin-, Luther-, Zwingli- és Melius-ünnepségeken került elő a 17. század végi magyarországi protestánsüldözés emlékezete, hanem – ahogyan a bevezető fejezetben említettük – önállóan is markáns és kontinuos hagyománnyá vált. Előbb rejtett formában már a szabadságharcot követően, majd nyíltabban a kiegyezéstől kezdve. Az 1860-as évektől a reformátusságon belül főképpen a sárospataki, majd a debreceni kollégiumokban kapott egyre nagyobb hangsúlyt a 16–17. századi reformációtörténet, ezen belül különösen az ún. gyászévtized (1671–1681) és a gályarabok emlékezete, kutatása és értelmezése. Nem egyszerűen archiváló egyháztörténeti szempontból, sokkal inkább allegorizáló módon, a kora újkori „protestáns” eseményeket „magyar nemzeti” jellegűként azonosítva. Balogh Ferenc, Rácz Károly és néhány további lelkész, egyháztörténész írásaiban az 1870-es évek elejétől kezdve még nagyobb mértékben került előtérbe a gályarabok emlékezete, s egyre inkább az emlékmű-állítási igény is.

Debrecenben az első emlékülést a gályarabok kiszabadításának 200. évfordulóján, 1876. február 11-én rendezték, a HÖT irányításával. Tudható, hogy Balogh Ferenc már az előző években elkezdte előkészíteni ezt az alkalmat, bár az Emlékkert oszlopa csak két évtizeddel később, 1895 szeptemberében valósult meg.³⁴ A megemlékezések során gyakran az 1848–49-es szabadságharcot is a reformáció, illetve a protestánsüldözés és gályarabság kontinuumaként beszélték el. Egyfelől a Kálvin-recepció nemzetközi trendjéhez is kapcsolódva szóltak arról, hogy „Kálvin az újkori szabadság egyik alapítója”, s ez a szabadság „csak a reformáció következtében jöhetett létre”.³⁵ Másfelől a fennálló (emlékezet)politikai helyzetet olyan, egyszerre nemzeti és felekezeti kihívásként értelmezték, amely az 1849 őszi kezdődő elnyomás során (s különös erővel az 1859–60-as ún. pátensharc idején) vált identifikációs és politikai problémává, illetve teológiai és (bel)missziós kérdéssé a protestantizmus számára.³⁶

³² *Oratóriumunkban*, Közlöny, 1884. február–március, 42.

³³ Futó Zoltán, *Zwingli Ulrik* (Frólich után), Közlöny, 1884. február–március, 38–42, itt 38.

³⁴ FAZAKAS, *A gályarabok emlékezete*, i. m.

³⁵ Merle d'Aubigné francia lelkésztől, a 19. századi Kálvin-redivivust szorgalmazók doyenjétől fordítja, idézi BALOGH Ferenc, *A Kálvin háromszázados emlékére*, i. m. = *Emlékbeszéd Kálvin felett*, i. m., 94.

³⁶ Lásd erről MÁRKUS Mihály, *Teológiai irányzatok = Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből, 1867–1978*, i. m., 153–189; BUCSAY Mihály, *Az egyház belső élete = uo.*, 193–242; CSOHÁNY János, *Révész Imre a polgárosodásért az önkényuralom idején = Forradalom után, kiegyezés előtt*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1988, 391–403; KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában = KÓSA, Művelődés*, i. m., 141–154; Uő, *A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején = uo.*, 289–303; Uő, *„Egyházi értekezletek”: Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után = uo.*, 304–317. – A millenniumi ünnepségek protestáns megítéléséről szóló, Juliane Brandt

A nemzeti szabadságharc és a protestáns küzdelmek emlékezeti hagyományának összefonódása abban is megnyilvánult, hogy 1883-ban nemcsak a fentebb említett Luther- és Zwingli-évfordulókhoz kötődően tartottak ünnepségeket, hanem éppen október 31-én állították fel a budapesti (Izsó Miklós által elkezdett, Huszár Adolf által befejezett) Petőfi-szobor Kollégiumnak adományozott egészalakos gipszmintáját az újonnan elkészült díslépcsőházban.³⁷ Az avatási ünnepségen az egész ügyért sokat tévő Balogh Ferenc professzor beszéde hangzott el. A kántus énekelt, valamint a kollégiumi önképzőkörök koszorúkat helyeztek el. Balogh – talán nem is teljesen tudatosan – kiterjesztette a Kollégium előtti emlékezési helyszín, az Emlékkert tér tapasztalatát a díslépcsőházra. Az egyszerre valós referenciával rendelkező, egyszerre metaforikus *locus amoenus* toposzt alkalmazva³⁸ azt mondta, hogy „[a] hazafiság és vallásosság egyik kertjében, e három százados kollégiumban méltán áll az ő szobra s méltán tehet sírjára theologiai ifjúságunk koszorút”. Viszont a beszédben nem tett említést október 31-éről és a felekezeti vallásszabadságról, kizárólag a nemzeti szabadságról. Petőfi protestantizmusáról szintén nem szólt, hanem költészetének általános keresztény teológiai vonatkozásait és bibliai mintáit mutatta be.³⁹

Azt, hogy korántsem volt egyértelmű e megemlékezési mechanizmusok elterjesztése a debreceni teológusok körében, jól mutatja a HÖT 1886. decemberi, szokásos vitaülésének témája. Előzetesen azt a kérdést fogalmazták meg, hogy „Protestáns szempontból megengedhető-e, hogy a nemzet mátyrjai és elhunyt nagyjai emlékére ünnepélyes istentiszteletek tartassanak templomainkban?” A vitagyűlés résztvevőinek válasza – bár az alkalmak létjogosultsága *mellett* érvelő teológus argumentációját megfelelőnek tartották – több mint 90%-ban *elutasította* az efféle alkalmi istentiszteleteket.⁴⁰

által vizsgált forrásanyag (mely az elhangzott és megjelent református egyházi beszédeket, illetve az eseményről szóló tudósításokat jelenti) arról tanúskodik, hogy a reformátusok 1896 táján erősen azonosították a „magyar” és a „protestáns” jelleget. Egyebek mellett abban az összefüggésben, amely szerint a reformáció felvétele a „nemzeti identitás sikeres megőrzését és a nemzet fennmaradását biztosította”, illetve amely szerint a katolikusok esetében hiányzik vagy csupán szóbeli a hazafiság. Lásd BRANDT, *A protestánsok és a millennium*, i. m., az idézetek 171, 180.

³⁷ *A Petőfi szobor*, Közlöny, 1883. november 1., 8. – Tévesen írja Korompainé, hogy március 15-re állították volna fel. KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCS Mária, *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban = Emlékek és források... Debrecen, 1848/49*, szerk. KOROMPAI Balázs et al., Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2001, 325.

³⁸ A kérdés elemzése a 19. századi nemzeti identitás, a haza mint megszentelt táj, megszentelt tér, a saját nemzeti világ, a szakralizált nemzeti kozmosz megalkotása összefüggésében: KISS Gy. Csaba, *A haza mint kert: Néhány adalék a modern nemzet közép-európai jelképvilágához* = K. Gy. Cs., *A haza mint kert*, Bp., Nap, 2005, 153–165.

³⁹ *A Petőfi szoborminta leleplezése*, Debreczeni Ellenőr, 1883. október 31., [2–3.] A részletes tudósítás keretében olvasható *Balogh Ferenc tanár beszéde* is teljességében. – A Debreczeni Protestáns Lap csak az emlékbeszéd utolsó részét közli, *Petőfi vallásos világnézete* címen, 1883. november 5., 325–326.

⁴⁰ *A hittanszaki önképző-társulat pályakérdései*, Közlöny, 1886. december 1., 18; *A hittanszaki önképző társulattól*, Közlöny, 1887. január 1., 26. – A HÖT vitagyakorlatáról ír, de a fenti témát nem említi: KOVÁCS, *A teológiai oktatás és nevelés*, i. m., 95–96. – A nemzeti tartalommal telített „szent” fogalom 19. századi református értelmezéséről: BRANDT, *A protestánsok és a millennium*, i. m.

Reformációs emlékünnepek a katolikus–protestáns ellentétek erősödése idején (1889–1894)

A Debreczeni Protestáns Lap arról tudósított, hogy „a theologiai ifjúság, illetőleg ennek körében a hittanszaki önképző Társulat, Luther híres 95 tetele kifüggesztésének emlékére” 1889. október 31-én este, a Kollégium dísztermében először tartott reformációs ünnepélyt, melyen a diákokon és tanáraikon kívül lelkészek, illetve más városi vendégek is részt vettek. Az alkalmat Szabolcska Mihály főiskolai szénior, a HÖT elnöke nyitotta meg, később saját, *A reformáció ünnepén* című versét szavalta el. Báthori Gábor esküdtfelügyelő, a társulat alelnöke tartott emlékbeszédet, Bartók Jenő negyedéves teológus felolvasta a 95 tétel fontosabbjait, valamint Kazay Gyula esküdtfelügyelő tanulmánya hangzott el Sztárai Mihályról. Noha minden programpontra a protestáns reformációval foglalkozott, a tudósítás mégis kissé óvatosan fogalmazott: „mondhatjuk úgy, hogy reformációi emlékünnepe volt ez”.⁴¹ Pedig az esemény újdonságára maguk a rendezvény szervezői is utaltak. A HÖT a Közlönyében a következőképpen harangozta be: „A reformáció emlékünnepe, melyet theologiai ifjúságunk *ez idén szentel meg először*”.⁴² A beszámoló szerint az alkalom alapító jellegére szintén utalt az ünnep zárásaképpen felszólaló Csiky Lajos professzor, jelezve, hogy amennyiben a HÖT „*ezzel inaugurálta a reformációi emlékünnepeket tartását*”, maradjon is meg ezentúl évről-évre emellett; mutassa meg a múlt nagy emlékei iránti érdeklődését, s ezzel is emelkedjék hivatásának magaslata felé”.⁴³ Az emlékezés a reformáció ünnepségét követően is folytatódott, november 10-én, vasárnap délelőtt, a Kollégium Oratórium termében Nagy Gyula esküdtfelügyelőnek az alkalomra szabott, a reformátorokról szóló prédikációjával.⁴⁴

A következő évben, 1890. november 2-án, vasárnap délután a HÖT hasonló módon rendezte meg a reformációi emlékünnepeket, ezúttal is a Díszteremben.⁴⁵ Erdős József, a társulat felügyelő tanára *A protestantizmus lényege és feladata* című megnyitójában a jelen kihívásairól is szólt. Két felolvasás a reformáció történetéről, továbbá szavalt és kórusének hangzott el. A Debreczeni Protestáns Lap alapos, lelkesült beszámolója a református egyház jövőbeli prosperálásának jelét látta a teológusok által megszervezett emlékező, felekezeti identitáserősítő eseményben.⁴⁶ A HÖT lapja, a Közlöny két további szempontból is megfontolandó tudósítást közölt. Egyrészt azt írták, hogy mivel „ez első e nemű nagyobb szabású ünnepély volt – szép számmal” jelentek meg a városi közönségből, illetve az egyházi és világi előljárók közül. Noha – mint láttuk – az előző évben már rendeztek emlékünnepeket, minden bizonnyal abban láthatták az 1890. évi alkalom léptékváltását,

hogy immár nemcsak a teológusok önképző társulata ünnepelt, hanem annál tágabb kör. Valamint hangsúlyozták, hogy azért is lesz fontos a következő években a résztvevők számának gyarapodása, mert

„az ilyen ünnepély – kezet fogván benne iskola és élet –, a legnagyobb hatással lehet és van is a vallásos kedély művelésére s így a vallásosság ápolására, amire nekünk, protestánsoknak a mai időkben – amelyekben *a vatikán maga is villámokat szór*, s előkelő férfiak ajkairól hangzik a kicsinyítő szó, hogy a protestantizmus következtelenségben való vergődés – nagyon, de nagyon szükségünk vagyunk!”⁴⁷

Ez utóbbi, a katolikus fenyegetésre utaló megjegyzést (és magának a reformáció emlékünnepeinek megszervezését is) a 19. század végén ország- és Európa-szerte felerősödő egyházpolitikai ellentétek kontextusában érdemes elhelyezni. Számos, a fentihez hasonló értelmezés tűnt fel a korabeli református közvéleményben. Ezek szerint a politikailag és kulturálisan növekvő jelentőségű, ám dogmatikus, konzervatív katolicizmus, az ún. *ultramontanizmus* a protestánsokhoz képest sokkal nagyobb hatású munkát tudott végezni ekkoriban: a klérus segítségével társadalmi egyesületeket alapítottak és komoly sajtótámogatást építettek ki. Ennek következtében a Rómához lojális, ezért a reformátusok által hazafiatlannak bélyegzett katolicizmushoz képest – mint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik publicistája önkritikusan írja – a protestánsok „a nemzeti kultúra vezetőiből harmad-negyed rangú kultúrtényezővé” degradálódtak. A magyarországi protestánsok e tendenciát mindenképpen meg akarták állítani.⁴⁸ E felekezeti – német mintára – *kultúrharcnak* nevezett folyamatban látták fontos eszköznek a protestánsok a reformáció történetének aktualizáló interpretációját, illetve kezdték rendszeresíteni a kommemorációs gyakorlatokat.⁴⁹

A HÖT ünneplésének rendje 1891-ben is hasonló volt, mint a megelőző évben. Október 31-én délután Erdős József professzor, a HÖT felügyelő tanára tartott előadást *A reformáció vívmányai* címmel a Kollégium Dísztermében, a tudósítások szerint ez évben is igen jelentős számú közönség előtt. A protestantizmus elterjedését azért is vélte fontosnak, mert szerinte nagy hatása volt a polgáriasságra és az államok életére. A protestáns és katolikus társadalmakat összehasonlítva (a korszak református szerzői által gyakran használt komparációt alkalmazva) úgy fogalmazott, hogy előbbiekben a műveltség, a vagyonság, a polgári és politikai szabadság nagyobb fokra jutott, virágzóbbak lettek a tudományos

⁴¹ *Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1889. november 2., 404–405.

⁴² *Hittanszaki egyleti élet és A reformáció emlékünnepe*, Közlöny, 1889. november, 11–12. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

⁴³ *Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1889. november 2., 404–405. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

⁴⁴ D., *Nov. 10. (Oratóriumi szemle)*, Közlöny, 1890. január, 27–28.

⁴⁵ Viszont az alkalomra szabott vasárnap délelőtti oratóriumi istentiszteletnek – ellentétben az 1889. évvel – nem találtak nyomát 1890-ből.

⁴⁶ *Debreczeni főiskola*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 1., 406; *Reformációi ünnepély a debreczeni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 8., 415; ERDŐS József, *A protestantizmus lényege és feladata*, Debreczeni Protestáns Lap, 1890. november 8., 417–419; [ifj.] BALOGH Ferenc, *Főjegyzői jelentés a Hittanszaki Önképző Társulat 1890–91. évi működéséről*, Közlöny, 1891. június, 7.

⁴⁷ *Ifjúsági egyletek*, Közlöny, 1890. november, 11–12. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

⁴⁸ B. J., *Tünemények egyházi állapotaink felett*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1890. március 30., 387. Idézi és összefoglalja: KLESTENITZ Tibor, *A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918*, Egyháztörténeti Szemle, 2018/4, 68–69.

⁴⁹ RADA János, *Egyházkritikai röpd- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmétörténeti háttér)*, Egyháztörténeti Szemle, 2016/1, 3–23, főképp 10–15; Uő, *A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban*, Történelmi Szemle, 2017/1, 129–143. – Balogh Ferenc 1878-ban úgy interpretálta, hogy az előző év őszén, éppen a reformáció emléknapiján kezdte meg „a magyar ultramontán hetilap, a »Religio« Kálvin és a kálvinizmus ellen a szörnyű támadást”. BALOGH Ferenc, *Előszó a fordítótól*, i. m., = *Emlékbeszéd Kálvin felett*, i. m., 32–34.

és a közintézmények, nagyobb a közbátorság, magasabb rendű a közerkölcs.⁵⁰ Ez évből újra biztos adatunk van arra nézve, hogy az ünnepnaphoz közeli vasárnap délelőtt (ezúttal október 25-én) az oratóriumi istentiszteleten az alkalomra szabott prédikáció hangzott el, Dézsi Lajos esküdtfelügyelő beszélt.⁵¹

1892-ben szintén tartottak vasárnap délelőtti istentiszteletet az Oratóriumban az október 31-i emlékünnepelet megelőző vasárnapon. Ezúttal László Gyula esküdtfelügyelő prédikált, hangsúlyozva, hogy miképpen a reformátorok „[s]zilárdan állottak a pápaság minden elsöprésre irányított viharaival szemben”, úgy ma „[e]z a mi tisztünk is, ez nemes hivatásunk”.⁵² A HÖT október 31-i, délutáni reformációs ünneplése ez évben új elemmel is bővült. Ugyanis a dísztermi alkalmat követően (ahol Erdős József tartott emlékező beszédet, a tudósítások szerint nagyszámú, jelentős részben városi női közönség előtt), az emlékező teológusok és professzoraik immár *kiléptek a kollégiumi keretek közül*, ugyanis díszvacsorát rendeztek.⁵³ Ez az új programelem a későbbi években rögzült.

A debreceni református sajtóban ekkoriban megjelent cikkekben, valamint az önálló röpiratokban – az országos lapokhoz hasonlóan – az 1890-es évek elejétől egyre gyakrabban tagalták az ultramontán katolicizmus nemzetközi és hazai előretörését, s bekapcsolódtak az ennek ellenállni igyekvő országos és a megyei-városi liberális mozgalmakba.⁵⁴ Többször írtak arról is, hogy a *debreceni katolikusok egyre látványosabban jelennek meg a városi térben*. A katolikus terjeszkedés több regiszterben volt érzékelhető. Szembetűnő volt például „a rendkívüli nagy fénytel megartott különféle körmenetek[et]” tekintve,⁵⁵ továbbá az oktatási intézményrendszer és infrastruktúrája kiépülésében (1893-ra városi beruházásként felépítették a katolikus elemi fiúiskolát is a Varga utca 4. szám alatt⁵⁶), valamint a protestánsok erős hangsúllyal foglalkoztak azzal is, hogy a katolikusok 1893 februárjában miképpen ünnepelték meg XIII. Leó pápa ötvenéves püspöki jubileumát Debrecenben (ahogyan a világban másutt is). Ez utóbbi ünneplésről bíráló hangon írt a Debreczeni Protestáns Lap tudósítása, külön kiemelve a kívülről is feltűnő elemeket.

⁵⁰ ERDŐS József, *A reformáció vívmányai*, Közlöny, 1891. november, 13–18; lásd még *Reformációi ünnepély a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1891. november 7., 417–418. A protestantizmus mint a modernitás, illetve a katolicizmus mint a fejletlenség vallásának Európa-szerte jellemző interpretációs hagyományáról lásd RADA, *A kultúrharc retorikája, i. m.*, 136.

⁵¹ B. Sz. J., 1891. okt. 25. (*Oratóriumi szemle*), Közlöny, 1891. december, 26–27.

⁵² *Az oratóriumban*, Közlöny, 1892. december, 20; Szűcs Béla, *Oratóriumi szemle*, Közlöny, 1893. február, 34–35.

⁵³ ERDŐS József, *Az Irás meg nem hamisíthatatik!*, Közlöny, 1892. november, 1–9, *A reformatio évfordulati napján*, uo., 11–12; *Reformációi ünnepély a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1892. november 5., 363.

⁵⁴ Az országos lapokban megjelent cikkek közül lásd például *Örök vigyázatok!*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1892. április 7., 245–246. A debreceni sajtóból például BACZONI Lajos, *Teendők az ultramontán igazságokkal szemben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. február 25., 97–101; *Az ultramontánizmus*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. február 3., 66. stb. – A katolicizmust bíráló (protestáns, de időnként katolikus szerzőjű) röpiratok elemzése: RADA, *Egyházkritikái, i. m.*, Uő, *A kultúrharc retorikája, i. m.*

⁵⁵ Husz Lajos, *Wolafka Nándor dr. élete = Dr. Wolafka Nándor emlékezekete, 1852–1906*, Debrecen, Debreceni újság nyomdája, 1906, 10.

⁵⁶ Lásd GÉCZY M. Erzsébet et al., *Kronológia = Katolikusok Debrecenben 1715–2015*, szerk. TAKÁCS József, Debrecen, Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2015, 55, valamint GÉCZY M. Erzsébet et al., *Archontológia = uo.*, 336.

Eszerint a Szent Anna templomon „hosszú zászlók lengedeztek, egyik a nemzet, másik a pápa színével. A templom homlokzatán óriás betűkkel voltak felírva e szavak: »Tartsd meg Isten a mi szent Atyánkat, XIII. Leót, az ötvenéves püspököt.«”⁵⁷

1893. október 31-én délután, a korábbi évhez hasonlóan, jelentős közönség előtt, Erdős József professzor, illetve Lencz Géza teológushallgató beszédével zajlott le a HÖT emlékünnepele a Díszteremben, majd ez évben is „társas estélyre”, közös vacsorára mentek a teológusok.⁵⁸ (Vasárnap délelőtti oratóriumi istentiszteletnek 1893-ból nincs nyoma a tudósításokban.) A már évek óta formálódó ünneplési rend ellenére sem volt viszont egyöntetű a vélemény október 31. megünnepléséről, még a Balogh Ferenc szűkebb köréhez tartozók részéről sem. Az egykori debreceni teológus, Rácz Károly szapáryfalvi lelkész, a Szabad Egyház című folyóirat szerkesztője, a gályarabok emlékezetének talán leglelkesebb őrizője a következőt fogalmazta meg 1893. november 10-i, éppen Balognak címzett levelében: „A reformáció emléknepjé alattomban a mi egyházunkba is be akarják csempészni mint innepet, ez ellen is írni kellene.”⁵⁹

1894-ben a debreceni reformációi ünnepség szorosan összekapcsolódott a Tiszántúli Református Egyházkerület első alkalommal megszervezett ún. *egyházi értekezletével*, melyet éppen október 31-re hívtak össze. E sajátos intézmény egyházsociológiai, belmissziótörténeti szempontú vizsgálatát végző Kósa László összefoglalója szerint „felekezeti identitást erősítő céllal” választották ezt az időpontot, egyébként nemcsak Debrecenben, hanem a dunamellékiek (egy nappal korábban) Budapesten is.⁶⁰ Az október 31-i nagyszabású debreceni rendezvények miatt a HÖT a maga szokásos rendezvényét csak az előző nap délutánján tudta megtartani a Kollégium dísztermében (vasárnap délelőtti oratóriumi istentiszteletnek nincs nyoma a tudósításokban). Minden bizonnyal a másnapi esemény is hozzájárult ahhoz, hogy különösen nagyszámú közönség látogatott el az alkalomra, amelyen Csiky Lajos dékán, a HÖT felügyelő tanára tartotta a megnyitót, Lencz Géza esküdtfelügyelő adott elő a debreceni reformáció korai történetéről, valamint szavalt hangzott el. Az emlékező alkalom felekezetiidentitás-formáló szerepét emelte ki az egyik tudósítás is: „A szép nap emléke hason termékenyítőleg a protestáns szabad szellem és tudatosság ápolására.”⁶¹

⁵⁷ *XIII. Leó római pápa ötvenéves püspöki jubileuma*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. február 25., 107–108.

⁵⁸ ERDŐS József, *A keresztyén egyház élete a reformációtól a 17. század közepéig*, Közlöny, 1893. október, 1–12; LENCZ Géza, *A reformáció kezdete Debreczenben [1–2. rész]*, uo., 13–15. és Közlöny, 1893. november, 18–22; *Okt. 31-én*, Közlöny, 1893. november, 24; *Reformációs emlékünnepele*, Debreczeni Protestáns Lap, 1893. november 4., 577.

⁵⁹ Rácz Károly Balogh Ferencnek, Szapáryfalva, 1893. november 10., Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, R 1516/156.52, 74. sz. levél.

⁶⁰ KÓSA László, „Egyházi értekezletek”: *Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházi törvények meghozatala után = Kósa, Művelődés, i. m.*, 305. Kósa szövegében itt, elírásnéppen, szerepel az első egyházi értekezletek dátumaként. A lábjegyzetekben (305–306), illetve néhány lappal később a főszövegben (308), immár helyesen, 1894. olvasható.

⁶¹ *A reformáció emlékünnepele*, Debreczeni Protestáns Lap, 1894. november 3., 559–560. Lásd még *Reformatio emlékünnepele*, Közlöny, 1894. október, 12.

1894 januárjában még úgy tervezték, hogy az első tiszántúli közös egyházkerületi egyházi értekezletet⁶² márciusra hívják össze (Szatmárra).⁶³ Egyrészt azért halasztották el, mert az ugyancsak januárban megtartott budapesti katolikus nagygyűlés⁶⁴ egyházpolitikai feszültségeket keltett, s nem akartak azzal egy időben látványosan ellentétes tartalmú ülést szervezni. Másrészt pedig ki akarták várni, hogy mi lesz az országgyűlés új egyházpolitikai törvényjavaslatának sorsa. Így került végül őszre, éppen a reformáció emléknapijára ez az alkalom.⁶⁵ Ennek az lett a következménye, hogy a tiszántúli egyházi értekezletnek még inkább a protestáns identitást erősítő, a katolicizmussal, főképpen az ultramontanizmussal szemben álló szerepe lett hangsúlyos.⁶⁶ Kósa László is úgy látja, hogy ez utóbbi lehetett az egyházi értekezleteket létrehívó, legfontosabb szándék. Hiszen ugyan az értekezletek „témáinak jelentős hányada részint független a szóban forgó [1894–1895-ös egyházügyi] törvényektől, részint korábbi keletkezésű probléma, szerintünk mégis a katolikusok korabeli új önszerveződésével párhuzamba állítható intézményről van szó.”⁶⁷ A tiszántúli egyházkerület egyházi értekezletét megnyitó elnöki beszéd erősen aktualizált: a katolicizmus sötétségével négy és fél évszázada küzdő, mindenkor „a jog, a szabadság, a testvériség és felvilágosodás zászlója” alatt álló protestáns mártírok, gályarabok szenvedéseit emelte ki.⁶⁸

A tiszántúli egyházkerület első egyházi értekezlete kapcsán legtöbben a résztvevők létszámával foglalkoztak: mind az előzetes várakozások,⁶⁹ mind az alkalmon elhangzott beszédek, mind pedig az utólagos beszámolók érintették ezt a kérdést. Ugyanis az október 31-i esemény demonstratívként értelmezhető kiállítását, a kortárs egyházpolitikai kontextusra utaló jellegét a vendégsereg hatalmas tömege is lehetővé tette. Az előző este megtartott társasvacsorán, „ismerkedési estélyen” szintén a vártnál nagyobb számban, 70-80-an jelentek meg a Bika étteremben. Vacsora közben számos köszöntő beszéd hangzott el, nemcsak személyes vonatkozású, hanem az egyházi értekezlet jelentőségét felvázoló, illetve egyháztörténeti kitekintésű is. Az egyházi értekezlet október 31-i istentiszteletén,

melyen Dicsőfi József debreceni lelkipásztor prédikált, zsúfolásig megtelt a Nagytemplom, egyháziakkal és világiakkal.⁷⁰

Térbeliesülő emlékezet a gályaraboszlop felállítását követően (1895–1898)

A következő évben, 1895. szeptember 21-én – a Tiszántúli Református Egyházkerület őszi közgyűlésének megnyitását követően, ugyanakkor, amikor ifjú lelkészeket avattak fel ünnepélyesen – az Emlékkertben leleplezték a gályarabok emlékoszlopát.⁷¹ Ez volt a harmadik emlékmű a megelőzően felállított monumentumok után. Ugyanis a park közepén (a mai Bocskai-szobor helyén) 1867 óta állt a levert szabadságharcot allegorikusan megjelenítő oroszlánszobor (1899-ig, amikor a Honvédtemetőbe került).⁷² Az Emlékkert nyugati szélén pedig 1873 óta a debreceni református mecénás házaspár, Szombathi István főbíró és felesége, Veresmarti Zsuzsanna emlékműve állt (1936-ig, az általuk alapítványal támogatott Verestemplom mellé történt áthelyezéséig).⁷³ Ez utóbbi monumentum, tudunkkal, sohasem kapott jelentősebb ünnepi figyelmet. A fenti három emlékművön túl számítandó Csokonai 1871-ben leleplezett szobra, ugyanis az az elkülönült térbeli egységet képező, ún. „keleti” vagy „kis” Emlékkertben állt, az észak felé vezető Nagy Péterfia utca túloldalán.

A gályarab-emlékmű felállítását egy magánszemély, az egyházat rendszeresen és jelentősen támogató özvegy Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina szorgalmazta, illetve finanszírozta.⁷⁴ Viszont a 17. századi protestáns gályarabok iránti figyelem növekedése, az emlékmű gondolati előzménye, a felállításához vezető lépéssor már az 1870-es évektől

⁷⁰ Tudósítás az október 31-én tartott egyházkerületi egyházi értekezlet lefolyásáról, Debreceni Protestáns Lap, 1894. november 3., 553–557.

⁷¹ Az emlékmű leleplezését Kiss Áron intézkedése következtében igazították „egy önmagában is nagy tömeget mozgató eseményhez, az egyházkerületi közgyűléshez, illetve az ehhez kapcsolódó lelkészszenteléshez”. BARÁTH Béla Levente, *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúli millennium kori püspöke: Egy 19. századi református egyházkerület vezető életútjának ismertetése*, Bp., Helikon, 2012, 122.

⁷² A szobrot az 1860–61-es politikai nyhülés következtében lehetett közadakozásból megterveztetni, majd elkészíttetni Marschalkó János pesti szobrasszal, bár ekkor még egy 1849 augusztusában Debrecen mellett elesett magyar honvéd (a lokális emlékezet szerint egy bizonyos Szarka kapitány) sírjára szánták, amely a várostól keletre található cserei erdőség szélén, a Hosszúpályiba vezető országút mellett található. A neoabszolutizmus újra megerősödő berendezkedése, a Schmerling-provizórium (1861–1865) miatt Marschalkó allegorikus emlékművének felállítása lekerült a napirendről. Az elkészült szobrot hat évig kellett rejtgetni, s csak a kiegyezést követően, 1867. augusztus 2-án, a debreceni csata 18. évfordulóján lehetett leleplezni. Ekkor azonban már nem az eredetileg tervezett csereerdei Szarka-sírra került, hanem kiemelt helyet kapott: ez lett az 1861 óta formálódó Emlékkert első monumentuma. Ám már 1867 tavaszán eldöntötték, hogy később mégis áthelyezik, de nem a csereerdei magános sírra, hanem a csigekerti honvéd tömegsírra. Ez végül majd csak 1899-ben valósult meg. – HAMAR László, *A debreceni Szabadságszobor története: A Szabadságszobornak 1902. augusztus hó 2-dik napján történt leleplezési ünnepélyére*, Debrecen, Városi könyvnyomda, 1902, 3–12; SZ. KÜRTI Katalin, *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977, 27–28; BALOGH István, *Városszépítési törekvések a XX. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40(1982), 15. Vö. legújabbban *A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője: Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára*, szerk. PAPP József, Debrecen, Az MH 5. Bocskai István Lövészdandár Könyvtára, 2019.

⁷³ BALOGH István, *Városszépítési, i. m.*, 20–21.

⁷⁴ Lásd S. SZABÓ József, *Özv. Hegyi Mihályné és a gályarabok emlékoszlopa*, Debreceni Képes Kalendárium, 1902, 29–35.

⁶² Az első közös tiszántúli kerületi egyházi értekezletet már az előző év végén, 1893. november 4-én, a debreceni lelkészértekezlet ülése kezdték előkészíteni. Ekkor határoztak az 1893 decemberétől a következő év márciusáig megtartandó rendszeres „vallásos estélyekről” is, melyeken vallásérkölcsei, egyháztársadalmi vagy egyháztörténeti témájú előadások fognak elhangozni. *Tiszántúli egyházkerületi lelkész-értekezlet*, Debreceni Protestáns Lap, 1893. november 11., 591–592, *Vallásos estélyek*, uo., 592.

⁶³ Szatmáron majd a harmadik tiszántúli egyházkerületi értekezlet valósult meg 1897 szeptemberében.

⁶⁴ Erről lásd részletesen CSIBI Norbert, *Az országos katolikus nagygyűlések társadalomszervező és közművelődési tevékenysége Magyarországon az első világháború előtt*, Pécs, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2015 (PhD-értekezés kézirat), 103–106.

⁶⁵ LUKÁCS Ödön, *Elnöki beszéd*, Debreceni Protestáns Lap, 1894. november 3., 545.

⁶⁶ Az országban másutt, más protestáns mozgalmak keretében is felléptek az ultramontanizmus ellen, lásd erről: *Az ultramontanizmus*, Debreceni Protestáns Lap, 1894. február 3., 66.

⁶⁷ KÓSA, „Egyházi értekezletek”, i. m., 305.

⁶⁸ LUKÁCS, *Elnöki beszéd*, i. m., 545–547.

⁶⁹ Az előzetes várakozások óvatosak voltak, a Debreceni Protestáns Lap is felvetette többek esetleges elmaradásának esélyét az értekezlet beharangozójában. Részint az ekkorra már több településen kialakulni kezdő reformációs emlékünnepek saját gyűlekezeti gyakorlata miatt (lásd az 1881/82-es zsinaton hozott határozatról és annak lassú érvényesüléséről írottakat fent, a második fejezetben), részint pedig a várható rossz időjárás miatt. A cikk szerint ha nem is jönneek el sokan, akkor is döntő fontosságú lesz a megalakulás, melyet a „magyar református egyháztársadalmi közmunkásság terén” tett tevékenység tesz szükségessé. *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület egyházi értekezlete*, Debreceni Protestáns Lap, 1894. október 27., 543–544.

kezdve, valamint az emlékoszlop szövegeinek és ikonográfiájának megtervezése – ahogy fentebb már utaltunk rá – elsősorban Balogh Ferenc debreceni teológiai tanárnak volt köszönhető (rajta kívül Kiss Áron püspöknek, valamint Rácz Károly lelkésznek volt szerepe az előkészítésben).⁷⁵ Az emlékoszlop felavató beszédet is Balogh tartotta, hangsúlyozva a felekezeti és a nemzeti szabadság közötti szoros összefüggést. A Debreczeni Protestáns Lap tudósítása szerint délben megkondultak a harangok, „jelezve, hogy a már készen álló emlékoszlopot átveszi Debreczen város hatósága, s koszorút helyez a kegyelet az ősök drága emlékezetét jelző oszlopra”. Az Emlékkertben összegyülekezett „nagy közönség körében feltűnő és kellemes hatást tett az épen felavatott 61 lelkész atyafi palástosan megjelent serege. Az ev. ref. felsőbb leányiskola növendékei Kalocsa Róza igazgatónő és a teljes tanári személyzet vezetése alatt mindannyian megjelentek az ünnepélyen, [amely] a protestáns öntudatnak és hálának” volt a kifejeződése.⁷⁶ Az 1895. őszi emlékezési alkalmakat vizsgálva arra érdemes felfigyelni, hogy milyen módon üzentek ezzel az egyszerre három eseményt (kerületi közgyűlés, lelkészavatás, emlékmű-leleplezés) egybeszűrítő alkalommal, az 1894/95-ös egyházpolitikai törvények kapcsán kibontakozó társadalmi viták és a növekvő katolikus–protestáns felekezeti feszültségek időszakában: *a városi reformátusság demonstratív megjelenítésére* használták fel azt.⁷⁷

A Debreczeni Protestáns Lapban és a Közlönyben nincs nyoma annak, hogy az 1895. október 31-i, a HÖT által megtartott reformációi emlékünnepélyéhez kapcsolódóan koszorúztak volna az új szobornál. Magát az ünnepséget szokás szerint a Díszteremben rendezték meg, ezúttal újra pontosan 31-én, hiszen a tiszántúli egyházi értekezlet második rendes évi közgyűlését 1895-ben Nagyváradon tartották ugyanekkor, nem Debreczenben, így itt nem volt programütközés.⁷⁸ A tudósítások a teológus ifjúságon túl jelentős számú városi, főképpen női közönségről számolnak be.⁷⁹ Szavaltat és a kántus énekszámait, valamint két teológus dolgozatának felolvasása mellett Erdős József emlékbeszéde hangzott el. A professzor szerint az isteni kegyelemnek köszönhetően létrejött reformáció és protestantizmus evangéliumi tanításai küzdöttek a hanyatlóként, erkölcstelenként jellemzett

katolicizmussal. Este díszvacsorát tartottak a Bikában, vasárnap délelőtti oratóriumi is-tentiszületnek viszont nincs nyoma a tudósításokban.⁸⁰

Annak sincs nyoma, hogy 1896 februárjában a debreceni teológusok a gályarabok megszabadításának 220. évfordulóját az új emlékoszlop megkoszorúzásával ünnepel-ték volna. Viszont éppen februárban történt, hogy Schlauch Lőrinc nagyváradai püspök, bíboros 150 000 forintot adományozott a debreceni katolikus algimnázium főgimnáziummá fejlesztésére, összefüggésben az országos millenniumi készülődéssel és a május-ban megtartandó ünnepségekkel.⁸¹ A Debreczeni Protestáns Lap tudósítása ezt a lépést, metaforikusan, a városi katolikus újabb térhódításaként értelmezte: „Tehát ismét egy hatalmas *térfoglalás* Debreczenben a katholicizmus részéről, és egy nagy okkal több arra, hogy ősi kollégiumunk nagy népességű főgymnasiuma különös gonddal és szakavatott buzgósággal vételessék körül és vezettessék, hogy ekként elsőbbségét minden tekintetben biztosíthassa.”⁸² A gályarab-oszlopnál újabb ünnepséget az emlékmű leleplezésének első évfordulója alkalmából, 1896 szeptemberében tartottak.⁸³

Bármennyire is érzékelhető a 19. század utolsó éveiben a reformátusok és katolikusok közötti ellentétek erősödése, amely versengésnek Debreczenben is voltak térhasználati aspektusai, a városi református egyházvezetés az egymás mellett élés rendjének kialakítására törekedett, s a legalapvetőbb udvariassági gesztusokat igyekezett betartani. Úgy tűnik, ez különösen fontos szempont volt a millennium évében. Például 1896. május 9-én, a református gimnázium Nagytemplomban tartott iskolai ünnepélyén az ünnepi szónok, Géresi Kálmán tanár éppen a katholicizmus és protestantizmus *közös* dolgait hangsúlyozta, még a 16–17. század kapcsán is. Jelezte, hogy a katolikusok legjobbjai a szívük mélyén az erdélyi fejedelmek és a protestánsok hazafias küzdelmeit óhajtották, „sőt a 17-ik század végén és a 18-ik század elején folyt harcokban felekezeti különbség nélkül küzdöttek együtt”. „Vallási gyűlölködésre, rajongásra soha sem volt fajunknak hajlama. A 16. és 17-ik században, midőn az egész világon éles ellentétben állottak egymással a felekezetek, nálunk is megvolt az erős küzdelem, de sötét, vak gyűlöletig, fanatismusig nem fajult soha.”⁸⁴

A felekezeti közeledési kísérlet másik református példajaként említhetjük azt az alkalmat, amikor Schlauch Lőrinc váradai püspök Debreczenbe látogatott 1896. szeptember végén.

⁷⁵ FAZAKAS, *A gályarabok emlékezete, i. m.*

⁷⁶ Tudósítás az alkalomról: CSIKY Lajos, *A magyar hitvalló lelkészek emlékoszlopa*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. szeptember 28., 475–478 (ebben közölve Balogh Ferenc avatóbeszéde is). Lásd még *A mártírok és utó-daik: Ünnepe a gályarabok emlékoszlopánál és Balogh Ferenc beszéde*, Debreczeni Ellenőr, 1895. szeptember 21., 2–4. – Az Ellenőr tudósítója a következőképpen vezeti be *Az ünnep lefolyása* című cikkét: „Az a negyvenegy gályarabságot szenvedett lelkész magyar ember volt, s ezért a díszes szobor előtt meg kell hajolni azoknak is, akik más vallást követnek, más módon imádják istenüket.” *uo.*, 4. (Kiemelés az eredetiben.) – Csiky cikke és Balogh beszéde özv. Hegyi Mihályné anyagi támogatásával október közepén külön füzetben is megjelent: *A magyar hitvalló lelkészek debreczeni emlékoszlopa*, Debreczen, [s. n.], 1895.

⁷⁷ A gályarabok történetének aktualizálását, a protestáns–katolikus viták kiéleződésének kontextusát hasonlóan látja; viszont ezzel együtt arra is felhívja a figyelmet, hogy Kiss Áron miképpen próbálta erősíteni a református–katolikus párbeszédet: BARÁTH, *Hegymegi Kiss Áron, i. m.*, 122–126.

⁷⁸ *Egyházkerületi egyházi értekezletek Nagyváradon*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 9., 554.

⁷⁹ A Debreczeni Protestáns Lap beszámolója tévesen hatodik *alkalomnak* nevezi, holott ez a hetedik emléknap, hiszen 1889 óta valójában ez a hatodik *esztendő* – ahogyan azt pontosan jelzi is gyűjtő hangú, a protestáns öntudatot élesíteni kívánó záróbeszédében Juhász László esküdtfelügyelő, gimnáziumi segédtanár. *Reformációi emlékünnepély a debreceni főiskolában*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 2., 545.

⁸⁰ ERDŐS József, *A reformáció emléknapiján*, Debreczeni Protestáns Lap, 1895. november 2., 537–538, *Reformációi emlékünnepély a debreceni főiskolában*, *uo.*, 545–546; ERDŐS József, *Az evangélium Istennek ereje*, Köz-löny, 1895. október, 2–6; *Reformatioi emlékünnepély*, *uo.*, 12.

⁸¹ GÉCZY, *Kronológia, i. m.*, valamint CSORBA Sándor, *Schlauch Lőrinc = Katolikusok Debreczenben, i. m.*, 56, 514–516.

⁸² *Katolikus főgimnázium Debreczenben*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. február 15., 91. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) Juliane Brandt jelzi, hogy a millenniumi ünnepségekkel az ország református újságjai közül legrész-letesebben – a Sárospataki Lapok mellett – a Debreczeni Protestáns Lap foglalkozik, és e két utóbbiban a leg-erőteljesebb „az eseményhez fűződő katolikus polémia is”. BRANDT, *A protestánsok és a millennium, i. m.*, 171. Azonban Brandt olyan példát is említ, amikor a református prédikátor (jelesül Szász Domokos erdélyi püspök) a felekezetek közötti kibékülésért könyörög. *Uo.*, 184.

⁸³ Kovácsy Kálmán teológus a gályarabokról szól, Jánossi Zoltán segédlelkész pedig alkalmi ódáját szavalta. *A gályarabok szobra körül*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. szeptember 26., 499.

⁸⁴ GÉRESI Kálmán, *Ünnepi beszéde az 1896. május 9-i (nagytemplomi) ezredévi iskolai ünnepen = Gimnáziumi Értetítő, 1895–1896*, szerk. Dóczy Imre, Debreczen, Városi könyvnyomda, 1896, 40, 44.

Őt, a katolikus püspökök közül, nem az ultramontán irányhoz, hanem a liberálisabb szárnyhoz tartozónak ismerték,⁸⁵ és a városba érkeztek a helybéli református lelkési kar és a teológiai tanárok képviselői szívélyes, tisztelgő látogatást tettek nála. E gesztust viszont megtámadta a budapesti Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 42. számának egyik vezércikke, Tóth Lajos ügyvéd, egyháztanácsos írása. Erre adott választ Bacsoni Lajos, a Debreczeni Protestáns Lap felelős szerkesztője és laptulajdonosa október 24-én, aki egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a felekezeti és elvi küzdelmeket nem szabad „társadalmi térre is átvinni”, másrészt azt, hogy maga Schlauch is gyakorolt korábban hasonlóan udvarias gesztusokat a debreceni lelkészek irányában. Kiemelte, hogy a debreceni reformátusok és katolikusok „békés együttműködésére nézve a református lelkési kar [Schlauchnál] tisztelgő látogatása észrevehetőleg üdvös hatást gyakorolt. A felvilágosodott debreceni református polgárság pedig inkább örül annak, ha lelkészei részéről a felekezeti türelem és szeretet protestáns erényeit látja gyakoroltnak, mintha ezeknek merev elzárkózottsága és elfogultsága miatt szégyenkeznie kellene.”⁸⁶

A Schlauch püspökkel szemben tanúsított barátságos gesztus ellenére inkább az élesebb hangok voltak jellemzőek a debreceni református nyilvánosságban. Főképpen a reformációs emlékünnepeken, de más alkalmakkor is gyakran újrafogalmazták a több évszázada a katolikus–protestáns szembenállás vonatkozásban is használt antitetikus metaforákat. Például Erdős József professzor 1896. október 31-i cikke szerint az isteni kegyelemnek köszönhető a reformáció, ennek segítségével *gyógyulhatott meg* az egyház a *ragályos kórból*, *így gyűlhatott fény a sötétségben*.⁸⁷ A HÖT 1896. október 31-i, délutáni dísztermi reformációs emlékünnepeken, jelentős vendégsereg előtt, Csiky Lajos felügyelő tanár beszélt *Allam és egyház* címmel a római katolicizmus felől érkező kihívásokról.⁸⁸

A HÖT 1897. évi, a kollégium Dísztermében rendezett reformációs emlékünnepeken Erdős József tartotta a megnyitó beszédet. Analógiát alkalmazva mutatta meg az egykori

és a kortárs üldözteseket, a reformáció létrejöttének 380 évvel korábbi okait a saját jelenében is aktuálisnak láttatva. Szerinte akkoriban X. Leó búcsúcédulái okán, manapság pedig „XIII. Leó hagyományos politikája miatt kell csatatűzbe indulni a keresztyénségnek, holott a népeknek, az evangéliom ujjáteremtő erejére és a békés közmunkásság áldására még nagyobb szüksége van jelenleg, mint akár valaha”.⁸⁹ A főiskolai szénior, Soltész Elemér záró beszédében azt fejtegette, hogy a HÖT eddig megtartott emlékünnepeinek kettős célja volt. Egyrészt, hogy időről időre felújítsák a halhatatlanok emlékét, másrészt, hogy a hittanhallgató ifjúságnak legyen alkalma a város közönsége előtt évente egyszer bemutatkozni: „a társadalmi élettől általános felfogás szerint oly igen elzárt teológus ifjúság és a művelt társadalom között ez ünnepély is egyik összekötő kapocs legyen”. A beszámolók szerint ebben az évben is jelentős közönség vett részt az alkalmon, az ifjúságon és tanáraikon, valamint a városi és egyházi vezetőkön túl különösen nagy számban hölgyvendégek. „Úgy látszik, hogy Debrecen közönsége, amelynek ízlése különben az ilyenféle dolgokhoz csak nagy nehezen tud hozzászokni, mindinkább és inkább kezd a vallásos tárgyak iránt érdeklődni. Oh, de ez még mind kevés, több ízben kellene kimutatnia ebbéli érdeklődését.”⁹⁰

A HÖT 1898. október 31-i dísztermi ünnepségén elhangzottak közül, jelen dolgozat fókuszpontja szempontjából, Bogdán Lajos társulati elnök záróbeszédét érdemes kiemelni. Ebben ugyanis a megelőző, közel egy évtizednyi ünneplés történetére visszatekintve a nyilvánosságszerkezeti változás fontosságát, a *térbeli nyitást* hangsúlyozta. Hiszen a HÖT reformációs emlékredezvényein előbb a teológusok, a Kollégium többi diákja és tanára, majd a városi reformátusság tágabb közönsége is megjelent, sőt, a vendéglői díszvacsorákkal már az épület zárt terét is elhagyták. Úgy fogalmazott, hogy a reformátorokra való emlékezés arra „vezérelte és vezeti [...] társulatunkat majdnem egy évtized óta, hogy ezen a napon, *kielépve elszigetelt és szűk köréből, nyilvánosan áldozzon* ama nagy férfiak emlékének a hála adójával”.⁹¹ Meg kell jegyezni, hogy a felekezeti feszültségek ellensúlyozására éppen 1898-ban újabb kezdeményezés indult, Kiss Áron püspöknek komoly szerepe volt a református és római katolikus párbeszéd szorgalmazásában, jelentősebben azonban nem sikerült befolyásolni a továbbra is erősödő debreceni ellentéteket.⁹²

⁸⁵ Vö. KLESTENITZ Tibor, *A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején*, Magyar Tudomány, 2013/5, 548–552, itt 549.

⁸⁶ B[ACSONI] L[ajos], *Az a bibornoki látogatás*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. október 24., 546–547. – Lásd még a két héttel későbbi újabb cikket, amely Schlauch debreceni látogatásának arról a részéről tudósít, amikor rendkívül szívélyesen viselkedett a debreceni református lelkészekkel, tájékozott volt, illetve jelezte, a *türelem* helyett sokkal fontosabb volna a kölcsönös *szeretet*, „hogy ez csatolja össze a felekezeteket, s különösen épen a római katolikus és református felekezetet, mert hiszen mi mindnyájan magyarok vagyunk, s nekünk különben is sok ellenségünk van.” *Schlauch Lőrinc*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. november 7., 582. – Vö. GÉCZY, *Kronológia = Katolikusok Debrecenben, i. m.*, 57. – A felekezetek közötti feszültségek csökkentéséért Wolafka Nándor debreceni prépostplébános is tett lépéseket, lásd HUSZ, *i. m.*, 15. Lásd még róla az alábbi kötet több (részben református) emlékező szövegét: *Dr. Wolafka Nándor, i. m.* Továbbá GÉCZY M. Erzsébet, *Wolafka Nándor = Katolikusok Debrecenben, i. m.*, 565–567.

⁸⁷ E[RDŐS] J[ózsef], *Október 31.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. október 31., 561–563. – Ezekről az antitetikonokról, 16–18. századi vonatkozásban, lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *A tudatlanság homálya és a reformáció világossága: A reformáció emlékezete mint antitetikus beszédmód a kora újkorban = A reformáció emlékezete, i. m.*, 171–196.

⁸⁸ A fent említettek kivül, szokás szerint, reformációtörténeti vonatkozású előadások, szavaltat és énekszámok hangzottak el. Este a Bikában 50 terítékes vacsorán vettek részt a teológus ifjúság képviselői, tanáraik, valamint néhány lelkész. CSIKY Lajos, *Allam és egyház*, Debreczeni Protestáns Lap, 1896. november 7., 571–574, REFRENS, *Reformációs emlékünnepe a debreceni főiskolában*, uo., 574–576; VERES István, *Laszky János*, Közlöny, 1896. október, 2; *Reformációs emlékünnepe*, uo., 8.

⁸⁹ ERDŐS József, *A reformáció emléknapiján*, Közlöny, 1897. október, 2–5, itt 2, valamint ERDŐS József, *A reformáció emléknapiján*, Debreczeni Protestáns Lap, 1897. november 6., 553–556.

⁹⁰ Az alkalmon – a fent említettek kivül – szavaltat, illetve további beszédek hangzottak el. Juhász Sándor teológus, a Közlöny szerkesztője például a 17. század második felének magyarországi üldözéseiről, különösen a gyászévtizedről tartott előadást. Este, a szokásokhoz híven, bankettet tartottak, ezúttal az Angol Királynőben, amelyen a teológus diákokon túl a professzorok, a püspök és néhány lelkész vett részt. JUHÁSZ Sándor, *1650–1676 (1. rész)*, Közlöny, 1897. október, 5–8, *Kalvin neje*, ford. KOPPERMANN Gyula, uo., 8–10, SOLTÉSZ Elemér, *Záró beszéd az 1897. október 31-iki reformációs emlékünnepeken*, uo., 10–11, *Reformációs emlékünnepe*, uo., 12. Lásd még *Október 31-ikét*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. november 20., 51; *Október 31-én*, Debreczeni Protestáns Lap, 1897. november 6., 563.

⁹¹ BOGDÁN Lajos, *Záróbeszéd az 1898. okt. 31-i ünnepségen*, Theologiai Közlöny [ez idő tájt e nevet viselte a korábban Közlöny címmel megjelent lap], 1898. november, 25–26.

⁹² *Pannonhalmi és debreceni tanár köszöntője 1898-ban (Bódiss Jusztin köszöntője, Balogh Ferenc hittanár válasza) = „Szivárványhíd Pannonhalmi és Debrecen között”: Válogatott dokumentumok a római katolikusok és reformátusok párbeszédéről Magyarországon, 1898–1943*, szerk. BARCZA József, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1991, 15–18; BARÁTH, *Hegymegi Kiss Áron, i. m.*, 125–126.

Az allegorikus oroszlánszobor eltávolításának (1899) térformológiai és kommemorációs következményei

1899 elején a Debreczeni Protestáns Lap szerzői továbbra is megfogalmazták aggályait az országos katolikus előretörés lokális megnyilvánulása miatt, a térfoglalás–térvesztés antitetikus kifejezésrendjét használva. Az egyik cikk szerint például Wolafka Nándor prépostplébános, aki akkoriban sokat értelt a katolikus női tanítóképzede városi támogatásának szükségessége mellett,

„[b]ámulatos tevékenységet fejt ki, hogy a *katholicismus* térfoglalását előbbre vigye, templomban, iskolában, társadalomban egyaránt. [...] [m]indenütt ott van, tesz, vesz, agitál, embereket gyűjt, pártokat szervez, szóval a halieütika minden művészetét gyakorolja. – Mi pedig ülünk a suton, nem verjük a dobot, hallgatunk, így hát sok méltatlanság megesis rajtunk. [...] Hogy micsoda sérelem történik még meg ezután rajtunk Debrecenben, szinte elképzelhetetlen. Mi van még itt meg a kálvinista Rómából [...] Nem álmodtunk soha, hogy Debrecen érintetlenül megmarad kálvinistának, de nem hittük, hogy ide jut. [...] Ellenfelünk serény, fáradhatatlan; mi pedig mozdulatlanok vagyunk. Ha újabb-újabb *tért vesztünk*, ha ellenfelünket egész vakmerőségig felbátorítjuk, saját gyámoltalanságunknak és közönyösségünknek köszönjük.”⁹³

1899 fordulópontnak tekinthető az Emlékkert térformológiájának és az ottani kommemorációs gyakorlatok történetében. Az év nyarán ugyanis lebontották a levett szabadságharcra utaló, 32 év óta ott álló allegorikus oroszlánszobrot, és mint fentebb említettük, augusztus 2-án, a debreceni csata 50. évfordulóján a csigekerti Honvédtemetőben állították fel. A városi közgyűlési határozat ugyan kimondta, hogy a szobor átszállítása miatt „a város belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt, s ezáltal egy szabadság-oszlopnak mint 1848-iki emléknek felállítása előtérbe lépett”, viszont – az eredeti, 1901. március 15-i tervhez képest még tovább – egészen 1902. augusztus 2-ig kellett majd várni a haldokló oroszlán helyére tervezett szabadságszobor elkészültére, Tóth András allegorikus emlékművének leleplezésére.⁹⁴ 1899 nyarától kezdve tehát mintegy három esztendőn keresztül az Emlékkertben nem adódott lehetőség *a szabadságharcra való közvetlen megemlékezésre*. Ezt folyamatos hiányként értelmezte a korabeli debreceni emlékeztetőközösség: „Mióta a collegium előtti emlékkertből kivitték a kőoroszlánt, ez egyszerű, de megható szabadságemlékünket a városszéli honvédtemetőbe, hogy ott virrasszon a nyugvó hősök álmai fölött, *azóta a március 15-iki ünnepélyek egy ponttal szegényebbé váltak*.”⁹⁵ Hét évvel később, 1906 decemberében, a Debreceni Főiskolai Lapok

Szoborvándorlás című cikke (arról tudósítva, hogy immár az oroszláns emlékmű helyére került szabadságszobrot is lebontották, s a Bocskaiét állították fel) a haldokló oroszlán 1899 nyári elszállítására emlékezve *politikai okokra* célozott: „Debrecen városa néhány év előtt gondolt egyet s a kollégium előtt levő nagy kőoroszlánt, mert »az ifjúságot nagyon izgatja«, kivitte a honvédek sírjára. No, ott nem izgat senkit, hiszen nem is látja senki.”⁹⁶

A századforduló ama három esztendejéből, amikor az Emlékkertben nem volt a szabadságharcra közvetlenül utaló emlékmű (1899 nyarától 1902. augusztus 2-ig), kitapintható egy olyan – néhány kortárs által megfogalmazott – szándék, amely azt célozta, hogy *bővítésék, terjesszék ki az 1848–49-es megemlékezések belvárosi tereit*. Sőt, olyan igény is felmerült, hogy az ünnepelés fókuszpontját *mozdítsák el* az Emlékkertből, ha már elkerült onnan az oroszlánszobor.

A református sajtóban 1899 augusztusában megjelent egyik véleménycikk szerzője a Nagytemplom elé szerette volna áthelyeztetni az ünnepelés fókuszpontját, azzal a fel-tétellel, ha végre megvalósul az utcafronton szabálytalanul túlnyúló, ún. Stenczinger-ház már régóta tervezett lebontása a Csapó utca Piac utcai torkolatánál. Így nemcsak a város nyér szabályosan kialakult közteret, hanem a kibővülő tér alkalmas lesz arra, hogy „múltjának és jelenének megfelelő emlékművekkel díszíttessék”. A szerző ráadásul ama két kommemorációs hagyomány térbeliesítésének szükségességéről beszélt, amelyek az Emlékkertben szintén egymás mellett voltak jelen, legalábbis 1895 szeptemberétől, a gályaraboszlop felállításától az oroszlánszobor szűk négy évvel későbbi elszállításáig.

„Véleményünk szerint Debrecen város díszteréről két, egymásnak megfelelő, egymást mintegy kiegészítő emléknek nem szabad hiányozni: a szabadság és a reformáció emlékének. E meggyőződésünkben kifolyólag óhajtjuk, hogy két ily monumentális emlék, egyik a politikai, másik az egyházi hatóság vezetése alatt, de végeredményben összhangzóan keresztülvive, ott mielőbb létesüljön, s hirdesse a késő nemzedéknek, hogy Debrecen város lelkes polgársága a *politikai és lelkiismereti szabadságnak minden időben rendíthetetlen híve volt*.”⁹⁷

Tudjuk, e kettős szándéknak a főtéren csak az egyik fele valósult meg a Stenczinger-ház 1911. évi lebontása után. Hiszen azzal, hogy itt 1914-ben csak a Kossuth-szobor (már két évtizede tervezett) felállítása történt meg, elkülönült a főtér nemzeti függetlenségre vonatkozó szemantikája a továbbra is Emlékkertként funkcionáló park felekezeti (illetve, áttételesen, azért egyúttal nemzeti) szabadságra utaló jelentésétől. Vagyis a Nagytemplom (mint amely egyszerre volt a szakrális és egyszerre a nemzeti szabadság – szakralizált – emlékezhelyszíne) Debrecen városi terében éppen e kétféle narratíva térbeli, észak–déli határává vált. Viszont azzal, hogy 1899 nyarától mintegy három esztendeig lecsökkent az Emlékkert szobrainak (valamint a nemzeti szempontú ünnepelés lehetőségeinek) száma, úgy tűnik, a korábbiaknál nagyobb szerepet kapott a gályarabok emlékoszlópa mint protestáns kommemorációs helyszín. Erre abból lehet következtetni, hogy egyrészt 1899

⁹³ -F, *Strucmadár-politika*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. február 4., 79–80. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) – Ezekben a hónapokban számos más, hasonló hangoltságú cikk jelent meg a lapban, azaz olyanok, amelyek nem egyszerűen bírálták a „kiterjedt katolikus propagandá[t], amely az utóbbi időben Debrecenben megindult”, hanem református részről önkritikát is megfogalmaztak. Lásd például *A debreceni Páli Szent Vincze-egyesület*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. október 14., 595–596.

⁹⁴ HAMAR, *A debreczeni Szabadságszobor, i. m.*, 10–22.

⁹⁵ *Uo.*, 11 (a városi közgyűlés 1899. május 31-i határozata); *Debrecennek honvédemléke lesz*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. február 1., 16.

⁹⁶ *Szoborvándorlás*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1906. december 1., 56.

⁹⁷ *Szabad tér a debreceni nagytemplom előtt*, Debreceni Protestáns Lap, 1899. augusztus 12., 478 [téves lapszámolás miatt 578 szerepel itt]. (Kiemelés tőlem: F. G. T.)

szeptemberében újra felelevenítették a gályaraboszlop 1895. őszi *felállítási alkalmának* megünneplését (eddig csupán az első évfordulón, 1896 szeptemberében ünnepeltek). Márészt 1900. október 31-től kezdve a gályaraboszlopot szintén bevonták a reformációs megemlékezések rituális menetébe, hiszen az ünneplés – addig csak a Kollégiumra, illetve az éttermi díszvacsorák színhelyére korlátozódó – térhasználati gyakorlatát immár kiterjesztették az Emlékkertre is. Valamint, ahogyan a következő fejezetben látni fogjuk, a Nagytemplomra is.

Az oroszlánszobor Emlékkertbeli hiányával tehát összefügghetett a gályaraboszlop-állítás negyedik évfordulójának megünneplése 1899. szeptember 23-án. Az viszont egyértelműen kiderül a tudósításokból, hogy maga az esemény megszervezése némiképpen esetleges volt. A Közlöny tudósítása szerint ugyanis néhány lelkes teológus *csupán pár nappal az alkalom előtt* pendítette meg, „hogy azon a napon, melyen egy hitbuzgó kálvinista nő emléket emelt ezelőtt öt [helyesen: négy] évvel az evangélion lelkes bajnokainak: szenteljünk néhány percet e nagy férfiak emlékének”.⁹⁸ Bár nem előzte meg hosszas előkészület, illetve nem lehetett nagyszabású alkalmat rendezni, mégis sokan vettek részt rajta: a kollégiumi ifjúságon és tanári karon kívül a felsőbb leányiskola diákjai és tanárai, debreceni lelkészek, az emlékoszlopot készíttető özv. Hegyi Mihályné, valamint Kiss Áron tiszántúli és Szász Károly dunamelléki püspök, Szóts Farkas, a budapesti teológia igazgatója és további sok vendég. A jeles személyek azért jelenhettek meg, mert éppen előző nap tartották Debrecenben a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat (MPIT) vándorgyűlését, ezért a tagságot is meghívták az ünnepségre. Lehetséges, hogy éppen e gyűlés adta az ötletet a teológusok emlékezésre vonatkozó javaslatátételéhez.⁹⁹ Ünnepi beszéd és alkalmi költemény hangzott el, valamint a felsőbb leányiskola diákjai koszorút helyeztek el. A szervezők elhatározták, hogy ettől kezdve minden évben „megszándékszik ünnepleni a főiskolai ifjúság vagy azt a napot, melyen az emlékoszlopot leleplezték, vagy pedig február 11-ikét, midőn Ruyter holland tengernagy, a nagy emberbarát beavatkozására a gályarabok az evezős hadihajókról szabad hajóra léphettek”.¹⁰⁰

Egy bő hónappal később, 1899. október 31-én a HÖT szokás szerint megtartotta a reformációi emlékünneplését. A teljesen megtelt Díszteremben rendezett délutáni alkalmon a kollégiumi tanárokon és városi lelkészekon kívül Kiss Áron püspök, Dégenfeld József

főispán, Simonffy Imre polgármester és más jeles vendégek is részt vettek. Erdős József megnyitója után Papp Gyula, a HÖT elnöke a gályarab Séllyei Istvánról tartott előadást, szavaltok hangzottak el, a kántus énekelt. Kiss Tamás teológus hallgató záróbeszédében emlékeztetett arra, hogy a társulat immár egy évtizede (1889 óta) ünnepel ezen a napon, „hogy ama nagyok iránt érzett hálóját lerója”. A korábbi években elhangzottakhoz hasonlóan a folyamatos térbeli nyitást hangsúlyozta:

„egy másik cél is lebegett szemeink előtt, ti. az, hogy *meglehetősen elszigetelt körünkből kilépve*, magunkat megismertessük, eszményképeink iránt lelkesedést, rokonszenvet ébresszünk, ültessünk és öntözzünk. Talán mondanom sem kell, mily öröm tölti el a mi szívünket annak látásán, hogy ezen kultúrváros *művelt református közönsége irántunk évről-évre fokozódó érdeklődést tanúsít*, s midőn a nagyok dicső emlékezetének szentelt emez ünnepélyünket jelenlétével megtiszteli, ugyanakkor velünk együtt lángol, együtt lelkesedik!”¹⁰¹

A teológusok önképzőkörének délutáni ünnepségét azonban – először a kollégiumi emlékkalkalmak történetében – kiegészítette a *gimnázium* tanári karának és diákságának ünnepe az Oratórium teremben, ugyanaznap délelőtt. S. Szabó József gimnáziumi tanár prédikált, a tanítóképzői kórus pedig Luther énekét adta elő. A Debreczeni Protestáns Lap tudósítója azt írta, hogy a terem „minden zugát zúsfólásig megtöltötte a gimnáziumi diákság és a tanárkar”,¹⁰² a Közlöny pedig azt fogalmazta meg, hogy a „[jog]akadémiai hallgatók nagy örömmel vennék, ha a jövőben ők is részesülhetnének október 31-én tartandó ünnepélyes istentiszteletben”.¹⁰³ A Közlöny vezércikke viszont panaszkodott is: arról írt, hogy közönyös volt az ünneplés, a halottak napján inkább a halottak kultusza érdekléi egyházunkat.

„Az ifjúság, az arany ifjúság volt legkevésbé képviselve. Eljöttek bár az érdekelt ismerősök, kíváncsiak; de hol maradt a kálvinistaság zöme? Hol voltak a lelkes ünneplők, a szabadságra teremtett reformáltak. A templomban? Október 31-én ez is üres volt. Vagy talán a temetőben? [...] Közönyösek a reformáció ünnepe iránt, de örömmel vesznek részt a halottak kultuszában... [...] És a ti szívetek, lelkésznevendék atyámfiai, nem dobban-e meg ezek láttára? Nem érezitek-e mégse, hogy a mi szentelt ünnepünkből halottak napja lett? [...] Reformáljuk önmagunkat első sorban; legyünk erősebbek a hitben, szeretetben; képezzük magunkat magasztos pályánkra úgy, hogy annak reformátorilag szolgálhassunk. [...] Reformáljuk a mi október 31-iki ünnepünket. Egy együttérző, komoly ifjúságnak ama mozgalmát, hogy e nap általános érvényű, speciális, protestáns ünnepé emeltessék, meghallgatnák az illetékes körök is.”¹⁰⁴

¹⁰¹ *Október 31.*, Közlöny, 1899. november, 46, Kiss Tamás, *Záróbeszéd az 1899. okt 31-iki reformációi emlékünneplésen*, Közlöny, 1899. december, 64–66. (Kiemelés tőlem: F. G. T.) Lásd még *Október 31.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20., 36.

¹⁰² *A reformáció emlékünneplése főiskolánkban*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. november 4., 634.

¹⁰³ *Október 31.*, Közlöny, 1899. november, 46; *A reformáció emlékünneplése főiskolánkban*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. november 4., 634. Lásd még *Október 31.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20., 36.

¹⁰⁴ *Reformáció*, Közlöny, 1899. november, 16–19.

⁹⁸ *Ünnepély a gályarabok oszlopánál*, Közlöny, 1899. november, 29.

⁹⁹ Az is lehetséges, hogy a javaslattevő teológusok ötlete nem volt független Rácz Károly szapárfalvi lelkész, a protestáns gályarabság történetének jeles kutatója fél évvel korábbi levelétől, melyet a Debreczeni Protestáns Lap közölt. Ebben azt indítványozta, hogy mivel 1899. március 5-én lesz 225 éve, hogy 1674-ben a pozsonyi véstörvényesség megkezdte működését, a vasárnapi istentiszteletől elkülönülő megemlékezés lenne szükséges minden református és evangélikus gyülekezetben: „mert a hitvallók és vértanúk debreceni emlékoszlopa azt hirdeti, hogy a kitarató kicsiny seregnek köszönhető, hogy még Isten segedelmével vannak protestánsok hazánkban”. A gályarabok debreceni emlékoszlopánál bizonyosan nem történt megemlékezés márciusban, kérdés, hogy mennyiben járult hozzá e javaslat az őszi debreceni ünneplés elhatározásához, illetve volt-e hatása máshol a református egyházban. Rácz Károly, *Egy indítvány*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. február 25., 131–132. – Rácz tavasszal a saját falujában megemlékezett a gályarabokról, lapja két részletben közölte is előadása szövegét: Rácz Károly, *Emlékezés 1674. márczius 5-re*, Szabad Egyház, 1899. augusztus 1. és 16., 62–63 és szeptember 1. és 16., 71–72.

¹⁰⁰ *Ünnepély a gályarabok oszlopánál*, Közlöny, 1899. november, 29; *Ünnepély a gályarabok emlékoszlopánál*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. szeptember 23., 555.

A fent idézett tudósítók olyan óhajokat fogalmaztak meg, amelyek már a következő évben, 1900-ban teljesültek. Hiszen egyrészt a református egyházban ekkortól kezdve vált kötelezővé a reformáció október 31-i kezdetének évi rendszerességű megünneplése iskolai keretek között, másrészt 1900-tól kezdve immár a teljes kollégiumi diákság a Nagytemplomban ünnepelt. Ezekről a változásokról a következő fejezetben szólunk részletesebben.

A reformációs emlékűnnep újabb helyszínei (1900–1901)

A századforduló országos protestáns közvéleményéhez hasonlóan a debreceniek körében is érzékelhető volt a római katolicizmussal szembeni feszültség további erősödése. A reformátusság szemszögéből az ultramontanizmus előretörésének fordulópontjaként lehetett értelmezni az 1900. augusztus 17–19. között tartott, minden korábbinál nagyobb szabású budapesti Országos Katolikus Nagygyűlést. Ezt ugyanis már az a némiképpen liberálisnak tekinthető Schlauch Lőrinc nagyváradai püspök, bíboros is támogatta, aki a hasonló tömegrendezvényeket korábban fenntartásokkal kezelte,¹⁰⁵ s akivel a debreceni reformátusok a megelőző években valamelyest együtt tudtak működni (lásd fentebb). Mindehhez hozzájárult a debreceni reformátusok frusztrációja amiatt, hogy a századforduló környéki évtizedekben a katolikusok lélekszáma jóval gyorsabban nőtt, mint az övék.¹⁰⁶

Az országos lapokban közölt protestáns reakciókhoz hasonlóak láttak napvilágot a debreceni reformátusság újságjaiban.¹⁰⁷ A cikkek tartalmi vonatkozásai mellett szintén a református mozgósítás egyik debreceni jeleként volt értelmezhető, hogy a Közlönyt az 1900/1901-es tanévtől kezdve immár nemcsak egyszer adták ki havonta (szeptember és január kivételével), hanem kétszer is. Valamint – mint ahogyan azt a Debrecenben tartott teológus diákkongresszus elhatározta – ettől kezdve mind az öt magyarországi (vagyis a debrecenin kívül a budapesti, a sárospataki, a pápai és a kolozsvári) református teológia ifjúságának lapja lett. Nánássy Lajos felelős szerkesztő olvasókhöz intézett előszava szerint „ha figyelembe vesszük még azon körülményt, hogy a romanizmusnak napjainkban léptenyomom észlelhető élet-halál küzdelemre kész hadjárata oly agresszív és vakmerő, hogy az ellene való sikeres védekezés és támadás visszaverése az erők egyesítését fennhangon és sürgősen követeli: akkor mindenkinek be kell látni”, hogy mindezek fontos lépések, az idők jelei, a korszellem követeli meg.¹⁰⁸ Nánássy a következő számban közölt reformációs

megemlékezésében a régóta ismert antithetont használva, a sötétség és világosság küzdelmeként beszélte el a katolicizmus és protestantizmus szembenállását.¹⁰⁹

Özv. Hegyi Mihályné 1900. június 20-án keltezett alapítvány 600 koronát adott a Hittanszaki Önképző Társulatnak a reformáció évfordulójának megünnepléséhez. Eszerint az alap kamatját minden évben olyan ifjúnak kell megkapnia, aki azzal bizatik meg, hogy „a gályarab lelkészek emlékezetére alkalmi, t. i. a nagy eseményt tárgyaló és ismertető felolvasást ír s azt a reformációs ünnepély alkalmával az emlékoszlopnál [rossz idő esetén a Díszteremben] a társulat tagjai és a meghívottak jelenlétében megtartja”.¹¹⁰ Az alapítvány 1901-től kezdve jutalmazott diákokat.

Az 1900. október 31-i alkalmat „a szokottnál ünnepélyesebb” módon, a korábbiaknál jóval nagyobb szabású rendezvényként tartották meg, immár a Nagytemplomban.¹¹¹ A változást az indította el, hogy az egyházvezetés már tavasszal döntést hozott a reformáció emléknapjának megüléséről. Előbb a Magyarországi Református Egyház 1900. április 24–27. között, Budapesten tartott Egyetemes Konventjének 26. számú határozatában¹¹² fogadták el a Tiszáninneri Egyházkerület azon felterjesztését, amelyben az egész egyház számára javasolták a saját (egy évvel azelőtt bevezetett) kerületi gyakorlatuk követését, a reformáció október 31-i emléknapjának az összes hazai református iskolában kötelező megünneplését.¹¹³ A Konvent „teljes méltánnyal” fogadta a tiszáninneriek javaslatát, „amely különben a többi kerületek fölfogásával s részben gyakorlatával is tökéletes összhangban áll”. Ezért „követésre ajánlja, s egyházkerületeinket a reformáció emlékűnnepének öntudatos, méltó és rendszeres megülésére fölszólítja”.¹¹⁴ A református iskolákban kötelezővé tett ünnepnek azért is volt tépje, mert az 1881/82-es zsinat óta, az akkori határozat ellenére is alig sikerült gyülekezeti szinten „bevinni e par excellence protestáns ünnep megtartását s ezzel együtt nem tudják meggyökereztetni azt a rendelkezést, hogy ilyenkor a perselyek a közalap céljaira tétessenek ki”.¹¹⁵ Azonban éppen 1899–1900-ban kezdett látszani némi javulás, ahogy arról a következő év tavaszáról visszatekintve számot adtak.¹¹⁶

A konvent 1900 áprilisában hozott határozatát követően a tiszántúli református egyházkerület 1900. május 16–18-i közgyűlésén fogadta el a reformáció október 31-i év-

¹⁰⁹ Uő, *Október 31.*, Közlöny, 1900. nov. 1., 17.

¹¹⁰ Az alapítvány egyháztörténeti indoklást is megfogalmazott: „A reformátorok megalapították, a hitvallók és vértanúk pedig megörökítették hazánkban az áldott hitújítást. A pozsonyi vértörvényszék áldozatai megszilárdítóivá lettek a magyar református egyház tartósságának. Szenvedésök és hitök erénye egyaránt megérdemli, hogy nevöket az utódok emlegessék és példaképül tüzzék.” Özv. Hegyi Mihályné alapítvány = 1899–1900. évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól, szerk. CSIKY Lajos, Debrecen, Városi Nyomda, 1900, 98; S. SZABÓ, Özv. Hegyi Mihályné, i. m., 34–35.

¹¹¹ *A reformáció emlékűnnepje*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1., 15. Lásd még *Reformációi emlékűnnepély*, Debreceni Protestáns Lap, 1900. október 27., 637.

¹¹² Az Egyetemes Tanügyi Bizottság április 20-ra datált 21. számú jegyzőkönyvének 15. pontjára hivatkoztak.

¹¹³ *A Tiszáninneri Ev. Ref. Egyházkerület 1899. május hó 2–4. napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve*, szerk. RADÁCSI György, Sárospatak, Steinfeld, 1899, 108–109.

¹¹⁴ *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1900. áprilisi 24–27. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*, kiad. SASS Béla, Debrecen, Városi Nyomda, 1900, 56.

¹¹⁵ Uo., 8.

¹¹⁶ Az 1901-ben ülésező Egyetemes Konvent 1. határozata, lásd *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1901. április 17–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*, kiad. SASS Béla, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1901, 24.

¹⁰⁵ CSIBI, *Az országos katolikus nagygyűlések, i. m.*, 110–111.

¹⁰⁶ ZOLTAI Lajos, *A katolicizmus előrenyomulása Debrecenben*, Debreceni Protestáns Lap, 1902, 132–133. Az adatokat lásd SCHLEICH Lajos, *A „kálvinista Róma” katolikus rétege (1869–1930)*, Katolikus Figyelő, 1936/1, 1–7; KOVÁTS Zoltán, *Népesedési viszonyok = Debrecen története, 3, 1849–1919*, szerk. GUNST Péter, Debrecen, Csokonai, 1997, 41–63.

¹⁰⁷ Például a Közlöny 1899. decemberi száma közölni kezdett egy négy részből álló cikksorozatot Wiedekerhr Károlytól. A szerző az első részben lelkesen emlékeztetett Erdős József 1899. október 31-én, a HÖT kollégiumi ünnepélyén elmondott szavaira, és hangsúlyozta, hogy „[a]meddig protestáns egyház létezik e földön, addig e napnak emlékezete nem vész el”. Azért csak pár szóval beszélt az előreformációról és magáról a 16. századi reformmozgalomról, mert megállapítása szerint Balogh Ferenc munkássága nyomán ezek ismertek. Éppen ezért cikksorozatában inkább a legújabb egyháztörténeti folyamatokról, az I. vatikáni zsinaton, 1870-ben kihirdetett pápai csalatkozhatatlanság dogmáról és hasonló problémákról írt. WIEDERKEHR Károly, *Elszakadás Rómától [1. rész]*, Közlöny, 1899. december, 66–70.

¹⁰⁸ NÁNÁSSY Lajos, *Az Olvasókhoz!*, Közlöny, 1900. október 1., 1.

fordulóját kötelező *iskolai ünnepélyként*, s mondta ki, hogy a debreceni főgimnáziumban istentisztelettel egybekötött ünnepély tartandó, mely alkalommal egész nap szünetel a tanítás. A Kollégium közös tanári kara a teológia oktatóit bírta meg azzal, hogy konkrét javaslatot fogalmazzanak meg az emléknapi méltó megünneplése tárgyában. A szeptember 20-án tartott tanárkari közgyűlés meg is tette ezt, bizottságot küldött ki, és október 18-án elfogadta a sorrendet az egész főiskolai ifjúság bevonásával tartandó ünnepélyre.¹¹⁷

Debrecenben, az 1900. október 31-e délelőtti, immár a Nagytemplomban tartott, nagyszabású ünnepségen a kántus és a tanítóképzői kórus is énekelt, Csiky Lajos főiskolai lelkész imádkozott, Eröss Lajos dékán ünnepi beszédet tartott. Eröss fontosnak tartotta teológiailag is értelmezni az újfajta, hivatalos istentiszteleti reformációs megemlékezést, s ezt oly módon tette, hogy a protestáns ünnepet szembeállította a katolikusok éppen egy időben zajló, halottak napi előkészületi gyakorlatával.

„Egészen szokatlan s a mi evangélium szerint reformált anyaszentegyházunkban történelmileg kifejtett hitünkkel ellenes jelenség, hogy templomainkban úgynevezett emlékünnepeket tartunk, s istentiszteletünk kereteibe vonjuk be azokat az eseményeket, melyek noha talán lelkünkben is visszhangra találnak, de a Megváltó személyiségével és életével szorosabb viszonyban nem állanak. [...] [Krisztus és az apostolok nem szereztek ünnepeket, s a későbbi ünnepek] kizárólag csak a Krisztus váltás-munkájára emlékeztetnek. [...] Mi a mi nagyjainkat megbecsüljük, neveiket emlékezetünk táblájára felírjuk, de ünnepeink egyedül Istennek az ünnepei voltak a múltban s azok fognak lenni a jövőben is. [...] S ime most mégis emlékünnepekre gyűltünk össze ez Istennek szentelt ház falai között. És míg testvéreink, a római egyház hívei éppen ezen az őszi napon borongó érzelmek között hervatag virágok erdejébe temetkeznek s a gyászból is fényűzést és divatot csinálva koszorúkat fonnak, hogy mint a pogány római tevő, azokkal holnap, porladozó halottaik nyughelyét felékesítsék: mi ma az emlékezetnek és a hálaérzetnek lelki virágait kötözgetjük csokorba, s szent érzelmek közepette ünnepeink október 31-ik napját, nem azért az emberi nagyokért, kik minden nagyságok mellett is csak emberek voltak s eszközök az Isten kezében, hanem azon kegyelemért és kegyelmi jótéteményekért, melyeknek áradata egykor ezen a napon szakgatta át a gátakat”.¹¹⁸

Az ünnepély alkalmával a templomot zsúfolásig megtöltő hallgatóság sorai között ott volt a főiskola mintegy 1200–1300 diákja és tanárai, illetve a városi és egyházi notabilitások.¹¹⁹

Az ünnepi istentisztelet után a református felsőbb leányiskola és a tanítónőképző tanárai és diáksága, valamint a Nagytemplomból „kiözönlött fényes, nagy közönség” nyílt téren, a reformációs emlékünnepeket sorában első alkalommal, a gályarabok emlékoszlopánál is tartott megemlékezést. A kántus éneke után szavalt hangzott el, majd Nánássy

Lajos teológus tartott beszédet arról, hogy „legyen e városnak, legyen e magyar hazának minden protestáns lakosa öntudatos és hiteles, s midőn úgy látjuk, hogy egyházunkra újra elkövetkeznek a megpróbáltatás napjai, a gályarabok erős hitével vegye ajkaira kiki a költő mondását: »Rothadjon el a nyelv, mely téged elárul/Édes enyim ... szentem ... magasztosom!«” Ezt követően Jánossi Zoltán *A hitvallók* című ódája hangzott el, az ünnepség végén pedig a református leányiskola növendékei koszorút helyeztek el. De nemcsak a gályaraboszlop-koszorúzás volt új elem október 31-e korábbi ünnepi gyakorlatához képest, hanem az is, hogy a református felsőbb leányiskola közvetlenül ezt megelőzően (azaz valószínűleg a nagytemplomi istentisztelettel egyidőben) szintén rendezett megemlékezést, amelyen Nagy Gyula vallásánár mondott beszédet. Délután a HÖT a saját körében, az akadémiai ifjúság és a tanári kar jelenlétében megtartotta az 1889 óta szokásos reformációs ünnepségét is.¹²⁰

A nagyobb nyilvánosság felé nyitás jegyében az ünnepnapról még 1900-ban emlékfüzet jelent meg, kiadását az alkalmat meglátogató püspök, Kiss Áron szorgalmazta. Közzétették az istentiszteleten elhangzott imádságot (Csiky), emlékbeszédet (Eröss) és a tanítóképző intézeti énekar énekének szövegét, dallamát; valamint a gályaraboszlopnál lezajlott ünnepélyen elmondott beszédet (Nánássy) és verset (Jánossi). A kiadványt ingyen osztották szét a főiskola tanulóifjúsága körében: „A betűkből emlékoszlopot állít püspökünk s maradandó nyomokat vés be ifjaink tiszta lelkébe, hogy híven őrizzék és becsüljék anyaszentegyházunk drága igazságait.” A szerkesztő, Bartha Béla jogakadémiai tanár azt írta az előszóban, hogy a főiskola „egyik-másik tényezője” a reformációs ünnepéséget „szerényebb méretekben már nagyon régen [ahogy fentebb láttuk: rendszeresen 1889 óta] megüli. Az e naphoz legközelebbi vasárnapon tartott oratóriumi istentiszteleteken, továbbá a teológiai önképzőkör által rendezett ünnepélyeken évről-évre megújítottuk, a hála és megemlékezés adóját a hitújítás bajnokai iránt.”¹²¹

A következő év őszi, a Debreceni Főiskolai Lapok 1901. október 18-i számában Zöld Mihály teológus gyűjtő hangú cikket közölt *A reformáció emlékünnepeiről* címmel, előkészítendő a két héttel későbbi alkalmat. Írásában látványosan követte azt a hagyományt, amely szorosán összekapcsolja a nemzeti és a protestáns identitást, illetve a kétféle ünnepi gyakorlatot. Az ismert szinekdochét alkalmazva úgy beszélt a protestáns emlékezetéről, mint amellyel az egész magyarság azonosulhat, hiszen a vallásszabadságért folytatott korábbi

¹²⁰ A megnyitó köszöntést emlékbeszéd, imádság, valamint Baja Mihály *A reformáció emlékünnepeiről* című verse és záróima követte. Díszvacsoráról nem olvasunk tudósítást. I. E., *Október 31. ünnepése*, Közlöny, 1900. november 1., 26–27; *A reformáció emléknapija*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1., 15.; *A reformáció évfordulati napjának ünnepése Debrecenben*, Debreceni Protestáns Lap, 1900. november 3., 654–655; NÁNÁSSY Lajos, *Beszéd a gályarabok emlékoszlopánál = A reformáció 1900. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni ev. ref. főisk. által rendezett ünnepély alkalmából*, szerk. BARTHA Béla, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1900, 18. (Az idézet – pontatlanul – Arany János *Bolond Istók* Második énekéből származik.)

¹²¹ BARTHA, *A reformáció megünneplése a debreceni főiskolában = A reformáció 1900. évi, i. m.*, 3, 5. – A szerkesztő megfogalmazta, hogy „[j]övőre célszerű volna bevonni az ünnepelés keretébe a nem református középiskolák és tanfolyamok református tanulóit is, erre nézve volt óhaj”. BARTHA, *A reformáció megünneplése a debreceni főiskolában = A reformáció 1900. évi, i. m.*, 4. Úgy tűnik azonban, hogy ez a vágy 1901-ben nem realizálódott, legalábbis nincs nyom arra, hogy rendszerszerűvé vált volna az emlékeztetőközösség határainak effajta kiterjesztése.

¹¹⁷ BARTHA Béla, *A reformáció megünneplése a debreceni főiskolában = A reformáció 1900. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni ev. ref. főisk. által rendezett ünnepély alkalmából*, szerk. BARTHA Béla, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1900, 3–4.

¹¹⁸ ERÖSS Lajos, *Egyházi beszéd*, Debreceni Protestáns Lap, 1900. november 10., 657. – Eröss életrajzát, munkásságát lásd GAÁL Botond, *Eröss Lajos (1857–1911) = Örökkévaló tetteik, i. m.*, 477–480.

¹¹⁹ BARTHA, *A reformáció megünneplése a debreceni főiskolában = A reformáció 1900. évi, i. m.*, 5.

küzdemei a nemzeti függetlenséggel feleltethetők meg. A korábbi évszázadok felekezeti és nemzeti üldöztetéseit a saját jelenére is érvényesnek láttatta.

„Alig múlt el »Október hatodika«, alig hullatta el gyász-könnyeit a magyar nemzet az aradi »tizenhárom« sírja felett: ismét olyan nap előtt állunk, melynek említésére hevesebben dobog minden magyar kebel, melynek említésekor nem tudjuk, örüljünk-e vagy pedig könnyekre fakadjunk. Van okunk öröme is! Ezen a napon hullottak le azok a bilincsek, melyek sok századon át az egész ember-világot fogva tartották. Ezen a napon kapta vissza az emberiség azokat a felséges eszméket, melyeket ama legnagyobb tanító, a Jézus hirdetett. [...] Ez a nap, október 31-e a szabadság egyik legnagyobb diadalünnepé! [...] de fájdalom! van okunk a szomorúságra is! [...] Vérral borították be egész Európát. Jutott belőle szegény nemzetünknek is! Hogyne?! Hiszen nemcsak vallását, hanem fáját is gyűlölték. Tudták, hogy a kettő legjobban a protestáns papok személyében van összeforrv. Elsősorban azoknak kellett tehát szenvedniök. Buccari börtönei, Nápoly gályái! keserű gyűlölettel beszélt rólatok a magyar! [...] felelevenedik szívünkben október 31-én. Felelevenedik különösen most, midőn újra véres fellegek tornyosulnak hazánk és egyházunk egén: Magyar véreinket osztrák elleneink a legocsmányább módon meggyalázzák, lenézik és kigúnyolják [...] Nemzetünknek nincs becsülete idegen országban [...] Nemzeti lobogónkat meggyalázzák hazánk határain belől ép úgy, mint külföldön! Izgat ellenünk és a leghazugabb vádakkal illet: szerb, horvát, tót, oláh! [...] Itt vannak – törvény ellenére – a jezsuiták. Egyik katolikus főpap épen napjainkban telepíti be újra a pálosokat, és senki sincs, ki szót emelne emiatt.”

A magyar és a protestáns szempont szoros összefüggését, a múltra irányuló emlékezés jelenbeli érvényességét egyértelművé tette a cikket záró aposztrophében, a „Debreceni ifjúság”-ot megszólítva:

„Ha valaha, úgy most nagy szükségünk van éberségre és védelemre, úgy nemzeti, mint vallási szempontból! Szükség van arra, hogy végre már felolvadjon az a fagyos közöny, mely szívünket hevülni nem hagyta. [...] Mutassuk meg, hogy méltó utódai vagyunk nagynevű apáinknak! Mutassuk meg, hogy tudunk lelkesülni a múltak példáján! Jöjjetek, s ünnepeljük meg október 31-ét az eddigieknél nagyobb lelkesedéssel! Jöjjetek el a gályarabok szobrához, szálljon az Egek Urához együttes énekünk! Higgyétek el, nagy erő rejlik a hívek együttes énekében!”¹²²

Nem tudjuk, hogy ez a kiáltvány is hozzájárult-e ahhoz (illetve már annak volt-e előjele), hogy 1901. október 31-én – bár az ünnepelés rendje hasonló volt – az előző évihez képest is nagyobb szabású, immár nemcsak a gályarab-emlékműnél, hanem a belváros még tágabb terében is érzékelhető ünnepséget rendezzenek a debreceni reformátusok.¹²³

¹²² ZÖLD Mihály, *A reformáció emlékünnepeiről*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 18., 15–17.

¹²³ Igaz, a Debreceni Főiskolai Lapok tudósítója azt is megfogalmazta az összefoglalóban, hogy „[a] kálvinista lélek egyszerűségével, puritán tisztaságával, ideális lelkesedésével és cziczomatlan bensőségével” ünnepeltek. *A reformáció emlékünnepe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4., 36.

Délelőtt 10-kor a zsúfolásig megtelt Nagytemplomban tartott alkalmi istentiszteletet a kollégiumi ifjúság és tanári kar, az egyházkerület, a város és a vármegye vezetői, illetve a tágabb közönség részvételével. Erdős József imádkozott, Csiky Lajos teológiai dékán prédikált. Beszéde nemcsak a reformáció 16. századi kezdetének szükségességét okolta meg azzal, hogy szerinte a fásult közöny és az élettelen pogányság formáiba burkolózott külső vallásosság korszakát élte a keresztény világ a sötét középkorban, hanem mindennek aktualitásáról is szólt: „Nézd meg, testvérem, a nagy protestáns országok fejlődése történetét, hol titkon vagy nyíltan, de folyton harcban kell állani Rómával”.¹²⁴

Az istentiszteletet követően – az előző évihez hasonlóan – a gályarabok emlékoszlopánál folytatódott a közös emlékezés, ahol a szeles idő ellenére sokan megjelentek. Az emlékkerti alkalomban az volt az újdonság, hogy ezt a nyilvános alkalmat ebben az évben (és ettől kezdve a következőkben is) már a HÖT rendezte,¹²⁵ valamint hosszabb volt és több elemből állt, mint 1900-ban. (Viszont így már délután nem tartották meg az 1889 óta szokásos dísztermi rendezvényüket.) Hegyiné még 1900-ban tett, fentebb említett alapítványának első jutalmazottja Simon Imre negyedéves teológus volt, ő mondta el 1901-ben az ünnepi beszédet a gályarab-emlékműnél, felidézve a protestáns gályarab lelkipásztorok történetét. Harsányi Pál emlékbeszéde a reformáció történetéről szólt, Baja Mihály másodéves teológus a saját ódáját, Kincses László pedig Tóth Gyula versét szavalta. Végül a református felsőbb leányiskola diákjai koszorúztak, a nevükben Dóczy Irén szólt néhány mondatot.¹²⁶

Este a teológus hallgatóság az Angol királynő étterem nagy termében mintegy száz fős társasvacsorán vett részt „régiként” [..], hogy ezen reá nézve második karácsony estét mintegy családi körben szeretett tanáraival együtt tölthesse el”. A tanárok számos köszöntőt mondtak az ifjúságra, elődeik példáival buzdítva és lelkesítve őket. A püspök is megjelent ezen az estélyen. Megígérte, hogy miképpen előző évben a reformációs emléknapi történetének *első nagytemplomi istentiszteletét* örökítették meg emlékfűzetben, úgy 1901-ben a HÖT-nek *a gályaraboszlopnál először* nyilvánosan megrendezett ünnepélyét fogja maradandóvá tenni egy hasonló kiadvány publikálásával. (Ez utóbbiban nem közölték az istentiszteleten elhangzottakat.)¹²⁷

¹²⁴ CSIKY Lajos, *Reformáció emléknapi tartott egyházi beszéd*, Debreceni Protestáns Lap, 1901. november 9., 711–712.

¹²⁵ BALOGH FERENC, *A Debreceni Református Kollégium, i. m.*, 680.

¹²⁶ HARSÁNYI Pál, *Beszéd október 31-én* (1. rész), Közlöny, 1901. november 8., 61; BAJA MIHÁLY, *A gályarabok emlékezete*, uo., 62; SIMON IMRE, *Beszéd a gályarabok emlékoszlopánál* (1. rész), uo., 62–63; *Október 31-ének ünnepése Debrecenben*, uo., 69–70; HARSÁNYI Pál, *Beszéd október 31-én* (2. rész), Közlöny, 1901. november 25., SIMON IMRE, *Beszéd a gályarabok emlékoszlopánál* (2. rész), uo., 81–82; *A reformáció emlékünnepe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4., 36–37. A gályaraboszlopnál elhangzott beszédek és versek együttes közzététele: *Emlékkönyv a Reformatio 1901. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni Ev. Ref. Theol. Akad. Hittanszaki Önk. Társulata által a gályarab lelkészek emlékoszlopánál rendezett ünnepély alkalmából*, szerk. PAPP Lajos, Debrecen, Városi Nyomda, 1901.

¹²⁷ B[AJA] M[ihály], *A theologusok társasvacsorája*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4., 37–38. A cikk szerzője valószínűleg nem ismerte pontosan az október 31-i társasvacsorák kollégiumi hagyományát. Bár azzal tisztában volt, hogy „[ú]gy a múlt esztendőknél, mint régebben is” szokás volt az „ismerkedési estély” rendezése, ami viszont a teológusokat nem elégitette ki, számukra hiányzott ebből valami. „S most etalálták azt a módot, mellyel szívöknek örömét teljesebbé tegyék, s egyúttal a nagy naphoz méltón vígadhasanak: a közös

Az elkészült emlékfűzet szerkesztője, Papp Lajos főiskolai szénior, a HÖT elnöke bevezetésében visszatekintett a társulat korábbi megemlékezéseire. Az azévi ünneplés rendjéből éppen a térhasználatot érintő változást emelte ki:

„[a HÖT] által *eddig csak zárt teremben* megtartani szokott reformatio emlékünnepléy *ott künn*, a gályarab lelkészek emlékoszlopánál emlékbeszéddel, vagy a hitvallók életére vonatkozó történeti felolvasással *bővítettén*, tartassék meg, hogy szóljanak hozzá a néma kövek s a nevek, melyek nemcsak a kövekre, de szívünkbe is kitörölhetetlenül be vannak vésvé, szilárdítsák meg bennünk a törhetlen hitet, s emeljenek fel arra a magaslatra, melyen ők állottak, emeljenek fel a haza és vallás önfeláldozó szeretetének és szolgálatának magaslatára.”¹²⁸

A Debreczeni Protestáns Lap 1901. november 2-án, a két nappal korábbi eseményről szóló tudósításában szintén nemcsak a nagytemplomi istentiszteletről és a gályarab-oszlopnál tartott alkalomról számolt be röviden, hanem arról is, hogy *a debreceni reformátusok egyre látványosabban használják a városi tereket*. Dicsérőleg nyilatkozik erről:

„igen helyesen! a piacon végig felvonultak az egyház leánynevelő intézetének növendékei is. Helyesnek mondjuk ezt az impozáns felvonulást azért, mert ha másból nem, ebből megtudhatta Debrecen piac-utcai közönsége, hogy ma a *református* Debrecennek ünnepe van! Erről pedig itt ebben a városban illő tudomást venni még azoknak is, kik felekezetünkhöz nem tartoznak.”¹²⁹

A reformációs emléknappal városi felvonulásának kérdésével egy másik cikk is foglalkozott, mely a Debreceni Főiskolai Lapok 1901. november 4-i számában jelent meg, *A rendőrség figyelmébe* címmel. A református teológus szerző, Sz. L. (valószínűleg Szűcs László, a teológusok Közlöny című lapjának főmunkatársa) azt nehezményezte, hogy az október 31-i emlékünnepléyen, *a katolikus körmeneti alkalmakon megszokottaktól eltérően*, nem volt biztosítás a rendőrség részéről:

„elmulaszthat[at]lan kötelességünknek tartjuk, hogy egy dologra fel ne hívjuk a rendőrség figyelmét. Ugyanis: ha a katolikus egyház ünnepléy rendez, processziókat tart, nemcsak hogy ébernek nevezni szokott rendőrség már az ünnepléy kezdete előtt megjelenik, s azokon az utcákon, hol a ceremónia lefolyik, a közlekedést beszünteti;

akarattal rendezett társasvacsorára tanáraikat meghívták.” A diákság és tanáraik október 31-i közös vacsoráját azonban 1892 óta bizonyosan megrendezték. – Papp Lajos fenti, a főszerzőnkben idézett sorai („régis szokás szerint [...] tölthesse el”) is utaltak erre a hagyományra: PAPP Lajos, *Történelmi visszapillantás = Emlékkönyv a Reformatio 1901. évi, i. m.*, 6–7. – Lásd még *A debreceni teológusok*, Közlöny, 1901. november 8., 70.

¹²⁸ PAPP, *Történelmi visszapillantás, i. m.*, 6. (Kiemelések tőlem – F. G. T.) – A kiadvány előszavát jegyző Balogh Ferenc – Papp Lajos összefoglalójához hasonlóan – hangsúlyozta az 1900., illetve az 1901. évi ünneplések jelentőségét, a változásokat, Hegyiné szoborállításának és alapítványának fontosságát, az emlékkiadványok megjelentésének okait, illetve Kiss Áron püspök kezdeményezését az 1900. és 1901. évi reformációs ünneplések emlékfűzetekben történő kiadására vonatkozóan. BALOGH Ferenc, *Előszó = Emlékkönyv a Reformatio 1901. évi, i. m.*, 3–4.

¹²⁹ *Reformáció emlékére istentisztelet*, Debreczeni Protestáns Lap, 1901. november 2., 705. (Kiemelés az eredetiben.)

nemcsak hogy a helyi vasút részvény-társaság szünteti be a kisvonal közlekedését; nemcsak a katonaság vonul ki az ünnepléy fényének emelésére és a rend fenntartására, hanem annyira tiszteletben kívánják tartani az ünnepléy, hogy pl. a menet mellett elhaladó más vallásúnak fejből, ha nem emeli meg, kiütik a kalapot. Mi nem kívánjuk, hogy a katonaság vallási ünnepléyünkre kivonuljon, mert hisz a mi ünneplésünk nem a reklám, nem a világ, hanem a lélek ünnepe; nem kívánjuk azt sem – bár ha a másik felekezet ünnepeit vesszük tekintetbe, ez a kívánságunk is jogos volna –, hogy a kisvasút közlekedése szüneteljen; hanem igenis azt meg kívánnánk a rendőrségi intéző köröktől, hogy lenne bennük annyi méltányosság, miszerint a mi enemű ünnepléyünkre is küldené ki közegeit, s a környéken a közlekedést szüntetné be arra az egy órára. Ezt követeli a méltányosság; ezt a tisztesség! Hiszük, hogy a rendőrségi intézők más ilyen alkalomkor tudni fogják erkölcsi kötelességüket.”¹³⁰

Azért is tűnik fontosnak e cikk, mert ez alapján látható, hogy a református szerző egy jelentékeny hatású katolikus ünnepléy gyakorlat mintájára, illetve ennek nyelvi kifejezés-rendszerét alkalmazva értelmezte saját felekezetének jelentékeny változásokon átment, kifelé is egyre látványosabbá váló, a 20. század elejére immár nemcsak a templom falain belül, illetve nemcsak az Emlékkertben, hanem annak környezetében, a Piac utcán is érzékelhető térhasználati gyakorlatát. Még akkor is, ha a két felekezet ünnepléy felvonulásait radikálisan eltérő célúnak is láttatta: *a reklám és a világ ünnepe* (katolikus) szemben *a lélek ünnepléyével* (református). A szerző ezt az (új) református gyakorlatot, a közösség erejét mutató láthatóvá tételt, a kifelé történő önfelmutatást annak apropóján akarta legitimálni a sajtónyilvánosság előtt, hogy a karhatalom „erkölcsi kötelességeként” jelölje meg az ünnepléy rendjének biztosítását.¹³¹

A további kutatás lehetőségei

Azt követően, hogy 1902. augusztus 2-án a debreceni Emlékkertben, a három évvel korábban elszállított oroszlános emlékmű helyén végre felállították Tóth András allegorikus szabadságszobrát, a park újra módosult térmorfológiai szempontból. Már a kutatás jelenlegi állása szerint is látható, hogy ettől kezdve immár az új monumentum szemantikája is befolyásolta nemcsak a március 15-i, hanem minden más ünnepléy rendjét, a vonulás menetét,¹³² valamint az egyes alkalmakon, köztük az október 31-i emléknapon elhangzott beszédek retorikáját.

Az újonnan leleplezett Szabadságszobor emlékezetformáló hatásán túl az Emlékkertben zajló ünneplésekre befolyással voltak a következő néhány év emlékezetpolitikai konfliktusai is. Egyfelől a Kossuth-, illetve a szabadságharc-kultuszt érintő támadások a bécsi udvar részéről, másfelől a Rákóczi-szabadságharc 200 éves évfordulója körül kialakult

¹³⁰ Sz. L. [valószínűleg Szűcs László], *A rendőrség figyelmébe*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. november 4., 37.

¹³¹ *Október 31.*, Közlöny, 1901. november 8., 49–55. – A Közlöny e száma azzal is hozzájárult az előző évben kötelezővé tett ünnepléy értelmezéséhez, hogy számos magyarországi református és evangélikus tanár, lelkész és teológus hallgató gondolatait közölte a reformációról, több oldalon keresztül.

¹³² Például az 1903. decemberi Protestáns Estély alkalmából mindhárom Emlékkertbeli monumentum, a Csokonaié, a Szabadságszobor és gályarabok emlékoszlopának megkoszorúzása része volt a programnak. *Protestáns estély*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1903. december 10., 54–55.

kommemorációs viták, harmadrészt pedig a Rákóczi-hamvak hazahozatalának előkészítése, majd megvalósulása. A korábbi évtizedekhez hasonló módon volt érzékelhető az egyszerre nemzeti és egyszerre felekezeti jelleg az ünnepi alkalmakon. De különösen akkor, amikor – országszerte sokfelé, így Debrecenben is – összevont módon, „hármass ünnep” formájában emlékeztek 1906 októberének végén Thököly Imrére, II. Rákóczi Ferencre és bujdosó társaira, valamint a reformáció hőseire. Noha „az ünnep alaphangját a reformáció emléknapja, október 31-dike adta meg”, az emlékezés szoros egybefonódása azonban kétségtelen volt, hiszen a „nemzet[i] szabadság és hitszabadság dátumai szorosan együvé tartoznak, a reformáció az elv, a másik az alkalmazás”.¹³³

Az emlékezési alkalmak összetartozása még inkább jellemző volt attól kezdve, hogy a Szabadságoszobor lebontását követően, ugyanazon a helyen felállították Bocskai szobrát (1906. november 25-én). Ez az emlékmű ugyanis immár nemcsak a gályaraboszloppal együtt értelmezve, hanem önmagában is megjelenítette a nemzeti és felekezeti szabadság összetartozását. Mégpedig úgy, hogy Bocskai emléke egyfelől metonimikusan utalt az 1848–49-es szabadságharcra; másfelől pedig azért mégiscsak az első református erdélyi fejedelemtől van szó, aki egy olyan felkelést (a 20. század eleji felfogás szerint: Habsburgok elleni szabadságharcot) vezetett, melyben a vallásszabadságért is harcolt.

Az 1902-ben, majd 1906-ban bekövetkező térmorfológiai változások újabb periódust nyitottak a debreceni Emlékkert, illetve a felekezeti és nemzeti szempontú kommemoráció lokális történetében: ezek vizsgálata újabb kutatás célja lehet.

Győri L. János

Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája

Van néhány debreceni kötődésű jelentős 20. századi gondolkodónk, akikre a debreceniségről szólva nem vagy csak elvétve szokás hivatkozni. Többnyire olyanokról van szó, akik nem a város szülöttei, hanem tanulni vagy éppen tanítani kerültek ide, s bár életművük jelentős mértékben gyarapította Debrecen önmagáról alkotott képét, a városidentitás kutatása alig számol hatásukkal. Olyan személyiségekről van szó, mint Csikesz Sándor, Révész Imre, Makkai Sándor vagy Karácsony Sándor.¹ Nevezettek hasonlítanak abban, hogy a század első felében meghatározó szellem- és társadalomtörténeti megközelítések mellett/helyett ők a debreceniségről transzcendens távlatokban is gondolkodtak. Csikesz, Révész és Makkai teológusok voltak, akiknek gondolkodását erősen befolyásolta a 19. század végétől Debrecenben is ható, angolszász gyökerű ébredési és a 20. század húszas éveiben megjelenő, német-svájci hátterű újreformátori vagy Ige-teológia. Karácsony Sándor két tényező miatt érdemel külön is figyelmet. Egyrészt mivel nem volt teológus (végzettsége szerint magyar–német szakos középiskolai tanár), esete jelzi, hogy a század harmincas, negyvenes éveire a transzcendenciára nyitott gondolkodás a hazai világi értelmiség egy részét is meghódította. Másrészt ő azon kevés gondolkodóink egyike, aki saját szakterületén belül önálló elméleti rendszert dolgozott ki, s ebben a Debrecen-élménynek kulcsszerepe van.

Karácsony Sándor debreceni szellemi kapcsolatait nem nehéz feltárni, hiszen ezeknek minden lényeges mozzanatára ő maga utal pedagógiai tárgyú írásaiban, még hozzá nem egyszerűen tényközlő, hanem következetesen önreflexív módon. Debreceni diákkorának részleteit egy közelmúltban megjelent tanulmányunkban² mutattuk be, így itt ezekre csupán címszavakban utalunk.

Karácsony Sándor 1902 őszén került Debrecenbe, a Református Kollégium egykori partikuláris iskolájából, Földesről, és 1910-ben érettségizett. A Kollégium Főgimnáziuma szellemiségének ekkoriban három jellegzetes vonása volt. Az oktatást még leginkább a herbarti tekintélyelv uralta, emellett azonban egyre nagyobb teret kaptak az alulról szerveződő diákegyesületek is. Az iskolai szocializációnak e két ellentétes területe a századfordulón

¹ Karácsony Sándor életrajzának és gondolatrendszerének átfogó ismertetését nyújtja KONTRA György, *Karácsony Sándor*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1992.

² Győri L. János, *Karácsony Sándor és a Debreceni Református Kollégium = Örök magyar professzor üzenete. Tanulmányok Karácsony Sándorról*, szerk. VINCZE Tamás, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 15–25.

¹³³ *A hármass ünnep*, Debreceni Protestáns Lap, 1906. november 3., 706.

szerencsésen egészítette ki egymást: az előbbi tárgyi tudást, elméleti felkészültséget és munkafegyelmet közvetített, az utóbbi viszont az élet gyakorlati kihívásaira, a leendő közéleti tevékenységre készítette föl. Ezekhez társult harmadikként az angolszász vallásos ébredés hatására a 19. század vallási liberalizmusát felváltó személyesebb keresztyén spiritualitás.³

Karácsony Sándornak olyan kiváló tanárai⁴ voltak Debrecenben, mint Sinka Sándor (latin), Török Péter (természetrajz), Nyáry Béla (számтан) és Mácsai Sándor (ének). Későbbi vallomása szerint osztályfőnöke, a magyar–latin szakos Kulcsár Endre hatásának köszönhető, hogy pedagógus lett:

„1902 őszién írtak be Debrecenben első gimnazistának. Szeptember 10-én 8–9-ig volt az első latin óránk. 9 órai tízpercben láttam meg világosan, hogy az Isten tanárnak szánt. Attól fogva ösztönösen is, tudatosan is készültem erre a pályára. Figyeltem, kritizáltam, töprengtem, terveztem, milyen az ember, ha tanár.”⁵

Több írásában is nagy szeretettel emlékezik S. Szabó József vallástanárára, aki a század elején a debreceni Főgimnáziumban megalapította az ifjúsági gyülekezetet, melynek a diák Karácsony Sándor is presbitere lett:

„[...] ha Istenen kívül van ember, akinek köszönhetem, hogy bibliaolvasó lélek lett belőlem, az az ember S. Szabó József drága jó vallástanárom. A szavai, de még inkább egyénisége és egész élettempója tartották bennem ébren a serdülés küzdelmes éveit során az egészséges szkepszist, amellyel még életem e legnegatívabb szakában is hallgattam az ateizmus csúfalkodó beszédét. Áldja meg az Isten érettel!”⁶

A Kollégium Levéltárában őrzött önképzőköri iratok⁷ tanúsága szerint Karácsony Sándor rendkívül aktívan vett részt a Főgimnázium önképzőkörének⁸ munkájában. Ötödik osztályos korában már saját verseit, novelláit olvassa föl, s a következő évben diáktársai írásainak bírálataira is vállalkozik. Hetedik osztályos, amikor a kör alelnökévé választják, nyolcadikos gimnazistaként a kör Madách-émléklésére megírja *Az ember tragédiája* 16. színét, *Ádám mint gimnazista* címmel, amellyel nagy sikert arat. Ugyanebben az évben Mikszáth Kálmán halála alkalmából *Mikszáthfalva* címen érkezett az íróról, s végül önképzőköri tevékenységének betetőzéseként szabad előadást tart a magyar nyelv és iroda-

lom tantárgy esedékes reformjáról. Jellemző, hogy a két utóbbi kérdés később pedagógiai szakíróként is foglalkoztatta: *A „cinikus” Mikszáth* címmel 1944-ben *A magyarok kincse* című munkája bevezetőjeként közölt terjedelmes tanulmányt,⁹ tantárgyi reformkísérletekről pedig szinte egész életműve során folyamatosan érkezett. Ezek sorából külön kiemelkedik az anyanyelvi kultúra oktatásának reformja, amelyről leginkább a *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*¹⁰ és *Az irodalmi nevelés*¹¹ című kötetei tanúskodnak.

Kiváló tanárai, illetve az egyesületi tevékenység és a személyes lelki élet mellett még egy további komoly hatás érte Karácsony Sándort a Debreceni Kollégiumban: az intézmény évszázados szellemi-lelki kapcsolatrendszerének élménye. Erre a furcsa, már-már misztikus kapcsolatra több ízben maga is utal pedagógiai írásaiban. Legbeszédesebben a méltatlanul elfeledett kollégiumi diáktárs, Fehér Gábor író, tanár nekrológiájában:

„Egy bizonyos: drága halottunk irodalmi vonatkozására nézve semmi szín alatt sem volt közömbös, kinek a lábainál tanult [...] Talán más pályát választ, vagy a tanári pályán is más szakot, ha nem színes egyéniségek, egész férfiak, különös, furcsa karakterek nem veszik körül már középiskolás diák korában, a debreceni kollégiumban. De még ez sem elég magyarázat, az akkor élők, saját tanárai. A Debreceni Kollégium tanári kara azonban azidőtől még jóval számosabb volt a tényleg működő »tanerők« számánál. Rég elporladt hajdanvaló tanárok éltek és hatottak az elevenekkel versenyt – apáink és apáink barátai emlékezéseiben. Fehér Gábor (1893–1941) – egy öregebb Fehér Gábornak fia, egy fiatalabbnak meg édesapja – sok-sok ilyen régi debreceni tanárnak hű tanítványa és sok részben már halott vagy megöregedett, részben vele egykorú debreceni diáknak diáktársa, rátestálta ezeket az apjától hallott emlékeket maga élményeivel elegy a fiára s a fiával egykorú mai magyar diákokra. Nagyon nagy, óriásira magasodott magyar nevelő Fehér Gábor, mert a Debreceni Kollégium egyetemes tanári karának nevelő szelleme élt benne és hatott belőle.”¹²

Karácsony Sándor itt az évszázados folytonosságnak a napi pedagógiai gyakorlat esendőségein túlmutató erős kötelekeiről beszél. Egykori tanárai és az iskolai egyesületi élet konkrét hatásain túl, úgy tűnik, csak a Debreceni Kollégium „egyetemes tanári karának nevelő szelleme” fényében fejthető föl az a sok-sok rejtett szál, amelyekkel a 20. század jelentős magyar pedagógiai gondolkodójának életműve egykori iskolájához és ez által Debrecenhez kapcsolódik. A fenti szöveg azt is jelzi, hogy Karácsony Sándor Debrecenre mindig a Kollégiumon át tekint, a két fogalom gyakorlatilag összeolvad nála. A Debrecen-metafora gyökerét tehát valahol itt kell keresnünk.

³ A Debreceni Református Főgimnázium korabeli szellemiségéhez lásd Győri L. János, *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának története (1850–1952) = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012)*, szerk. Gy. L. J., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 15–164.

⁴ *Uo.*, 60–69.

⁵ KARÁCSONY Sándor, *Ocsudó magyarság: Szokásrendszer és pedagógia*, Bp., Exodus, 1942, 9. (Új kiadása: Bp., Széplalom Könyvműhely, 2002.)

⁶ KARÁCSONY Sándor, *A magyarok istene: A vallásos nevelésről*, Bp., Exodus, 1943, 290. (Új kiadása: Bp., Széplalom Könyvműhely, 2004.)

⁷ *A Debreceni Református Főgimnázium Önképzőkörének jegyzőkönyve 1895–1909, illetve 1909–1921*, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (a továbbiakban: TtREL) II. 24. o. 7–8; *A Debreceni Református Főgimnázium Önképzőkörének Emlékkönyve 1906–1916*, TtREL II. 24. o. 12.

⁸ Az önképzőkör működéséhez lásd Győri L. János, *A gimnáziumi önképzőkör története = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, i. m.*, 529–558.

⁹ KARÁCSONY Sándor, *A magyarok kincse*, Bp., Exodus, 1944, IX–CXI. (Új kiadása: Bp., Széplalom Könyvműhely, 2008.)

¹⁰ KARÁCSONY Sándor, *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*, Bp., Exodus, 1938. (Új kiadása: Bp., Széplalom Könyvműhely, 2010.)

¹¹ KARÁCSONY Sándor, *A könyvek lelke: Irodalmi nevelés*, Bp., Exodus, 1941. (Új kiadása: Bp., Széplalom Könyvműhely, 2006.)

¹² KARÁCSONY Sándor, *Magyar ifjúság: Tettrendszer és etika*, Bp., Exodus, 1946, 16–17. (Új kiadása: Bp., Széplalom Könyvműhely, 2005.)

Az elmondottak alapján nem csodálkozhatunk, hogy legnagyobb hatású és leginkább vitatott munkáját, *A magyar észjárás*t a Debreceni Kollégium négyszáz éves jubileuma alkalmával ezekkel a szavakkal ajánlja egykori iskolájának: „A 400 esztendő debreceni kollégiumnak, fiúi tisztelettel”. Kilenc vaskos kötetre terjedő elméleti pedagógiai rendszerének alapelemei ugyanis – mint a személyiség autonómiája, a „másik ember” mint a nevelhetőség feltétele, a társas-lelki viszonyulás kérdése vagy a mellérendelés elvén alapuló magyar észjárás problematikája – mind-mind mélyen gyökereznek a Debreceni Kollégium patriarchális demokratikus világában, amelyet Karácsony Sándor a magyar református iskola, sőt általában a magyar szellemiségű iskola prototípusának tekint.

Tanulságos lenne részleteiben rámutatni, hogyan gyökereznek pedagógiai alapelvei a Kollégium vonzásában működő partikuláris iskolakultúrában, a preceptor gyakorlatban, a legációk, a szupplikációk adománygyűjtő hagyományában, az önképzőkörök és egyéb diákegyesületek és a diákpresbitérium alulról szerveződő tevékenységében, illetve a különböző korú kis- és nagydiákok coetus-beli (ez volt régen a bentlakás neve) együttélésében. Jelzésszerűen itt most csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy a partikulárisról mint a tehetséggondozásnak a magyar valóságba mélyen és szervesen beágyazott történeti képződményéről *A magyar észjárás* című munkájában hosszasan és igen elismerően nyilatkozik:

„Maga a partikula szintén jobban megközelíti a modern pedagógia eszményeit a mi speciális viszonyaink között, mint a német rendszerű, városi mammutgimnázium. Szervesen nőtt ki a magyar viszonyokból. Az akadémikus rektor – reprezentánsa és prófétája a teljes kultúrának – felhasználta a magától kínálkozó tudásanyagot, s ki is bírta azt elégíteni. Milyen szánalmas alak hozzá képest a mai tanító, aki nem is akarja, de nem is képes ezt a munkát ugyanabban a helyzetben elvégezni.”¹³

Az önképzőköri tevékenységet Karácsony Sándor a reformáció teológiai felismeréseiből eredezteti, s erről a kérdésről is hosszasan elmélkedik az *Ocsudó magyarság*ban:

„Az egyetemes papi elv rejtőzik a kálvinista önképzőkörök mélyén, éppen ezért ezek kivirágzásai a spirituális erők mindenkor erejével vagy erőtelenségével jelennek meg egyidejűleg, az erőforrás buzgóságával egyenes arányban. Mi, öregebb generáció, még ismerhettünk kálvinista iskolai önképzőkört, de bizony mi is már csak bizonyos elfajzott formában. Jó magam például olyan önképzőkörnek voltam működő tagja, amelybe a felügyelő tanárnak évenként csak három ízben illetet betekintnie: az alakuló és zárógyűlésen s téletszaka egyszer, de akkor is csak vendégként, gyűlésközepétjét érkezőn s hamarabb elköszönve az elnök berekesztő szavainál. És még mindig azt kell mondanom, jobb volt ez a forma, amelyből az öreg hiányzott, az akkortájt széltiben divatozó másik formánál, ahonnan a fiatalok hiányoztak [...]”¹⁴

Egyetemi tanulmányai és I. világháborús katonai szolgálatainak befejezése után, 1919-től másfél évtizeden át a fővárosban tevékenykedett, előbb középiskolai tanárként, majd

az Akadémia munkatársaként. Ekkor országos ifjúsági egyesületekben (KIE, cserkészet) is vezető szerepeket vállalt, s hogy ezekben is debreceni előképek nyomán tevékenykedik, annak kézzelfogható nyomai vannak. Az 1917-től másfél évtizeden át megjelenő *Az Erő* című országos ifjúsági lap, amelyet hosszú időn át Karácsony Sándor szerkesztett, alapötletében és szerkesztői gyakorlatában is érezhetően a debreceni önképzőköri hagyományokban gyökerezik. Nem más ez, mint egy országossá növesztett diákönképzőköri kísérlet. A konkrét debreceni kötődésre Jókai ötlete nyomán a lap *Csittvári Krónika* elnevezésű rovata utal, amely éveken át középiskolás diákok szépirodalmi kísérleteit közölte Karácsony Sándor válogatásában, olyan, később neves személyiségeket indítva el az írói pályán, mint Weöres Sándor, Szobotka Tibor, Képes Géza, Bódás János, Gunda Béla, Gyökössy Endre vagy Dömötör Tekla.

1934-től a debreceni egyetem magántanára, majd 1942-től kinevezett professzora lett, de közben a magyar szellemi élet mindenese is maradt. Elméleti írásai mellett ebben az időszakban a magyar klasszikus szépirodalom több darabját népszerű kiadásban és alapos, az irodalomtörténet-írás által máig nem méltányolt tanulmány kíséretében jelentette meg. Ezeknek a füzeteknek is gyakran vannak debreceni vonatkozásai.¹⁵ *A lélek halhatatlansága* című terjedelmes Csokonai-vershez készített tanulmányában elméleti pedagógusként a költő kicsapátásának olyan aspektusait érinti, amelyekre az irodalomtörténészek nemigen érzékenyek. A kérdéssel foglalkozók közül szinte egyedülként képes túltenni magát a szokásos elfogultságokon, s egyszerre érvényesíti az ügy megítélésében mindkét fél – a Kollégium és Csokonai – nézőpontját.

„A debreceni Kollégiumban még mindig rémítő sokat tanulhat az, aki akar, de mai napig változatlanul csak az, aki akar. Még ma sem Wagnert nevel Debrecen kollégiuma diákjaiból, hanem egyéniségekké neveli őket és ha szót fogadnak – megharagszik rájuk érte. Ez a Csokonai-per jelképes értelme [...] Debrecen a kicsapott-deák – Csokonai városa, a poeta doctusé, akinek a dōcens volta járulékos elem a poeta-volta mellett, ez hergeli ellene a professzorokat, de költészetének is ez ad sajátos színt és egyéni zamatot.”¹⁶

Hasonló módon viszonyul máshol két további klasszikusunknak a Kollégiummal szemben ugyancsak kritikus hangú írásához: Arany János *Bolond Istók II. éneke* és Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című munkáiról van szó. Az előbbiről szólva elismeri Arany kritikájának jogosságát: a kollégiumi diákvisélet (tóga) az 1830-as években már valóban kényelmetlen; az osztályok is elviselhetetlenül népesek, illetve a szóhüvelyező (magoltató) módszer is elavult már, ami miatt a tehetséges diák autodidaktává válik. Ugyanakkor Karácsony Sándor azt is kiolvassa Arany művéből, hogy a Debreceni Kollégium

¹⁵ Karácsony Sándor viszonyát a szépirodalomhoz sajátos aspektusból elemzi újabban: VINCZE Tamás, *Karácsony Sándor a hazai szépirodalomban ábrázolt kamaszokról és ifjakról = Karácsony Sándor és a magyar pszichológia*, szerk. HELTAI Miklós és LÁNYI Gusztáv, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2017, 51–69.

¹⁶ CSOKONAI Vitéz Mihály, *A lélek halhatatlansága*, Bp., Exodus, 1940, 15. (KARÁCSONY Sándor előszava.)

¹³ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Bp., Magvető, 1985, 120. (Első kiadása: Bp., Exodus, 1939; újabb kiadása: Bp., Széphalom Könyvműhely, 2009.)

¹⁴ KARÁCSONY, *Ocsudó magyarság, i. m.*, 488–489.

„[...] nem ölte meg a törekvő nagyszalontai ifjúban az igényt. Arany János nem a debreceni kollégiumi nevelés ellenére lett azzá, ami, hanem annak következtében. A sóvárgás, a kritika, az önkénytelenül kifejlődött egyéni tanulási módszer, az a tény, hogy autodidactice annyi mindent lehetséges volt neki próbálnia, [...] mindmind szerves alkotó elemei a kollégiumi nevelésnek.”¹⁷

Ami a *Légy jó mindhalálig*ot illeti, arról egyrészt megállapítja, hogy az „bizony vádirat a javából”, másrészt viszont azt is kimondja, hogy

„nincs hely a világon, ami egy pubertálót ezektől a kínoktól meg tudna oltalmazni. A debreceni kollégium sem képes erre, de nem is feladata ilyesmi [...] Aki le tudja venni szeméről a már-már pubertáló gyerek világszemléletének természetzerűleg fekete szemüvegét és úgy nézi meg a debreceni kollégium belső életét, igaz, mély szeretettel megszereti ezt az alma matert és egyszerűen megérti, miért maradt meg annyi csapás közt olyan hosszú időn keresztül a református magyar nép. Többek között azért, mert volt Debrecenben egy ilyen kollégiuma. Isten kegyelméből volt, nem emberek érdeméből. De volt. És mert Isten kegyelméből való, higgyük el, hogy ezután is megmarad az időnek végezetéig.”¹⁸

Idézett példánk jelzik, hogy Karácsony Sándor igyekezett következetesen pozitív módon viszonyulni Debrecen és Kollégiuma történetének kritikus pontjaihoz, amelyek Kazinczy elmarasztaló kritikája óta Debrecen hagyományosan negatív színben tüntették föl. A már-már önsorsrontó önkritikus debreceni magatartás történelmi gyökerei is foglalkoztatták. Erről sárospataki összehasonlításban egy helyen így értekeznek:

„Magam is debreceni diák voltam, érthető fájdalommal és irigységgel hallgatom volt pataki vagy enyedi diákok meghatott, hálás, színes visszaemlékezéseit, szeretném, ha a debreceni kollégiumot is szakasztott így, sőt még ígybben emlegetnék. Hiába. Ha van a volt debreceni diákok stílusának sajátossága, hát éppen az ellenkezője az emezekének. A debreceni diákok, legalább is látszat szerint, háládatlanok. Kritizálják alma materüket, nincsenek vele megelégedve [...] Elhiszem, hogy a pataki és enyedi iskolák hangja más. Azok felülről-lefele alapított iskolák, nagyurak, fejedelmek gyönyörű alkotásai. Érzik ezt a hálás és nemes-emberré tett diákok s meglátszik az ellágyulás még a hangjuk rezgésén is. A debreceni kollégium plebejusabb alkotás, hangja is szabadszajúbb, kritikaibb. De nagyon kálvinista és minden örömeinkre érdemes vonása a tanítványi »háládatlansága«, mely nem egyéb, mint a protestáns szellem kötelező kritikai velleitása, a semper reformari debet elve. A fészekhágyó diákság szellemi magatartása ez, más szellemi légkör fészeklakó diákságának lágyabb, engedelmesebb, magamegadóbb gesztusaihoz viszonyítva. Ám maga az a tény, hogy lábát járásra illesztgette, szemét megnyitotta, fülét hallani megtanította, nyelvét felvágta, eszét önálló gondolkozásra ajnázta, egyéniségét kifejlesztette, szellemi

gazdálkodási rendszerét autarkiviá építette saját diákságának: ez a debreceni kollégium tisztességszerző, örök emlékezésre méltó munkamódszere és igazán egyedülálló specialitása.”¹⁹

Karácsony Sándor szerint a plebejus gyökerű debreceni önkritika tudatos pozitív előjelű kiigazításra szorul tehát, aminek megnyilvánulásait a fentebb idézett passzusok is jelzik. Mindez azonban azt is mutatja, hogy Karácsony Sándor gondolatrendszerében a Debrecenről alkotott kép a valóságtól egyre inkább elmozdul a metafora irányába: Debrecen és Kollégiuma egyszerre jelent számára egy sajátos történelmi képződményt és az abban rejlő történelmi lehetőséget. Filozófiai értelemben összesűrűsödik benne a „van” és a „lehet”.

Ez a metaforaképző logikai-retorikai eljárás az európai politikában egyre erősödő német fenyegetés árnyékában, az 1930-as évek derekától az egész Karácsony Sándor-i gondolkodás rendszerszerű elemévé válik. Hadd emeljük itt ki ennek legszembetűnőbb, debreceni vonatkozásokkal is bíró elemét. Karácsony Sándor vissza-visszatérő gondolata az indogermán nyelvekkel szemben a mellérendelésen alapuló sajátos magyar észjárás és nyelv „gyökérszakadtsága”-nak problémája. Úgy látja, hogy a társadalom alsóbb rétegei (leginkább a parasztság) és a középosztály (Karácsony szóhasználatában a szofokrácia) nem értik egymást. Előbbi ugyanis a reformáció eredményezte „nyelvi ébredés” után, amely anyanyelvi kultúránk mellett létrehozta a református iskolakultúrát is, megrekedt 17. századi eleji állapotában, valahol Szenci Molnár Albert és Pázmány Péter korában. Utóbbi – mármint a középosztály – műveltsége révén lépést próbált ugyan tartani a nyugati civilizációval, de nem igazán tudta azt a maga szerves kultúrájává alakítani. Gondolkodása és nyelve ennek következtében indogermán hatás alatt sínylődő fordítás-nyelvvé torzult. Karácsony Sándor nagy dilemmája éppen ezért az, hogyan lehet áthidalni a 17. és a 20. század között tátongó szakadékot. Felelősen gondolkodó tudósként jól látja, hogy a történelem nem ismer visszalépéseket. „Emberileg nem látok megoldást” – vallja be Karácsony Sándor, majd így folytatja: „transzcendens megoldási lehetőségben azonban erős hittel hiszek”.²⁰ Itt lendül át Karácsony Sándor gondolatmenete abba az egyetemes transzcendens dimenzióba, amellyel saját vallomása szerint életében először S. Szabó József (1862–1944), debreceni kollégiumi vallásánára hatása alatt találkozott.²¹ Úgy véli, hogy egyedül a reformációhoz fogható egyetemes vallásos ébredés oldhatná föl a magyarság fentebb jelzett nagy történelmi dilemmáját. Példaként a 19. századi finn keresztyén ébredést hozza föl, amely erőteljesen hozzájárult az „autonóm finn nemzeti élet” kialakulásához is. Egy 1946-os írásában már egyenesen úgy látja, hogy az új magyar ébredés központjává a tősgyökeresen magyar és református Debrecennek kellene válnia.²² S amikor e megálmodott mozgalom ifjú harcosainak metaforikus megnevezéséhez irodalmi példát keres, azt újra csak a Debreceni

¹⁹ Uo., 465, 469.

²⁰ KARÁCSONY Sándor, *Magyar nevelés = Magyarságtudomány és nemzetnevelés*, szerk. Kiss Árpád és Kovács Máté, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1944, 66.

²¹ S. Szabó József debreceni ténykedéséhez lásd NÉMETH Tamás, *S. Szabó József (1862–1944) = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, i. m.*, 679–690.

²² KARÁCSONY Sándor, *Egy magyar ifjúsági egyesülési centrum: Debrecen. Miért szerette Megyericsy Béla Debrecen?* = K. S., *Magyar ifjúság, i. m.*, 317–319.

¹⁷ KARÁCSONY, *Ocsudó magyarság, i. m.*, 468.

¹⁸ Uo., 472–473.

Kollégium világában találja meg. Jókai kedélyes kollégiumi tárgyú regényének (*A debreceni lunátikus*, 1875) nyomán ugyanis „Új debreceni lunátikusok”-ról beszél:

„A régi debreceni lunátikus, Jókai felejthetetlen figurája, Dallos Ádi tiszteletes diák. Jó tornász, jó énekes, jó eszű és készültsgű, mindenkfelett pedig jó idegzetű ifjú ember. Ellensége minden tanári és kispolgári nagyképűségnek, de minden deák-pipogyaságnak és álszenteskedésnek is. Közben pedig el ne felejtsem egyéb jó-tulajdonságai mellől azt sem, hogy jóvérű legény Dallos Ádi, egészségesen és híven szerelmes az egyik professzora leányába. Hiszen a tulajdonképpeni bonyodalmat ez a szerelem okozza. A nagytiszteletű professor urat sérti Dallos Ádi egész egyénisége. Sérti elsősorban az, hogy ez a diákja a saját útjain jár s úgy próbál okos és művelt, készült és képes emberré nőni a maga módja szerint. Nem a szokott és bevált recept követése árán, a tanár urak bölcsességét tanulva magába engedelmesen. Sérti a professor urat az is, hogy Dallos Ádi nem veszi tulságosan komolyan és nem is zsongogatja a talentumait: sok időt elfecsérel, sok kincset szertehaszontalankodik. Ha nincs komolyabb dolga, borivással zsongítja kifelé készülő energiáját. Sérti továbbá tudós uraimékat az is, hogy ez a robusztus diákegyéniség ellenségesen érez és viselkedik az ő felfogásukkal, módszerükkel, tudományukkal, szokásaikkal, erkölcsökkel szemben. Megveti az ő kedvenc diákfajtájukat, Nyaviga Lőrinc urat, komédiát űz velük és nem lehet visszabosszantani igazában sohasem. Legeslegjobban fáj azonban szívüknek az, hogy Ádinak igaza van és sikere van. Győz a leány lelkében, a debreceni civisek rokonszenvében, a professor urak belső családi körében. Nyaviga úrral szemben furfangos versenyvizsgálatán is.

A debreceni lunátikus nagy sikere klasszikus és örök, mert a felsőbbrendű élet végső győzelmét jelenti a megcsontosodott, intézményessé lett, de valójában szellemtelen és értéktelen mindennapi életformákkal szemben.

Két ellentétes érzést vált ki belőlünk a nagytermészetű diák. Az egyik érzésünk pártjára áll: igaza van. Alapjában véve akkor is igaza van, ha komédiázik és lumpol, miért nem engedik méltóbb csatatéren érvényesülni, miért nem vezetik le felgyült energiáit nekivalóbb és hasznosabb feladatok megoldása útján.

A másik érzésünk ellene fordul az egyébként olyan rokonszenves ifjúnak. Igaza van, – még mindig védelmezzük – de azért még sincsen igaza. Olyanforma egyéniség ő, mint amilyenről a költő énekel: Hajtson Szentlélek, vagy a kocsmá gőze. Én nem leszek a szürkék hegedőse. Hát nem az, sehogya sem az, miközben a kollégium tetején pengeti lantját, minden hamarabb inkább, mint a szürkék hegedőse. De, sajnos, csak a kocsmá gőze hajtja, nem a Szentlélek. Ez az egyetlen hibája, de ez az egy öreg hiba. Jóvátételten hiba. A francia szokásmondás szerint súlyosabb vétség, mintha igazán bűn volna...

De a régimódi lunátikus már kiment a divatból. Különb legényre volna szükségünk nálánál, sőt valahogy olyan időket élünk, hogy nem is volna elég egy ilyen legény-a-talpán lunátikus, hanem egész csapat lunátikusra áhítozik a jelenvaló világ.

Szakasztott olyanok legyenek ezek az újfajta fiatalok, mint amilyen a régi volt, kivéve annak azt az egyetlen fogyatkozását, hogy nem a Szentlélek »gőze« hajtotta, hanem a kocsmáé...

Debrecen népének szüksége van ilyen »bolondokra«, mert már jóideje hiába mereszi a szemét és nyujtogatja a nyakát: semmi különös dolog nem történik a kollégiumnak sem a tetején, sem a belsejében. Mintha nem is a fiatalok városa volna

Debrecen. Az utolsó nagybotos alaposan agyonverte gerundiumával az utolsó debreceni tüzet, mert már időtlen idők óta nem ég itt semmi néven nevezhető tűz... Olyan ifjakra van szüksége Debrecen népének, akiket Krisztus varázsolt »holdhókosakká«. Akik mindig az ő keresztjére függesztik a tekintetüket (»fogylok«, »szerelmesek«, szorongatja és kényszeríti őket ez a központi érzésük) s akiknek a nagy dolgok véghezvitelére nem a telihold vonzóereje kölcsönzi a készséget és a képességet, hanem a vigasztaló Szent Lélek ereje, mely kitöltetett volt rájuk.

Ó, ha egy ilyen kis csapat megindulna bizonyágtevő útjára, akkor csudadolgok történnének Debrecen városában. Nem okvetlenül éjjel és nem kizárólag a kollégium tetején. Megváltozna a mindennap arculatja, ha nem is fordulna fel fenekes-tül minden. Újra tényezővé válnék az ifjúság, ha nem is dűtné-borítná rakásra a berenákat a nagy meg a kis bottal. A mostanában győztesként forgoló alja-népségnek, Nyaviga Lőrincéknek bealkonyulna, mert a »minőség forradalma« leszorítaná őket a porondról, ahol ezúttal, sajnos, nekik áll a világ. Bebizonyosodnék, hogy nem afféle szugolyában lett dolgok ezek, melyek az új fiatalokat lelkesítik. Jaj, csak jönnének már! Az ember nem tudja, melyik irányból várja őket. Még utoljára megesis velünk a szégyen, hogy nem a kollégium felől kanyarodnak a Piac-utcára. Hogy, azt mondják, a kollégiumban nagyon nehéz a helyes ösvényt kiválasztani. Ott vannak egymás mellett a keresztutak: az anyakönyvtár vasajtáját szakítsák-e fel? Vagy a Hatvani sírkövét emelgessék? Esetleg az emléktábla betűerdejéből törjenek elő? Megbolygassák netalántán az oratórium békés csöndjét? Cétusok hagyományait zúzzák izzé-porrá?

Amilyen kiszámíthatatlanok, még majd postán küldetik magukat a címünkre expressz ajánlva. Külön jelzéssel: éjjel is kézbesítendő.

Hiszen az apostolok is leveleztek.

Meglássátok, ezen a »régik« postán jönnek. Reméljük, hogy a címzett se meg nem halt, se el nem költözött, sem a küldeményt elfogadni nem vonakodik.”²³

Karácsony Sándor szarkasztikus humorának súlya alatt bizony még a mai olvasó is föl-zisszen. Nyilvánvaló azonban, hogy e sorokat is csak az imént Sárospatakkal kapcsolatos megállapítások fényében érthetjük meg igazán: „A debreceni kollégium plebejusabb alkotás, hangja is szabadszajúbb, kritikaibb. De nagyon kálvinista és minden örömünkre érdemes vonása a tanítványi háládatlanság, mely nem egyéb, mint a [...] semper reformari debet elve.”²⁴ Az új debreceni lunátikusokról írottak mögött tehát nem lehet nem érezni azt a féltő szeretetet és az imént jelzett metaforaképző szándékot, amely Karácsonyt egykori iskolájához és Debrecenhez mint a jövő lehetséges zálogához kapcsolja.

Mire Karácsony Sándor imént vázolt gondolatrendszere kiérlelődött, és a mester debreceni tanítványai tanárként, tudósként, íróként maguk is kiléphettek a szellemi élet porondjára, nemcsak Debrecen, hanem az egész magyar élet fölött elsötétült a horizont. Karácsony Sándor professzort, aki a II. világháború utáni években igen jelentős szerepet kapott a hazai oktatás- és kultúrpolitika alakításában, 1950-ben nyugdíjazták, s ez a mellőzés lelkileg annyira megviselte, hogy szíve rövid idő múlva felmondta a szolgálatot.

²³ KARÁCSONY, *Magyar Ifjúság*, i. m., 319–321.

²⁴ KARÁCSONY, *Ocsudó magyarság*, i. m., 465.

IRODALMI REPREZENTÁCIÓK ÉS VÁROSSZÖVEGEK

Írásai tiltólistára kerültek, s az 1980-as évek közepéig nem hogy műveire nem lehetett hivatkozni, de még a nevét sem volt ajánlatos kiejteni. Emlékét tanítványai szűk körben, szinte titokban őrizték. Jóllehet, írásai az elmúlt három évtizedben sorra jelentek, széles körben igazán ma sem hatnak. Ennek oka abban is keresendő, hogy gondolatait a rendszerváltás óta egyetlen kultúrpolitikai irányzat sem tűzte zászlajára: jóhiszeműen azt gondolhatjuk, hogy azért, mert nem ismerte, de az is lehet, hogy félt szuverén szellemiségétől. Jellemző ugyanis, hogy Karácsony Sándor nemcsak a kommunista ideológiának állt útjában, hanem 1944 végén a Gestapo is kerestette. A szókimondó, karizmatikus személyiségeket a demokráciák sem mindig kedvelik. Mindezek fényében joggal vetődik fel a kérdés, hogy egy hatástörténetét tekintve ennyire torzónak nyomorított és alig ismert gondolatrendszerrel érdemes-e egyáltalán beszélni Debrecenben a város identitásának vonatkozásában. Karácsony Sándor szellemében erre azt is felelhetjük, hogy eddigi tényleges hatását tekintve aligha, jövőbeli távlatait tekintve viszont annál inkább.

A részletek dolgában Debrecennel kapcsolatban lehetnek túlzásai, elfogultságai, sőt még tévedései is Karácsony Sándornak, az egészet illetően viszont azért aktuális ma is gondolatrendszere, mert egyetemes, transzcendens távlatok keretébe ágyazva, korát messze megelőzve vetett föl ma is aktuális kérdéseket, elsősorban a társaslélektan és a kommunikációelmélet vonatkozásában.²⁵ Ahogy fentebb láthattuk, ebből következően a „van” mellett mindig a „lehet” is foglalkoztatta: a szellem- és társadalomtörténeti megállapításokon túl – hogy a debreceni szellemiség a századok során, külső és belső kényszerek hatására, hogyan torzult el vagy rekedt meg – az is érdekelte, hogy egy esetleges új szellemi-lelki földindulás nyomán mi születhet meg mindabból, amit a város mint szellemi képződmény a méhében hordoz.

Karácsony Sándor nemcsak a pedagógia professzoraként volt jelen az 1930-as évek derekától Debrecen szellemi életében, hanem igen jelentős hatást gyakorolt a város irodalmi életére is. Fentebb már utaltunk irodalomtörténeti kiadványaira, de az általa alapított Exodus Kiadó több debreceni írónak is teret adott ezekben az években (például az Erdélyből ide menekült Gellért Sándornak).²⁶ A népi kultúrához való erős kötődése, a protestáns hagyományok újraértelmezése és szociális érzékenysége révén Karácsony Sándor leginkább a népi írók törekvéseivel tudott azonosulni. Nézetei látszólag rokonságot mutatnak Gulyás Pál debreceni költő sziget-Debrecen elképzelésével és Németh László harmadik utas elgondolásával.²⁷ Transzparens módon megnyilvánuló biblikus világgépe azonban világnézeti élesen el is választja őt mindkettőjüktől. Gulyás Pál elképzelése romantikus illúzióknak bizonyult, Németh László gondolatai is erősen megfakultak mára, a nagy, transzcendens gondolkodókat azonban nem kezdheti ki az idő: még mindig jelentős szellemi tartalékokat tartogat Debrecen és az egész magyarság számára.

²⁵ Karácsony Sándor gondolatrendszerének transzcendens távlataihoz lásd LENDVAI L. FERENC, *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*, Bp., Akadémiai, 1993.

²⁶ Gellért Sándor irodalmi hagyatékát újabban a Karácsony Sándor szellemi örökségét gondozó Péceli Kör karolta föl: GELLÉRT SÁNDOR, *A magyarok háborúja*, szerk. és s. a. r. HELTAI MIKLÓS, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2014.

²⁷ A kérdéshez lásd BAKÓ ENDRE, *Irodalmi élet a két világháború között = Debrecen története, 4, (1919–1944)*, szerk. TOKODY GYULA, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., 1986, 347–355; valamint Bakó Endre jelen kötetben olvasható tanulmányát.

„Másokhoz az idegenség, /
Bennem késértő ellenség.”

*Nyilvánosság és idegenség Debrecenben
az 1830-as évektől a 20. század elejéig*

Kazinczy játéka

Megalkotása óta furcsa játékot űz a debreceniség fogalma azokkal, akik valamilyen képp megpróbálják megérteni vagy megfejteni jelentését. Már az Árkádia-pör során is kellő zavart okozott az érintettek körében. Volt, aki saját magában is fölismerni vélte, mások pontos, racionális kifejtésre kérték Kazinczyt, vagy személyeskedő sértést láttak benne. A pört követő száz évben valahányszor akadozni látszott Csokonai megbecsülése, a városiasodás és a modernizáció, rögtön fölmerült a debreceniség kérdése. Az írók és a művészek megbecsülése mindezek tekintetében lakmuszpapírként működött. Ezért volt jelentősége az 1905-ös Csokonai-ünnepnek, amikor a hivatalos irodalmi élet képviselői nagy nyilvánosság előtt jelentették ki: a debreceniség már a múlté. Akadtak hangok, melyek kétségbe vonták ezt. Kritikájuk jogosságát igazolta, hogy az ünnepet rendező Csokonai-kör csak egy szűk értelmiségi rétegben talált támaszt. Ennek részben az volt az oka, hogy a jelenről alig volt mondandójuk, úgy hitték, a múlt a maga eredetiségében megőrizhető és közvetíthető, s csak ezzel van dolguk.¹ Az ezt követő száz évben aztán már szaktudományi kérdésként is vizsgálták, mit jelent a debreceniség. A fogalommal kapcsolatos alapvető elemzést Balogh István végezte el, tárgyilagosan, sokféle vizsgálati szempontot alkalmazva.² Ugyanakkor ezen időszakban is tagadhatatlanul jelen volt valamiféle szenvedélyesség, amely hitvallásban vagy vádban öltött testet. Szabó Magda esszéi az előbbire példák, viszonya a városhoz kultikus, munkái többségében – Jókai után újra – Debrecen mitológiáját írja. Irinyi Károly levéltári forrásokra és a korabeli sajtó elemzésére alapozott könyvét viszont az utóbbi jellemzi, le akar számolni a város önmítoszaival.³

A furcsa játék másféle módon is zajlik. Úgy tűnik, hogy a debreceniség kérdésének elemzése során a város történetével foglalkozó szakembereknek néha védekezniük kell, ha kritikai álláspontjukkal akaratlanul is Kazinczy véleményét idézik föl, vagy csak egyszerűen kritikus szemmel látják a város történetét. Debrecen gazdaság- és társadalomtörté-

netével foglalkozó tanulmánykötete bevezetőjében még Orosz István is mentetegetőzésre, magyarázkodásra kényszerül:

„Aki tüzetesen tanulmányozza a kötetben lévő tanulmányokat, azt gondolhatja, hogy a szerző kritikája a Debrecenben tanulmányozható gazdasági és társadalmi folyamatok kapcsán erőteljesebb, mint a megértő és egyetértő méltányossága. A város szeretete nem azt jelenti, hogy jóváhagyólag kell tudomásul venni mindazt, ami Debrecen múltjában történt.”⁴

A különös játék részesei a kutatók akkor is, amikor rendszerint azzal kezdik mondanójukat, hogy a debreceniség rejtélyes, racionálisan föl nem fejthető fogalom. Majd hosszasan értekeznek róla. Borbély Szilárd, aki maga is szembenézett a debreceniség kérdéssel, egyik írásában egyenesen kriptó-fogalomnak nevezi, melynek eredeti jelentése titkos, a későbbi pedig a pör utólagos értelmezésében formálódott meg.⁵ A titkosság, a racionális fölfejtetlenség és a kifejtés, az elemzés gyakorlata közti látszólagos ellentét oka, hogy Kazinczy szó-találománya nem operacionális definíció, amely elhatárolás révén egyértelműsíti, miről van szó; inkább olyan „definíció”, amely a jelentések játékát hozza mozgásba, és döntő szerep jut benne a kontextusoknak. Éppen ezért *Az Árkádia-pör fog-ságában* című munkámban magam is egy-egy szituációban mutattam meg, mit jelentett ott és akkor a debreceniség, és hogy kinek szólt.⁶

Városszövegek

A most következő részben a 19. században Debrecenről született szövegeket: útleírásokat és tudósításokat vizsgálom meg. Gondolkodási formákra, magatartásmódokra, egyszóval a mentalitásra figyelek. A városszövegek elemzése lehetőséget ad arra, hogy feltárjuk, milyen percepciók lehetőségeket és ideológiai kategóriákat kínált föl Debrecen. A szerzők között vannak helyiek és idegenek, ami abból a szempontból fontos, hogy vannak-e különbségek leírásaikban, s másképp látják-e a vizsgált témát.

Egy jól körülhatárolható, de összetett témára koncentrálok, amely már az Árkádia-pör során fölmerült. Kazinczy a debreceniség kapcsán kisvárosi szellemről ír, amelyen azt érti, hogy nem beszél meg nyíltan a dolgokat, hanem a pletyka az úr. A Csokonai-síremlék tervének nyilvánosságra hozatala után ugyanis arról értesül, hogy nemcsak hálátlansággal vádolják, vagyis személyében, erkölcsileg próbálják meg lejáratni, hanem mindez a pletykák és a susmorgások szintjén történik, ami ellen nehéz, sőt lehetetlen védekezni. Kazinczy ezért (is) állt a nyilvánosság elé, hogy láthatóvá váljanak az eltérő álláspontok és gondolkodási módok mögötti érvek. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy ha-

¹ LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fog-ságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 228–282.

² BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 11–53; Uő, *A civisek világa*, Bp., Gondolat, 1973.

³ IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézet, 2002.

⁴ OROSZ István, *Előszó = O. I., A fönix és a bárány városa: Tanulmányok Debrecen múltjából*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézet, 2015, 11.

⁵ BORBÉLY Szilárd, *[A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben]: [Cetlik, jegyzések, excerpták]*, Új Forrás, 2007/10. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00130/071310.htm> (Letöltés ideje: 2018. május 31.)

⁶ LAKNER, *Az Árkádia-pör, i. m.*

talmi törekvéseknek és igényeknek is szerepe volt a vitában.⁷ Most azonban arra vagyok kíváncsi, hogy a városleírások milyenek láttatják a közszellemet, a nyilvánosságot, s mik azok az életmódbeli tényezők, melyeket összefüggésbe hoznak ezek állapotával.

A Társalkodó 1837-es számaiban Cs. monogrammal jelent meg a *Debreczen jelen állapotjának rövid rajza* című írás, melynek szerzője Telegdi Kovách László.⁸ Etnikai, nyelvi és vallási tekintetben zárt, asszimiláló közösségként írja le Debrecen:

„A lakosok nyelvökre nézve tiszta magyarok; közöttük csak igen kevés német találkozik, s ezek is – mint mesteremberek szakadván ide – lassanként megmagyarosodnak. Vallásukra nézve jobbadán reformátusok; a katolikusok száma csak mintegy 3 ezerre, az ágostai vallást követők pedig körülbelül 100 lélekre terjed.”⁹

Kiemeli Debrecen kisvárosias jellegét. Itt mindenki ismer mindenkit, éppen ezért a város elöljárói nem tudnak érvényt szerezni a közös akaratnak. Az egyéni érdekek és a személyes kapcsolatok ugyanis fölülírják a közösségi érdeket: „Meg van, az igaz, már azon rendelés téve, hogy benne az új házak emeletre építtessnek (tudok példát, hogy ezen rendelés is kijátszatott), azonban ez által még kevés vagy semmi sincs elérve; mert isten tudja, mikor lesz kedvök a korhadt házak tulajdonosainak ujakat építtetni.”¹⁰ A közcél érvényesüléséhez Debrecenben is szükség lenne a nyilvánosságot és az átláthatóságot biztosító sajtóra: „akkor lesznek a magyarok műveltek, pallérozottak, ha minden városban legalább egy ujság v. folyóirat jó-ki. [...] Mikor fogjuk megérni azon örömet, hogy Debreczenben is hirlap, vagy csak egy folyóirat adatik-ki, nem tudom.”¹¹ Kárhozzátja a polgárok közügyekkel szembeni érdektelenségét, melynek oka, hogy mindenki a föld műveléséhez van kötve, s ez lehetetlenné teszi a városi életmódot: „Minden lakos – a sajtáságos földmivelőt kivéve – két mesterséget gyakorol; a csizmadia, a varga, kereskedő, pap, ügyvéd, tanító egyszersmind földmivelő, – elannyira, hogy szoros értelemben vett hivatásuk csak mellékes.”¹² A társadalom funkcionális differenciálódása, mely a modernizálódó társadalmak jellemzője, hiányzik Debrecenben. A tudósítás kitér az idegenekkel, különösen a zsidókkal szembeni bánásmódra.¹³ Érvétele nem vallási és politikai szempontokat érint, hanem a hozzáértés kérdését:

„Egyik baj, melly Debreczen kereskedését megszorítja, s emelkedni nem hagyja, többek közt az: hogy a zsidóknak itt lakniok nem szabad; – pedig nem tagadhatjuk, hogy a magyarországi kereskedők még jobbadán vagy németek vagy zsidók. Igaz, a jólétre legüdvesebbnek mondhatnók, ha a kereskedők született magyarok volnának; de mivel ez most még csak jámbor óhajítás, az imént nevezett kizárások miatt

a közönség vall kárt, minthogy illy tilalom által szinte egyedárusság adatik; ez pedig tömérdek rossznak a kútfeje.”¹⁴

A szerző a versenyt és a hozzáértés méltánylását hiányolja tehát, szerinte ennek káros következménye van a város gazdaságára és az itt élők mindennapi életére, a fogyasztói árakra.

A korabeli közvélekedésre jellemző lehet e tudósítást kritizáló hozzászólás. A B. monogramú szerző a városépítésnél fontosabb feladatnak nevezi a birtokok megtartását.¹⁵ Védi a hagyományos gondolkodásmódot, mely szerint a földművelés és a külterjes állattartáshoz szükséges legelők biztosítása mindenekfölött álló érdek. A hagyományokhoz, a megszokáshoz való ragaszkodásnak pedig ideológiai töltetet ad. A divatot követő hetyke és fennhéjázó magatartással szemben, amely szerinte Pest jellemzője, az eredeti erőt, a tisztaságot, az érintetlenséget és a tiszta erkölcsön alapuló egyszerű életet dicséri.¹⁶

Erdélyi János az *Úti képek* című írásában az 1842-es debreceni útját is megörökíti. Erdélyinek Péczely Józseftől kapott információk alapján volt véleménye a kollégiumi állapotokról,¹⁷ s ez egyáltalán nem volt kedvező. Mégis a „jó és bal híre dacára, nagy idő óra célja [vágynak]”, hogy végre láthassa a várost, mert magyarság tekintetében „örökké csak Debrecen” hallotta dicsérni.¹⁸ Látogatása során szerzett tapasztalatai ellenére is fenntartja álláspontját, hogy Debrecen alap lehet a magyarság számára, a magyar nemzeti törekvések sikerre juttatásában:

„De én nem bánom, akárhogyan nevezik vagy csúfolják is, én szeretem Debrecen. Ötvenezer tiszta magyar lélek van itt egy testületben. [...] Debrecennek eme tőkéje, s még néhány városé az, mire a német és más nemzet civilisatiójának s értelmiségének nyakunkra tolokodása ellenében, szemeit vetheti még a magyar.”¹⁹

Ugyanakkor kritikát is megfogalmaz, hiszen tisztában volt azzal is, hogy Debrecen csak akkor tudja a tőle remélt szerepet betölteni, ha polgárosodik, modernizálódik.

A Református Kollégium nevelési elveinek és gyakorlatának megítélésében Péczely és a tanári kar közti konfliktus korábbi megítélésénél marad: zártnak látja az intézményt, amely nem az életre nevel. A diákokat „mintegy börtönbe zárja el a falak közé, a profanum vulgussal lehető legszorosabb érintkezéstől”.²⁰ A város társadalmi szerkezetében is észreveszi a zártsgot: „Rokon egymással a főbb nemesség, professorok és senatorok [...]”

¹⁴ Cs., *i. m.*, Társalkodó, 1837/9, 36. Ugyanakkor a város Kalmár Társulatának a tagjai széles kapcsolatrendszerrel rendelkeztek.

¹⁵ 1873-ban még hasonló volt a város gazdálkodása. Vö. *Debrecen város 1873. évi költségvetése*, Alföldi Hírlap, 1874. január 15., 2; *Adatok a város gazdálkodására nézve*, Alföldi Hírlap, 1874. február 10., 1.

¹⁶ B., *Jegyzetek*, Társalkodó, 1837/28, 109–110; 1837/29, 113–114.

¹⁷ Vö. O. NAGY Gábor, *A „debreceniség” alkonya*, A Debreceni Ref. Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, Debrecen, A Debreceni Református Kollégium Tanárképző-Intézet, 1939; LAKNER, *Az Árkádia-pör, i. m.*, 164–190.

¹⁸ ERDÉLYI János, *Úti képek = E. J., Úti levelek, naplók*, vál., szerk., bev. tan. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 45.

¹⁹ *Uo.*, 51–52.

²⁰ *Uo.*, 48.

⁷ Vö. BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború*, Bp., Argumentum, 2010, 229; LAKNER, *Az Árkádia-pör, i. m.*, 61–62.

⁸ A szerző (1816–1894) Debrecenben élő ügyvéd, író, utazó és birtokos, 1875-től a színház felügyelője.

⁹ Cs., *Debreczen jelen állapotjának rövid rajza*, Társalkodó, 1837/7, 25.

¹⁰ Cs., *i. m.*, Társalkodó, 1837/8, 30.

¹¹ Cs., *i. m.*, Társalkodó, 1837/10, 38.

¹² Cs., *i. m.*, Társalkodó, 1837/9, 35.

¹³ A kérdés végigkíséri a 19. századot. Vö. *Magyar kereskedők*, Alföldi Hírlap, 1873. december 18., 1.

A kereskedők ide csak kivételesen jutnak fel.²¹ Sőt az egész város zárt világok halmazának tűnik számára, ami mindenekelőtt a nyilvánosság és a közérdek iránti érdeklődés hiányából következik. Szerinte mindennek két oka van. Az egyik, hogy nem alakultak ki a társadalmi nyilvánosság intézményei. Erdélyi számára a nyilvánosság azt az intézményrendszert jelenti, melyben a polgárok észérvek alapján folytatnak eszmecserét a politikai és a kulturális életéről, s jutnak konszenzusra: „Debrecenben nincs közszellem, mely a részeket harmóniás egészbe olvasztaná, s nevelné a lélek szükségleteit [...] s ez az oka még annak is, miért nevezi a világ Debrecent nagy falunak.”²² Nem a városias épületek, hanem a nyilvánosság hiánya az oka a falusi jellegnek. A másik ok az a sajátos életforma, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik, s melyet minden itt lakótól elvárnak. Arról az előbbi leírásban is bemutatott életmódról van szó, amely a város lakóit földhöz köti. Így senki nem élhet csak a hivatásának, mert gazdálkodnia kell, s ez bezárja az embereket magánéletük kis köreibé. Ezen életmód következménye tehát a bezárkózás, a köz ügyeitől való elfordulás: „A fiatal ember, ki politikai izgatások eszméivel tér vissza Debrecenbe, azon veszi magát észre, hogy nincs ideje affélékre, mert a tanyán dolog van. Lehet mondani, s valóban ide illik, hogy a mesterember is csak télen az, mert nyáron ő is paraszt.”²³ E kötelező életmód és a magánéletbe szorulás az akadály annak is, hogy a polgároknak fölbredjen az érdeklődés a közügyek iránt, s hogy a közösséget érintő kulturális megmozdulások mögött nagyon kevesen állnak.

Pákh Albert az *Utazás Debrecenben* című 1844-es írásában hasonló megállapításokat tesz. A szerző jól ismeri a várost, itt végezte ugyanis jogi tanulmányait. Egy jómódú polgár, a szász nemzetiségű Schwarz Sámuel ügyvéd, az első debreceni takarékpénztár alapítója családjánál nevelősködött. A család bevonta a társasági életébe is, így ismereteket szerezhettek Debrecen társadalmáról.²⁴

Pákh Erdélyihez hasonlóan egyszerre látja Debrecent a nemzeti törekvések bázisának, és veszi számba az ennek beteljesülését hátráltató akadályokat. Ugyanabban látja a város lehetőségét, hogy Debrecen a magyar nemzeti törekvések biztos alapjává, az idegen érdekekkel szembeni védelem szilárd támaszává válhat: „a tősgyökeres magyar Debrecen leendő ellenére a külföldi elemekkel elárasztott Pestnek nemzetiség dolgában”.²⁵ E lehetőség betöltésének legnagyobb akadályá szerinte is a nyilvánosság, a közszellem hiánya. A „polgárosultság és a műveltség szövétneki”²⁶ azért nem lobbantak föl szerinte, mert nincs a városban újság, nincsenek írók, akik éleszthetnék a művelődés utáni vágyat, s az egy kaszinó kivételével nincsenek közösségi helyek, ahol az emberek egymással beszélgethettek, megvitathatnák a város dolgait és tájékozódhatnának. Hiányoznak tehát a terek és a diskurzusok, ahol magánemberek csoportjai közvetlen emberi kommunikáció keretében tárgyalhatnák meg a köz ügyeit. Épp ezért tartja „valódi jótétemény”-nek

legalább a kaszinó meglétét, mert „az ember legalább emberek közé jöhet, s hébe-hóba kibeszélheti magát”.²⁷

Ő is szóvá teszi a földhöz láncoló életformát, amely alapvetően akadály a nyilvános, közösségi terek megszületésének. Innét van, hogy „ezen vidéki magyar élet oly kisszerű, oly örökön örökké egyforma és unalmas”.²⁸ A kisszerűséggel hozza kapcsolatba az életigények alacsony fokát: a „cívisszellem” miatt az itt élők „életigényei oly igen parányiak, s mely boldog, ha elmondhatja, hogy »csak megélünk bizony mi is szegény ember módjára!«, s mely oly nehezen változtat apjától öröklött életrendén”.²⁹

Végül följegyzi, amit az előző tudósítók is, hogy hiányzik a kultúrát támogató, a közügyeket fölkaroló, valamint ezek iránt igényt és érdeklődést ébresztő művelt közönség: „E bálók alkalmával tűnik ki leginkább, mi csekély az, mit Debrecenben publikumnak nevezhetni.” E réteg szűk voltában látja a kisvárosi szellem uralmának az eredőjét:

„A nyilvános helyek közönsége oly stereotyp, oly örökön örökké egyforma itt, amint senki nem gondolná. Egyik bálnak, egyik színházi előadásának [...] ugyanazon közönsége van, mint a másikkak, s e tekintetben a nagy Debrecen olyan kisvárosias szint visel magán, mint bármelyik 5-6000 lakosú városaink közül. Sehol sem ismeri egyik ember a másikat úgy, mint itt, sehol sem törődik a másikkal annyit, mint itt, s azért a kisvárosi pletykáknak sehol sincs nagyszerű mezeje, mint itt.”³⁰

Rikolti Dávid³¹ *Debreczeni gyalogséták* című írásai 1862-ben a Hortobágy című újságban jelentek meg. Tudósításai leginkább Pákh Albertéhez hasonlítanak, mert kis történetek fűzéréből épülnek föl, amelyekhez aztán megjegyzéseket fűz vagy következtetéseket von le, s ironikus stílusa miatt is, amivel néha zavarba hozza az írása értelmezésére vállalkozót. Leginkább a városiasodás elmaradása és a civil kezdeményezések hiánya foglalkoztatja. Szóvá teszi például, hogy Reszler színtársulatának elutazása miatt a közönségnek nem kellene hiányolnia a színházi előadásokat, ha lennének vállalkozó szellemű polgárok, akik létrehozhatnának amatőr előadásokat.³² Példaként hozza föl a szatmári nőegyletet, akik igyekeznek gondoskodni városuk szegényeiről és árváiról. S keserűen fűzi hozzá: „vannak-e Debrecenben szegények, aggok, árvák? s nincsenek-e Debrecenben nemes lelkű hölgyek?” A civil kezdeményezések hiánya összefügg a nyilvánosság és a sajtó hiányával, mert ez azt jelzi, hogy a polgárok nem foglalkoznak a helyi közösség ügyeivel. Nincs újság, ami pedig van, azt nem becsülik.³³

Konstatálja, hogy a város egyre veszít jelentőségéből, aminek jele, hogy a vásárok „egykori élénkség[e], mely e szűk utcák sátorfalait csaknem szétfeszítette”, már a múlté. A mostani vásárokról hiányoznak a különböző népek és társadalmi rétegek képviselői, s így a sokszí-

²¹ *Uo.*, 50.

²² *Uo.*

²³ *Uo.*

²⁴ Vö. LAKNER Lajos, *Pákh Albert két élete* = PÁKH Albert, *Utazás Debrecenben*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 45–76.

²⁵ PÁKH, *i. m.*, 8.

²⁶ *Uo.*

²⁷ *Uo.*, 29.

²⁸ *Uo.*, 9.

²⁹ *Uo.*, 11.

³⁰ *Uo.*, 30.

³¹ Minden bizonnyal álnév.

³² RIKOLTI Dávid, *Debreczeni gyalogséták*, Hortobágy, 1862/5, 35.

³³ *Uo.*

nűség. Kétségbe esve kérdezi: „Mily nagy embereket és tetteket szül az idő, s mégis, ha beszélhetnénk vele, nem vonnánk-e kérdőre, amiért híres szabadságainkat tönkre tette.”³⁴

A szövegháló tanulsága

E szövegek szerzői, bár írásaik stílusa, színvonala különbözik egymástól, nagyon hasonló megállapításokat tesznek a vizsgált témakörben. Több szinten is zártnak látják a város társadalmát. Egyrészt szerintük hiányzik a közösségi horizont, helyette a polgárok saját családjaik szűk körében élnek életüket, másrészt hiányzik a világban történelem iránti érdeklődés, a művelődés és a tájékozódás vágya, vagy az életforma nem teszi ezt lehetővé, harmadrészt pedig gyanakvással tekintenek a nem mezőgazdaságból élőkre, főleg a kereskedőkre. A nyilvánosság és a társas alkalmak hiánya miatt Debrecenben a kisvárosias szellem uralkodik, ahol legfeljebb pletyka szintjén kerülnek szóba a város ügyei. Pedig ha megszületne a társadalmi nyilvánosság, ha lennének helyek, fórumok, az ösztönözleg hatna a polgárok gondolkodására.

Kérdésként merülhet föl, hogy ezen „ítéletek” Kazinczy szövegétől függetlenül születnek-e meg. Vagyis abban, ahogyan a várost érzékelik, szerepet játszik-e, hogy a 19. század folyamán újra és újra fölmerült a debreceniség kérdése, s a városra vetült az Árkádia-pör árnya? Vajon látens módon, rejtve ott vannak-e a szövegek mögött Kazinczy megjegyzései, látásmódjuk mögött Kazinczy tekintete? Az 1837-es írás esetében annál is inkább gyanakodhatunk erre, mert a szerző emlékezetében még élénken élhetett a Péczely és professzortársai közti háborúskodás vagy a Csokonai síremléke körüli perpatvar, amelyek során a debreceniség vádja újra megfogalmazódik. Az is kérdés, hogy a régebben született szövegek hatottak-e a későbbiekre. Filológiai bizonyítékok erre sincsenek. A szerzők közti tér- és időbeli távolságok és az utalások hiánya miatt hajlok arra, hogy egymástól függetlenül keletkeztek a szövegek. Sőt, meg merem kockáztatni azt a kijelentést, hogy nem is volt szükségük egymásra, mert a leírtak a közvélekedés részei lehetnek. Erre következtethetünk abból, hogy az idézett szövegekben gyakran fordulnak elő a „köztudomású” és a hozzá hasonló jelentésű kifejezések, s többször említenek a városról szóló beszélgetéseket, vagyis téma volt Debrecen. A közvélekedésben a mentalitás időben változatlan mintázatai őrződhetnek meg.

Joggal vethető föl az a kérdés is, hogy a valóságot írják-e le, mindig törekednek-e a hűségre, vagy néha előítéletekre, közvélekedésre hagyatkoznak, esetleg hagyják magukat elcsábítani a fikció erdejébe. Kísérletképpen nézzünk meg két történetet, s vizsgáljuk meg, hogy az idézett szövegekben leírt jelenségek vajon befolyásolták-e emberek és közügyek sorsát! A kérdésem az, hogy működő, ható mechanizmusról van-e szó. S ebben az esetben lényegében mindegy, hogy fikcióval állunk-e szemben. Ugyanis a fikció helyett a valóságkonstruálásában az szabja meg, hogy kap-e működőképes nyilvános formát, vagyis megragadható-e, értelmezhető-e, és hat-e a gondolkodásmódra, a magatartásra és a döntésekre.³⁵ Ez azért is érdekes lehet, mert Csanak József idejében már működött

a kaszinó, voltak újságok, vagyis létezett a nyilvánosság, az 1920-as években pedig a városiasodás folyamata még inkább fölerősödött.

Csanak József és Déri Frigyes története

Mindkettőjük gondolkodásmódja alapvetően tér el a fentebb hivatkozottak szerint Debrecenben tapasztaltaktól: nyitottak az újításokra, fontosnak tartják, hogy az ember ne csak családjának éljen, hanem foglalkozzon a köz ügyeivel is. Fontos számukra a tájékozódás és a művelődés is. Természetesnek tartják, hogy áldozatot hozzanak a közösség számára, ahogyan azt is, hogy a vállalkozó tevékenység szorgalmat, kockázatvállalást igényel, s egyik célja a nyereség. Mindketten hamar sikeres vállalkozók lettek. A közös értékrend persze nem fedheti el, hogy a polgárosodás két nemzedékéhez tartoztak, s azt sem, hogy Csanak Debrecenben élt, Déri viszont Bécsben.

Csanak József³⁶ 1820-ban Derecskén egy csekély vagyonnal rendelkező földművelő családban születik. Az inasévek után Ausztriában, Svájcban és Németországban jár, 1846-ban az ekkor alapított takarékpénztár könyvelője. Önállóságát házassága révén szerzi meg, feleségül veszi egy sikeres és gazdag kereskedőcsalád lányát, Várad-Szabó Esztert. 1857-ben sógorával, Várad-Szabó Lajossal³⁷ együtt fölkerik a csőd szélén álló István Gőzmalom igazgatására. Míg a debreceni gazdálkodók nem vagy csak alig eszmélnek, ő fölismeri a malomipar konjunktúráját³⁸ és a malom helyzetének kivételességét, ebben az időszakban ugyanis vetélytárs nélkül voltak Kelet-Magyarországon. A malom lisztje az 1862. évi londoni világkiállításon a legmagasabb kitüntetést kapja. Tisztában van a szakértelem fontosságával, ezért a termelés irányítására a malomipar területén rendkívül jártas molnárt, Banninger Gotliebet, vegyi tanácsadónak pedig Irinyi Jánost szerződteti.³⁹ 1870-ben az Alföldi Hírlap által közzétett adófizetők sorában az első öt polgár között van, s 1000 forint adót fizetett. A másik négy: Degenfeld Imre gróf, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka; Scheer Bernát ügyvéd, haszonbérlo, 1869-től az izraelita hitközség elnöke; Rickl József kereskedő és Vecsey Imre sikeres építőmester.⁴⁰ Közülük csak egy civis van (Vecsey), ugyanakkor e réteg komoly befolyással bírt a városvezetés döntéseire.

Déri Frigyes⁴¹ 1852-ben a délvidéki Bácsban született egy – minden bizonnyal az 1840-es években – betelepült zsidó családban. 1873-ban, sok más zsidó családhoz hasonlóan, áttelepülnek Bécsbe, a „földi paradicsomba”, ahol garantálták a zsidók polgári szabadságát. Az apa nem tud megkapaszkodni, öngyilkos lesz. Hat testvére nevelése Déri Frigyesre marad. Közben keresi és megtalálja a boldogulás lehetőségét, a selyemipart. Az akkoriban elveszített olasz központok miatt ugyanis a birodalomban újra meg kell

³⁶ Életrajza: F. CSANAK DÓTA, *Egy debreceni kereskedő Nyugat-Európában: Csanak József úti levelei 1862-ből*, Bp., MTA Könyvtára, 1987, 49–62 (*A debreceni „Arany ember”* című fejezet).

³⁷ Várad-Szabó sikeres kelmekereskedő.

³⁸ Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy több debreceni részvényes is a vállalkozás mögött áll.

³⁹ Szűcs Ernő, *A város gyáripára 1849–1919 között = Debrecen története*, 3, (1849–1919), szerk. GUNST Péter, Debrecen, Csokonai, 1997, 236.

⁴⁰ *A legtöbb adófizetők szavazatának összeállítása Debrecenben*, Alföldi Hírlap, 1870. augusztus 1., 1.

⁴¹ Déri Frigyes élettörténetének kutatását a Magyar Ösztöndíj Bizottság, a Klebelsberg-ösztöndíj, a Nemzeti Kulturális Alap és a OeAD(Österreichische Austauschdienst)-Gesellschaft támogatta.

³⁴ *Uo.*, 143.

³⁵ Vö. SZABÓ Márton, *Politikai idegen: A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*, Bp., L'Harmattan, 2006, 110; Kiss Lajos András, *A politikai idegen konstrukciói: Gondolatok Szabó Márton új könyvéről*, Politikatudományi Szemle, 2007/3, 168.

teremteni a selyemipar alapjait. Déri jól ráérez a textilipar konjunktúrájára, s hamarosan az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legsikeresebb és legelismerőbb textilipari vállalkozója. 1878-ban Krefeldbe, a német textilipar egyik legjelentősebb központjába megy tanulmányútra. Ugyanebben az évben őt küldi ki az osztrák kereskedelmi és iparkamara a párizsi világkiállításra. Gyáriparos családból származó felesége révén bejáratos a legmagasabb társadalmi körökbe, 1908-ban kereskedelmi tanácsosi címmel tüntetik ki. Gyári Ameriká, Ausztrália, Ázsia és Európa piacaira exportálják termékeiket.⁴²

Mindketten takarékosan és jól bántak a pénzzel. Csanak József a fiát takarékoságra, okos beosztásra oktatja. A pénzhez való viszonya talán legszemléletesebben a fiú egyik testvérének levelében ragadható meg. Ilona értesíti, hogy megkapta a levelet, „melyben írod, hogy a két forintot küldjük el, de már az be van téve a takarékpénztárba és azt mondta kedves apám, hogy ha szükséged van valamire, kérjed a nevelő úrtól. Már a kis Margitnak is van egy forintja a takarékpénztárba.”⁴³

Hasonló takarékoság jellemzi Déri Frigyeset is, akit nem kapott el a gyűjtők azon szenvedélye, hogy bármi áron meg akarjon szerezni egy tárgyat. Akármennyire is csábítja egy-egy értékes műkincs megvétele, mindig tisztában van anyagi lehetőségeivel: „Ha jók a tárgyak és nem túlságosan drágák, megveszem” – írja 1921 szeptemberében Czákó Elemér miniszteri tanácsosnak. 1913-ban pedig így nyilatkozik egy Borsos József- és egy Székely Bertalan-kép kapcsán: „Ha ízlésemre lesznek és a tulajdonosok jutányosan el akarják adni, akkor lejövök Budapestre.”⁴⁴ Vagyont nemcsak annak köszönheti, hogy jó időben, hanem annak is, hogy jó helyen vásárol textilgyárakat: Morvaországban, ahol a legképzettebb munkaerő volt. Követi a technológia fejlődését és képes divatot alakítani.⁴⁵

Mind a ketten fontosnak tartják, hogy tapasztalatot szerezzenek a világban. A nyugat-európai városokban való inaskodás, utazások és tapasztalatszerzés nemcsak szakmai szempontból voltak fontosak, hanem a látókör szélesítése szempontjából is. S nyilván ez az oka annak, hogy határozott elképzelésük van arról, milyen városban szeretnének élni (Csanak), illetve milyen célt kell szolgálnia egy múzeumnak (Déri). Ezzel függhet össze az is, hogy kitüntetett szerepet szántak a művelődésnek és a kultúrának, melyek szerintük a városiasodás motorjai és mércéi.

Mindkettőjükre jellemző, hogy nem egy szűk kultúrafogyasztó réteget tartanak szem előtt. Csanak esetében a kultúra és a közügyek iránt érdeklődő közönség teremtésének eszköze az Emlékkert létrehozása és a Csokonai-szobor fölállítása.⁴⁶ A vezetésével 1861-ben megalakult Emlékkert Társulat célja a városszépítés és egy nemzeti panteon létesítése. Olyan nyilvános közösségi térről álmodott, ahol a város polgárai találkozhatnak, beszél-

gethetnek vagy megemlékezhetnek a nemzet nagyjairól.⁴⁷ Hogy milyen erővel ragadta magával a terv megvalósításának a gondolata, arról jól tanúskodik 1862-es útinaplója. Nyugat-európai városokban járva kereste a kerteket, melyeket példaként állíthat a debreceniek elé. Ugyanakkor nemcsak szellemi irányítója a társulatnak, hanem pénzügyi támogatója is. Az Emlékkert és a Csokonai-szobor létrehozása érdekében 14 000 forintnyi alapítványt tettek Várady-Szabó Lajos igazgatótársával együtt.⁴⁸ Támogatása és néhány hasonló gondolkodású társa nélkül nem születhetett volna meg sem a Zenede, sem a Színügyi egyesület, melynek választmányi tagja. Közben persze látta és tapasztalta a városvezetés és városi közösség érdektelenségét, vagy épp ellenérdekeltségét. 1870-es években például a város vezetése döntött a Nagytemplom előtti piac áthelyezéséről, hogy városszépítési szempontok szerint alakíthassák át a teret, de a határozat az ott lakók ellenállásán megbukott. A környék kereskedői ugyanis forgalmuk csökkenésétől féltek.⁴⁹

Déri Frigyes 1912-ben kezd tudatosan gyűjteni. Olyan tárgyakat igyekszik megvásárolni, melyek tudományos értékűek, és az emberi civilizáció fejlődésének lenyomatai. A magyar viszonyok között alig-alig ismert oktató múzeumról álmodik, amely lényegében műveltségi szinttől függetlenül ismereteket nyújthat az oda betérőnek.⁵⁰ Az ismeretterjesztést mint fontos társadalmi célt minden bizonnyal a bécsi Uránia létrehozása és működtetése során ismerte föl. Alapítója annak a szindikátusnak, amely a Práter egyik épületében képekkel és kísérletekkel kísért előadásokat szervez a széles közönség számára.⁵¹ 1920-ban a magyar államnak adományozza gyűjteményét, és ígéretet kap arra, hogy Debrecen telket ad a múzeum számára, amelyet saját pénzén akar fölépíteni. A belvároshoz ragaszkodik. Okkal: mert „a hely jobban hozzáférhető volna az egész város közönségének, a polgári és egyéb iskoláknak, és mivel ott egy Uránia-féle előadási terem is tervezünk, az egyetemi tanárok által ott tartandó előadásokat is könnyebben és gyakrabban látogatná a város közönsége.”⁵²

Vállalkozásaik sikere polgári öntudatukat is megerősítette. Csanak többek között arra ébredt rá, hogy a pénz forgatása és a nyereség nem ördögöl való: „Debrecenben kicsinylőleg beszélnek a Rotschild-típusú emberekről, báró létökre nem szégyellnek bankár lenni vagy fordítva.”⁵³ Déri pedig öntudatos, saját magáért kiálló és meg nem alázkodó polgárrá vált: 1920 októberében Bécsbe utazik vissza, amikor Budapesten egy osztrák csendőrtiszt németül szólítja fel az utasokat önmaguk igazolására. „Hiába kérdeztem magyarul, hogy mikor kapom vissza az igazolványomat, nem válaszolt. Én meg voltam döbbenve! Hát itt már mindent megtérnek, kérdeztem az utastársaimat. Mi már annyi mindenfélét megszoktunk, mert annyi megaláztatáson mentünk keresztül, szólt egy

⁴⁷ Vö. VARGA Júlia, *Emlékkertek Debrecenben*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986 (Debrecen, 1987), 249–303.

⁴⁸ *Uo.*, 276.

⁴⁹ BALOGH István, *A városszépítés első kísérlete Debrecenben (1887–1897)*, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 23 (Debrecen, HBML, 1996), 150.

⁵⁰ LAKNER, *Déri Frigyes*, i. m., 14.

⁵¹ Wilhelm PETRASCH, *Die Wiener Urania: Von den Wurzeln der Erwachsenenbildung zum lebenslangen Lernen*, Wien, Böhlau, 2007, 24.

⁵² LAKNER, *Déri Frigyes*, i. m., 14.

⁵³ F. CSANAK, i. m., 11.

⁴² LAKNER Lajos, *Déri Frigyes és múzeuma*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 8–12. – A család történetéhez lásd LAKNER Lajos, *Egy különleges család: a Dériek*, A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 2018 (Debrecen, Déri Múzeum, 2019), 147–153.

⁴³ Csanak Ilona Csanak Jánosnak, Debrecen, 1876. december 8. – Déri Múzeum Történeti adattára, 453/2.

⁴⁴ LAKNER, *Déri Frigyes*, i. m., 9.

⁴⁵ *Die gross-Industrie Oesterreichs: Festgabe zum glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I.*, Wien, Weiss, 1898, 137.

⁴⁶ Társadalmi aktivitására jellemző, hogy alelnöke a debreceni Kereskedő Társulatnak és tagja számos egyesületnek. Vö. F. CSANAK, i. m., 51., 58.

magyar.”⁵⁴ Déri viszont egy osztrák utas kijelentését idézi egyetértően: az osztrák „közönség semmi esetre meg nem tűrné, hogy a vonatot kísérő magyar csendőrtiszt tőlük az igazolványokat magyar szóval követelné”.⁵⁵

Sokatmondó, hogy hasonlóan gondolkodnak a nyilvánosság szerepéről. Csanak 1862-es útja során szembesül azzal, hogy „Londonban a közszellem hatalom”. Természetesen nem arról van szó, hogy a társadalom minden rétege beleszólhatott volna a város vagy az ország sorsába, arról azonban igen, hogy a király figyelembe veszi a műveltséggel és vagyonnal rendelkezők véleményét: „aki csak dzsentrimen kiegészítője a királynak”.⁵⁶ Debrecenben viszont, úgy látja, válaszfal van az osztályok között, így a civisek és a kereskedők között is. Fontosnak tartják az átláthatóságot és az ellenőrizhetőséget: „itt minden intézmény és intézkedés átlátható”. S keserűen teszi hozzá, hogy „nálunk csak ráfogó vélemény van”.⁵⁷ Nem véletlen, hogy pár évvel később a Csanak által támogatott Alföldi Hírlap vezércikkben foglalkozott a korrupcióval.⁵⁸ A nyilvánosság megteremtése érdekében támogatja a Színügyi egyesület lapját, az Alföldi Hírlapot és a Hortobágyot. Déri hasonlóan fontosnak látja az átláthatóságot, az ellenőrizhetőséget. Épp ezért a múzeum felépítésére összegyűjtött pénzét nem az államnak, hanem a városnak akarja adni: úgy hitte, a városi tanács sokkal „takarékosabban fog rendelkezni”, s átláthatóbban, ellenőrizhetőbben, mintha az állami bürokráciára bízna.⁵⁹

Törekvéseik azonban, bár más-más okból, zavaróak lehetnek a várost irányító gazdasági és szellemi elit számára. Csanak 1870-ben lemond az Emlékkert társulat vezetéséről és az összes közéletben viselt tisztségéről. Gondolhatnánk persze arra, hogy a húsz éves Eszter lánya halála viselte meg, és ezért döntött a visszavonulás, a kertje művelése mellett. Van azonban több dolog, ami el kell gondolkodtasson bennünket. Egyrészt támadások indulnak ellene, susmognak a vagyonáról, vagyonosodása körülményeiről.⁶⁰ S nem pusztán magánpletykákra van szó, hanem politikai indíttatású lejáratásról, ami összefügghet a megerősödő politikai érdekharcokkal. 1870 szeptemberében lemond törvényhatósági tagságáról.⁶¹ Az ellene irányuló támadások összefüggnek azzal is, hogy a civis mentalitás számára idegen polgári-kapitalisztikus magatartás elfogadtatásán munkálkodik,⁶² s a presztízszorientációval szemben a profitorientáltság jellemzi.⁶³ Másrészt visszavonulását azért sem lehet a magánéleti tragédiához kötni, mert bár ő az emlékkert kialakításának és a Csokonai-szobor állításának kezdeményezője és fő anyagi támogatója, neve el sem hangzik az 1871. októberi ünnepségen. A társulat titkára pedig egy hét múlva nyilvános köszönetet mond a városi tanácstól kezdve Bozóki pallérig mindenkinek, csak Csanak hiányzik a névsorból.⁶⁴

Déri Frigyes 1920. október 18-án Debrecenben ünnepélyesen is megerősíti ajánlódózkodási szándékát. Elégedett, mert egy magyar és egyetemmel rendelkező városban épül gyűjteményének múzeum. Vállalja a telekvásárlás és az építés költségeit, csak annyit kér, hogy központi helyet adjanak a köz művelődését szolgáló múzeum számára. Amikor 1921. május 9-én újra Debrecenben jár, megdöbbenve tapasztalja, hogy a város még nem tudott telket kijelölni. Hivatalosan azt lehet tudni, hogy vita folyik az elhelyezésről, mert a telkek tulajdonosaival nem tudnak megegyezni. Déri nem érti, miért nem lehet az ismeretterjesztés céljának megfelelő helyet adni, s bizalmát veszti:

„a debreceni hatóságnak furcsa állásfoglalásáról, a múzeum felépítése ügyében, meglepett és majdnem kisodort az objektivitásból. A városi istállóak tehát fontosabbak a hatóságnak, a népoktató múzeumnál. [...] Ez csak azt tanúsítja, hogy a debreceni vezénylő személyiségekben hiányzik a kulturális haladás szelleme.”⁶⁵

Sesztina Jenő leveléből ma már tudjuk, hogy Déri zsidó származása hátráltatta a megoldást, erről pletykáltak:

„Déri Frigyes alapítói tevékenysége idején Debrecen akkori két szélső liberális hangadója: Márk Endre⁶⁶ és Dégenfeld gróf⁶⁷ azzal akadályozták meg az építkezésre általunk kiszemelt helyek birtokba vételét, hogy Egyház és Kollégium nem lehetnek hajlandók egy katolikusra keresztelkedett zsidó bármily értékes gyűjteményének a fő egyházi épületek közelében helyet adni.”⁶⁸

Nincs ebben semmi meglepő, elég földidézni, hogy három évvel korábban politikai szenzáció lehetett, hogy a vágóhíd vezetője a zsidó származású Szöllös Ármint lett.⁶⁹ A történetek minden bizonnyal nem függetlenek az 1909-ben megszülető Nagy-Debrecen mítosztól, mely szerint a nemzeti törekvés kútforrása Debrecen, amely „átvenné az elkabarésodott Budapest szerepét, s az egész országra kisugározná a magyar modernség szellemiségét”.⁷⁰

Másságból idegenség

A két történetről eszünkbe juthat Epiktétosz gondolata, mely szerint „nem a tettek rendítik meg az embert, hanem a tettekről szóló szavak”, de talán több is.

A két vállalkozó és a „debreceni gondolkodás” ütközése ugyanis a modernitáshoz való eltérő viszonyulásban keresendő. A modernitás lényege a világ átalakulásának/átalakításá-

⁵⁴ LAKNER, *Déri Frigyes, i. m.*, 10.

⁵⁵ *Uo.*

⁵⁶ F. CSANAK, *i. m.*, 22.

⁵⁷ *Uo.*, 23.

⁵⁸ *Az év első napján*, Alföldi Hírlap, 1873. január 1., 1.

⁵⁹ LAKNER, *Déri Frigyes, i. m.*, 22.

⁶⁰ F. CSANAK, *i. m.*, 60–61.

⁶¹ IRINYI, *i. m.*, 17.

⁶² *Uo.*, 40.

⁶³ *Uo.*, 40–41.

⁶⁴ Alföldi Hírlap, 1871. október 18., 1.

⁶⁵ LAKNER, *Déri Frigyes, i. m.*, 15.

⁶⁶ Udvari tanácsos, a debreceni ügyvédi kamara elnöke, a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Kollégium ügyésze, 1914-től polgármester.

⁶⁷ 1883–1901 között Hajdú vármegye és Debrecen főispánja, 1896-tól a Tiszántúli Egyházkerület főgondnoka.

⁶⁸ Sesztina Jenő Czakó Elemérnek, 1944., Magyar Nemzeti Levéltár, Czakó Elemér hagyaték, P 2023.

⁶⁹ IRINYI, *i. m.*, 340.

⁷⁰ *Uo.*, 253. – Részletesebben lásd LAKNER Lajos, *Bácsól Bécsen át Debrecenig: Miért és hogyan kerül egy bácskai zsidó selyemgyáros gyűjteménye Debrecenbe? = A hely embere – Az ember „helye”, szerk. LENGVÁRI István, Pécs, Kronosz, 2020, 205–227.*

nak a vágya.⁷¹ A város közvéleményét alakítók és a közügyekben döntést hozók érzékelték Csanak és Déri övékétől eltérő kereskedői, üzletemberi mentalitását és öntudatát. Ugyanakkor ez kezelhető lett volna úgy is, hogy lehatárolják a területeket. Csanak e tekintetben világosan cselekedett: egy művelődési központú modernizációs tervvel állt elő, noha már 1862-ben látta, hogy Debrecenben még a gondolatban is hiányzik a modernség igénye.⁷² Déri is világossá tette szándékát: belvárosi ingatlant kér, hogy oktató múzeuma elérje célját, majd nem értve, miért a telek kijelölése körüli huzakodás, kétségbe vonja a város vezetői elkötelezettségét a kulturális haladás iránt.

Elképzeléseikkel szemben viszont nem nyíltan fogalmazódott meg az elhatárolás gesztusa, vagy legalábbis nem maradt fenn erről dokumentum. Suttognak, pletykák terjednek róluk, személyüket, s nem a céljukat támadják. Ha mind a két fél világossá teszi a határmegvonást, akkor a helyzet értelmezhető lenne a *másság* kategóriájával. Így azonban átcsúszunk arra a területre, melynek leírására az *idegenség* fogalma alkalmazható, amikor behatároljuk a saját területünket és kirekesztjük a másikat.⁷³ Csanak kedvét elvették attól, hogy közügyekkel foglalkozzon, Déri kedvét majdnem sikerült elvenni attól, hogy egyetemes művelődéstörténeti jelentőségű, Bécsben is megbecsült gyűjteményét Debrecenben mutassa be. Miért történt mindez így? Minden bizonnyal azért, mert nemcsak részt akartak venni a város társadalmi-művelődési életében, hanem hatni akartak arra, alakítani akarták. Csanak esetében azzal kellett szembesülniük a városházán és a közgyűlésben ülőknek, hogy van, aki áldozatot hoz a köz érdekében. Zavarhatta őket, hogy példát adott számukra, amikor az István gőzmalom telkén a levegő minőségének javítása, valamint a környék csinosítása érdekében létrehozta Debrecen első nyilvános parkját. Miközben az Alföldi Hírlap arról tudósít, hogy a közgyűlés tagjait úgy kell összevadászni.⁷⁴ A város vezetése az 1860-as években segíti az Emlékkert megvalósítását, a 70-évektől azonban, amikor a politikai érdekharok uralják el a közbeszédet, illetve elvesztik jelentőségüket az egyletek, csak az 1872-ben alakult építészeti és városszépítészeti bizottság foglalkozik a témával. Csekély eredménnyel.

Déri esetében szintén érdeksérelmekről volt szó. Egyrészt az általa kért belvárosi telkek főleg a város és a református egyház tulajdonában voltak. Másrészt a világtörténelem nagy kultúráinak bemutatása mellett Debrecen történetével is meg akarta ismertetni a látogatókat. Logikusnak tűnt tehát, hogy a Városi Múzeum helytörténeti, néprajzi és régészeti gyűjteményét, valamint az akadozva működő kollégiumi múzeum⁷⁵ hosszú ideig

rendezetlen gyűjteményeit egyesítsék az övével. Végül a Fűvészkert telkét megkapja, de csak a Hatvan utcai Városi Múzeum tárgyai kerülnek át a Déri Múzeumba.

Mindkettő azért lettek nemkívánatosak, mert idegenként alakító módon szerettek volna beleszólni a város művelődési életébe. Bent voltak ugyan, hiszen itt éltek, itt adóztak, vagy ennek a városnak a kultúráját kívánták gazdagítani. Szavakban elfogadták őket, de nem volt valódi helyük. Csak látszólag tartoztak azokhoz, akikkel „együtt éltek”. Úgy tűnik, igazat kell adnunk Umberto Ecónak, aki szerint az idegen nem kell, hogy létünkben fenyegetsen bennünket, a másféleség elegendő kritérium.⁷⁶ Csanak és Déri valami távoli, idegen világot képviseltek. Persze, ha jól meggondoljuk, semmi váratlan nem történt. Czoch Gábor kutatása szerint a 19. század végi, 20. század eleji tankönyvek és összefoglaló történeti munkák a polgárság idegen voltát emelik ki: nem illeszkedtek be a városok rendjébe és nem olvadtak bele a nemzet testébe.⁷⁷ Csanak és Déri kizárása igazolja, hogy a városleírásokban bemutatott mechanizmus működött, aminek oka a város társadalmi, gazdasági szerkezetében keresendő. Ugyan Déri idejében alig ülnek már a cívisek képviselői a város döntéshozó testületében, a bezárkózó mentalitás, az idegentől való félelem változatlanul jelen van. 1894-ben a város vezetése nyíltan kimondta ezt, amikor kifejtették, hogy a belváros rendezésére szükség van, de pályázat kiírását ellenzik, mert idegeneket vonna be a munkába.⁷⁸

Csanak visszavonulása után az Emlékkert és a városszépítés ügye elakad. Az 1880-as években a belvárosi telkek még mindig az eredeti állapotukban állnak (házak, ólak, istállók, gazdasági épületek, kert). 1875-ben újra fölkéri az elnöki tisztségre, hogy „ő hívja fel a tömeges érdeklődésre és pártfogásra a közönséget”.⁷⁹ Hiába. A társulat vezetőinek viszont egyre többször kell szembenézni a kudarcral, s a megoldást abban látják, hogy a kert gondozását átadják másnak. Dérit viszont meg tudta győzni Sesztina Jenő és néhány debreceni hölgy, így nem változtatta meg szándékát.⁸⁰

Mindkettőjüknek kudarcként kellett megélniük városjobbító törekvésüket. Csak rövid ideig tudtak közösséget teremteni maguk körül, s a közügyek iránti érdeklődést fölkelteni. S látnunk kell azt is, hogy esetükben a „debreceniség” már politikai konstrukció, nem a „cívis” életforma következménye. Csanak esetében az egyre inkább elszegényedő cíviseket s városközi képviselőiket joggal irritálhatta „a semmiből, az ész teremtő hatalma” általi fölemelkedés.⁸¹ Déri esetében pedig valóban egy idegennel találták szembe magukat, egy nagyvárosi zsidóval.

ház, Csokonai-ház = Kultusz és áldozat: A debreceni Csokonai Kör, szerk. ASZTALOS Dezső, LAKNER Lajos, SZABÓ Anna Viola, Debrecen, Déri Múzeum, 2005, 393–395.

⁷⁶ TÓDOR, *i. m.*, 56.

⁷⁷ CZOCH GÁBOR, *A reformkori polgárság történeti emlékezete a 19. század második felében = Az emlékezet konstrukciói: Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből, szerk. Cz. G., FEDINEC Csilla, Bp., TLA, 2006, 111–122.*

⁷⁸ MAZSU János, *Urbanizáció és dezurbanizáció = Vera (nem csak) a városban: Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére, szerk. Á. VARGA László, Debrecen, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 1995, 193–212.*

⁷⁹ VARGA Júlia, *i. m.*, 288.

⁸⁰ LAKNER, *Déri Frigyes, i. m.*, 14.

⁸¹ *Magyar kereskedés, Alföldi Hírlap, 1872. december 14., 1.*

⁷¹ Gyáni Gábor Marshall Berman modernitásfogalmát tartja a leghasználhatóbbnak: „Modernnek lenni anynyi, mint olyan környezetben találni magunkat, amely kalandot, hatalmat, örömet, növekedést, saját magunk és a világ átalakulását ígéri.” GYÁNI Gábor, „*Térbeli fordulat*” és a várostörténet, Korunk, 2007. július, <http://www.korunk.org/?q=node/8604> (Letöltés ideje: 2018. május 31.)

⁷² F. CSANAK, *i. m.*, 5.

⁷³ Vö. TÓDOR Imre, *Ellenségkonstruálás: Carl Schmitt és Reinhart Koselleck*, Erdélyi Múzeum, 2015/4, 56–57.

⁷⁴ A „közügyeknek hátramaradást kelle szenvedni”. Alföldi Hírlap, 1870. november 5., 2.; Lásd még az Alföldi Hírlap 1870. július 9-i, augusztus 24-i, 1871. július 22-i, augusztus 2-i, augusztus 30-i és november 4-i számain.

⁷⁵ Vö. TAKÁCS Béla, *A Kollégium múzeumai = A Debreceni Református Kollégium története, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 499–533; SÖREGI János, Dr. Zoltai Lajos élete és működése, 1861–1939, Debrecen, Városi Ny., 1942, 258–267; KARDOS Albert, *Petőfi-**

Epilógus

1762-ben jelent meg először a *Szentelek Hegedűje* református népkönyv, melyben énekek találhatók, többek között az emberi élet legkülönbözőbb alkalmaira. Népszerűségére jellemző, hogy 19 kiadást ért meg.⁸² *A különös kísértetekről* című ének V. szakaszában olvasható:

Sokszor bennem hamis tanú
Más ellen a gonosz gyanú.
Másokhoz az idegenség,
Bennem késértő ellenség.⁸³

Baranyai Norbert

Debrecen reprezentációja Móricz Zsigmond műveiben

Idealizáló narratívák – sokszínű Debrecen

A Debrecen városáról megemlékező, 20. századi szépirodalmi reprezentációk sorában minden kétséget kizáróan kiemelkedő szerep jut Móricz Zsigmond alkotásainak. Nemcsak azért kockáztatható meg e kijelentés, mivel az utóbbi néhány évtized során az olvasóknak a Debrecenről (és azon belül a Kollégiumról) kialakított képét legmarkánsabban vélhetően a hosszú idők óta kötelező olvasmányként megismert *Légy jó mindhalálig* formálta / formálja, hanem azért is, mert kevés olyan író van, akinek életművét ilyen mértékben határozná meg a várossal való alkotói számvetés. Debrecen nem kizárólag Nyilas Misi vagy az idilli szerelem elbeszéléseként számon tartott *Pillangó* történetének regényhelyszínéeként jelenik meg Móricz írásművészetében (hogy csak a legismertebb példákat említsük), hanem a legkülönfélébb műfajú, eltérő olvasóközönségnek szánt szövegeiben is rendre felbukkan, hol mint egy-egy fiktív szereplő sorsát meghatározó, befolyásoló település, hol mint a személyes emlékek és a hozzá kapcsolódó élményi megtapasztalások tere vagy éppen a *debreceniséggel* azonosított magatartás, szellemiség metonimikus jelölője. Juhász Géza arra irányuló meglátásával, miszerint „sokkal nagyobb Debrecen hatása az ő élete művében, mint ahol nyíltan is szót ejt róla”,¹ alapjaiban még akkor is egyetérthetünk, ha nyilvánvaló, hogy debreceni kötődése miatt némi túlzás kétségtelenül érvényesül a szerző megállapításában.

Bármennyire is jogosnak tűnik Szabó Sándor Gézának az az észrevétele, mely szerint az írónak a városhoz fűződő viszonyával kapcsolatosan végletes értékítéletekkel találkozunk az egyes szövegekben,² Móriczot mégis inkább a Debrecen idealizáló és mitizáló narratívákkal reprezentáló alkotók között tartja számon az irodalomtörténet. Kiss Tamás szerint például a kezdeti, kritikusabb megnyilatkozások után az írónak a különféle irodalmi megnyilatkozásaiban „Debrecennel alig van baja”,³ Berta Erzsébet a várost értelmező

¹ JUHÁSZ Géza, *Móricz Zsigmond Debrecene = Móricz Zsigmond ébresztése: Emlékkönyv*, szerk. DARVAS József, Bp., Sarló, 1945, 121.

² „Ha Móricz Debrecennel való kapcsolata kerül szóba, az irodalomtörténet és a közvélemény értékítélete két pólus között mozog. Az egyik Nyilas Misi sikoltása a reskontó-ügy végén: nem akarok többé debreceni diák lenni!, a másik az író lírai vallomásai, hírlapi cikkei, nyilatkozatai a városról, a Kollégiumról, hagyományairól. [...] Persze tudjuk: mindkét állítást fenntartással kell fogadnunk.” SZABÓ Sándor Géza, *Móricz és Debrecen = Móricz és Debrecen*, szerk. SIMON Zoltán, Debrecen, Megyei Könyvtár, 1980, 7.

³ KISS Tamás, *Móricz Zsigmond és Debrecen: Vázlat egy szerelemhez*, Alföld, 1972/10, 16.

⁸² CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Szónyi Benjámint és a Szentelek hegedűje aktualitása*, http://www.vasarhelyiotemplom.hu/sites/default/files/szonyi/Csomasz_Toht_Kalman_Szonyi_Benjamin_es_a_Szentelek_hegeduje_aktualitasa.docx (Letöltés ideje: 2018. május 31.)

⁸³ SZÓNYI Benjámint, *Szentelek hegedűje*, Pozsony, Landerer, 1771, 118.

mentalitástoposzok közül az idealizálók közé sorolja Móriczot és műveit,⁴ míg Szilágyi Zsófia a Budapesthez kötődő alkotások kapcsán arra mutat rá, hogy a fővároshoz képest Móricz „Debrecent például sokkal erőteljesebben mitizálja majd, például, a *Pillangóban*”.⁵ Ennek ellenére a Móricz és Debrecen kapcsolatát vizsgáló írások többsége az író szövegeit (függetlenül azok műfaji jellegétől) olyan dokumentumokként kezeli, amelyek a város iránti érzésekről, gondolatokról nyújtanak hiteles beszámolót az olvasó számára. Ebben az összefüggésben a móríci írások annak lenyomataiként mutatkoztak meg, hogy Debrecen a maga sajátos mentalitásával és szellemiségével miként gyakorolt az író számára egész életre szóló hatást. Egy-egy részlegesebb érvényű kísérletet leszámítva azonban nem igazán került sor annak feltérképezésére, hogy egyrészt a különböző megnyilatkozások milyen módon kapcsolódnak azokhoz a város történetét megképző, jórészt az irodalmi szövegek által hagyományozódott és a közösségi emlékezet számára irányadóként számon tartott narratívákhoz, amelyek már Móricz idejében is nagymértékben befolyásolták Debrecen önreprezentációs törekvéseit. Mint arra Balogh István rámutat, a 19–20. század fordulójára leginkább a debreceniség fogalmát kreáló Kazinczynak, majd a városhoz kötődő nélkülözéseiről megemlékező Petőfinék és a Debrecent idealizáló mitizáció legnagyobb hatású megfogalmazójának, Jókai Mórnak a szövegei jelentették az ez irányú legfőbb narratív mintákat.⁶ Másrészt a szakirodalmi összefoglalásokat átlapozva arra irányulóan is viszonylag csekély reflexióval találkozhatunk, hogy a Debrecent tematizáló szövegek gondolatmenetét és retorikáját – akár a személyes emlékeket magukba foglaló, akár a várost és kultúráját analizáló írásokat vesszük figyelembe – mennyiben alakítják a szerzői önarcképfőmálás Móricz esetében roppant tudatos alkotói stratégiaként működő írói törekvései.

Míndez azért is meglepő, mert ha szemügyre vesszük magukat a Móricz-szövegeket, akkor az azokban megfogalmazódó értékítéletek sokkal ellentmondásosabbnak bizonyulnak annál, minthogy egységes írói véleménynyilvánításként tekinthetnénk rájuk. Nem véletlenül figyelmeztetett arra Szilágyi Zsófia is, hogy Móricz „megnyilatkozásai igazodtak ahhoz a helyzethez, amelyben megszülettek, vagyis Debrecenben csupa szépet mondott a várossal”.⁷ Ennek köszönhető, hogy például a helyi sajtótermékekben napvilágot látott írásaiban Móricz nem elfogultságoktól mentes elemzőként, hanem az érzelmi elragadtatottság erősen retorizált nyelvét megszólaltatva beszél a városhoz fűződő kapcsolatáról. Jellemző példája ennek a befogadás szituációjához igazodó, idealizáló-mitizáló argumentációnak az az 1930-as beszéd, amelyben az egykori diák a kollégiumi hallgatóság számára az alábbi módon idézi fel emlékeit:

„A negyedik gimnáziumra elvittek innen, s mikor történt, hogy egy év múlva átutaztam a Debreceni állomáson, a vonat ablakából kinéztem a debreceni kollégium felé, olyan zokogás tört ki belőlem, mintha a paradicsomból kiszakított első ember lettem volna. [...] S azóta, az eltelt harmincöt esztendőben nekem Debrecen volt

mindig az anyaföld, amellyel, ha érintkezhettem, újjá születve, új erőre kapva mentem tovább az életben.”⁸

A várossal formált kép azonban nemcsak a befogadás körülményeire reflektáló mediális viszonyok alapján módosul a szövegekben, hanem annak függvényeként is, hogy az egyes írások milyen gondolati koncepciónak alárendelve jelenítik meg Debrecent vagy éppen a hozzá kapcsolódó sztereotip emlékezeti toposzokat. A „Maradandóság városa” Adytól származó frázisa mint a várost értelmező és értékelő minősítés például egy év különbséggel teljesen ellentétes jelentésszerkezetben jelenik meg Móricz publicisztikai szövegeiben:

„Debrecen a »maradandóság városa«, ahogy Ady nevezte. Én negyvennégy év óta ismerem, nemrég voltam ott utoljára a télen, de ahogy az állomásról gyalog beszéltem a város piacára, álmélkodva néztem, hogy ebben a városban semmim sem változott. Még a városháza is úgy toppant ki a piacra árkados csizmájával, ahogy a kisdíákot valaha meglepte.”⁹

„*Debrecen más.* Debrecen már *modern város lett.* Már idestova elveszti aktualitását az Ady kedves csufolkodó építethon ornansa, hogy »Debrecen a maradandóság városa«.”¹⁰

Az írások eltérő következtetései nem abból fakadnak elsőrendűen, hogy maga a *Maradandóság városa* is eleve többértelmű, bizonytalan jelentésű metaforája az Ady-versnek – mint arra legutóbb Bakó Endre tanulmánya is rámutatott¹¹ –, hanem sokkal inkább annak köszönhető, hogy a két szöveg teljesen eltérő érvelési logikára épülő kontextusban használja a fogalmat. Mivel a *Debrecen* című esszé a városhoz kötődő konzervatív szellemiségnek a jellegzetességeit a magyarság számára mintaadó erényként értelmezi, így a *Maradandóság városa* toposz értelemszerűen ennek az értékörző mentalitásnak válik emblematisz jelölőjévé. Az egy évvel későbbi szöveg viszont a vidéki városok kisiparos kiállításait mint üdvözlendő újító törekvést állítja a gondolatmenet középpontjába, amelynek köszönhetően Debrecen éppen a maradandóságot elutasító, modern nagyvárosként mutatkozik meg. Egy másik debreceni tárgyú írásában pedig a városhoz kapcsolódó, különböző nézőpontú értelmezések szubjektivitását az emlékezés mitizálásra hajlamos narratívaképző működésével hozza összefüggésbe: „Mért van az gyerekek, hogy az ember a régi időkre úgy emlékszik, mint egy boldog, egyszerű, gazdag világra? ... Ti is így fogtok emlékezni erre a mai Debrecenre, ha megöregedtek, hogy: jaj, mikor mi az édesapánkkal Debrecenben jártunk, akkor más volt!”¹²

A Debrecen-reprezentációk sokfélesége, eltérő értékítéletei ráadásul nemcsak a különböző szövegek relációjában, hanem időnként ugyanazon alkotáson belül is nyilvánvalóvá

⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Emlékezés a kollégiumi évekre = Móricz és Debrecen, i. m.*, 97, 100.

⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Debrecen*, Budapesti Hírlap, 1935. február 24., 5.

¹⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Város-hetek*, Magyarország, 1936. szeptember 13., 5. (Kiemelés az eredetiben.)

¹¹ BAKÓ Endre, *Ady Endre: A Maradandóság városában (Egy vitatott vers értelmezéséhez)*, Debreceni Szemle, 2011/2, 152–159.

¹² MÓRICZ Zsigmond, *Búzavaluta: Egy mázsza búza még nem Dárius kincse*, Pesti Napló, 1923. szept. 8., 5.

⁴ BERTA Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijarat, 2005, 101.

⁵ SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 308.

⁶ BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 11–53.

⁷ SZILÁGYI, i. m., 57.

lesznek az olvasó számára. A debreceni és sárospataki élményeket felidézõ publicisztikai írásban például ennek köszönhetõ, hogy a város iránti rajongás és a csalódással egybekötött kiábrándulás tételezése szinte elválaszthatatlanul fonódik egybe az értekezõ gondolatmenetében:

„Az emberben a legegyszerûbb esemény is kibogozhatatlanul tömkeleg. Debrecent imádtam. Tovább. Rendületlenül. A Kollégium nagyságos nagy épületét, a város disznóságos nagy területét. A Nagyerdõt és a kis Fûvészkertet és mindent, ami szemmel látható és az öt érzékkel érezhetõ. Sárospatakról visszafelé jövet a mult héten Debrecen felé jöttem: nem bírtam hûtelen lenni Debrecenhez. Pedig ötvenöt évvel ezelõtt már kiábrándultam belõle s egy életre rájöttem, hogy: nem nekem való hely, én ott nem tudnék élni.”¹³

A Debrecent tematizáló Móricz-írások sorában különösen fontos lehet azoknak a szövegeknek a vizsgálata, amelyek nem a nyomtatásban való megjelenés céljából, vagyis nem a nagyközönség számára íródtak, és ilyen értelemben a városról formált képet nem, vagy csak korlátozottan befolyásolta a feltételezett olvasók véleményéhez való igazodás. A magánélet szférájához sorolható szövegek – vagyis Móricz esetében a levelek, naplók – azonban ez esetben sem jelentenek olyan orientációs pontot, amelybõl kiderülhetne, hogy az író mit is gondolt *valójában* Debrecenrõl. Ezen szövegek esetében is az látható, hogy a várost leíró, elbeszélõ, kommentáló megjegyzések és értékítéletek a vissza-visszatérõ narratív panelek ellenére az éppen aktuális szubjektív élmények, benyomások függvényében variálódnak. A debreceni illetõségû Magoss Olgával folytatott levelezésben egyaránt találunk példát a város kulturális életével szemben megfogalmazódó kritikára és a régióhoz való ragaszkodás gyakran hangoztatott gondolatára is:

„Állandó ellenem az a panasz maguknál, drága Olga, hogy én Debrecent üldözöm. Erre most felszisszen, hogy »akárhõl hallhattam, hogy a paraszt nem fürdik, de jobban esett a lelkenek, hogy Debrecent besározzam«. Nem, téved. Én Debrecent szeretem, mégpedig valami furcsa, gyerekkori nosztalgiával.”¹⁴

„Ugyanis Debrecennel nagy baj van. Az emberek különösképpen nem élnek lelki életet. Ezért nem vesznek könyvet sem, s ha igen, nincs róla kritikájuk, nem tudják, hogy az irodalom milyen fontos, szent és nagy dolog.”¹⁵

A Magoss Olgához írott levelek esetében erõtéljesebben számolnunk kell azzal, hogy Móricznak a városról kinyilvánított véleményét közvetlenebbül befolyásolhatták a közismert, befolyásos debreceni családhoz kötõdõ özvegy iránti érzelmek (melyek a barátság, a szerelem és az erotikus vágy nehezen szétszalazható affektusaiként rekonstruálhatók). Így tehát elvileg a naplók lehetnének a móriczi vélekedés leghitelesebb tanúsítói, azon-

ban egyrészt meglehetősen kevés azoknak a bejegyzéseknek a száma, amelyek magáról Debrecenrõl tennének megállapításokat, másrészt még a kevés kivételek bíráló jellegû hangja sem értékelhetõ egyértelmûen a szélesebb vagy szûkebb olvasóközönségnek szánt idealizáló reprezentációk leleplezõdéseként. Az alábbi, rövid megjegyzésben a városhoz kapcsolt jelzõ dehonesztáló értékelését rögtön felülírja az, hogy a település az alkotómûvész számára minden esetben ihletadó élményforrást jelent (más szövegebõl pedig tudjuk, hogy a móriczi írásmûvészetnek alapvetõ módszertani megoldásait jelentette a hallott párbeszéd „felhasználása”): „Szóval én a délutáni gyorsal hazamegyek. Pedig nekem csak be kell ütni az orrom ebbe a ronda Debrecenbe, mindjárt fantasztikusan érdekes hangokat lopok.”¹⁶

Egy másik naplóbejegyzés pedig a Debrecen iránti ambivalens érzelmek természetét igyekszik megrajzolni. Az írói vallomás a város iránti rajongás illékony jellegét a Budapesten élõ alkotó személyes jelenlétének hiányával és vele összefüggésben a diákkori nosztalgiával magyarázza, aminek köszönhetõen az emlékek által konstruált imaginárius város képe és a valóságoként megtapasztalt Debrecen közötti különbség vezet folyamatos kiábránduláshoz:

„Debrecennel furcsán vagyok. Ahogy ebbe a városba érek, úgy fölelevenedek, mint az oxigénbe tett egér, s mire kijövök belõle, kiéltem újra egy évre, s hullafáradtan s kedvetlen jövök ki. Még most is levert vagyok, s nincs kedvem felkelni az ágyból. Debrecenben mindig kisdíák vagyok, aki boldog, hogy az elsõ nagyvárosi, nagyvilági létezését kapja meg. Azok a szomorú kisdíákok a kollégiumban biztosan mind így vannak. Aztán, ha emberekkel találkozom, kiábrándulok a debreceniség ábrándjaiból.”¹⁷

Néhány sorral késõbb azonban kiderül, hogy ez az értékítélet vélhetõen olyan konkrét személyes sérelemérzettel magyarázható, amely abból fakad, hogy – Móricz szerint – a város nem becsüli eléggé azt az egykori diákot, aki idõközben az ország jelentõs alkotójává vált:

„De igazán csak elcsüggesztõ dolgok érnek onnan. Megalakult a debreceni öreg diákok szövetsége; mindenkit behívtak, aki valaha debreceni diák volt – engem nem. A napokban lesz Pesten egy összejövetelük, a debreceni öreg vezérek is mind feljönnek, erre se hívtak meg. Ahogy indulok tegnap reggel, a keletin egy debreceni újságot látok, megveszem, s legnagyobb meghökkenésemre kiderül, hogy éppen ma van a Muzsikaszó premierje Debrecenben. Fõlleskülsõk, és haza telefonálok, hogy lehet, hogy nem jövök meg este... A vonatban már kicsit sért, hogy nem értesítettek, mert félttem a darabot, hogy nem jól rendezik meg.”¹⁸

Ez pedig újfent arra mutat rá, hogy kellõ kritikával érdemes fogadnunk azokat a móriczi megnyilatkozásokat, amelyek akár a város iránti elkötelezett megbecsülésrõl és vonza-

¹³ MÓRICZ Zsigmond, *Debrecen és Sárospatak útján jártam én*, Pesti Napló, 1939. július 9., 9.

¹⁴ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának (1930. nov. 7.) = *Móricz Zsigmond és Magoss Olga levelezése*, s. a. r. RÁDICS Károly, Bp., Püski, 1995, 266.

¹⁵ Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának (1935. dec. 14.) = *uo.*, 131.

¹⁶ MÓRICZ Zsigmond, *Naplók (1924–1925)*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., Noran, 2010, 275.

¹⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Naplók (1926–1929)*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., Noran, 2012, 607.

¹⁸ *Uo.*, 607–608.

lomról, akár annak kulturális, szellemi elmaradottságáról és az ebből fakadó személyes csalódottságról adnak számot.

A fontosabb tendenciákat érintő, közel sem a teljességre törekvő, általánosabb irányú áttekintést követően – amely ezúttal nélkülözte a többek között Juhász Géza tanulmányában is említésre kerülő fikciós alkotások debreceni kapcsolódásait¹⁹ –, a továbbiakban két erősen eltérő jellegű szöveg részletesebb vizsgálatával igyekszem tovább árnyalni a Móricz-művek Debrecen-reprezentációit feltérképező gondolatmenet eddigi következtetéseit. A *Debrecen* című esszé és a *Légy jó mindhalálig* ilyen irányú olvasása alapján ugyanis még világosabban megmutatkozhat, hogy a város és a hozzá kapcsolt debreceniség fogalma köré kiépülő szövegbeli jelentések miként válhattak az alkotói-magánéleti önreprezentáció metaforikus jelölőivé.

Debrecenről szóló vallomás mint magánéleti önreprezentáció

1924. december 12-én jelent Móricz Zsigmondnak Az Est hasábjain *Debrecen* címmel egy rövid írása, amelyet a későbbi recepció szinte egyöntetűen a város iránti vonzalom és elköteleződés szinte himnikus hangú megfogalmazásaként tart(ott) számon. Nem is indokolatlanul, hiszen a szöveg sokat idézett, erős érzelmi elköteleződést mutató gondolatai, úgy tűnik, minden kétséget kizáróan tesznek tanúbizonyságot Debrecen szeretete mellett:

„Nagyon szeretem Debrecent. Nincs itt senkim, semmim. És mégis az enyém az egész város. Kisdiák voltam itt: itt eszméltem az élet legelső csodáira, és ezt sohasem felejtettem el. Minden ház, minden bolt, minden név, minden por és minden kollégiumi vaskalap megrezzenti a szívem; ez az egyetlen zavartalan hangulat, amelybe fájó életgyötteleim soha nem kapcsolódtak. Sehova se tudok menni az országban, ahol ugyanilyet éreznék.”²⁰

Juhász Géza például nem véletlenül indítja ezzel a szövegrészlettel tanulmányának gondolatmenetét Móricz-nak a Debrecenhez fűződő viszonyát vizsgálva, nehezen magyarázható, „esztelen rajongásnak” minősítve az író kijelentéseit.²¹ Czine Mihály a Debrecenbe megpihenni visszajáró Móricz portréját igyekszik megrajzolni az idézett sorokkal,²² míg Szilágyi Zsófia monográfiájában – amely nem vádolható azzal, hogy a kultikus beszédmód iránti elkötelezettségből fakadóan ne tárná fel a korábbi életrajzokban elhallgatott történeteket – a *Légy jó mindhalálig*-ban megformált szenvedéstörténet patetikus hangvétellű ellennarratívájaként tételeződik Móricz szavai.²³ Nem véletlen azonban, hogy a szöveg

folytatásában olvasható mondatok már sokkal ritkábban válnak idézet tárgyává, miközben azok láthatóan a Debrecen iránti rajongás eddig is hangsúlyozott elgondolását írják tovább:

„[...] Budapesthez, ahol életem legnagyobb részét éltem, semmi, semmi öröm nem fűz, csak vergődő, kínzó, kielégítetlen Munka. Talán aggkoromban, ha addig nem látnám, ugyanúgy hangulati-mézzé édesedne Pest: ma nem, ma nem bírom. Pedig Debrecen nekem a maga jószántából még soha semmit nem adott és Budapest az a világ, amely gondolataimat megértette, felfogta s átvette. És mégis Debrecen piacán egyedül állva jól érzem magam és kiderül agyamból a köd, ellenben Budapest mint egy gyötrődő járok az uccákon, vonszolva az életet.”²⁴

Attól a ponttól kezdve, ahonnan a Debrecen iránti vonzalom kinyilatkoztatása a főváros meglehetősen kritikus hangvétellű bírálatának a kontextusába helyeződik (melynek kategorikus végkövetkeztése: „Debrecent szeretem, és Budapestet nem szeretem”), a szöveg nyilvánvalóan kevésbé alkalmas arra, hogy problémamentesen válhasson a város kultikus szemléletének bármikor idézhető móríci textusává (vagy akár a helyi önreprezentáció egy újabb irodalmi genezisű toposzává). De az írás folytatásában mindvégig érvényesülő kontrasztív argumentáció abból a szempontból is furcsának tűnhet, hogy vajon miért kockáztatta a fővárosban élő és ott sikeres íróként számon tartott Móricz egy budapesti napilap olvasóközönségének esetleges felháborodását, haragját. A feltételezhető választ egyrészt Móricz naplóiban, másrészt azokban a magánszféra-hoz kötődő eseményekben fedezhetjük fel, amelyek a megjelenés körüli hetekben határozták meg a Móricz-család életét.

Az 1924-es évnek és különösen a második felének történései a legtöbb Móricz-életrajzban a feleségével, Holics Jankával megromlott házasság kontextusában válnak az elbeszélés tárgyává. Ebben az esztendőben került sor a Simonyi Máriaival való megismerkedésre, és – részben ezzel összefüggésben – a házastársak már korábban sem felhőtlen kapcsolatának végleges megromlására. Mint arra Cséve Anna is rámutat, ez idő tájt „Móricz távollétei megszaporodtak, vagy szállodában bújt el, vidékre, külföldre »menekült«, hogy írhasson”.²⁵ Ebben a tekintetben különös jelentőséggel bírt a december és a január első napjai közötti időszak, amikor is az író egy újabb „menekülés” eredményeképpen ezt a bő egy hónapot családjától távol, Debrecenben töltötte. Szilágyi Zsófia az alábbiakban összegzi az ott és akkor történeteket: „megírta a *Pillangó* első változatát, részt vett a Csokonai Kör Byron-ünnepén, megismerkedett özvegy Kardos Gézáné Magoss Olgával, és rövid, különös viszonyt folytatott egy várandós szállodai cseléddel, Kegyes Böskével, aki férjétől szökött el éppen és állt be a hotelbe szolgálni.”²⁶

Mindezen események az adott időszak naplószövegei alapján is részletesen dokumentálhatók, amelyek sorában számunkra különös jelentőséggel bír a december 12-i, vagyis a *Debrecen* című írás megjelenésének napján íródott bejegyzés:

¹⁹ A tanulmány a jól ismert debreceni vonatkozású regények (*Légy jó mindhalálig*, *Pillangó*) mellett többek között azokat a szövegeket is számba veszi, amelyekben vagy a főhősöknek, vagy valamelyik marginálisabb szerepet játszó alaknak válnak meghatározóvá a debreceni kötődései. Ebben az összefüggésben válik például rövid ismertetéssel egybefűzött értelmezés tárgyává, hogy a *Jószerecsét* és *A fáklya* főhősinek, illetve a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* egy epizód szereplőjének debreceni/kollégiumi múltja miként határozza meg a falusi közösséggel vagy éppen a betyárokkal való kapcsolatrendszer az alkotások történéseiben. JUHÁSZ, *i. m.*

²⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Debrecen*, Az Est, 1924. dec. 12., 3.

²¹ JUHÁSZ, *i. m.*, 117–118.

²² CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*, Bp., Magvető, 1960, 42.

²³ SZILÁGYI, *i. m.*, 56.

²⁴ MÓRICZ, *Debrecen* (1924), *i. m.*, 3.

²⁵ CSÉVE Anna, *Móricz Zsigmond*, Bp., Elektra Kiadóház, 2005, 60.

²⁶ SZILÁGYI, *i. m.*, 326.

„Délután 5-1/2 12-ig vonatban. Folyton járkáltam. Mégis nyugtalan vagyok. Nem tudom, hogy fogom kibírni ezt a válságot. Nyíregyházán megkaptam Az Estet s benne Debrecen című cikket. Hogy olvasta ezt Janka. Nem tudnék egy érzést sem változtatni. Mit csináljak. Nincs segítség.”²⁷

Az Estben megjelenő publicisztikai írás ez alapján olyan szöveggént értelmeződik, amelynek szerzője számára a legfőbb kérdés, hogy a Budapesten hagyott felesége hogyan olvassa és értelmezi azt. Ennek fényében feltételezhető, hogy az alkotói intenció alapján a *Debrecen* című szöveg valódi címzettje Holics Janka volt, és a városról írott eszmefuttatás egy olyan allegorikus beszédként lepleződik le, amelynek keretei között Móricz valójában magánéleti válságának érzelmi dilemmáit beszéli el. Ez teszi érthetővé a szövegben azoknak az asszociációknak a jelenlétét is, amelyek e konnotáció ismerete nélkül szokatlannak és némileg indokolatlannak hatnának:

„Egészen más okok miatt szeret az ember, nem a fölfedhető és megmérhető okok miatt. A szerelem a természet legcsodálatosabb jelensége. A délibábot, a szivárványt fizikai törvényekkel megmagyarázhatjuk: a szerelmet soha. A szerelem jön és elmegy. [...] S lehet ezt kormányozni? Mondhatom én azt, hogy: én Budapestet fogom szeretni, mert tudom, hogy az egy bölcs, munkás, gondos, eszes város, amely meghallgatja az író, a művészt, az álmódót; meghallgatja és kenyeret ad neki és fekvőhelyet és sírt. S mondhatom azt, hogy utálni fogom Debrecen, mert ez egy közönyös, lomha város, ahol én szörnyűségesen éhen halnék, ahol elképzelhetetlen, hogy egyetlen fillért is megkereshessek, amely azonban a legdrágább város Európában, idegen számára. Debrecen szeretem, és Budapestet nem szeretem. És kész. És Debrecen előtt megállok és mosolyogva nézem az arcát és jó magyaros teremtettével becézgetem: Budapesttől félve fordulok el, és minden idegem remeg a félelemtől, ha arra gondolok, hogy vissza kell menni. És Debrecen ezt nem tudja s nem bánja és Budapest ha megtudja, meg is bosszulja. Vagy Budapest oly bölcs, hogy megérti? Bár úgy volna. És Debrecen olyan naiv, hogy nem érti? Bár ez is úgy volna.”²⁸

A szövegrészlet egészének kettős kódolású jelentésszerkezete nehezen teszi szétszalaghatóvá, hogy a megfogalmazott mondatok mikor vonatkoztathatók a város(ok)ra irányuló konfesszionális beszédként, és mikor a feleségnek szánt magánéleti üzenetként. A települések iránti érzelmek eltéréséhez kapcsolódva a szeretet irányíthatatlanságának gondolata – mely nem véletlenül vált a látszólag csak szinonimaként használt *szerelem* terminusára – világíthatja meg, hogy a fővárossal szembeni ellenszenv a házastársi hűség elmúlását, míg a Debrecenre irányuló, megmagyarázhatatlan vonzalom az otthonról menekülő férj

hirtelen támadt boldogságát jelöli. Az allegorizáló olvasatnak megfelelően a szövegben Budapest ily módon Jankával, Debrecen pedig vélhetően a Kegyes Böskével folytatott viszonnal azonosítható (Magoss Olga személye azért zárható ki, mert az özvegyvel való találkozás csak néhány nappal később következik be). Mindez azt is érthetővé teszi, hogy a látszólag Debrecen méltató és Budapestet elmarasztaló szöveg miért egy fővárosi, és nem egy helyi illetőségű sajtóorgánumban látott napvilágot: a lértak – különös tekintettel az idézet végén olvasható kérdésekre – sokkal inkább az otthagyt hitvesnek szánt direkt üzenetnek tekinthetők, mintsem a Debrecenhez kötődő érzések személyes megvallásának. Ez az alkotói megoldás nem ritka az életműben, hiszen mint azt Cséve Anna is megjegyzi: „Móricz a lapokat és a folyóiratot mintegy üzenőfalként használta, feltűzte rá a még mindig eldöntetlen élethelyzetének, a válasz nélküli szerelemnek a kérdőjeleit.”²⁹

A *Debrecen* című írás keletkezésének hátterében álló események, és ily módon a szöveg kettős irányultságú olvashatósága valószínűleg nem annyira a naplószövegek sokáig nehézkösen hozzáférhető mivolta miatt nem vált reflektálttá: vélhetően nagyobb szerepet játszhatott a hatástörténet ilyen alakulásában a kultikus irányultságú megközelítés szemléletformáló befolyása. Egyrészt Móricz házasságának (és persze a későbbi magánéletének) etikai szempontból kifogásolható, épp ezért a kultikus tisztelet alapján körvonalazódó életrajzi narratívákba nehezen integrálható eseményeit általában rendre elhallgatta vagy átírta az irodalomtörténet.³⁰ Másrészt érthető, hogy a kultuszképződés mechanizmusai alapján formálódó debreceni önreprezentáció szempontjából sem lett volna kívánatos annak feltérképezése, hogy Móricz elragadtatott kijelentéseit sokkal inkább allegorikus beszédként, mintsem a város iránti rajongás őszinte megnyilvánulásaként kellene olvasni. Ez pedig lehetővé tette, hogy – még ha nem is vált a kollektív emlékezetben olyan közismert mitológémmá, mint számos más irodalmi eredetű Debrecen-toposz – mégiscsak egy sokszor hivatkozott ellenpontját képezhette annak a városról kialakult képnek, amely a *Légy jó mindhalálig* alapján valószínűleg sokkal mélyrehatóbb módon befolyásolta a közvélekedést.

A Légy jó mindhalálig Debrecen-reprezentációja mint alkotói önértelmezés

Az, hogy Móricz – a számos önéletrajziként is olvasható történetem ellenére – a *Légy jó mindhalálig*ban nem a gyermekkori sérelmeit és a Debrecennel kapcsolatos esetleges ellenérzéseit foglalta írásba, mára már legalább annyira közismert, mint magának Nyilas Misinek a regénybeli története. Nemcsak a szinte minden, az alkotást értelmező tanulmányban (és irodalomtankönyvben) hivatkozott, Magoss Olgának írott levéldíszet árulkodik erről,³¹ hanem a regénynek számos részlete is, amelyekkel a szerző láthatóan

²⁹ CSÉVE Anna, *Bevezetés = Naplók (1924–1925)*, i. m., 20.

³⁰ Bár Czine Mihály – szinte egyedülként – egy finom utalással jelzi, hogy a *Debrecen* esszé keletkezésének hátterében magánéleti események húzódnak meg, azonban ő sem tisztázza ennek pontos körülményeit és jelentésmódozó szerepét: „Ez a vallomás nemcsak a kisdíák Debrecenének szól, külön is valakinek, akire gondolva még évek múlva is százhuszat ver a pulzusa Kabától Debrecenig.” CZINE, i. m., 42.

³¹ „A Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt s után elszenvedett dolgokat [...] Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv és gyermeces szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelvei közt tudtam megmutatni azt, amit

²⁷ MÓRICZ, *Naplók (1924–1925)*, i. m., 214.

²⁸ MÓRICZ, *Debrecen (1924)*, i. m., 3.

ellenpontozni igyekszik azt a városról reprezentált képet, mely a szöveg egészében inkább kritikus irányultságúnak mondható.³² Éppen ezért annak feltérképezéséhez, hogy miképpen „olvassa” Debrecen a *Légy jó mindhalálig*, az önéletrajziság felőli megközelítés kevésbé látszik célravezetőnek, hiszen, mint ahogyan Szilágyi Zsófia is figyelmeztet rá, „ebben a regényben Debrecen mint az irodalomtörténeti emlékezetben rögzült város jelenik meg”.³³ Ebből következően a továbbiakban nem képezi vizsgálatom tárgyát az az egyébként egyáltalán nem elhanyagolható kérdés, hogy a városnak milyen valóságos (és egyben szimbolikus jelentésekkel is társuló) épületei, térelemei jelennek meg a regényben, illetve hogy ezek – például mint a főhős számára vágyott vagy, éppen ellenkezőleg, mint az idegenségérzetet kiváltó helyek – milyen módon válhatnak az értelmezés részévé.³⁴ Ehelyett elsősorban azt igyekszem feltérképezni, hogy a Debrecenhez kapcsolódó emlékezeti toposzok, a várost övező legendák milyen módon aktualizálódnak a regény

éreztem, s lám az egész világ elfogadja, s a gyermek sorsát látták benne. [...] Ami kedves van a darabban, az debreceni emlék, ami nem kellemes, az máshonnan jött...” Móricz Zsigmond levele Magoss Olgának (1930. december 12.) = *Móricz Zsigmond és Magoss Olga levelezése, i. m.*, 142–143.

³² Az egyik leglátványosabb példája e törekvésnek, amikor a kihallgatás során az érzéketlennek és ellenségesnek ábrázolt tanári kar lokálpatrióta reakciója még Nyilas Misiéből is csodálatot vált ki: „A hangjában valami rendkívüli áhítat és pietás, lelkesedés volt, amint azt a szót kiejtette, hogy »debreceni«, amely szinte magasztos hevülettel töltötte el, úgyhogy felállott az ünnepélyességnek e pillanatában, s vele a többiek is önkéntelenül felállottak, hogy mint az isten színe előtt dokumentálják azt, amit ez a szó jelentett: Debrecen! Örökre feledhetetlen maradt ez a pillanat a gyermek lelkében, mert a patriotizmusnak ezt a magas és izzó fokát soha többet az életben sehol nem tapasztalta, s mint minden igaz és nagy érzés, valóban átragadt reá is, és egyszerre szégyellte magát vakságáért és szerencsétlenségéért... hogy bár egy pillanatra is el tudta veszteni a debreceniség egész lelket betöltő varázsát.” MÓRICZ ZSIGMOND, *Légy jó mindhalálig* = M. Zs., *Regények*, II, Bp., Szépirodalmi, 1975, 500. – A további hivatkozások is erre a kiadásra vonatkoznak.

³³ SZILÁGYI, *i. m.*, 60.

³⁴ A *Légy jó mindhalálig*-ban a városi térnek azok a jól ismert elemei, épületei, melyeket a – nemcsak szigorúan a Debrecenre korlátozódó – kulturális emlékezet különféle szimbolikus jelentéssel ruház fel, rendre megjelennek a regény történetében, még hozzá a legtöbb esetben oly módon, hogy a szöveg maga is kultikus jelentések kontextusába ágyazva tesz róluk említést. A *kálvinista Róma* emlékezeti toposzának megfelelően egyrészt a város és a Kollégium közismert épületei, jelképei és legendái is rendre felbukkannak a szöveg lapjain (például a reformáció lehetetlennek tűnő meggyökerezését jelképező líceumfa; Hatvani professzor mitikus alakja; a Kistemplomban az 1860-as császári pátenst ellen tiltakozó egyházi gyűlés legendákkal átszótt elutasító gesztusa), másrészt pedig a regény áttételesebb módon is azt sugallja, hogy a reprezentált tér egésze a reformáció kulturális hagyományába ágyazódik. Erre utalhat többek között a kollégium udvarán található és a diákokat anyaként itató/tápláló kút, mely a főhóst a Debrecen és a református egyház címerében is központi szerepű báránnyra emlékezteti. („Az a hosszú cső mindig izgatta a fantáziáját; olyan volt ez mint egy hanyatt fekvő anyabárány; vagy egy tucat csöcs volt rajta, s ha a vizet húzzák, s valaki a cső nyílt végét befogja tenyérrrel, akkor ezeken a líkakon magásra szokik a víz. A kisdíjakok ráborulnak, s ezeken át szopják a vasas ízű kútat.” – 274.). Másfelől a város emblematikus épületei nemcsak a tájékozódást segítik a főhős számára, hanem a cselekvések egy részének vonatkoztatási pontjaként is funkcionálnak: Pósalakynál például a felolvasás kezdete a nagytemplomi harangszóhoz igazodik, a tehetős polgári családnál, Orczyéknál tett látogatáskor pedig a színház jelenti az orientációs pontot. Az ily módon kulturális emlékezeti térként reprezentált város vonzó különlegessége ellenére nem teszi lehetővé az azonosulást a főhős számára. Egyrészt ez hangsúlyozódik az épületek többségének ábrázolásában (a Nagytemplom látványa például – hasonlóan a Kollégium épületéhez – a főhős alulnézeti perspektívájának megfelelően a hatalmasság érzetét kelti). Másrészt pedig a vágyott helyek is csalódással, szorongással kapcsolódnak össze (a hön áhított színházban tett látogatásakor Misi már az első felvonás után távozik, attól félve, hogy kizárják a Kollégiumból, míg a vasút közelében található olajfák keltette „különös gyönyörűség” azáltal válik semmissé, hogy a főhős az állomáson pillantja meg elutazásuk előtt a rajongott Bellát Török János társaságában).

lapjain, illetve hogy ezek hogyan járulnak hozzá ahhoz a lehetséges alkotói önértéshöz, melyet Móricz a *Légy jó mindhalálig*-ban igyekszik érvényre juttatni.

A regénnyel számot vető értelmezések sorában elsősorban Szilágyi Zsófia kísérelte meg mélyrehatóbban körüljárni ezt a kérdést.³⁵ Olvasata arra igyekszik választ találni, hogy Móricz miért Debrecen választotta Nyilas Misi gyermeki szenvedéstörténetének helyszínül, illetve hogy e választásból fakadóan milyen jelentésintenciók felől lehet újragondolni a jól ismert regénybeli történéseket. Interpretációja szerint a Debrecenhez kötődő irodalomtörténeti emlékezetnek elsősorban a Csokonai kicsapatasához kötődő narratíváit – és közvetettebben a részben ezt is aktualizáló Jókai-mű, az *Eppur si muove* ide vonatkozó történetelemeit – mozgósítja a *Légy jó mindhalálig*, ami a meghurcoltatást elszenvető főhős regény végére történő költővé érésének válik értelmezőjévé.³⁶ A Nyilas Misit megérteni képtelen Kollégium, amely – az irodalomtörténet legendáktól sem mentes emlékezeti hagyományai szerint³⁷ – kivetette magából Csokonait, a regény tanúsága szerint nem bánik másként a későbbi utódokkal sem. Az önéletrajzi analógiák sokaságával átszótt történet Szilágyi érvelésében ekként olyan alkotói önértelmezésnek tekinthető, amelynek köszönhetően „a *Légy jó mindhalálig*ot tehát sokkal inkább Móricz íróvá válásának történeteként olvashatjuk, mintsem forrásként gimnáziumi éveikhez”.³⁸ A regény lapjain azonban nem csak a Csokonaihoz kapcsolódó várostörténeti legenda az egyetlen olyan sztereotip emlékezeti konstrukció, amely hasonló önértelmező kontextusban válhat újragondolhatóvá. A továbbiakban – a Szilágyi Zsófia által kezdeményezett olvasati javaslatokat mintegy továbbfűzve – azokat a debreceniséghez társított, jellegzetes mentalitásbeli, viselkedési mintákat igyekszem körüljárni, amelyek a *Légy jó mindhalálig* történetét át- meg átszóvik. Az elemzés nem minden esetben szigorúan csak a regényre irányul, így, ahol lehetőség adódik rá, más Móricz-szövegek is bekapcsolódnak a vizsgálódás tárgykörébe. Nemcsak azért, mert az életmű egészének jellemző alkotói módszere a gondolatok állandó újraírása, hanem azért is, mert e szövegek sok esetben árnyalni képesek a *Légy jó mindhalálig*-ban olvasottakat.

³⁵ SZILÁGYI, *i. m.*, 55–65.

³⁶ Mint arra Szilágyi elemzése rámutat, már a regény elején hangsúlyossá válik, hogy a főhős egy kirakatban meglátott Csokonai-kötetire áhítózik, ám csak a megvásárlás után válik világossá számára, hogy az nem verseket tartalmazó gyűjtemény, hanem a költő életét feldolgozó biográfia. Ebben a tekintetben pedig nem annyira Csokonai költészete, mint inkább az életrajzokból jól ismert történések, vagyis a kollégiumból való kizárás eseménytörténete válik Nyilas Misi sorsának előképévé. Szirácz Péter ezt a megközelítést tovább árnyalja, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy a példázatos intenciójú önértelmezés nem a szereplői vagy elbeszélői, hanem elsősorban a szerzői távlat felől nyerhet értelmet. Misi egyetlen gondolatát leszámítva ugyanis nem teremt analógiát saját meghurcoltatása és a Csokonaival történtek között, amit közvetetten az is megerősít, hogy a főhős a hön áhított könyv olvasását hamar abbahagyja, mivel abból jóformán semmit nem ért meg. SZIRÁCS PÉTER, *A másik meglapása: A gyermekieségen innen és túl a Légy jó mindhaláligban* = Móricz a jelenben, szerk. BENGI LÁSZLÓ, SZILÁGYI ZSÓFIA, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2015, 9–24.

³⁷ Az utóbbi időkben kellő részletességgel sikerült feltárni és tisztázni a Csokonai távozását elbeszélő emlékezeti hagyomány erőteljesen mitizáló, legendaszerű elemeit. Lásd ehhez: GYÖRI L. JÁNOS, „A mythos magánya”: Észrevételek Csokonai debreceni „kicsapatasának” történetéhez, Debreceni Szemle, 1996/1, 62–78; SZILÁGYI MÁRTON, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, 117–144.

³⁸ SZILÁGYI, *i. m.*, 60.

Már Csokonai Kollégiumból való kitiltásának mitizáló története háttérben is az a debreceniséggel azonosított magatartásformának való megfeleltetés áll, mely az idegenekkel, a másként gondolkodókkal szembeni elzárkózást tekinti a városlakók egyik legmarkánsabb vonásának. Mint Balogh István megállapítja: „ez a debreceni közösség legtöbbször ostorozott vonása, hogy saját szellemi autarkijára büszkén, az idegenekkel szemben, – akár személyek, akár eszmék azok –, mereven elutasító, feltétlen hasonulást kíván tőlük, s ennek hiányában inkább a teljes elutasítást választja.”³⁹

A *Légy jó mindhalálig* falu világából érkező főhősének a városhoz és a Kollégiumhoz való viszonyulása ambivalens: már a regény első soraiban, az iskola épületének részben a narrátor, részben Misi perspektívájából történő leírásában is nyilvánvalóvá válik a szemlélt intézmény egyszerre félelmet keltő és mégis vonzó jellege.⁴⁰ A regény egy későbbi pontján pedig az is kiderül, hogy a rabsággal azonosított Kollégium és a vele rokonított debreceni öntudat nem hagyja hidegen a fiatal gimnazistát:

„[...] bejött a nagy, sötét épületbe lakni, mintha a szabadból befogták volna. Különbözik ő rendkívül büszke volt erre a kollégiumra. Az öccsét már Patakra vitték, s őt is az a veszedelem fenyegette, hogy jövőre odaviszik a szülei, mert az közelebb van hozzájuk. De ő már tele volt itatva a debreceni kevélységgel, s meg volt győződve, hogy ilyen kollégium nincsen több a világon.” (274–275.)

A főhősnek a regény egészét meghatározó törekvése, mellyel igyekszik az őt körülvevő – elsősorban a felnőtt, de számos tekintetben a diáktársi – közösségekben elfogadottá válni, miközben végeredményében ennek kudarcával kénytelen szembesülni, alapvetően a debreceniséggel kapcsolt elzárkózás, kiközösítés emlékezeti toposzát hozza működésbe a szövegben. Mint arra már más helyütt igyekeztem rámutatni, Nyilas Misi szenvedéstörténete az őt körülvevő közeg(ek)től való elidegenedéséből és a különféle etikai normákhoz való igazodás ellenére a körülötte zajló események folyamatos félreértéséből fakad.⁴¹ A regény helyszínéül szolgáló debreceni környezetben a megértés kudarcra, a beilleszkedési stratégiák működésképtelensége, és végül a városból való menekülés *Légy jó mindhalálig* jól ismert narratív elemei a városi identitás közismert alpnarratívájának függvényében is értelmezhetővé válik. Erre különösen a regénynek egy olyan részlete irányíthatja rá az olvasó figyelmét, amely egy mellékes, a fő szálhoz alig-alig kötődő eseményt beszél el. Misi Törökéknél tett látogatása során akaratlanul is fölтанúja lesz annak a beszélgetésnek, amelynek során a család barátja, az idős Szikszay Lajos elpanaszolja, hogy a polgármester hamis vádjai miatt miként veszítette el állását:

„Mért volt mindez, Török Pál?... Azért, mert én nem vagyok debreceni születés: tehát én nem tudok behelyezkedni azoknak a felfogásába, akik Basahalmán innen látták meg ezt a tolvaj napvilágot... D. V.: én nem vagyok Debrecen Városi... D. V.: énnekem nem az a hitvallásom, ami a Debreceni Vasfejuéknek... D. V.: az én miatyámkom nem az, amit ez a D. V. jelent, ami rá van ütve minden marha tomporára, minden csikóra, disznóra, minden karszékre és könyv sarkára... Én nem tudtam megtanulni huszonöt év alatt sem a Debreceni Vallást, hogy D. V.... Nem én, Török Pál: mert mindenki tudja, mit jelent az a D. V.: *Dugdel; Viddel*... Mindenki tudja, mindenki gyakorolja, csak Szikszay Lajos nem: ezért kapott Szikszay fegyelmit.” (459., kiemelés az eredetiben)

A szereplői önértelmezés az elszenvedett sérelmeket a D. V. rövidítés többféleképpen feloldható, erősen dehonesztáló jelentéseivel igyekszik magyarázni, amelyben a debreceniségnek az idegeneket megvető, kiközösítő, jól ismert sztereotípiája visszhangzik. A regényrészlet nemcsak azért válik érdekessé, mert a néhány évvel később születő *Rokonok*ban emblematikus szöveghelyként szinte szó szerint megismétlődnek majd az itt olvasottak (ezáltal óhatatlanul is párhuzamot teremtve a fiktív Zsarátnok és Debrecen városa között), hanem mert e sorok Nyilas Misi szenvedéseinek is értelmezőjévé válhatnak. Szikszay erkölcsi feddhetetlensége ellenére elszenvedett meghurcoltatása, mely a szereplői önértelmezésben a várost megérteni, ahhoz alkalmazkodni képtelen idegenségével válik magyarázhatóvá, Misi sorsának is előképévé válik (miközben a regény egésze ezt az analógiát – különösen a főhős etikai magasabbrendűségének megkérdőjelezése révén – némiképp el is bizonytalanítja).

A regény Debrecen-mítoszokat megidéző narratív eljárásai sorában egy másik, jól ismert, a várostörténeti elbeszélésekben gyakorta előkerülő legenda Nagy úrnak a hosszasan előadott, nagyívű történelmi áttekintésében kerül elő. Misi szobafőnöke részletesen ecseteli a magyar nép magára hagyatottságának és ilyen értelemben vett kiszolgáltatottságának évszázadok történelmét meghatározó jellegét. A szöveg egészébe látszólag kevésbé illeszkedő eszmefuttatás jelentőségét nemcsak a világháborút követő aktuálpolitikai konnotációk biztosítják, hanem az is, hogy a hallottakat Nyilas Misi saját létállapotának analógiájaként percipálja:

„– Hát nem borzasztó az, hogy itt vagyunk Európa közepén, élünk, dolgozunk, kínlódunk, dalolunk, vigadunk; s nincs az egész világon sehol még nép, amelyik megértené a mi nyelvünket... Sem a nyelvünket, sem az érzéseinket, sem az életünket. Magunkban kell itt lennünk, senkire se lehet számítani, csak ellenségünk van a világon, barátunk, rokonunk sehol. Misinek könny szökött a szemébe, mert a maga élete, a saját sorsa ez. Itt kell neki Debrecenben, ebben az idegen, nagy városban, ebben a nagy kollégiumban élnie, s nincs senkije, semerre, aki segítene rajta, akármi történhetik itt vele, nem fogja védeni senki soha...” (412–413.)

A rokonalanként értelmezett magyar népet fenyegető külső veszély kapcsán nem sokkal később egy olyan metaforikus azonosítás jelenik meg a Nagy úr gondolataihoz kötődően

³⁹ BALOGH, *i. m.*, 19.

⁴⁰ „A kollégium nagy, komor, négyszögű épület. Voltaképpen csak az első része komor, a Nagytemplom felőli ősi épület, a hátsó három szakasz, amely úgy van építve, hogy az egész egy négyszögű udvart zár be, inkább sivar. De a kisdiaáknak elől-hátul, mindenfelől rendkívül imponál s még bent a coetusban is állandóan valami templomi félelmet érez, amint behallatszik, hogy kopognak a kemény kis cipősarkak a sivatag folyosókon, s hogy zúg be a százezernyi veréb csiripelése az udvaron álló ménkő magas jegenyeakácok lombja közül.” (265.)

⁴¹ Lásd részletesebben: BARANYAI Norbert, „... valóságból táplálkozik s mégis költészet”: *Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 56–96.

a narrátor szólamában, amely távolabbi asszociációk felé nyitja meg a szöveg lehetséges jelentésrétegeit:

„Sokáig nézték a térképet. Misire kezdett rátelepedni ismét magányosságának érzése. Ahogy a térképet nézte, amelyeknek változatos színeibe a *szép kis debreceni-cipó formájú Magyarország* pirossal volt befestve, elszédült attól a rengeteg néptömegektől, amelyek körös-körül, zöld, sárga, lila falánksággal rajzanak, mintha mind száját tátáná, s arccal fordulna felé titokzatos és kísérteties lények módjára.” (419., kiemelés tőlem: B. N.)

E részlethez kapcsolódóan Szilágyi Zsófia trianoni fájdalomból született regényként (is) olvassa a *Légy jó mindhalálígot*, és arra a következtetésre jut, hogy „Nyilas Misi alakja a nagyhatalmak által fenyegetett Magyarországot személyesíti meg, a kisfiú és Krisztus közti párhuzam miatt pedig ismét »Magyarország mint a szenvedő Krisztus« képzetéhez jutunk el.”⁴² Elemzésében ehhez kapcsolódva hangsúlyozza az ország helyzetét értelmező debreceni cipó metafora eredetiségét, különösen az ekkor kezdődő és a későbbiekben formálódó Trianon-émlékezet áldozatnarratíváinak gyorsan sematizálódó, nyelvi-vizuális reprezentációival való összevetésben. A móríci azonosítás metaforikus jelentéseinek számbavételekor azonban, úgy vélem, annak is érdemes jelentőséget tulajdonítanunk, hogy az idegenek által áhitott cipóhoz a *debreceni* jelző társul a szövegben. A Mórícz által használt kép óhatatlanul is felidézheti a Debrecenre irányuló emlékezetnek azt a gyakran ismételt elgondolását, miszerint a falakkal nem rendelkező város állandóan az ellenség fenyegetésének volt kitéve, évszázadokon átívelő megmaradása pedig a városlakók többféle adakozó áldozatának és a veszélyekhez alkalmazkodó leleményességének volt köszönhető. A *debreceni cipó* metaforája ilyenformán nemcsak az ország háború utáni fenyegetettségének analógiájaként gondolható el, hanem egy olyan példaként is, amelyben Magyarország számára az örökös túlélés, a főnixként való újjáéledés értékadó mintáját a debreceniséggel azonosított magatartás jelenthetné. Az országnak a debreceni kenyérrel/cipóval való megfeleltetése más Mórícz-írásokban is előfordul, ám az 1935-ös keltezésű *Debrecen* című publicisztikában olvasható variáns tekinthető ebben az összefüggésben talán a legfontosabbnak. A metaforikus azonosítás ugyanis itt már nemcsak áthallásként, hanem explicit módon is magára Debrecenre vonatkozik:

„Egy városnak a lakosságát a közös szenvedések kovácsolták össze mindig. És a régi város a bajaiból táplálkozott. *Debrecen is úgy állott a puszták közepén, mint egy frissen sült óriási debreceni kenyér, amibe bele akart harapni mindenféle kis és nagy hatalom* s mindig csak azzal lehetett menekedni, hogy dobtak falatot a mindenfajta mohóságnak...”⁴³

Az írás egészében ráadásul Mórícz Debrecenre olyan, a saját hagyományaihoz konzervatív módon ragaszkodó településként jeleníti meg, amelynek a magyarság mintaadó reprezentánsává kellene válnia:

„Debrecennek legerősebb karaktervonása, hogy olyan lokálpatriotizmus terem benne, amilyen sehol másutt ezen a világon. [...] [H]a a debreceni lokálpatriotizmust ki lehetne terjeszteni az egész magyar területre, ha a magyarságban olyan önértetet, önbizalmat s felelősségvállalást lehetne teremteni, amelyet a debreceni civis hordoz magában a maga városának dicsőségéért, – akkor nem félténém a magyart.”⁴⁴

A Mórícz-szövegekben vissza-visszatérő metaforikus azonosítás ily módon egybejásztatja az egyéni, regionális és a nemzeti szinten értelmezett szenvedés képzetét, míg az idegenként megjelenített fenyegető erők ellenében való megmaradás alternatívája nem is annyira a valóságos Debrecenhez, mint inkább a kollektív emlékezetben vele azonosított, főnixként újjáéledő és minden veszedelmet túlélő ideálképhez kötődik. Ez (is) magyarázhatja, hogy a Mórícz-szövegekben fel-felbukkanó – és inkább a *valós* Debrecennel kapcsolatos személyes tapasztalások nyomán artikulálódó – kritikus hang ellenére miért fogalmazódik meg újra és újra a város iránti vonzalom gondolata, amely ily módon főként az individuális és kollektív emlékezet különféle narratíváiból formálódó, *imaginárius* Debrecenre irányul.

Egyetlen gondolat erejéig visszatérve a *Légy jó mindhalálíghoz*, még egy olyan, szöveg-idézetekkel már kevésbé bizonyítható feltételezést igyekszem vázolni, mely fontos adalékát képezheti annak az elgondolásnak, miszerint Mórícz az íróvá válás történetét elbeszélő regénnyel közvetetten saját alkotói portréját is igyekezett megformálni. Az, hogy a szerzői alteregóként megjelenített Nyilas Misi Debrecenben elszenvedett sérelmei nyomán válik első versét megfogalmazó alkotóvá, azaz művész mivolta elszakíthatatlan a debreceniségtől, Mórícz esetében is fontos tanulságokkal szolgálhat. A *Debreceni ember* című novellájában – amelynek énelbeszélőjét a szerzői énnel nem véletlenül igyekszik azonosíthatónak feltüntetni a szöveg – a városhoz tartozás egyik lehetséges alternatívájaként kerül említésre az, ha valaki évekig tanul a Kollégiumban.⁴⁵ Mórícz persze más alkalmakkor is él hasonló megnyilatkozásokkal, aminek köszönhetően – sokszor csak közvetett utalásokkal ugyan, de – igyekszik Debrecenhez kötődőként, ilyen értelemben „debreceniként” megjeleníteni önmagát. Márpedig a debreceni polgár, a civis fogalmához szintén olyan kultúrtörténeti képzettársítások kapcsolódnak, melyek társadalomtörténeti tények és nehezen igazolható legendák szétbonthatatlan szövedékéből állnak össze. Az évszázadokon át mezőgazdasági tevékenységhez, életmódhoz kötődő, paraszti kultúrájú és mentalitású, ám mégis városi

⁴⁴ *Uo.*, 5; 5–6.

⁴⁵ „– Tudja, hol van? – kérdezte.
– Tudom. Én is debreceni vagyok. [...]
– Diák voltam Debrecenbe.

Bólintott. Az igen. Hát így már lehet. Úgy látszik, nem nézte ki belőlem a valóságos debreceni igazságot, vagy nem akarta olyan könnyen elhinni, hogy valaki, aki szembe ül vele egy villanyoson, az igazában debreceni lehet, vagy sajnálotta volna, hogy rajta kívül ebben a nagy városban csakúgy akárki debreceni lehessen.” MÓRICZ Zsigmond, *Debreceni ember* = M. Zs., *Elbeszélések*, III, Bp., Szépirodalmi, 1974, 319.

⁴² SZILÁGYI, *i. m.*, 272.

⁴³ MÓRICZ, *Debrecen* (1935), *i. m.*, 5.

polgárként értelmezhető civistársadalom „egységes szellemi arculatú közösség, amelyhez hasonló másikat Hungária terein ezidőben nem ismerünk”.⁴⁶ A hazai társadalmi rétegződés unikális közösségeként a debreceni polgárhoz és szellemiségéhez az idők folyamán más jellemvonások is hozzátapadtak: „Magyar, kálvinista, konzervatív – ezek a folytonosan ismétlődő, bár különböző előjelekkel és értelmezésekkel kísért jelzők oly erősen tapadnak Debrecenhez, hogy a metaforizáció iránya meg is fordulhat: ami magyar, kálvinista és konzervatív, az Debrecen.”⁴⁷

Azáltal, hogy Móricz önmagát „debreceniként” vagy debreceni „származású” íróként reprezentálja (a *Légy jó mindhalálig*ban és más szövegeiben is), egy olyan alkotói programot is érvényre juttat, amelynek épp ezek lehetnek a lehetséges hívószavai és értékkategóriái. Másfelől az sem elhanyagolható szempont, hogy a paraszti és polgári mentalitás keveredéseként értelmezett *civis* a lehető legideálisabb önértelmező és azonosulásra alkalmas minta lehetett az alkotó Móricz számára, aki szívesen hangoztatta, hogy műveivel a legkülönbözőbb társadalmi rétegek szószólójaként vagy épp kritikus bírálójaként lép fel.⁴⁸ Továbbá aki gyakran az épp aktuális elvárásoknak megfelelően hol paraszti származását, hol a nagyvároshoz kötődő polgári életmódját előtérbe helyezve igyekezett önmagát íróként megjeleníteni.

Mindezek nyomán kijelenthető, hogy a Móricz-életműben folyamatosan újra és újra előtérbe kerülő Debrecen-, illetve debreceniség-reprezentációk két szempontból is figyelemre érdemesek a városra irányuló emlékezet történetét feltérképező kutatás számára. Egyrészt az válik világossá Móricz ilyen vonatkozású írásait, megjegyzéseit olvasva, hogy miként lett a különféle műfajú, eltérő célközönséget megszólító szövegek segítségével építkező alkotói önreprezentáció szimbolikus jelölőjévé a Debrecenhez és a debreceniséghez kapcsolt sztereotípiák egész sora. Másrészt pedig külön vizsgálat tárgyát kellene képeznie annak a hatástörténeti megközelítésnek, amely azt tárná fel, hogy a sokféle és sok tekintetben ellentmondásos alkotói intenció nyomán létrejövő, Debrecen-reprezentáló móríci szövegek hogyan váltak a későbbiekben a városi identitás önértő szövegeivé, illetve hogyan íródtak tovább a század későbbi művészeinek hasonló tárgyú írásaiban. Ez azonban már a jelenleginél szélesebb vizsgálati horizontot nyitó, tágabb szemléleti perspektívából közelítő számvetésnek lehet a feladata.

⁴⁶ BALOGH, *i. m.*, 28.

⁴⁷ BERTA, *i. m.*, 99.

⁴⁸ „Az én vér szerinti őseim között ott vannak a kapás jobbágyoktól a zászlós urakig minden áthidaló társadalmi rétegből valakik. Nekem azért ebben az országban senki sem imponál és semmi rang és semmi osztály, mert én ennek az országnak a népét úgy tekintem, mint atyafi, vérrokonokat. Azért is érzek juszt rá, hogy a Károlyiak-tól az utolsó parasztig mindenkivel gorombáskodhassak, mert az embernek szabad a véreit, önmagát szidni...” Móricz Zsigmond levele Schöpflin Aladárhoz, 1911. december 4., idézi CZINE, *i. m.*, 12.

Bakó Endre

Egy romantikus Debrecen-vízió csődje Gulyás Pál Sziget-Debrecen eszméje

Németh László Gulyás Pált nevezte Debrecen költőjének, ami – Csokonait nem számítva – sokak tudatában inkább Oláh Gáborra illene, aki 61 évéből 57-et Debrecenben viaskodott démonaival. De az elnevezés Gulyásra is találó, hiszen a Debrecen-eszme, mely az 1930-as évek közepén emelkedett költészetébe – Németh megszámlolta – legalább 45-50 versében van jelen.¹ Való igaz, a fiatal, pályakezdő költő lírai hőse még kozmikus térségben bolyong, nem foglalkoztatja szülővárosa, első két kötetében le sem írta a nevét. 1934-es harmadik, *Tékozló* című kötetében is egyetlen Debrecen témájú költemény szerepel, az 1929-ben keletkezett *Őszi séta Debrecenben*, melyben a város kulturális indolenciájára döbben rá. A Debrecen tematizáló újabb költeményei viszont nemcsak a nyomasztó közérzet, hanem az értékek iránt föltámadt affinitás manifesztumai is.

Bármilyen távolinak tűnik, Gulyás Debrecen-eszményének genezise összefügg Babits Mihály első debreceni látogatásával (1927. november 27.), amikor is a frissen alakult Ady Társaság meghívására érkezett a városba, hogy Juhász Gyulával és Szabó Lőrincsel együtt hitet tegyen Ady Endre halhatatlansága mellett. A helyi lapok nagy ovációval fogadták a három szerzőt, kivált Babitsot, akit a Debreceni Független Újság a nemzet nagy költőjeként emlegetett.² (Ne felejtjük el, csak pár év telt el Babits meghurcolása óta.) Az üdvözlő gesztusok között szerepelt Gulyás *Babits Mihálynak – Debreceni látogatása emlékére* című, tercinákban írott költeménye. (Ekkoriban Gulyás egyik bibliája Dante volt, Babits fordításában.) Jó vers, tetszett az ünnepeltnek is, hamarosan lehozta a Nyugatban. Gulyás ezen felbuzdulva újabb kéziratokat küldött, de nem járt sikerrel, a még újabbak sem nyerték el a mester tetszését. Így hát a következő években nagyritkán jelent meg egy-egy Gulyás-vers a folyóiratban, azok is többnyire kínos sürgetésekre. 1934-ben Babits a *Tékozló* című kötetéről elutasító, itt-ott túl kemény kritikát fogalmazott.³ A folytatódó alkudozást, magyarázkodást nem ismertetem, dokumentumok alapján megírtam Gulyás-monográfiámban. „Végzetes versigény interferencia történt” – állapította meg

¹ NÉMETH László, *Debrecen költője = Századok szelleme: Tanulmányok a magyar irodalom és Debrecen kapcsolatáról*, szerk. BÉNYEI József, FÜLÖP László, JUHÁSZ Béla, Debrecen, Alföld, 1980, 170–177.

² KARDOS Pál, *Költők köszöntése*, Debreceni Független Újság, 1927. november 27., 3.

³ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1934, II, 501–503.

készerűen Gulyás. Végül, néhány év múlva, versben számolt le ifjúkori bálványával, jóllehet, a mellőzést soha nem tudta feldolgozni.⁴

De ebben az évben – 1934-ben vagyunk – más csalódás is érte. Németh a 3–4. összevont szám után elvitte Debrecenből a Választ, így Gulyás, alighogy bekerült, ismét kiesett az irodalmi élet országos forgatagából, s le kellett mondania arról az álmáról, hogy a népi irodalom központja Debrecen legyen. Ennek ellenére hűségéről biztosította barátját, azonban naiv módon elkövette azt a hibát, hogy epébe mártott tollal satírárt írt róla és Illyésről, ami miatt mindketten megsértődtek, mert a satírák rosszak és igazságtalanok voltak, főleg az Illyést modelláló.⁵ Ő kilépett a Válasz szerkesztőségéből, Németh pedig felmondta az 1931 óta tartó barátságot. Gulyás ebben a szellemi vákuumban döbbsen rá a vidéki író magányosságára, hátrányos helyzetére, a budapesti műhelyektől való, olykor megalázó, már-már vazallusi függőségére. Ő is vágyott a Dunához, vallja egyik versében, de megfojtja a kétszáz kilométer (*Debrecentől a Dunáig*). Magányában a mítoszokhoz menekül, rátalál a *Kalevalára*, számot kezd vetni szülővárosával, amelyet ugyancsak beköt mítoszának hálójába. Ezzel egy időben (és összefüggésben) felerősödik benne egyfajta főváros-ellenesség, s ezt szóban és írásban egyként ingerülten hangoztatja. A budapesti mentalitáshoz olyan vonásokat társít, mint híg-magyarország, önzés, felületesség, sikerhajászás, bőrrönd-vignetta európaiság stb.

A Debrecennel való számvetést alapos történelmi elmélyülés előzte meg, amelynek tanulságait esszéikben dolgozta fel. Elsőként 1935-ben a *Debrecen rétegei* című írása született, amelyben felteszi a kérdést: Mire tanít bennünket a régi Debrecen? A város kétszer volt önerejéből a haladás zászlóvivője, először a reformáció, másodszer a felvilágosodás korában. „A kiegyezés után nagyobb város keletkezett, [...] De nem vesztette-é el létfontosságát, amelyet a Méliuszok, Csokonai Debrecenje oly görcsösen markolt? [...] A közelmúlt Debrecenje inkább befalazta Debrecen lényegét: falat kell bontanunk tehát, hogy igazán debreceniek lehessünk.”⁶

A kiegyezés után valóban módosult a város gazdasági szerkezete, népességének összetétele, ezáltal szellemi arculata. Nem szabad azonban gyors változásra, 180 fokos fordulatra gondolnunk. Irinyi Károly könyvében olvassuk, hogy a modernizáció kezdetben vonszolódva haladt, mert az ipari-kereskedelmi polgárság és értelmiség száma és súlya elenyésző volt a cívisvárosban.⁷ Úgy 1880-tól azonban meglódult a gyáripar fejlődése (cukorgyár, dohánygyár, szalámigyár, húsipar, kefégyár, vagongyár stb. létesült), ezek segéd munkás szükségletüket az agrárproletáriátus soraiból merítik, a szakmunkások első generációja pedig zömében vendégmunkás volt. (A vagongyáriak között több cseh és lengyel is.) A századfordulóra az ország egyik legnépesebb zsidó közössége Debrecenben akkumulálódott. 1870-ben a város lakossága 46 ezer, 1910-ben 92 ezer, vagyis negyven év

alatt megduplázódott.⁸ A növekvő lakosság vagyon, vallás, műveltség tekintetében tovább differenciálódott. A városirányítás egyre áttételesebb, e heterogén összetételű populáció – a választási törvény miatt is – zömmel passzív részese a várospolitikának. Debrecen immár mint városegységet – „Debrecen így vagy úgy döntött stb.” – nem lehet színek-dochéval jelölni, mert nem Debrecen lakói, hanem a város elöljárói hozzák a döntéseket. Gulyás ezt a törvényszerű kapitalista változást (fejlődést?), amely együtt járt a közigazgatás reformjával, a demográfiai robbanással, rossz irányúnak, de megállíthatónak gondolta, s a régi Debrecen akarta mindenáron „kicsákányozni az idő aknájából”. Oda konkludál: „Nem az a korszerű, aki lépést tart a korrallal, hanem aki lépést tart az érvénnyel, aki úgy mer korszerű lenni, hogyha kell, akár négyszáz esztendő is hátralep.” Valami poliszszerű képződmény ideáját melengette, vagy egy keresztyén respublikára gondolt? Mindenesetre a múlt lett a jövőképe.

Közben Budapest „füstölő behemóttá” nőtt, példáján Debrecen is Nagy-Debrecen szeretne lenni, de ami létrejön, az egyre inkább egy jellegét veszített, arcnélküli, nagy vidéki város, vagyis Kisbudapest, így, egy szóba írva. Gulyás szélmalomharcot indít ellene.

Épp az itt reménytelen,
az víz engemet örvénybe,
hogy nincs többé Debrecen,
meghalt a Nagyerdő fénye,
az Apafája és Csere
Kisbudapesttel van tele. [...]
Budapesti a hajadon
à la Budapest fazon,
budapesti a betű,
budapesti a tetű.
(*Kisbudapest*)

De a következő, torzszülött klapanciát is felvette kötetébe:

Halló, halló Budapest,
gyertek ide gyerekek,
Heltai, Kosztolányi,
Zsolt, Porzsolt, Kodolányi,
Incze, Vincze és Gellért,
Jöjjön ide nagy Hunyady
Sándor... Jöjjön a Márai,
szaladj vágatva ügyes
tollú Karinthy Frigyes,
Zilahy, Molnár, bumm, bumm
az egész panoptikum.
Ma itt minden eladó.
(*Végeladás*)

⁸ MÓZES Mihály, *Debrecen ipara a dualizmus korában = Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig*, szerk. RÁNKI György, Debrecen, Debrecen Városi Tanács, 1976, 83–146.

⁴ BARÓ Endre, *Gulyás Pál világa*, Debrecen, Csokonai, 1999, 50–62.

⁵ A *Küüllőhöz, a mosolygó poétához* című satírában ilyen sorok olvashatók: „Ódon vagy s forradalmár, / poéta vagy és kalmár.” A vers 1945 után egyetlen Gulyás-kötetben sem jelent meg.

⁶ GULYÁS Pál, *Debrecen rétegei*, Magyar Út, 1935. június 15., 5–6.

⁷ IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, Csokonai, 2002.

Elfogultsága ilyen értékcícamokhoz vezetett, mintegy igazolva Babitsot: „versei [...] túlsoksor szöknek arra a kényes pontra, mely a kitűnőt a nagyon-rosszba, a zseniálist az ízetlenbe billentheti át.”⁹

A tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a Budapest-ellenesség az Ady Társaság testületi véleménye volt. Juhász Géza (aki pedig éppen szüneteltette tagságát Kardos Lászlóval, Kardos Pállal, Béber Lászlóval és másokkal együtt) így érinti a témát:

„Hiszen nem is okvetlenül szükséges a decentralizáció. Volna csak Budapest az, aminek kellene lennie: magyar nyelvű világváros, ki siránkozna rajta, hogy mindent magába szív, hogy másnak nincs tekintélye, csak amit Pest fémjelez. Sajnos, ma még egyaránt veszélyes ez a nagy Vonzás is, a Fémjelzés is. Különösen irodalmi szempontból. [...] Pesten egy kissé minden írónk így él: idegen világ környezi [...]”¹⁰

Gulyás 1940-ben adta közre *A Génius Debrecenben* című esszéjét, amely magába olvasztja az előzőeket, nemcsak gondolatilag, de helyenként textuálisan is. A nagy német költő, Hölderlin *Génius száll* című költeményének szellemtörténeti értelmezéséből indul ki. Hogy tudniillik a Génius ide-oda száll, Debrecenben kétszer landolt, egyszer prófétaként inkarnálódott, másszor mint költő. Illetve harmadszor szabadsághős alakjában kelt életre. Igaz, ő nem Debrecen szellemi talajából nőtt ki, de itt emelkedett identitásának ormára. Hogy a Génius megjelenései véletlenek voltak-e, vagy összefüggés található a város társadalmi-történelmi állapotával, fejlettségi fokával, ez a kérdés fel sem merül benne, csak megállapítja, hogy „a szabadságharc után” „[ö]sszeomlott egy nagytávlatú városi álom”. Debrecen elvesztette célösztonét, amely a közösségi élet kerekét mozgatja előre. A célöszton olyan „láthatatlan és mélyebb valóság [...] amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik”.¹¹ Íme a neoplatonizmus sugallata: előbb van az idea, utána a valóság.

Közben 1938-ban Gulyás és Németh László kibékült. Németh ekkor már szoros kapcsolatban áll Kerényi Károllyal és az ő Sziget-konceptiójával. „A Sziget a szellemi tisztaság oázisa, amelytől félni és senkit féltetni nem kell” – így határozta meg Kerényi saját mozgalmának társadalmi lényegét.¹² Németh debreceni barátját is bevezette ebbe az illuzórikus világba, s Gulyás – lévén alkati sajátossága, akárcsak Némethnek, a szenzibilitás, az arisztokratikus bensőségigény, továbbá a szektáriánus hajlam – partnernek bizonyult. Vonzotta a tudomány és a művészet határainak légiesítése, az intuíciót a módszer fölé emelő szuverenitás.¹³ De szívesen vállalta a partnerségét már csak azért is, mert a Sziget-eszmény magában hordta a decentralizáció ígéretét. Hiszen úgy érezte, a centralizáció „guillotineként működik”. Ezért is próbált néhány vidéki várossal, kulturális központtal

kapcsolatot teremteni, ez főként Kassával és Marosvásárhellyel sikerült. Meghirdeti a „debreceniség”-gondolatot, meg akarja teremteni Sziget-Debrecen, sőt Árkádia-Debrecen, amely Sziget-Debrecennek is szigete. „[A]zok a debreceni bennszülöttek, akik »lemeradtak a fővárosi vonatról«, lassanként ebben a lemaradásban a sors intő szavát látták. Egyszerre csak egy *boldog szigeten* találták magukat. Úgy érezték, mintha nehéz, évszázados álomból ébredtek volna erre a szigetre.”¹⁴

Hivatottnak érzi magát a debreceni gondolat „vezérképviselőté”, s elég erősnek ahhoz, hogy megismételje Csokonai alkotását: a debreceni hagyomány és az európai műveltség szintézisének megteremtését:

„Debrecenben mindinkább arra ébrednek rá az új generáció tagjai, hogy a jövő fejlődésének titka ennek az ősi magyar városnak fundamentumában van elrejtve. [...] Így kapja vissza a Debreceni-Gondolat eredeti, hőskorszak-beli rugalmasságát az idő megváltozott akusztikája szerint: a Kultúrszintézist, amely a Csokonai-Földi-Fazekas Debrecenének lényege.”¹⁵

Teóriáját nem kis mértékben a város fogadóképességére alapozza:

„Debrecen az a város, amely úgy helyzeténél, mint irodalom-etikai adottságainál fogva tradícióira, önmaga mély szellemiségére támaszkodva egyaránt betöltheti a közvetítő és az alkotó szerepét: ez a város hivatott, hogy betöltse a szülő szerepét és szelektáljon. Egy ideális magyar kultúrközösség kialakításában Debrecen kell hogy kapja a főszerepet.”¹⁶

A Sziget-mozgalom kezdettől fogva vita tárgyát képezte, s nemcsak balról bírálták, például Katona Jenő a misera plebs nevében, hogy tudniillik elszakad a tömegektől,¹⁷ hanem polgári oldalról is. Elég itt Fejtő Ferenc korai reagálására gondolnunk, aki ugyan más vonatkozásban elismeréssel szól Kerényi Károlyról, Németh Lászlóról, Dobrovics Aladárról, de csodálkozik azon, hogy „nem veszik észre, hogy ez a délibábos bölcselkedés, ez a »gnómikus kacérkodás« tudományon inneni, szellemellenes frázisokkal mennyire nem méltó hozzájuk?”¹⁸ Vagy hivatkozzunk Szentkuthy Miklósról, aki a német romantikusok élet iránti nosztalgiját látta „rafinált epigonok” körében feltámadni, akik „a mítosz egy elvont fogalmából csinálnak ál-mítoszokat”.¹⁹

A Sziget illúzió, de senki ellen nem irányul – ez tény. Mégis veszedelem annyiban, amennyiben az izolált laboratórium nem lehet életes tudomány műhelye, aminek Kerényi tervezte, hanem szubjektív monologizálás, jobb esetben kevesek dialógja. Gulyás ezt másképp látta: Kerényiéknak „[n]em elszigetelődés a céljuk, egy meddő elefántcsonttoronyba zárkózás. [...] Azért zárkóznak el, hogy később annál jobban kitaruljanak.

⁹ BABITS, *i. m.*, 503.

¹⁰ JUHÁSZ Géza, *Magyar légkört az írónak!*, Tiszántúl, 1942. április 19., 7. A társaság egyes tagjainak Budapest-ellenes felfogásában jelen volt a rejtett, ritkábban a nyílt antiszemitizmus is.

¹¹ GULYÁS Pál, *A Génius Debrecenben*. Végső formája: *Nyugaton át kelet felé*, szerk. GULYÁS Klára, LISZTÓCZKY László, Bp., Kráter, 1993, 111–143, itt 123.

¹² Idézi LACKÓ Miklós, *Kerényi Károly és a magyar szellemi élet* = L. M., *Szerep és mű*, Bp., Gondolat, 1981, 286.

¹³ Ezt a kifogást emelték, s nem választották meg 1942-ben Németh Lászlót egyetemi tanárnak Debrecenben.

¹⁴ GULYÁS, *A Génius Debrecenben*, *i. m.*, 129. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵ GULYÁS Pál, *Debrecen kapui előtt (Sziget Debrecen)*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1941, 64–67.

¹⁶ Gulyás nyilatkozata az Ady Társaság közgyűlésén, Tiszántúl, 1942. április 24., 4.

¹⁷ LACKÓ, *i. m.*

¹⁸ FEJTŐ Ferenc, *Sziget és tenger: Szigeti gondolat és újromantika*, Nyugat, 1936, I, 216–223.

¹⁹ SZENTKUTHY Miklós, *A mítosz mítosza*, Magyar Csillag, 1941/2, 86–90.

A nagy összefüggéshez nagy elszigetelődés kell. Az individuuum mindig sziget.” Gulyás azért tartja Kerényi klasszika-filológiai kutatásait különösen értékesnek, mert „a görög Ideát aktualizálja azért, hogy megtermékenyítse vele a magyar talajt”.²⁰ Ő maga már 1936-ban a görög tragédiákban urbánus és rusztikus értékeket különít el, Aiszkhülosz–Berzsenyi, Szophoklész–Arany János párhuzamot „fedez fel” stb. Egyszóval utat enged szubjektív látásmódjának, színes képzeletének, ami érdekes asszociációkban testesül meg, de ezek tudományos értéket aligha képviselnek.

Némelykor azonban, ha reálisan mérte fel a mozgalom hatékonyságát, elcsüggedt:

Mit akar holnap Debrecen,
mit akar holnap ez a város?
Hiába küldök egy ígét
az ige bújdosik az éjben
[...]
nem lesz az ige újra test
(*Búcsú Debrecentől*)

Bizony, az Igéből ritkán lesz élet és valóság! A sorozatnak indult Árkádia-Debrecen üzenetei című írását a Tiszántúl című lap szerkesztője a harmadik közlemény után leállította.

Költőnk egy nagyobb lírai kompozícióba is beépítette Debrecen-vízióját (*Debrecen, ó-kikötő*). Ez az óda lett a leggyakrabban idézett költeménye, az ún. reprezentatív Gulyás-vers. Szabó Magda így vélekedett róla: „[S]zerintem zseniális költő. Azt hiszem, soha senki nem fogja Debrecent úgy megfogalmazni, ahogy abban az »ókkikötőben« ő megfogalmazta.”²¹ Ez szinte irodalomtörténeti közmegegyezésnek számít. Igaz, az óda bravúros költői teljesítmény, bár annak idején Sárközi György sokáig halogatta közlését, mert szabadoknak, vontatottaknak tartotta a leoninusokat²² – de kétségtelen, tömören, élénk poétikai eszközökkel jellemzi a régi Debrecen sorsformáló történelmi-földrajzi sajátosságait, lakosságának mentalitását, géniuszeit, majd érzékelteti a város hanyatlását. A szöveg utolsó harmadában azonban megjelenik a rejtett versalany, és az emelkedett, de realista leíró hangnemet felváltja egy sámánkodó attitűd, hogy a régi Debrecent életre galvanizálja, mint a *Kalevalában* Lemminkejnt az anya. Tehát nem a megszüntetve megőrzés dialektikája munkál itt, hanem az az illúzió, mely visszafordíthatónak tart történelmi állapotokat. Történelmi szituációk ismétlődhetnek, de mindig más körülmények között, magasabb szinten, lévén a história irreverzibilis folyamat, eredeti állapotában tartósítani egy-egy korszakot, vagy, köznapian szólva, „visszacsinálni”, nincs lehetőség.

Bár Kiss Tamás írta a legértőbb Gulyás-tanulmányt, de ezt a verset tévesen értelmezte. „Nem mitizál, csak nemzetivé emel egy követendő példát, a történelmi fennmaradás

lehetőségét. [...] az előre látott történelmi feladatokra is figyelmeztet.”²³ De bizony mitizál, képzelődés ez a javából! Mitől nemzeti ez az országos helyzetből kiszakított „követendő példa” a világrengető második világháború küszöbén, 1939–40 fordulóján? Inkább a debreceniség provinciális felfogásának mítosszá növelt utópiája.

A Sziget-gondolatról Németh László így vélekedett: „tehetségét, emberségét ennek az el nem ismert sziget-országnak a megalapozása, kormányzása, védelme növesztette meg”.²⁴ Meglehet, Gulyás költői fejlődésére, művészi energiáinak felszabadulására, egyénisége kitarukozására termékenyen hatott a Debrecen-eszme, azaz szubjektíve nyereség volt számára, de annak történelmi, realpolitikai érvénye sem a maga korában nem volt, és ma sincs.

²⁰ GULYÁS, *Debrecen kapui előtt*, i. m., 64.

²¹ KABDEBŐ LÓRÁNT, *Kitalálja az életet: Szabó Magda emlékezése*, Forrás, 2002/2, 51–81, itt 80.

²² JUHÁSZ Izabella, *Gulyás Pál és Sárközi György levelezése: A Válasz történetéhez*, Könyv és Könyvtár, 5 (szerk. CSÚRY István, VARGA Zoltánné, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1966), 77–134, itt 114.

²³ Kiss Tamás, *Fákon át a Hádész kapujáig: Gulyás Pál költői világa* = K. T., Árkádiában élünk, Bp., Szépirodalmi, 1975, 251.

²⁴ NÉMETH, i. m., 174.

A város képei Szabó Lőrinc Tücsökzene című kötetének Debrecen-verseiben

A *Tücsökzene*¹ önéletrajzi fikciójának igen sokrétűvé vált a recepciója a szöveg megjelenése óta. A szöveg olvasatai, mint például a Menyhért Annáé,² rendszerint fókuszálnak a biográfiai értelemben vett szerző és az énként megszólaló lírai beszélő viszonyára, valamint a szöveg párbeszéd-lehetőségeire a *Vers és valóság* című kötet szövegével. Emellett vállalkoznak a szerzőség posztstrukturalista értelmezésére, a valóságfikció oppozíció tarthatatlanságának értelmezésére, mimézis és performansia egybefoglalhatóságára, mint ahogyan ezt például Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya is teszi.³ A *Tücsökzene* olvasatai jellemzően támaszkodnak arra az irodalomelméletileg megalapozott belátásra, mely szerint az önéletrajzi olvasás retorikai konstrukció, és az emlékező szöveg önreflexív kódjai a lineáris olvasást nemcsak támogatják, hanem el is lehetetlenítik. Az önéletrajzi olvasás tapasztalatait foglalja össze Dobos István *Az én színrevitelé*⁴ című tanulmánykötetének bevezető fejezete, melynek elméleti alapvetéseire jelen dolgozat is támaszkodik. Szabó Lőrinc életművének kutatói között Kabdebó Lóránt felveti azt a kérdést, belelátható-e az én (a személyiség) a történetbe úgy, mint biografikus én.⁵ Kabdebóra reflektálva Kulcsár-Szabó Zoltán pedig többek között azt is vizsgálja, hogy a polifon idő hogyan dinamizálja az emlékezés szerkezetét, illetve az önéletrajziság lineáris felépülése hogyan dekomponálódik.⁶ Jelen dolgozat nem vállalkozik a mű recepciótörténetének áttekintésére, összegzésére, ehelyett inkább szoros szövegolvasásra hagyatkozva próbálkozik meg azzal, hogy a mű Debrecen-ciklusában rámutasson az emlékezésben születő városkép és az önéletrajzi olvasás nyelvi-retorikai összefüggéseire – támaszkodva a fent említett olvasási tapasztalatokra.

¹ SZABÓ LŐRINC, *Tücsökzene: Rajzok egy élet tájáról* = Sz. L., *Összes versei*, II, szerk. LATOR László, Bp., Unikornis, 1998, 7–192.

² MENYHÉRT ANNA, *Rajzok egy költemény tájáról: Motívum, szerkezet és jelentés Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében = Újraolvasó: Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBÓ LÓRÁNT, MENYHÉRT ANNA, Bp., Anonymus, 1997, 95–129.

³ KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, *A személyiségkonstrukció alakzatai a Tücsökzenében – avagy egy „antihumanista” olvasat esélyei* = *Újraolvasó*, i. m., 130–142.

⁴ DOBOS ISTVÁN, *Az én színrevitele: Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2005, 7–26.

⁵ KABDEBÓ LÓRÁNT, *Költészetbeli paradigmaváltás a húszas évek második felében = Újraolvasó*, i. m., 18–45.

⁶ KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, *Dialogicitás és a kifejezés integritása: Nyelvi magatartásformák Szabó Lőrinc költészetében = Újraolvasó*, i. m., 78–94.

A *Tücsökzene* első versciklusa a *Nyitány*, melynek alcíme: *A férfi összegez*. A nyitó ciklusban a beszélő saját pozícióját a tücsökhangok hallgatójaként alkotja meg. A Múzsák kísérőit beavatottként hallgatja: a barátként történő aposztrófálás és többes szám első személyű közösségképzés a beszélőt az életrajzi olvasás paradigmájában értelmezhető retorikai konstrukcióként hozza létre. A lírai beszélő a tücsökzene hallgatása közben megkettőzi az időt a lírai beszéd jelenére és a nyár toposzában reprezentált múltra, melynek emlékezetében a zene a szó performativitását is megteremti. A „csak szép a világ”⁷ nosztalgikusra hangolt szólama a „nyugodt csoda”⁸ trópusában lesz tovább hangoztatható a versben (illetve már a „csak szép a világ” zenéje is a versnyelv által hallható). A „csak szép a világ” szólam a jelenben hangzik fel, míg a „nyugodt csoda” trópus a múlt jelölője, amely azonban a jelenben értelmezésre hívja fel a beszélőt: „a zengő, boldog, nyári éjszaka”⁹ emlékét felidézve.

A Debrecen-versfüzér olvasható a gyermeki nyugodt csodát újraalkotó kísérletként, melynek darabjai az élet tájáról születő rajzok is. Az alcím az életrajz szót nem használja; azt mintegy műfajjelölő paratextusként olvashatjuk: az életről rajzolódó szövegek a tájak, a helyek emlékezeteként értelmezhetőek; az élet(rajz) részben a helyre való emlékezésben létesül, részben pedig a helyben, a tájban, a térben lokalizálódó emlékezeti működésben íródik. A hely úgy poétizálódik, úgy nyer, illetve hoz létre textuális reprezentációt, hogy az íródo élettörténet különböző hangnemekben hangolódik újra: ironikusra, elégikusra, patetikusra, nosztalgikusra.

A tücsökzenében az újra hangzó, illetve megszülető „nyugodt csoda” az emlékező, tájrajzokat alkotó én hangján ölt újabb és újabb (térben is formálódó) alakot. A tájrajzok nyelvi textúráján keresztül lehetséges a különféle szimbolikus értelemvilágok megképződése, mint például a városé, így Debrecen é is.

A város az életrajzi fikcióban születő hely, mely textúrájában örzi-írja az emlékező, tájrajzokat készítő én élettörténetének és a kulturális emlékezet alapozó mítoszainak, legendás történeteinek alakjait. Ugyanakkor a város az életrajzban úgy is elnyeri médium-identitását, hogy olyan közeg lesz, mely a beszélő élettörténetét, nem mimetikusán, leképezi, mintegy helyről helyre nyomon követve a várost. Az emlék nem fixált lenyomata a megélt világnak, hanem az ifjúkori Debrecen, illetve a várost a maga számára (újra) megélhetőként inszcenizáló tükörfelülete a nyelvnek, színpadi tere a folytonos önértelmezéssel próbálkozó beszédcselekvésnek. A város az emlékezés nyelvi közege, az emlékező-tájrajzoló én narratív identitásának létesítője is. A város, Debrecen narratív identitásának létesülése és a beszélő „önmaga-értésének”¹⁰ megvalósulása értelmezhető az identitást színre vivő beszéd esztétikai lehetőségeként. A színrevitel-autenticitás kultúratudományos fogalomrendszerével újabb megközelítést nyerhet a *Tücsökzene* irodalmi diskurzusa. Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a kultúra nem „redukálható” „csupán” a nagy, reprezentatív szimbólumrendszerekre, úgy mint a vallásra, a tudományokra

⁷ SZABÓ LŐRINC, i. m., 7.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ SZABÓ, *Táj épül, omlik* (7.), i. m., 10.

és a művészetekre, akkor – az önéletrajzi fikció posztstrukturalista paradigmáját megörizve – a „megírt én” helyzetét nemcsak a kanonizált szövegekben, a kollektív, kulturális emlékezetben őrzött formák szerint értelmezhetjük, hanem a számára valóságként tételezett tudatformák szerint is, melyek a tücsökgzene nyugodt csodájának természetességét feltételezik.¹¹ A városzövegek persze egyidejűleg fenntartják a közösségi emlékezetet, illetve Debrecen esetében jellemzően a gyermek csodalátó tekintetében születő városképeket. Ami a gyermek számára kimondhatatlan, az később már csak mint „A természetes csoda”¹² idézhető fel. A csoda újraolvasása, „ÓRÁS és ékszerész”,¹³ azonban leleplezi magát a csodát, de a tücsökgzene médiumában újra áthallatszik a „csak szép a világ” melódiája a felnőtt nosztalgikus-ironikus, ugyanakkor a gyermek naivan patetikus szólamában.

A város nemcsak építészeti, hanem retorikai-poétikai konstrukcióként is értelmezhető tér. A város maga is szöveg, textúra. A szövegalkotás narratív technikái imaginárius teret építenek, ahol rögzítés és kioltódás, azaz emlékezés és felejtés kultúraformáló folyamatairól beszélhetünk. A város terét folyton újraépítő és elbeszélő narratívák a város történeteiből kulturális emlékezetet létesítenek, úgy teszik emlékezetessé a várost, hogy létrehozzák narratív topográfiáját. A fizikai, materiális értelemben vett térbeliség ugyanúgy a várostörténet médiuma, mint a szépirodalmi szövegek narratívái.

A *Tücsökgzene* Debrecen-ciklusának nyitó versei (74–80.)¹⁴ Debrecenre az ígéret városának toposzában megalapozott mitikus-legendás világgként emlékeznek. Debrecen az ígéret városának toposza és a szövegben visszatérő csoda motívuma formálja imaginárius térére. A város a *Tücsökgzene* verseiben az (élet)tájrajok poétikai konstrukciójaként jelenik meg, ugyanakkor olyan médium lesz, mely az önmaga értésére vállalkozó beszélő élettörténetét a kulturális emlékezet terében hívja életre.

A debreceni csoda a tücsökgzene médiumában születik: a legendaként hagyományozódó nevek az emlékező írás által változtatják át a város épített terét, bejárható helyeit imaginárius térére, amelyben az emlékezés és a gyermeki csodavárázó izgatottság inszenírozó technikáinak is szerepük van. Legendássá vált történelmi és fiktív alakok (Bocskai, Kossuth¹⁵), illetve egy cégtábla félreolvasott felirata, az „ÓRIÁS és ékszerész”¹⁶ ígéri a csodát. A város nemcsak az utólagosság horizontjából válik a kulturális emlékezet terévé, hanem már a felidézett én is szövegek emlékezete által alkotja meg Debrecen narratív topográfiáját. Az egykori kisdíák számára a szavak a város történelmi-kulturális identitását teremtik meg:

S amellet vonzott a városi rang,
egy-egy szó is, hogy Rákóczi-harang,
Nagytemplom, Nagyerdő... Hallottam a

¹¹ Hermann BLUME, *Frau ohne Schatten? Inszenierung als Kategorie kulturwissenschaftlicher Analyse = Inszenierung und Gedächtnis: Soziokulturelle und ästhetische Praxis*, Hrsg. H. B., Elisabeth GROSSEGGER, Andrea SOMMER-MATHIS, Michael RÖSSNER, Bielefeld, Transcript, 2014, 15–41.

¹² SZABÓ, *A természetes csoda*, i. m., 45.

¹³ SZABÓ, *Hatodnap*, i. m., 46.

¹⁴ SZABÓ, i. m., 44–47.

¹⁵ SZABÓ, *Az ígéret városa* (74.), i. m., 44.

¹⁶ SZABÓ, *Debrecenben* (75.), uo.

nagy tűzvészről, s hogy Bocskay valaha
...S Kossuth... valami nagy dolgot csinált:
de-tro-ni-zál-ta az élő királyt!
Hú!¹⁷

Debrecen olyan térképe rajzolódik meg, mely nem leképezi, reprezentálja az épített teret, hanem a hangzó szó, illetve az írott szót silabizáló belső hang médiumában megalkotja az ígéret városát. Ez a város a bejárás révén nem tapasztalható meg, a természetes csoda hatodnap, a cégtáblához visszatérve eltűnik: „ÓRÁS és ékszerész”: / ezt mondta csak a csoda-felirat”.¹⁸ Az „élő óriásról” a családi ebéden sem beszél senki, a „rég, igazi, nagyvárosi ember, debreceni” nem látja meg a csodát. Úgy tűnik, a csoda ígérete nem is a város sajátja, hanem kisdíákos silabizálásból és memóriagyakorlatokból születik. A Rákóczi-harangot, a detronizáló Kossuthot, Bocskait, a törököket, a gályarabokat felidéző nyolcéves fiú a várost a természetes csodaként inszenírozza, így válik számára befogadhatóvá a félelmet kiváltó Debrecen. A város történelmi, illetve kulturális emlékezetét létesítő emblematikus alakok, szimbolikus helyek a fiú számára csupán szavak, melyek egy spektákulumként szemlélhető teret építenek fel. Amikor a „nagyok” Debrecen tárgyalják,¹⁹ a felnőttként megszólaló, immár varázstalanított látásmódú beszélő csupán ennyit idéz fel a Debrecenről folyó beszédből: „[a] nagyok Debrecen tárgyalják, mi volt, mi hogy lesz majd [...]”²⁰ Ez a beszéd már nem viszi színre a legendát, eltűnnek a térreprezentáció szimbolikus elemei. A természetes csoda elfelejtődik, kiíródik Debrecen narratív identitásából.

A színpad és színház metaforája, valamint a szemlélődőből emlékezővé történő átváltozás játéka visszatérő önreflexív alakzatai az élettörténetet író, illetve városképeket rajzoló emlékezésnek. A *Közben a tücsök* (179.),²¹ *A Nagyerdőn* (203.)²² vagy *A régi játék* (204.)²³ című versek az átváltozás eseményét nem csak tematizálják: a tücsökgzene hallatán az egykor a Nagyerdő bokrainak árnyában pihenő ént az emlékező én mindhárom versben is a *magam* visszaható névmással nevezi meg; valamint a tavasszal a világ megújulásának eseménye által az én figurációja a „zöld húsból bodorodó bimbó”²⁴ képsorában valósul meg, amit a *bennem*²⁵ személyes névmás az emlékező és a felidézett én önreflexiójaként is kimond. Az én a nyelvi önreflexiók által belép az én és a világ tüskörjátékba, mely az emlékező beszélő énné formálódását lehetővé teszi. Ebben a játékban Debrecen poétikai textúrája teret enged a szimbolikus értelemvilág létrejöttének, a város az élettájak rajzolásában nyer médiumszerepet.

¹⁷ SZABÓ, *Az ígéret városa*, i. m., 44.

¹⁸ SZABÓ, *Hatodnap*, i. m., 46.

¹⁹ SZABÓ, *Családi kör* (77.), i. m., 45.

²⁰ *Uo.*

²¹ *Uo.*, 96.

²² *Uo.*, 108.

²³ *Uo.*, 109.

²⁴ *Uo.*

²⁵ *Uo.*

A Debrecen-versfüzér számos darabja rajzolja meg a Nagyerdő emlékképét, illetve teremti meg a helyben az emlékezés játéktérét. A Nagyerdő mind a felidéző, mind a felidézett én számára a színrevitel, vagyis a láthatóvá, azaz írhatóvá-olvashatóvá válás helye. Az erdő színház, ahol a láthatóság feltétele az átváltozás: „s nem szüntem örvendezni magamon, / hogy ami tetszik, azzá változom”.²⁶ A *magamon* visszaható névmás az átváltozás eseményét és szemlélését is az énhez kapcsolja, valamint a névmás az *örvendezni* főnévi igenév szokatlan bővítményeként olvasható a mondatban, mintegy helyettesítve az *azon* utalósót. Az *azon* és a *magamon* névmások egymásba történő behelyettesítése megakadályozza, hogy a felidézett világot pusztán úgy lássuk, olvassuk, mintha az a gyermekkor Debrecenjének csupán legendák gyűjteményéből összeilleszthető, fent említett tárháza lenne. A visszaható névmás önmagában nem képes megnevezésre, jelentése a szövegelméletből értelmezhető. A *magamon* névmásban benne foglalt individuuum az emlékező és a felidézett én kettősségében ragadható meg. A megélt világ nemcsak az emlékező én ön-, illetve városreprezentációja, hanem a gyermeki képzelet, a felnőtt emlékezés játékában, az (újra)írás-(újra)olvasás folyamatában születő esztétikai tapasztalat. Az erdő, a világ, a város metamorfózisok színhelye, melyben a tér mind a felnőtt, mind a gyermek számára esztétikai és mitikus-mesei aspektusból érzékelhető, nem tárgyiasult mivoltában. A magán örvendező én a látszót-játszót és a láthatót nem választja el egymástól. A szüntelen átváltozás öröme a lombokon átszűrődő fény és a heverészve olvasott versek, tűnődő képzeletben feltűnő istennők révén születik:

[...] egy belülről lugassá nyesett,
terebély bokor: zöld árnyként esett
át lombján a fény. Ott, félmeztelen,
sokszor hevertem, könyvön, verseken,
jövön tűnődve, őserdön, bolond
istennőkön, [...].²⁷

Az *örvendezni* főnévi igenév időtlensége a tér konkrét voltát is elbizonytalanítja; a fényben megjelenő alakok, képzetek az anyagi és a mitikus-esztétikai értelemben vett tér felcserélhetőségét természetesként láttatják. Anyagi és elképzelt világ egymásba történő átváltozása természetes, és a naiv létörömben, a gyermeki játék kételkedést kizáró látásmódjában ismerhető fel. Az átélés és a felidéző reflexió kettősségében a Nagyerdő olyan helyként értelmezhető, mely által megszületik a lét esztétikai-poétikai dimenziója, az olvasható szövegvilág, valamint az élet tájait rajzoló én és a költészet.

Az emlékezés a művészé válás útját járja be, mely út az én és a világ viszonyának értelmezési kísérleteiből épül. A *Nagyerdőn* című vers átváltozásjátékának folytatása *A régi játék* (204.)²⁸ című, erre utal a nyitósort mutató névmása: „Régi játékom volt ez.”²⁹

A világgal való eggyé válás az átváltozás tükörijátéka révén valósul meg vagy éppen lehetetlenül el:

[...] És ahogy
tetszett néha, mily tárház tündököl
bennem, mily élet, mily zsúfolt tükör,
sokszor úgy féltem, hogy nekem talán
nincs is egyéniségem!³⁰

A tükör az önreflexió, illetve a másik létszférába való áthelyeződés optikai médiuma. A másik hely azonban illúzió, nem anyagi természetű, bár a tükör összegyűjti a környező világból származó látható tapasztalatot és átváltoztatja azt képmássá. A világnak és másának, az énnek és a képmásnak az azonossága és elválasztottsága egyidejűleg létezik. A tükörkép nem állandó, nem statikus kép, nem maradandó lenyomat vagy reprezentáció, hanem folyton változó világ, de ez a változás feltételezi a látható világ időbeli dinamizmusát, a tükörbe néző tekintet átváltozásra és átváltoztatására képes erejét. A tükör mibenlétét a versben a „félelem deleje”,³¹ a „vágy”,³² a „nyíló, repeső képzelet”³³ összefüggésében értelmezhetjük. A tükör által megalkotható az egyén számára való világ, ugyanakkor a tükör maga a szubjektum is, aki befogadja a rajta kívül levőt, ezáltal azzá válik, amit észlel. Percepció és reflexió kölcsönössége éppúgy teremti, mint kiüresíti az ént. Telítetté, alkotó erő megtestesülésévé a felidézett én az emlékezés reflexív természete révén válik: a „tárház tündököl bennem”³⁴ és a „nincs is egyéniségem”³⁵ megnyilatkozások jelenidejűsége a múlhatatlan illúzióját kelti, miközben az emlékező versbeszéd múlt idejű igealakokból szerveződik önértelmező szólammá: „éreztem”, „foglalkoztatott”, „tetszett”, „néztem szét”.³⁶ A vers a maradandónak képelt gyermeki játékokra emlékezésben épp a világ mulandóságát fedezi fel, amikor azt mutatja meg, ami nincs már. Bár a gyermeki képzelet tükörijátéka egykor szimmetrikus egészsként alkotta meg az ént és a világot, vagyis az én és a világ egységének biztonságot nyújtó illúzióját; vagy éppen ez a képzelet hívta elő az átváltozásban egyéniségét elvesztő én félelmeit. A gyermeki átváltozásjátékra reflektáló emlékező beszéd már problematikusnak látja az én és a világ egységének megteremthetőségét. A tükör a művészet metaleptikus alakzata: ahol a látható világ és a tükörbe pillantó én végződik, ott kezdődik a szöveg tere.

A tükör motívuma bizonyos versekben, így például a *Varázstükör* (149.),³⁷ az *Országok és évezredek* (198.),³⁸ *A lélek ellen* (209.)³⁹ című versekben összekapcsolódik a könyvével,

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., 81.

³⁸ Uo., 106.

³⁹ Uo., 111.

²⁶ SZABÓ, *A Nagyerdőn* (203.), i. m., 108.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 109.

²⁹ Uo.

máshol, mint például *A régi játékban* (204.),⁴⁰ a színházéval. A tükör egy láncolatosan felépülő képsorban egyszerre megnyitja a világot és önmagára is zárja az ént: a tükör a varázslat helye, a valóság egy birtokos jelzős szerkezet révén metaforikusan azonosítható a tükörrel, mindez pedig körként zárja be az ént. A könyvekben feltároló világ képét névszók halmozásával idézi fel az emlékezés, az értelmező nyelvi gesztus viszont igei-igenévi metaforákkal reflektál az emlékképre:

s a Nyugat
a kritizáló, feszítő erők,
a túlnyers és a túlfinom szavak,
a meglepő egyéniségek, a
nagy hit, legyen bár dekadencia,
minden, ami különös és nehéz,
előbb a tárgy, majd a kifejezés
rangja s a szélsőségek: mint aki
ocsúdik végre, s eszmél, azt hiszi,
pedig csak új álomba szédül át:
úgy repültem, káprázva, mind tovább
vagy – csak körben? – a vágyva üldözött
valóság varázstükreik között.⁴¹

A könyvek a valóság varázstükreiként az én és a világ önazonosságát mégis cáfolják. A könyv, a tükör, a világ az én rejtőzködésének a tere: az én önismeretének vágya a megsokszorozódás varázslatában meghíúsul, az én önmagát szemlélni – ily módon a szét-szóródás ellenére mégis egységként látni – csak az emlékezés távlatából képes. Az emlékező beszédhelyzet megteremti az ént művészként tételező retorikai olvasás lehetőségét. Az emlékező reflexió ironikus távolságtartása a felidézett éntől nem ejti a Nárcisszusz-féle önmegismerés csapdájába a szövegben tükörbe néző ént.

Az *Országok és évezredek* (198.)⁴² című versben a tükör és a könyv toposza szintén együtt jelenik meg:

Könyvek, széthurcoltatok a világ
minden részébe! Óh, hány agyon át,
hány lelken át, poklok-on-egeken,
hányszor és hová, s mily szeszélyesen,
vittetek! Formát és gondolatot,
tükröt élém hányat tartottatok,
a mily sokfélét, mutatni, mennyivel
dúsabb ez az élet, mint az, amely
a külső létben belénk ütközik!⁴³

⁴⁰ *Uo.*, 109.

⁴¹ SZABÓ, *Varázstükör* (149.), *i. m.*, 81.

⁴² *Uo.*, 106.

⁴³ *Uo.*

Sem a könyv, sem a tükör nem lesz a világ vagy az azt reprezentáló tudás szimbolikus tárháza, inkább színekdochikus viszonyba lépnek a világ egészével. Tükröző felületekként az ént is rész-egész viszonyba léptetik a láthatóvá tett világgal és önmagával is, amikor az egész befogadásának illúzióját kínálják. A tükörben feltároló kép látszólag formát ad a láthatónak és az általa látóvá válónak is, de ez ellentmond az én – a *széthurcoltatok* igei metaforában megfogalmazott – önreflexiójának.

Debrecen az ígélet, a legendák és az átváltozás városa is. A Nagyerdő, illetve a rá való emlékezésben kialakuló tükörjáték textusai, a félreolvasott feliratból születő csoda, majd a csodából kiábrándító helyes olvasásban félreértett Debrecen szövegtere olyan emlékezhellyé válik, melyet az olvasás során mindig újra fel kell fedezni. A ciklust alkotó számozott versek kijelölik ugyan a szövegben való előrehaladás lineáris útját, de az olvasás nem rekonstruálható nyomok alapján halad, hiszen az emlékező önéletírás nyelvi utalásrendszere mindig visszatéríti a tekintetet más-más szöveghelyekhez, megteremtve így a szöveg emlékeztetőjét is. A felidézett én folyamatosan hangoztatja az ifjúkori évek álomszerűségét, a képzeletbe, a semmibe vezető önértés kétségeit (*Alvajárás a Semmiben* – 129.;⁴⁴ *Roppant világ* – 152.;⁴⁵ *Mégis csak álmok* – 153.;⁴⁶ *Őt dicsérni* – 185.;⁴⁷ *A Megszúnt Én* – 206.)⁴⁸, a folytonos identitásvesztést, melyből a felidéző én utólagosan az *Érlelő diákevek* színpadán képes csak újraalkotni vagy egyáltalán megalkotni egykori és az emlékezés jelenében kimondható identitását.

A *Tücsökzene* Debrecenje emlékezhely, de – a kultúratudományos emlékezetkutatás emlékezetfogalmaival közelítve – nem a Nora-féle *lieu de mémoire*,⁴⁹ hanem inkább az Aleida Assmann-féle *Gedenkort*.⁵⁰ Pierre Nora a *lieu de mémoire* fogalmát a *milieu de mémoire* fogalom ellenében, vagyis az élő emlékezet közegének és a múltat kritikai attitűddel értelmező emlékezetnek az oppozíciójában alkotta meg. Nora szerint az emlékezetnek akkor vannak helyei, amikor közege már nincsen.⁵¹ A *Tücsökzene* Debrecenje, illetve szövegtere sokkal inkább az Aleida Assmann által használt térbeli emlékezésmetaforikára hagyatkozva írható le emlékezhelyként. A *Gedenkort*ként értelmezhető emlékezhely ellenáll a kronológiai időszámításnak, az idő közeliként és távoliként említhető mozzanataiban ebben az emlékezés-közegben felcserélhetőek. Ebben az emlékezeti térben közvetlenül megélhető a múlttal való kapcsolat, ebből származik a hely mágikus ereje, aurája. Assmann aurafogalma reflektál a Walter Benjaminéra, de a tér és az idő kölcsönösségét az emlékezés dinamikájának összefüggésében másképp értelmezi. Bár Assmann is – Benjaminhoz hasonlóan – tér és idő különös szövevényeként érti az aurát, de cáfolja azt, hogy az aura tapasztalatát a hely távolsága és megközelíthetlensége hozná létre.

⁴⁴ *Uo.*, 71.

⁴⁵ *Uo.*, 83.

⁴⁶ *Uo.*

⁴⁷ *Uo.*, 99.

⁴⁸ *Uo.*, 110.

⁴⁹ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas, 1999/3, 142–157. Lásd http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm (Letöltés ideje: 2018. május 20.)

⁵⁰ Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume, Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, C. H. Beck, 2003, 337–338.

⁵¹ NORA, *i. m.*, 142.

Assmann szerint az aurát a hely, illetve a múlt közelségének tapasztalata teremti.⁵² A *Gedenkisort*ként értelmezhető emlékezhely már kivonódik a megélhető jelenből, de a hagyományozódó történetek révén újra átjárhatóvá válik az idő. A *Tücsökzenében* a város az emlékezet közegéből a versciklusban emlékezhelyként íródó szövegtérre válik – az alcímben előrebocsátott *Érlelő diákevek*⁵³ gesztusa révén, mely élettörténeti aspektusból teremt távolságot a megírt szövegváros és az ifjúkor jelenétől, illetve annak Debrecenjétől. Ugyanakkor a nyelv által tükörbe néző emlékező és felidézett én egy metaforikus játékban sajátos emlékezőközösséget alkot, mely az én e két dimenziójának egymást teremtő reflexióiban jön létre. Az emlékező és a felidézett én időbeli-térbeli elválasztottságát feltételező életrajzi olvasás feltételezi az önértelmezés lezárhatatlanságát is. Ezt az olvasási tapasztalatot hozza létre a versbeszédben a múlt idejű reflexió, illetve a jelen idejű igék vagy a főnévi igenevek révén az időbeliségből, a mulandóságból kivont nyelvi formák szintaktikai értelemben vett linearitása, grammatikai összefüggősége. Mindez persze nem jelenti azt, hogy létezett egy olyan debreceni milió, mely megelőzné a szövegben megtapasztalható-megalkotható helyet, vagy a felidézett én bármi más létmóddal bírna, mint ami a retorikai olvasástapasztalatban értelmezhető volna.

Debrecen emlékezete nem csak az individuális emlékezés terében születik meg. Az én saját Debrecen-képét a közösségi, a kulturális emlékezet városnarratíváihoz való viszonyában rajzolja meg. Éppen az ígéret városának toposza vonja be a várost az újraélhető múlt aurájával azáltal, hogy átjárhatóvá teszi az emlékezés jelenét és a nyelvi reflexiók terében születő múltat, valamint az individuális és a kollektív városemlekezet tapasztalatait. A helyre való, illetve a helyekben lokalizálódó emlékezés nyelvi-poétikai alakzataiban Debrecen egyrészt látható hely, másrészt látóvá tévő helye az emlékező éennek. A város szövegterében egymásra íródik a csoda, a Nagyverdő fényjátéka, a Kollégium titokzatos-sága, a Nick Carterek ördögössége és a nagyhírű Debrecen közösségi identitást teremtő igazsága: az óriás órás, az olvasás robot (*Betűk és bűnök* – 101.),⁵⁴ a mese börtön,⁵⁵ a gyönyörvágy önvád.⁵⁶

A Debrecen-versciklus záró darabja a *Gyász-zene* (225.)⁵⁷ címet viseli. A vers a szomorúságot aposztrofáló ódaként indul: „Legnagyobb szomorúság, csak a te/mérgeid üdítettek.”⁵⁸ A szomorúság a Debrecen-ciklus több versének is visszatérő panasza, a világgal szemben megélt idegenség szomorúságként tapasztalható meg; így ezt hozza magával az óriás létében való csalódás, a nagymama szeretetét árnyaló szigorúság (*Nagymamánál* – 86.),⁵⁹ a kalitkából szabadulni vágyó fűrj elpusztulása (*Fűrj* – 130.),⁶⁰ a Baudelaire-versek ébresztette erotikus vágyak által keltett büntudat (*Az új bűvölet* – 156.).⁶¹ A szomorúság

keltette gyászzene ellenpontozza a tücsökzene naiv pátoszát: tücsökzenére vers születik (*Az első vers* – 107.),⁶² megélhető az öröm és a gyönyör (*Szatmár, Tiszabecs* – 115.),⁶³ a lét merengésbe merül (*A túlsó part* – 154.),⁶⁴ míg a gyászzene tragikus pátosza a „mérgeid üdítettek”⁶⁵ oximoron révén hamisan cseng:

veled
szállt csak gyötört szívemre enyhület,
tragédiák, külső feketeség,
csak ti földtétek el a magamét.⁶⁶

A szomorúság menedék mind a városi lét ridegsége, mind a hamis pátosz végzetszerűsége ellen. A szomorúság változtatja át a várost természetes csodából kiábrándító tapasztalattá, a gyászzenét ironikus önsiratássá:

csak sírni volt lelkennek ereje
s a cselekvést rágalmaztam vele,
így büntetve saját eszeveszett
gyöngeségemet s – tán – önzésemet⁶⁷

Az önzés kimondása az identitáskereső emlékező én önreflexiója, mely véget vet az *Érlelő diákevek* naivitásának, melyben Debrecen a csodát ígérte, de nem váltotta be, ha csak éppen nem az önreflexió ironikus felhangjaira csodálkozik rá immár az ifjúkortól eltávolodott én.

⁵² ASSMANN, *i. m.*, 338.

⁵³ SZABÓ, *i. m.*, 44.

⁵⁴ *Uo.*, 57.

⁵⁵ SZABÓ, *A Mese nevei* (194.), *i. m.*, 104.

⁵⁶ SZABÓ, *Ez már kereszt* (224.), *i. m.*, 119.

⁵⁷ SZABÓ, *i. m.*, 119.

⁵⁸ *Uo.*

⁵⁹ *Uo.*, 50.

⁶⁰ *Uo.*, 72.

⁶¹ *Uo.*, 85.

⁶² *Uo.*, 60.

⁶³ *Uo.*, 64.

⁶⁴ *Uo.*, 85.

⁶⁵ SZABÓ, *Gyász-zene, i. m.*, 119.

⁶⁶ *Uo.*

⁶⁷ *Uo.*

Balajthy Ágnes

Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete

Szabó Magda: Szüret

Debrecen bombázása 1944. június 2-án kezdődött meg a Frantic hadművelet keretében, amikor a szövetséges légierők több mint ezer bombát dobtak le a Nagyállomásra és annak környékére: lerombolva a Vagonyárat, az Erzsébet utcai munkásnegyedet, a Hunyadi utca sarkát, kettészelve az Ispotály templomot. Szeptember elejéig aztán még öt alkalommal támadták meg a várost, nagy kárt okozva a Kollégium és a Déri Múzeum épületében is. A pusztítás hozzájárult ahhoz, amit Berta Erzsébet így fogalmaz meg az építészeti emlékekben kevésbé bővelkedő Debrecennel kapcsolatban: „A város mint épített urbanitás [...] leginkább hiányként szerepel a Debrecen-narratívákban.”¹ A '44-es események egy korábban már számos természeti katasztrófa, illetve háborús támadás által sújtott város testén ejtettek újabb sebeket. A történelmi hányattatások sajátos következményeként Debrecen önmagáról alkotott mítoszában kiemelt szerepet játszanak a pusztulás és az újjáéledés mozzanatai – lásd például a város címerében körülbelül 1600 óta szereplő fönix allegorikus alakját² –, melyek így az irodalmi Debrecen-reprezentációkban is tetten érhetőek. Itt gondolhatunk például Bessenyei György *Debrecennek siralma* című tankölteményére, mely az 1755-es lisszaboni földindulásról beszámoló Voltaire-opus mintáját követve beszéli el az 1802. évi debreceni tűzvész megrázó eseményeit. Több mint száz évvel később Bessenyei versének hajómetaforikája tér vissza Gulyás Pál *Debrecen, ó-kikötő* című költeményében, melynek sokat idézett sorai – „nőtt mint földben a gomba, széthullt teste atomra, / lelke elektromosan rezgeti folytonosan” – a lerombolható épített teret állítják szembe a hely eleven szellemével, így a fizikai és a spirituális értelemben vett Debrecen kettősségének toposzát írva tovább. Ebben az összefüggésben a pusztulás, a kifosztottság tapasztalata paradox módon a kollektív önazonosság-tudatot erősíti, azaz, amint azt Sebestyén Attila megállapítja, „a kevés szimbolikus építményt és közösségi teret magáénak tudó város számára épp a hiány, a törés válik egyfajta hagyomány- s identitásalakító tényezővé”.³ Szemben azonban a korábbi

tragédiákkal, a '44-es bombázás emléke alig hagyott nyomot az irodalmi szövegekben hagyományozódó-továbbalakuló Debrecen-narratíván. Egy kivételre mégis rámutathatunk: Szabó Magda *Szüret* című verses regényére, mely kifejezetten a Bessenyei- és Gulyás Pál-féle ábrázolási tradícióhoz csatlakozva örökíti meg az 1944-es debreceni történéseket.

A *Szüret* a Szabó Magda-életmű kevésbé ismert, több szempontból is különleges helyzetű darabja: a korai, elsősorban még lírikusként megkezdett pályaszakasza terméke, műfaja révén pedig a huszadik század második felében szinte teljesen elapadó verses epikai hagyomány életben tartója. (A hagyományfolytonosság Szabó Magda verstani megoldásaiban is megnyilvánul, hiszen a *Szüret* versformája a stanza, a 19. századi magyar nyelvű verses regények jellegzetes, nyolcsoros strófaszervezete, mely a Byron *Don Juan*-jának formájához igazodó *Bolond Istók* nyomán vált elterjedté.⁴) Mivel éppen keletkezésének évében, 1949-ben ítélte hallgatásra az államhatalom a szerzőt, csak jóval később, az *Egyet lép az ősi város* című 1971-es Debrecen-antológiában jelentek meg belőle részletek, majd a kilencvenes években került először teljes egészében nyomtatásba az azonos című gyűjteményes verseskötetben. Hatástörténete emiatt megkésett, ám mégsem lebecsülendő, hiszen az irodalmilag tájékozott kortárs befogadó nemcsak a Kölcsey- és Csokonai-allúziókat, a Radnóti-reminiszcenciákat érzékeli, hanem – jó eséllyel – Térey János eddigi életművén keresztül olvassa a Szabó Magda-szöveget.⁵ Feltűnhet például a stiláris hasonlóság a részben szintén a budai hegység díszletei között játszódó *Protokoll* tájleírásainak nyelvhasználata és a *Szüret* természetábrázolása között. A debreceniség szimbolikus jelölőinek bevonódása a *Jeremiás* című Térey-dráma szemiozisaiba pedig különösen emlékeztet a verses regény Debrecen-konstrukciójára. Mindezzel előljáróban azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy habár a *Szüret* a Szabó Magda-kánonnak is csak a peremén helyezkedik el, a kortárs irodalom bizonyos tendenciái felől akár párbeszédképesebbnek tűnhet, mint a szerző ismertebb alkotásai. A jelen tanulmány keretei között – megalapozva akár egy későbbi, a Térey- és a Szabó Magda-mű kapcsolódásaira fókuszáló munka lehetőségét is – azt vizsgálom, hogy a *Szüret* hogyan hozza játékba a debreceniség toposzkészletét, hogyan jeleníti meg a város pusztulását, illetve azt, hogy a lokális identitás alakzatai miként illeszkednek az énelbeszélő költőként való önszínreviteléhez.

Az utóbbi mozzanat a műfaj történeti kontextus felől is érdekes lehet, hiszen a *Szüret* ellép a tizenkilencedik századi verses regényre jellemző egyes szám harmadik személyű elbeszélésmódtól. Szabó Magda szövegének narrátora saját élettörténetébe ágyazva idézi fel az 1944-es debreceni eseményeket – az önéletrajziság kódjai szerint szerveződő szövegben egy olyan család lép színre, amely a *Régimódi történet* fikciós világa felől is ismerős lehet. Dióhéjban ismertette a cselekményt: az első bombázáskor a protagonista-elbeszélő egy műtét után lábadozik otthonában édesanyjával, apjával és Ifi nevű macskájával. A megrettent családot idősebb rokonuk, a „néni” rábeszéli arra, hogy tartsanak vele bihari szőlőbirtokára. A hegyen a külvilágtól elszigetelve telnek napjaik, a néni csak a szüretre

¹ BERTA Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 97–114, 102.

² OROSZ István, *A fönix és a bárány városa: Tanulmányok Debrecen múltjából*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015, 3.

³ SEBESTYÉN Attila, „sírkeret-forma város”: *Debrecen egy lehetséges költői szövete a Csokonai-filológia és a Térey-költészet megvilágításában = Szótér: Az Alföld Stúdió antológiája*, szerk. FODOR Péter, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2008, 11.

⁴ IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., Akadémiai, 264.

⁵ Térey János az irodalmi közélet szereplőjeként is tett erőfeszítéseket arra, hogy a Szabó Magda-mű ne merüljön feledésbe: több interjúban, irodalmi rendezvényen is felhívta a figyelmet a *Szüret* jelentőségére. Lásd például: *Szabó Magda Törzsasztal*, Alföld, 2017/9, 56–64, itt 59.

vár, vakon és süketen a körülöttük zajló apokaliptikus rettenetre, míg végül a front olyan közel kerül, hogy menekülniük kell: egy holtakkal és romokkal teli Debrecenbe jutnak vissza, ahol a Kollégium padlására felkapaszkodó főszereplő végül az utolsó bombázás szemtanújává válik. Míg tehát a későromantika verses regényét átszövik a saját nyelvi megalkotottságára, az elbeszélő világ kitaláltságára utaló játékos-ironikus reflexiók, az autobiografikus olvasás lehetőségét felkínáló *Szüret* kimozdítja ezeket a műfaji elvárásokat, a valós történelmi eseményeknek való emlékéllítés, a tanúságtétel aktusát előtérbe helyezve. Ugyanakkor – ahogy arra a későbbiekben igyekszem rávilágítani – a Szabó Magda-szöveg élettrajzi elbeszélője maga is reflektál arra, hogy az általa alkalmazott önreprezentációs stratégiák kifejezetten irodalmi mintákat előfeltételeznek.

A verses regény első versszakai a személyes emlékek előhívásaként-számbevételeként prezentálják az elbeszélő megszólalását, aki térben és időben is máshol helyezkedik el: ahogy az a meglehetősen bonyolult temporális viszonyrendszert kiépítő nyitányból kiderül, mintegy öt év távlatából, immár a fővárosból tekint vissza a bombatámadások által feldúlt '44-es debreceni nyárra. Az első sorok a budai hegység szépségének bukolikus hangoltságú leírásával indítanak: „Az idén hosszú volt az ősz. A nyárból / kevés jutott, hát annál ragyogóbbra / sárgult ritkuló lombjával a távol, / tömör fények között a hegyek orma.” (197.)⁶ Az „idén” határozószóval saját megnyilatkozásának jelenére utaló beszélő olyasvalakiként jellemzi magát, aki otthonosabban mozog a vidéki, természeti környezetben, mint a nagyvárosi térben. („Vidéki a talpam” 197.) És – habár igencsak eltérő földrajzi adottságokkal rendelkező tájakról van szó – ez az attribútum, a vidékiség teremt lehetőséget a Buda és a Hajdúság közötti analógia létesítésére: „Ám Buda vidék: / úgy bódorgok szép válla hajlatában, / akár a Hajdúságon hajdanában”. (197.) Ez az általános tapasztalatként megfogalmazott párhuzam egy az „idén” deixisének idősíkjához tartozó konkrét eseményt vetít elő: a verses regény énje egy olyan őszi sétáról számol be, melynek során a svábhegyi szüret csendéletszerűen felépülő látványa hirtelen megdöbbenően ismerőssé válik számára. A múlt idejű igealakokkal indító történetmondást hamarosan jelen idejű beszédmód váltja fel („Indulok. A kép / ott jön velem, ahogy leballagok, / látom a hordót, a kényszalagot.” 198.), ami a szöveg kínálta pragmatikai keretben egyszerűen értelmezhető afféle kvázi-jelenidőként is, másrészt, mivel gyakorlatilag lehetetlenné teszi az elbeszélő történet és a megnyilatkozás jelene közötti distinkciótételt, nyelvileg is szembeesít – „A kép / ott jön velem” állításnak megfelelően – a múlt és a most szétválasztásán alapuló időszemlélet tarthatatlanságával. A „kényszalag” képe tropologikus áttételek során a „szál” önreflexív metaforájához vezet el („Milyen nehéz az elkuszált csomóból / kivonni azt a szálát” 197.) a következő versszakokban, ahol az elbeszélő megsaporodó kérdései arra irányulnak, hogy miként rendezhetőek az emlékei egy narratívába. Ami itt megragadhatja a figyelmünket, az nem is az emlékezés és a történetmondás nehézségeit összekapcsoló kérdéssor, hanem a kérdésnek a szöveg időviszonyait újrendező módja:

Ám hol a kezdet? [...]

Hol végződik a szál? A zenedében, [...]
Vagy a gettónál? Mit kerít az éber
palánk? Mi van belül? Micsoda nyár!
Plakátokon egy kislány: roncs a karja.
Jegyért futkosunk a jegyhivatalba.

Háború van. A kenyér egyre sárgább,
rázza is Debrecen kerek fejét.
Alig van sonka, bár vágják a mázsás
disznót, olajjal fő a főzelék.
Nyeli a zsírt a hivatal. „Mi vár ránk? –
sóhajt a cívis. – Nem volt még elég?
Visznek lovat, szénát, üres a pajta,
s csak egy utalványt adnak csizmatalpra. (199–200.)

Az elbeszélő úgy tevődik át a '44-es események jelenébe, hogy az idősíkváltásnak nincs semmilyen formális jelzése, nem jelölt nyelvtanilag, de a tipográfia szintjén sem, hiszen nem a versszakhatáron megy végbe. Pontos helye nem határozható meg, mint nyelvi-poétikai történet csak a következő sorok felől, utólag válik észlelhetővé: a szöveg ezáltal nemcsak tematizálja, de színre is viszi a kezdet és a végpont rögzíthetetlenségét. A „Háború van” állítás olvasásának pedig erős feszültségét kölcsönöz az állandóságot, állapotszerűséget implikáló létige, mely mintegy felfüggeszti az emlékezés nyitányban kijelölt kereteit: a retrospektív távlat helyett a verses regény folytatásában is mindvégig a jelen idejű elbeszélőmód uralkodik mely a háborús időszak itt és mostjának illúzióját teremt meg.

A „Háború van” kijelentés ugyanakkor mintegy bevezet az 1944-es Debrecen világába, melyet az antropomorfizáló szóképek elsősorban nem architektúrális térként (urbs), hanem emberek lakta közösségként, térbeli gyakorlatokban – mozizás, disznóvágás, pinceásás – formálódó közegként (civitas) mutatnak fel. Eme közeg további jellegzetes vonása, hogy beszédaktusok sorozatában képződik meg: a várost és lakóit felcserélő, metonimikus alakzatokkal telített Szabó Magda-szöveg azt a hatást kelti, hogy maga Debrecen beszél benne, azáltal, hogy hol egyenes idézet formájában közli „a cívis” megnyilatkozását, hol pedig a helyiek nézőpontját megképezve, többes szám első személyében szólal meg a narrátor („Hogy a fiút behívják katonának, / az még hagyján is. Így van ezer éve, / azóta állunk, dönthetetlen bástya, / itt, Európa szíve közepében.” 200.). A modern (nemcsak irodalmi) városszövegek egyik visszatérő diskurzív stratégiája, a város szubjektumként való elképzelt(tet)ése⁷ a közösség megszólalásmódját a függő, illetve szabad függő beszéd révén felmutató narráció révén aktualizálódik a műben, mely egy jellegzetes *mentalitást* társít Debrecenhez. Ezzel kapcsolatban arra is felfigyelhetünk, hogy a helyiekkel asszociált, cseppet sem városias tevékenységek – földművelés, gazdálkodás – a Csokonai-perben

⁶ A főszövegben megjelölt idézetek forrása az alábbi kiadás: SZABÓ Magda, *Szüret: Összegyűjtött versek*, Bp., Jaffa, 2017.

⁷ FEJŐS Zoltán, *A nyilvános városszöveg = Terek és szövegek*, i. m., 211–225, itt 216, 220.

kulcsszerepet játszó „Árkádia” kifejezés negatív olvasatát idézik fel. Ebbe az értelem-összefüggésbe illeszkednek azok a „vastagnyakú kálvinista” kifejezés szemantikai mezejéhez kapcsolódó, komikus vagy groteszk jelentésárnyalattal rendelkező jelzős szerkezetek – „kerek fej”, „bodros üstök” – melyek a cívisek (és a cívisváros) ábrázolását hatják át. Azaz a *Szüret* erősen rájátszik azokra a klisékre, melyek Kazinczy óta meghatározzák a negatív Debrecen-kép alakulástörténetét – azét a Debrecenét, melynek imaginárius személyiségét a földhöz ragadtság, a provincializmus és az anyagiasság jellemez. A szöveg utal arra is, hogy a kifejezetten testi attribútumaik révén megjelenített városlakók kálvinista lelkisége csak külsődleges, formális gesztusokból áll össze: „A cívis morog, / felcspaja bibliáját, lapoz benne, / mit válaszolnak az apostolok. / Ám nincsen szó az égi fejezetben / arról: a front vissza miért mozog; / vagy mi sötétlik Auschwitz messi kormányán? / Az Írásba temetkeznek mogorván.” (202.) Az első – és egyúttal leginkább emblematikusnak tekinthető – debreceni épület neve, mely szóba kerül a műben, szintén egy olyan kontextusban bukkan fel, mely a jelképek formalitása és az eleven hit közötti különbség felől válik olvashatóvá: „Az ágyból látom a Nagytemplomot, / csillagai közt élő csillagok.” Míg a háborús Debrecen mentalitására összpontosító, korábban idézett részletekben egy heterodiegetikusnak nevezhető elbeszélői attitűd munkál, addig ezek a sorok már kifejezetten egy önéletrajzi ént feltételeznek, aki a legelemibb közösség, a család tagjaként utal magára. Identitásának családi meghatározottságát nyomatékosítja a személyes emlékezés szálát indító első versmondatot is: „Akárha gyermek volnék még, e nyáron / apám, anyám lépni tanítanak. / Műtét csúfolt meg, ingadozva járok” (202.). Ellentétben a várossal, melyet a valóságérzékelés torzulása, a saját jövőjéről való nem-tudás jellemez, az otthonába visszahúzódó kis család tudatosan készül a katasztrófa bekövetkeztére: „[...] inkább otthon ülünk mind a hárman, / mint családtagok egy súlyos beteg / ágyán” (202.). Habár a Szabó Magda-szöveg újra és újra szembeállítja az autobiografikus én szüleihez, illetve szülővárosához fűződő viszonyát – az első az azonosuláson, a második az elutasításon alapszik –, ez a hasonlat azt implikálja, hogy a tágabb és a legszűkebb közösség által felkínált szerepmintázatok összeér(het)nek. Hasonló következtetésre enged lehetőséget a fentebb már idézett sorok folytatása:

Az ágyból látom a Nagytemplomot,
csillagai közt élő csillagok.

Bátor kacaja csattog, mint a szélben
vitorla. Öt nem fogja félelem.
Hármunk közül anyám van elemében,
mint lőrésen, les át az ételen
apámra. [...] (203.)

A szakaszhatár egy új gondolati egység kezdetét jelezheti, de az első két mondat implicit, majd az „ő” személyes névmással jelölt alanya az előző versszakhoz visszakapcsolva válik dekódolhatóvá – hogy aztán a következő versmondattal olvasása átrendezze ezt az értelemlehetőséget, immár az anyával töltve ki az „ő” deixisét. A bátor anya és a várost jelképező Nagytemplom alakja ennek az eldöntetlenségnek következtében egymásra montírozódik,

metaforikusan értelmezi egymást. A későbbiekben az első bombatámadás elbeszélése is egy antropomorfizmus, az arc metaforája köré szerveződik: „Egy fél óra a város régi képét / eltörölte: az új vonásokat / a járókelő sírva mutogatja: / több, mint háromszáz Debrecen halottja.” (204.) Az értelemképződés kiszámítható, konvencionális jelentéstulajdonításon alapuló folyamatát azáltal mozdítja ki a versmondattal, hogy a város arcának „új vonásai”-val nem a porba hulló épületek miatt átrendeződő városképet, hanem az elhunyt áldozatokat azonosítja, ismét csak egy olyan látásmódot implikálva, mely a várost elsősorban nem épített urbanitásnak, hanem emberek közösségének tekinti.

A katasztrófa első felvonása után dönt úgy a család, hogy csatlakozik idős nőrokonukhoz, azaz a bombák elől a „néni” bihari szőlőbirtokára menekülnek. Az együttélést azonban a kezdettől fogva konfliktusok terhelik, a néni ugyanis nem menekülésként, hanem a szokásos szüreti készülődésként fogja fel ott-tartózkodásukat, amelyre minden nyáron sor kerül. A látás és a vakság, a tudás és a tudni nem akarás magatartásformáinak szembenállása tehát itt is megőrződik – míg a protagonista-elbeszélő szüleivel együtt a legrosszabbra készül, a néni a bombázás előtti Debrecen attitűdjét megtestesítve azt tervezi, hogyan csinósíthatja tovább a birtokát („fődelet kap a gádor, / a kátránypapírt simítja, nevet” 208.), és ragaszkodik ahhoz, hogy a családtagokkal is betartassa a külvilágtól elzárkózó hegyi élet negyven év óta fennálló szabályait. A *Szüret* itt játszódó fejezetei bővelkednek a Radnóti-féle újklasszicizmus dikcióját, formakincsét idéző szövegrészletekben, melyek a dús, virággal és gyümölcsökkel teli tájat megjelenítve könnyebben érthetővé teszik a néni meggyőződését: a háború a hegy mikrovilágát nem érintheti. („Hogy háború van? Városon. De itt fenn / hogy lenne háború? Övé a hegy!” 221.) A tájleíró sorok olvasásának azonban sajátos feszültséget ad, hogy az elbeszélő folyamatosan jelzi, a bukolikus idill – ha úgy tetszik, a másik Árkádia – csak eltakarja a körülötte folyó borzalmakat. Azaz a háború tapasztalata felől a háborítatlan természet az, amelynek létmódja nem természetesként lepleződik le a szövegben: „Villog az ég. Villog a hegyi börtön. / hiába, kertünkben bárhogy bomlanak a rózsák, / tudjuk mindnyájan, nem ez a valóság.” (226.) (Ezek a kiszólások ugyanakkor a „kert”, a „rózsák” motívumaira épülő idill nyelvi-műfaji konstrukció voltára tett utalásként is olvashatóak.)

A hegyen játszódó fejezetekben az elbeszélő alakok viselkedését az egyre fokozódó, feszültségteli várakozás hatja át: célpontjának megnevezéseként kínálja fel a verses regény címébe emelt „szüret” fogalmát, mely a néni számára a dolgok változatlanágát, a hétköznapi élet normalitásának sértetlenségét ígéri. A termés ééréséről közvetítő versmondatok („Izmosodik a szem a venyigéken, / a gallyakon a barack megdagad [...] Hetek rohannak, újra gyors a léptem, / visszakaptam mozdulataimat” 234.) a gyümölcsök növekedését a protagonista-elbeszélő testi-lelki felgyógyulásával helyezik párhuzamba, ezzel a természet gyógyító-revitalizáló erejének toposzát felidézve. A szüret jelentésképzetéhez kapcsolódó metaforák („mit erjesztesz a mustodból, te ország?” 254.) ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy a fogalom a Biblia nyelvhasználatában (az aratáshoz hasonlóan) az utolsó idők eljövételének allegóriájaként szolgál,⁸ azaz a vég bekövetkeztét sugalmazza. Az apokalipszis

⁸ Ahogy az a Jelenések könyvében olvasható: „Egy másik angyal is kijött az oltártól, akinek hatalma volt a tűzön, és hatalmas hangon kiáltott annak, akinél az éles sarló volt: Ereszd neki éles sarlót, és szüreteld le a föld

motívumköréhez illeszkednek a „hegy” bibliai konnotációi is: az elbeszélő az özönvíz történetére utalva az Ararát hegyével helyezi párhuzamba száműzetésük helyszínét. A kis család lakhelye az ötödik fejezetben így a pusztulást eltakaró díszletből egy olyan ponttá válik, mely – mind átvitt, mind egészen konkrét értelemben – rálátást ad a bombázások sújtotta szülőváros szenvedésére. A főszereplő macskájával, Ifivel együtt ugyanis innen fentről nézi végig a Debrecent sújtó következő bombatámadást:

[...] Gyere! A hegy sötét. Lentről sikoltoz
már a harang, a falu felriadt.
Nézz szét: az a tűzszlop ott a tornyos
Várad, eddig veti a lángokat,
amaz, amely most szénaként lobog

az Debrecen, városom, városod.
Légvonalban csak hatvan kilométer,
gondolatban még sokkal kevesebb
a távolság. Mered tágult szemével
Ifi, súrolja rezgő térdemet.
Értesz? Hisz mindig tudtad, mit beszélek:
mint fazékban, sülnék ott emberek
saját zsírjukban. Segítség! E hegyről
még gyilkosabb, mint otthon, közelebből. (242–243.)

Az, hogy az elbeszélő világ topográfiája mindvégig a fent és lent vektorai mentén szerveződik, nemcsak a bibliai szöveghagyomány felől lesz értelmezhető: ennek a szakasznak az olvasása során az válik érzékelhetővé, hogy a fentiség alakzata átjárást teremt az elbeszélő és az elbeszélői én között. Azaz, a térbeli elhelyezkedés, a hegyről való letekintés aktusa metaforikusan azt a felülnézeti perspektívát jelölheti, amelyet a narrátor foglal el az általa nyelvileg létrehozott világban. Az elbeszélői pozíciók összeérését azért is regisztrálhatjuk, mert a macskájához odaforduló főszereplő a *szónok* beszédhelyzetéből szólal meg. Ez a mimetikusan nehezen elképzelhető jelenet a megszólított te helyét betöltő olvasóhoz való odafordulásra teremt lehetőséget, a regényalak egyszerre szólal meg a diegézis terében, és egyszerre szól ki hozzá, egyszerre jelenik meg a történetek közvetlen megtapasztalójaként és olyasvalakiként, aki mások számára tesz tanúságot a látott borzalmakról.

A *Szüret* jellegzetes hatáseffektusa, hogy az elbeszélő események szintjén történő fordulat – a háború betörése a hegy látszólag nyugodt világába – nem jár együtt az elbeszélés nyelvi regisztereinek módosulásával. Azaz, ahogy az a méhrajhoz hasonlított bombázórepülők leírásából is kitűnik – „A gépek sorban visszazsonganak, / méhek, a kasba, megbékélt morajjal” – a szöveg a természeti idill nyelvét terjeszti ki a háború ábrázolására. Egyúttal fel is kínálja eme elbeszélői stratégia ironikus olvasatát – a „megbékélt” jelző szerepeltetése a fenti kontextusban például erre utal –, a bukolikus díszletekkel operáló tájleírást egy

szőlőjének fűrtjeit, mert megértek a szőlőszemek. Az angyal ledobta éles sarlóját a földre, leszüretelte a föld szőlőjét, és belevetette Isten haragjának nagy borsajtójába.” (Jel 14, 18–19)

(a mimetikus valóságábrázolástól függetlenedő) nyelvhasználati formaként felmutatva. A „szénaként lobogó”, saját zsírjában stülő Debrecen groteszk képe szervesen kapcsolódik a korábbi Debrecen-metaforákhoz, ugyanakkor szintén illeszkedik abba az értelmezési keretbe, mely a mesterséges, embert sújtó és ember által irányított pusztulást is a természeti folyamatok felől láttatja. A későbbiekben, amikor a számos nehézség árán visszatérő család szemén keresztül látjuk a pozdorjává zúzott Debrecent, a romváros reprezentációja továbbra is az organicitás kódjai szerint szerveződik. A szöveg elsősorban a város mint test metaforát veszi használatba, ezzel egyidejűleg egy olyan metonimikus logikát érvényesítve, mely egymásba játszatja az ember és lakóhelye pusztulását, összetartozásukat nyomatékosítva: „A Kollégium öreg oldalát átdöfték, rajta könyvtár buggyan át.” (280); „Hunyadi utca. Nem nézek a házra, / hol gyermek voltam, hogy azt higgyem: ép még, / s rémült szemem véletlen meg ne lássa / szép homloka füstölgő törmelékét.” (277) Számba véve a lebombázott épületeket, az elbeszélő olyan belső monológban reflektál saját megrendültségére, melyben a „debreceniségként” értett identitásalakzat ambiguitásaira ismerhetünk rá:

Hányszor kocódott homlokom e bárgyú
cíviss-fejekkel, hányféle vihar
borzolódtam e köveken köröttem!
Mért örülök hát úgy, hogy visszajöttem?

S ki annyiszor kívántam: összedőljön,
mért üt meg így a bombázás nyoma,
mért rezdülök meg, látva, hogy a földön
hever a szétvert MÁV-kolónia?
Az Ispotály templomnál mért üvöltöm,
hogy, mint galambnak, szegett a nyaka,
hisz benne kértem, hogy bármi az ára,
zuhogjon tűz erre a Sodomára? (275–276.)

A Szodomára tett utalás – akárcsak a másik ószövetségi referenciájú földrajzi név, az Ararát – az isteni büntetés, végítélet kontextusát hívja elő, az Ispotály templomhoz kapcsolódó galambhasonlat viszont már az áldozat szintén bibliai eredetű szerepkörét vetíti rá a városra. A kérdések egy olyan konfliktusos viszonyt rajzolnak ki, mely – a bibliai intertextusok kettős Debrecen-olvasatához illeszkedve – egyidejűleg nyugszik a barbár konzervativizmus elutasításán és a csak azért is idetartozás ugyanolyan makacs tudatán. A bombázás traumája voltaképpen tehát a szülővárosához fűződő viszony újraértését teszi lehetővé az elbeszélő számára; ez indokolhatja azt, hogy szüleiével együtt – közvetlen környezetük legnagyobb megrökönyödésére – voltaképpen üdvözli lakóhelyük porba hullását:

S nem érzik, minket fellendít magasra
e kiürült táj, e kihalt vidék,
hogy átölel, megszoztat, mint a dajka,
míg elmondjuk a költő esküjét,

formálva ajkunk a régi szavakra,
kóstoljuk nyelve ismerős ízt.
Meddig, hová? A város egy rakás rom,
mégsincs helyünk másutt a nagyvilágon. (281.)

Két, látszólag összebékíthetetlen attitűd mutatkozik itt meg, s paradox módon mindkettő jelentheti a debreceniséget. A cívis mentalitást egyrészt az anyagi veszteségeken kesergő, tulajdonáért rettegő néni („A drága lepedők, / a szőnyeg, melyre még nagyanyja lépett, / a mángorló!”) testesíti meg, másrészt viszont a gályarab ősökkel azonosuló kis család, akik a materiális javak birtoklását a szabadságérzetüket gátló kötöttségnek tekintik. A protagonista-narrátor már a hegyre való meneküléskor is úgy dönt, hogy értéktárgyak helyett Ifit viszi magával, mikor pedig hazatérve arról értesítik őket (egyébként tévesen), hogy teljesen megsemmisült otthonuk, a hír nem rázza meg őket: „bennünk nyugalom. / Hisz házunk sincs. Mi érhet a világon?” A család nézőpontjából az, ami elveszett, újra is teremthető:

„Itt vagyunk – mondom hangtalan –, ne félj hát,
megérkeztünk, itt vagyunk, Debrecen!
Anyám házat rak, hordja majd a téglát,
apám magvakat szór a földeken,
én meg megírom. Hallod? Hagyd a pelyvát,
hadd fújja szerte a történelem.” (282.)

A felsorolásban a házépítés mellé két olyan szimbolikus aktus társul – a kertészkedés és az írás – melyek kiemelt szerepet játszanak a Debrecen köré szövődő kulturális narratívákban. A verses regény a városnak a lom, a rom, a pelyva metaforái által, fizikai valójában leromlott, mulandó terével innentől kezdve szembehelyezi a szellemi, mentális térként ábrázolt Debrecen, ezzel a „Marandandóság városa”, „őrváros” toposzrendszer továbbszöve, sőt azt a gondolkodásmódot is megidézve, melyben egész Magyarország szinekdochéjaként bukkan fel a cívisváros (lásd a „formáljuk ajkunk régi szavakra” sort, mely az anyanyelvbe való hazaérkezésként prezentálja a visszatérést). Ezt az ethoszt jelölik az utolsó fejezet *Szózat*-allúziói, illetve ennek a lelkiségnek válik jelképévé a romok között megőrződő Csokonai-szobor is: „Megőszült féltében, míg szerterágták / a házakat a bombák, és a tér / lefektük lábához. Ám itt maradt. / Vitéz Mihály, szorítsd a lantodat!” (287.) Arra is felfigyelhetünk viszont ezen a ponton, hogy a fentebbi idézett belső monológban már kifejezetten íróként reflektál magára az elbeszélő én, és az így megképződő jelentés-összefüggésben a lantot tartó szobor alakja, illetve a címében egy a *Szüretre* nagyon jellemző beszédműfaj nevét viselő Vörösmarty-vers nemcsak a tágabb-szűkebb hazához fűződő viszony, hanem a közösségi költőszerep felől is felruházható példaértékkel. A verses regényben tulajdonképpen egy felépülés története bontakozik ki, mely ellentétes irányú a város pusztulásának folyamatával, hiszen a műtétéből lábadozó elbeszélő én akkorra gyógyul meg, amikor a Hajdúságra már lesújtottak a bombák: „sebem a gyógyulás beszötte, / ráhágatok a bombaverte földre.” (234.) Fizikai felépülésével párhuzamosan az elbeszélésben kirajzolódik a költővé válás fejlődéstörténeti íve is, mely az utolsó fejezet

nagyjelenetében csúcsonodik ki: eszerint – a hegyről, a magasból való letekintés újabb figurációjaként – a protagonista-narrátor a születésnapján felmegy a Kollégium padlására. Innen tekint le a városra, és itt éli majd túl az utolsó bombázást:

Kihajolok, hogy megfeszül a hátam,
[...]
Csordul szemem attól, mi idelátszik.

Innen felülről oly tagadhatatlan
ami történt, s amit alul szemem
még szépítene magának riadtan,
vagy meg se vallana szemérmesen,
magát olyan kendőzetlen mutatja,
akár a csont a feltárult seben,
hogy elzsibbad kapaszkodó kezem,
míg egymást nézzük: én meg Debrecen. (288.)

A jelenetezés a befogadóban a második világháborús romvárosok képi reprezentációjának talán legismertebb darabját idézheti fel: Richard Peter *Kilátás a drezdai városháza tornyából dél felé* („Blick auf Dresden vom Rathausturm nach Süden”) című fotóját, melyen a városházát díszítő allegorikus szobor, a Jóság (Die Gute) pillant rá a pozdorjává zúzott utcákra. (A fénykép egyébként a *Dresden – eine Kamera klagt an* című kötet egyik darabjaként szintén 1949-ben, a *Szüret* keletkezési évében jelent meg.) Az angyalszerű *bonitas* figurája a romantika melankolikus romkultuszára alludál, a fénykép ezáltal kísérli meg azt, hogy az emberi léptékkal gyakorlatilag felbecsülhetetlen rombolás tapasztalatát valamilyen módon jelentéssé tegye.⁹ Hasonló tendencia érvényesül a Szabó Magda-szövegben is, a fotó mediális sajátosságai által meghatározott ábrázolásmóddhoz képest azonban különbség fedezhető fel abban, hogy a szöveg nemcsak a várost jeleníti meg a gyászoló tekintet tárgyaként, hanem a megszemélyesítés trópusának segítségével meg is fordítja ezt a viszonyt. A kölcsönösséget sugalló „nézzük egymást” kifejezés a benne rejlő antropomorfizmus révén eleven létezőként konstituálja a csupa seb várost. A folytatásban ugyanilyen tételező erővel bír a Debrecenhez intézett kérdés:

„Milyennek látsz odalentről? – tünődöm –
míg romban és koromban ott heversz,
hiszel-e bennem, hogy egyszer betöltöm,
mire megszültél: kiszakad a vers,
az igazi, torkomból, s elüvöltöm,
mit némaságba fojtott ez a perc
tebened: hiszed-e a porba hullva,
hogy én leszek egykor e perc tanúja?”

⁹ Anne FUCHS, *The Bombing of Dresden and the Idea of Cultural Impact = Cultural Impact in the German Context: Studies in Transmission, Reception and Influence*, ed. Rebecca BRAUN, Lyn MARVEN, Rochester – New York, Camden House, 2010, 36–57, itt 48.

Az erősen fikcionált jelenet egy olyan olvasásmódot ajánl fel, melyben a magasból letekintő alak allegorikus funkcióra tesz szert, a kollégium magaslatából való letekintés mozzanata a debreceni költőidentitás birtokba vételét metaforizálja. Ahogy azt az anya-föld–anyanyelv–szülőanya–születésnap motívumlánca sugalmazza, az önéletrajzi történet mellé tehát így társul a debreceniségen alapuló költőidentitás megszületésének allegorikus története. Ezt az értelmezési lehetőséget erősíti meg az, hogy a fölérendeltség és a mindent belátó tekintet mellett egy további attribútumot társít a protagonista-narrátor alakjához a szöveg: ő az, aki megszólal a néma romok felett – és beszédét átszövik a városba életet lehelő trópusok. Persze, habár az „elüvöltés” mozzanata jól érzékelhetően ellenpontozza a város nyomatékosan hangsúlyozott csöndjét („A csönd felébreszt. [...] Hallgat az utca, és hallgat a város.”), a „tünődöm” [sic!] ige is jelzi, hogy ennek az üvöltésnek a médiuma a diegézis világán belül sem az élőhang: egy belső monológot olvasunk, melynek – a Debrecen helyett való megszólalás újabb áthelyeződéseként – a befogadó kölcsönöz hangot. A verses regény cselekményének előrehaladtával az elbeszélés szerveződését egyre inkább meghatározzák az ilyen jellegű belső monológok, melyeket kifejezetten sok megszólítás és kérdés tagol, formális címzettjeik pedig mindig olyanok, akik nem rendelkeznek saját hanggal – például Ifi, a macska, majd maga Debrecen. Ezek a megnyilatkozások erősen retorikus hatást keltenek; azt a benyomást, hogy a főszereplő kvázi szónokként lép fel, a szcenika is felerősíti. (A díszletezés szimbolikus jellege nem merül ki abban, hogy a protagonista a város egyik legfontosabb jelképének számító épületének tetejéről tekint le, a színhely kijelölése ugyanis specifikusan azoknak a Debrecen önreprezentációját uraló történelmi eseményeknek az emlékezetét idézheti fel, melyekben kulcsszerepet játszott a közösség nevében, illetve a közösséghez szólás mozzanata: az 1849-es országgyűlés a Kollégium oratóriumában ülésezett, a Debrecen népéhez forduló Kossuth pedig a szomszédos Nagytemplomban olvasta fel a Függetlenségi Nyilatkozatot. Sőt, a Kollégium terébe vizuálisan is beíródik a költői szerepvállalás jellegzetes 19. századi értelmezése, hiszen a lépcsőfordulóban látható Petőfi-szobor a nemzet felé intő váteszköltőként ábrázolja az alkotót.) Arra, hogy a várost a megszólított „te” pozíciójába helyező mondatok állítják elő a *Szüret* Debrecenét, a szöveg maga is utal, amikor a megszólaló amellel érvel, hogy a városnak szüksége van a hozzá forduló költőre, aki majd hangot ad neki, elbeszélve az átélte borzalmakat. („s elüvöltöm, / mit némaságba fojtott ez a perc / tebened”). Ugyanakkor, ahogy azt Jonathan Cullertől tudjuk, az aposztrophé vocativusa olyan eszköz, amelyet arra használ a költői hang, hogy egy tárggyal – jelen esetben Debrecennel – olyan viszonyt alakítson ki, amely segít megképeznie saját magát, azaz a verses regény beszélőjének is szüksége van a megszólított, hangját rá ruházó Debrecen fikciójára ahhoz, hogy a költői hang megszólaltatójaként prezentálhassa önmagát. Az ekképp körvonalazható poétikai működésre a szöveg maga is rálátást enged, az aposztrophikus struktúra által feltételezett kölcsönös függést, egymásrautaltságot metaforizálhatja a fentebb idézett szövegrészben az egymásra nézés mozzanata. A folytatásban még tovább bonyolódik az, ahogy az én színre viszi önmagát:

Telj be, törvény! Itt vagyunk mind a ketten:
én és a város, amelyben születtem.

Érj hát utól most, aki annyi éve
sarkamba jártál! Nézd, saját kezem
verte bokámra vasként a vidéket,
hogy el ne lódítson a félelem
e városból. Magam léptem elébed,
nem gyáva hátam mutatom neked;
szemembe nézz, ott tükrözöm a másod:
ne öld meg, háború, a krónikásod! (290.)

Itt az aposztrophé címzettjévé immár nem is Debrecen, hanem a törvény, majd a háború válik, a tekintet trópusa pedig az ábrázolás mint tükrözés képzetével kapcsolódik össze, a korábban említett tanú után a *krónikás* szerepét rendelve az elbeszélő alakjához. Ez a szöveghely mégsem (csak) azt állítja valamiféle tükrözésesztétika jegyében, hogy a „krónika” mimetikusán leképezi a történelmi valóságot, hiszen arra a felismerésre vezet rá, amit az aposztrophikus működés színre is visz: a háború és krónikása kölcsönösen függ egymástól. A „ne öld meg, háború, a krónikásod!” felszólításban megbúvó érvelés megnyit tehát egy kifejezetten ironikus értelmezési távlatot, amelyből a város pusztulása sajátos nyereséggel jár: a gyászoló költőként való színre lépésre teremt lehetőséget. Az ötödik fejezetben található *Aeneis*-allúzió („Virrassz velem, meredj a tág határba: / most hullt a földre Ucalegon háza.” 267.) eme szerepminta eredetére is visszautal, a fegyvert s vitézt éneklő költő huszadik századi alakváltozatát társítva az elbeszélőhöz. A *Szüret* önreprezentációs stratégiáinak rétegzettsége érhető tetten abban, hogy a pátozzsal telített sorokat követő szakaszokban megváltozik a szöveg modalitása: a beszélő egy erős váltással („S most hirtelen úgy vágódok anyámra” 292.) már nem a rettenthetetlen krónikás, hanem az önéletrajzi történet énjének pozíciójából szólal meg, akit a golyózaporban a félelem és a szeretett család iránti aggodalom kerít hatalmába. A látás–tükrözés motívumsora pedig egy olyan szakaszban íródik tovább, mely nem a birtokba vett költőidentitást affirmálja, hanem a személyiség önmagától való elkülönböződését szemlélteti:

Egy kirakat kiborult üvegében
megvillan képem. Nézem arcomat.
Tudom, utólszor látom magam is,
ki újra itt jár, más lesz már az is. (293.)

Ahogy azt megfigyelhettük, az elbeszélés 1949-es jelenét kijelölő nyitány után az elbeszélő és az elbeszélő én távlata szinte szétválaszthatatlanul összeért az 1944-es eseményekről közvetítő, szintén jelen idejű történetmondásban. A mű zárata nem igazodik a keretezettség szimmetrikus rendezőelvéhez, azaz nem lép át a visszatekintés jelenébe: azt a *máságot*, amit ez a versszak tulajdonít a '44-es traumákon túllépő, jövőbeli éneknek, a szöveg általa képes felmutatni, hogy nem tér vissza az emlékezőhöz, akiből a svábhegyi szüret látványa hívta elő a csalóka bihari idill képeit. A szöveg által felépített várakozásoknak megfelelő lezárás hiánya nyugtalanító hatást kelt – a folytonosság helyett az egykor és most, a felidéző és felidézett én közötti törést érzékelteti. Ugyanakkor a verses regény utolsó versszakai annak a színreviteleként is olvashatók, ahogy a mindig „más”-sá váló, az

időbeliség tapasztalata által meghatározott önéletrajzi énről leválik a befogadás mindenkori jelen idejében megképződő költői hang, mely végül ismét csak Debrecent szólítja meg.

Tudom, ilyennek utólszor ma látlak,
ilyen félholtak, Debrecen. Mire
a háború átlépi pusztá hátad,
s tavaszi hólé fut erdeiden,
címereden új gypjat bont az Állat,
szomjas torokkal issza új vized:

ki makacs voltál minden pusztulásra,
kezes leszel most a megújulásra. (294.)

Az utolsó szakaszban a *Szüret* legfontosabb nyelvi-intertextuális rétegei sűrűsödnek össze, hiszen a víz trópusai egyaránt idézik fel a 42. zsoltárt, ellenpontozzák a lángoló épületek korábbi apokaliptikus képeit, és csatolnak vissza a természeti idill kontextusához. A szöveg nem a poraiból újjáéledő főnix, hanem a bárány figuráját emeli ki a város önreprezentációjának vizuális eszköztárából, úgy, hogy az egyidejűleg funkcionál a bibliai hagyomány, az áldozati szerepkör és a gazdálkodó, földhöz közeli mentalitás jelölőjeként, de – és ez teszi igazán felforgatóvá a Debrecennel azonosított bárány képének megjelenítését Szabó Magda szövegében – nem veszi el animális jellegét sem. Az „Állat” megnevezés, a „kezes” jelző pedig felidéri azoknak a korábbi városmetaforáknak az emlékét („Engedelmes állat, / fel sem bődül kötélén Debrecen” 289.), amelyek kifejezetten lefokozó hatást keltenek. Mindehhez viszont hozzátehetjük azt is, hogy az ember és az állat közötti értékhierarchia megléte a verses regény horizontjából egyáltalán nem tűnik evidensnek, hiszen Ifit mindvégig a család teljes jogú tagjaként, a főszereplő elválaszthatatlan társaként ábrázolja a szöveg. (Ezt a benyomást erősíti fel az is, hogy mindvégig kizárólag a tulajdonnévvel történik rá utalás – macska voltára csak a viselkedéséről tudósító igékből következtethetünk.). Felfigyelhetünk arra is, hogy a zárlatban olyan toposzok szövődnek össze – a bárány, az erdő, a víz, a tavasz – melyek mind a természet, és nem az épített, ember által alkotott tér jelentésköréhez kapcsolódnak: a verses regény ezáltal azt sugallhatja, hogy Debrecent épp máskor lenézett vidékiessége, a természet ciklikus rendjéhez való közelsége teszi alkalmassá a folytonos újjászületésre.

A *Szüret* úgy állít emléket az 1944-es pusztításnak, hogy beilleszti az eseményeket a mindig új életre támadó Debrecen mítoszába, de elzárkózik az eszményítő városábrázolástól, és a „debreceniség” identitásalakzatainak konfliktusosságára, ellentmondásaira összpontosít. A verses regényben a háborús tapasztalatok önéletrajzi történetére a költőidentitás birtokba vételének narratívája íródik rá. A romokban heverő városhoz odaforduló elbeszélő önreprezentációja elsősorban a közösségi költőszerep mintázataihoz igazodik, ugyanakkor ezt a szerepet a szöveg nem kezeli eleve adottként, hanem utal arra, hogy másikhoz és a másik nevében való megszólalás lehetőségét az arc- és hangadás nyelvi-poétikai effektusai teremtik meg. Szabó Magda műve így felkínál egy olyan ironikus olvasatot, mely szerint az elbeszélő mintegy domesztikálva, használatba véve a háborús események történetét, megteremti a saját költői hang eredetének mítoszáit is – ezáltal szüretelve le a krónikásra váró háború gyümölcseit.

Keczán Mariann

A szülőhely színeváltozása Szabó Magda műveiben*

„Az élmény, hogy hazajött, hogy ez a fogalom: haza, van még,
hogy a ház is megvan, s a múlt is valamiképpen,
mint valami élőlény, szembe fordult vele, és nevével szólította.”
(Szabó Magda: Pilátus)

A *Pilátus* című regény – mint Szabó Magda annyi más alkotása – a szülőváros vonzásában keletkezett. Ebben a művében mintha egyik Debrecen-esszéjének vallomásos mondataira építene. „Egyetlenegy hely van, amelyet sose szoktam megnevezni, ez Debrecen. Ha Debrecenbe akarok menni, s ilyenkor érdeklődnek: most éppen hová, azt felelem: haza.”¹ A regény Szöcs Izája szinte szó szerint ezt feleli udvarlójának, aki a kétségbeesett nőtől az úti célt tudakolja. „Hova vigyelek?” – kérdezi a férfi. „Haza. Nem a lakásomra. Haza.”² A fegyelmezett, érzelmeit zabolázó női szereplő válasza részint a nyomatékos, kurzivált ismétlés, részint pedig az elbeszélői magyarázat miatt tartalmi hangsúlyt kap. „Sose nevezte így előtte elhagyott szülővárosát, de azért Domokos megértette.”³ Az elbeszélői hang a helyzet egyediségét, a szereplő lelki egyensúlyának megbillenését, valamint a beszélgető társ avatottságát – kódismeretét – egyaránt érzékelteti. A traumatikus helyzetben az út, amely Szöcs Izát hazahúzza, gyermek- és ifjúkoráig vezet. Az alföldi vidéken haladó autóban egyre kínosabb a csend, Dorozsnál már a személyes emlékek fájdtják bűnbánó lelkét. Hiába övezi köztiszteltet és megbecsülést, családi kapcsolatai felszínessé, fakóvá váltak. Megélt bizonyossága, hogy sorsfordító pillanatban az ember kénytelen számot vetni önmagával, helyzetével, s ezért vissza kell mennie oda, ahonnan elindult.

Szöcs Iza útja a kijózanító szembesülést tartogatja: annak megtapasztalását, hogy az emlékek eleven kötélként, mintegy köldökszínórként táplálják és tartják a személyiség egyensúlyát, akkor is, ha kényelmesebbnek látszik a róluk való megfeledkezés. Kényelmesebbnek és üdítőbbnek, mert ugyan ki révedezik bukott házassága színhelyén? S ki tér vissza szívesen abba a szobába, ahol édesanyja levendulaillatát érzi, ahol édesapja meggyfabetjét, dohány-szítáját látja? A szobába, amelyben a tárgyak, sőt még a ki-bejáró kutya is a meghalt szülők emlékét idézi. A gyerekkor „szétzilált” képe, a kapucsengő csilingelő hangja, a kiüresedett

* A tanulmány szövege, néhány kisebb módosítást leszámítva, azonos a szerző könyvének utolsó fejezetével: KECSÁN Mariann, „Keressük eltűnt útjaim...”: *A szülőváros színeváltozása Szabó Magda műveiben* = K. M., *Szabó Magda Debrecene: Irodalmi útikalauz*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium Múzeuma, 2018, 499–517.

¹ SZABÓ Magda, *Aholtig haza: Debrecen* = Sz. M., *Kívül a körön*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 604.

² SZABÓ Magda, *Pilátus*, Bp., Jaffa, 2016, 257.

³ *Uo.*, 258.

szavak ismerősen köszöntik ugyan a hazatérőt, ám a bensőséges otthonlét élményét nem nyújthatják számára, legfeljebb nyomokká rendeződhetnek. Útban hazafelé, ahol a különös körülmények között elhunyt édesanya utolsó napjára is fény derülhet. Útban önmagához: vajon hol vétette el az életét? Miért hagyják el minduntalan szerettei, s miért titkolóznak előtte? Szöcs Iza arca a magányos órákban kislányossá, s egyúttal gondterheltté is válik, mert az emberi gesztusok idegenségérzetét fokozzák. A hiány tapasztalata a hajdani idők boldogsága utáni vágyakozásba fordul át, hiszen Iza a szeretetteljes érintések emlékeit élesztgeti. Sorsértelmezése szempontjából szimbolikussá válik ideiglenes szállásfoglalásának ténye és körülménye is: vállalt élete áldozataként, magányosan lépdel a Bárányhoz címzett – átkeresztelt⁴ – szállodában az emeleti szobája felé.

Alakmása is akad a regényben – a prózaíró Szabó Magdától nem szokatlan ez a megoldás. Lídia az, aki a példaképnek tekintett Iza gyermekkori alakját, változását és titkát gondos ápolóként a haldokló szülők ágyánál megismerheti, bizalmas közléseiket utolsó tanúként meghallgathatja, s helyét az egykori férje oldalán elfoglalhatja. Önzetlensége, odaadó szeretete és hűsége alapozza meg azt a bensőséges viszonyulást, amely az emberi fordulópontokat otthonossá és elviselhetővé teszi. Lídia figurája a példakép fogalmának értékmérője. Nem üresen kong, hanem telítve van azokkal a keresztény női erényekkel, amelyek nem a szóban, hanem a cselekedetben nyilvánulnak meg. Lídia az otthon és az otthonosság biblikus vetületére irányítja a figyelmet, arra, hogy szeretet, szolgálat és eleven jelenlét nélkül nincs igazi biztonságérzet.

Lídia, a *Pilátus* kulcsszereplője a szöveg kiadása után több mint két évtized múlva tűnik fel ismét, az írói életmű korpuszán belül marginálisnak tetsző helyen, egy nyilvános beszédben. A megszólalás alkalma kitüntetett pillanat az író életében: munkásságát felekezete tisztséggel honorálja, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokává választja. A beiktatás helyszíne az életmű emblematikus, szakrális tere: a debreceni Nagytemplom. „A város, s hitem szerint alighanem a világ szíve is a Nagytemplom volt” – jegyzi meg az *Ókút* című önéletrajzi regény narrátora, s innen nézve mindaz, ami ott történik, eskü vagy vállalás formájában elhangzik, a cselekvés kötelezettségét rója a beszélőre.

A rendhagyó alkalomról és a kiterjesztett szerepkörrel így vall Haldimann Évának 1985. június 6-án: „Személyemben először választ négy egyházkerület nőt világi fejének”. A meglepetés⁵ zavarából hamar magára talál: székfoglalója a bizonyosság arra, hogy a szereppel járó felelősséget, az egyéni és a közösségi identitás egymásba játszó praxisát megértette. A beszédben említett példái részint szülővárosa történetéből, részint családja múltjából, részint biblikus emlékezetéből jó érzéssel idézi meg, hiszen Domokos Lajos, Szabó János és Lídia életének egyaránt a címben foglalt jog, jogrend és karcolatlan igazság adott irányt.

⁴ A épüleleírás alapján feltehető, hogy az Arany Bika szálloda áll az ábrázolás hátterében. Megjegyzendő, hogy míg a hazaérkező Szabó Magda állandó szálláshelye a Bika 231-es szobája volt, addig a *Pilátusban* Szöcs Iza a Bárány 116-os lakosztályát bérelte ki. A szimbolikus „honfoglalás” tekintetében a jelkép komplexitása is figyelmet érdemel. Az *Ókút* elbeszélője a bárányképet a kollektív és az egyéni emlékezet szempontjából egyaránt fontosnak ítéli, mert a város és a református felekezet címerében feltűnő Krisztus-szimbólum egyúttal „összefoglalója”, sőt megidézője a gyermekkor eltűnt idejének, a szülőváros emlékeinek.

⁵ „Eszméletlen. Még mindig nem tudok magamhoz térni, ha végiggondolom, hogyan alakul az életem. Mit kezdek én, mint főgondnok, országos egyházpolitikai ügyek között, ezzel a sajtóságos fazonú kálvinizmussal, ami töredékesen bennem van?” SZABÓ Magda, *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának*, Bp., Európa, 2010, 170.

Domokos Bihar megye országgyűlési képviselője, később a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt, a vallásszabadságért és a magyar nyelv ügyéért küzdött. Szabó János, a Göttingát is megjárta békésbányai esperes egyházkerületi közgyűlésen, felszólalás közben halt meg. A bibliai Lídia pedig, a luxuscikkkel kereskedő asszony, aki Pál szavaira a hazájától távoli Filippiben tért meg, az isteni szándéknak rendelte alá egyéni boldogulását.

„Lídia mindenképpen példa rá, hogy az aktív hitélet, Isten útjainak szolgálata megfér bármely világi működésünkkel, sőt: első kötelességeink közé tartozik annak a tisztázása: ha Isten döntése a világba parancsolt bennünket, mivel szándékozunk kitölteni a születés és a halál közti időt. A két határpont közti útszakasz senkinek nem lehet közömbös, üdvözülésünket Isten kegyelme szabja meg, ám lépéseink jellegét nekünk kell mérlegelnünk. A lélek bukják alá önmagába, lelje meg saját szíve mélyén Isten személy szerint neki szánt parancsát. Lídia nemcsak a Filippi mellett kanyargó folyó vizéből merített irányjelzést keresztelesekor, de számot vetett önmagával is, felismerte és vállalta Isten döntését, mely őt az egyház szolgálatára parancsolta.”⁶

Ha a három példakép közül éppen Lídiát érzékeljük személyesebbnek, az egyrészt nőiségéből, másrészt annak a páli igazságnak az elfogadásából fakad, amely az írónőt is megérintette, kegyelmi üzenete az *Abigél* című regényében is felbukkan: „Pál rómabeliekhez írott levele volt a textus [...] a kilencedik rész tizenharmadik verse, ami szerint nem azé az eredmény, a kegyelem, aki akarja, nem is azé, aki fut, mert mit sem számít az emberi szándék: bármi történik, az csak Isten akaratából jöhet létre.”⁷

A *Pilátusban* Lídia elhivatott betegápolóként hárítja el azt a hálapénzt, amit a szolgálatnak tekintett munkájáért a vér szerinti gyermek, Iza felajánl neki. Magatartásával példázza, hogy az áldozatot vállaló, kitartóan segítő ember biztosíthatja a család egységét és fennmaradását.

A *Pilátus* vidéki helyszínének jellegzetes atmoszférája van, tárgyakban és helyszínekben rögzülő emlékképei egyaránt Szabó Magda elbeszélte Debrecenét idézik. Az *Ókút* és a *Régimódi történet* című önéletrajzi regényeiből, valamint a vallomásaiból ismert, jellemzően a szülővároshoz és a családhoz kötődő tárgyak, események és épületek kerülnek elő a *Pilátusban* is. Az apa vonzódása a technikai újdonságok, különösen a fényképezés iránt, a jogász múltja, kudarcos városházi szereplése, szekreteréből előkerülő diaposzítívjai és maréknyi hazai földje, valamint a regényben Karikásgyüdhöz (másutt: Köröstarcsához) kapcsolt árvíz emléke; továbbá az anya neveltetésének, játékvarrásának felemlítése. Mindez csak néhány szín arról a gazdag palettáról, amely az írónő különböző műfajokban rögzített Debrecen-képét illetően viszonylagos állandóságot teremt, s amely a különböző regényvilágok, esszérajzolatok és lírai skiccek között az átjárhatóságot biztosítja, végső soron pedig az „önéletrajzi tér” kitágulását eredményezi.

⁶ SZABÓ Magda, *Jog, jogrend, karcolatlan igazság* = Sz. M., *Záróvizsga*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1987, 297.

⁷ SZABÓ Magda, *Abigél*, Bp., Móra, 1970, 280. – Az idézet a Róm 9, 16-ra vonatkozik.

Az írói emlékezetet elevenen tartó tárgyak és szimbólumok mellett a „térképi” tájékozottság erősíti azt a képzetet, hogy az elbeszél helyszín mögött valamiképpen Szabó Magda szülővárosa rejlik. Jól példázza ezt a *Pilátus* narrátora, aki részint az apa életének felidézése közben, részint a hazatérő anyával, a meggyöngyült látású, ám eleven emlékezetű Szócs Vincénével együtt pásztázza az alföldi várost. Egyfelől újrarájzolja a Kollégiumot, az Emlékkertet, a Klinikát és a Békás-tó környékét a Nagyerdőn. Másfelől pedig, amikor az anyai boldogság egykori helyszínéként a szappanvirág-illatú Balzsamárkot említi, akkor elevenebbé teszi a Hortobágy szegletében található egykori családi birtok, az Álomzug⁸ nevét is, amelyet Szabó Magda egyik debreceni esszéjében a legszebb magyar szavak közé sorolt. A két, a fiktív és a valóságos helynév között nemcsak a szavak hangulata és filozofikus tartalma, hanem a strukturális azonosság is rokonságot teremt. Az előtag enyhület-tartalmát az utótag menedék-jelentése fokozza. A művészi szóalkotás az anyanyelvben való otthonosság, a „költőien lakozás” gondolatával egészíti ki a haza fogalmának képzetét.

De térjünk vissza a villamoson utazó Szócs Vincénéhez, aki előtt a városi megállóhelyek sajátos rendben villannak fel, ám nem a szereplő, hanem az olvasó érzékeli ezt, aki a mostani helyszínekkel szeretné azonosítani az invenciózusan átírt városi fixpontokat. Balzsamárok? Talán valahol a mai Malompark, vagyis az egykori István Gőzmalom közelében, ahol valamikor az egyik Szabó felmenő vékával mérte a vagonát? Ám az ő nem kerül szóba, s amúgy is a képzelettől átjárt vidéken járunk:

„A hurokkanyarban, mint régen, benn állt az erdei villamos, felkapaszkodott rá. Csak nagy pénze volt, a kalauzlány sopánkodott, míg visszaadott belőle. Hosszan, szeretettel nézett rá, ahogy szülőföldjének elnyújtott kettőshangzóit meghallotta. Pesten másképp beszélnek. Szorította a retiküljét, nézett kifelé, s felmondta magának az utat és megállókat, amelyekből semmit sem látott, csak valami árny és fény cserélődését az üveg mögött. Most a posta mellett zörögtek el, ez volt a kálvinista templom, ez a régi megyeház, a városháza, a gimnázium, a Kazinczy-szobor, ez a honvédelemű és a járványkórház. Itt van a fürdő. Ha látna, a malmot is láthatná innen, a gőzmalmot, amely mögött nyaranta mindig erős volt a virágillat, ha Balzsamárok felől fúj a szél.”⁹

Az egykori hajléktól rövid sétautat megtéve kapaszkodik fel Etelka a villamosra. A hajdani ház utat nyit a „bensőséges végtelenség” felé, amely a visszatérőnek zugot, menedéket, a biztonság érzetét és a boldogság képzetét nyújtja. Hogyan? Otthon és identitás egymást erősítő fogalmak. Nem meglepő tehát, hogy Etelka a langyosnak érzett házból olyan emlékezeti hely felé igyekszik, amely meleget áraszt. A hideg–meleg játék gyermeki, ám ugyanúgy memória- és koncentrációfejlesztő, mint az, amit az elbeszélő Iza múltjából említ. Eltévesztette volna a játékot? Tüzet-vizet mond, ami nem a taktilis, hanem a kinesztetikus észlelésre épít, a tapintás helyett a saját testhelyzetre fókuszál.

⁸ „Az én szülővárosom örzi a legszebb magyar helynevet: Elep mellett úgy hívnak egy pusztát: Álomzug, ott volt a dédapámnak földje. Ámulva hallgattam, ha szóba került, olyan volt ez a szó, mint a varázslat – hogyan lehet ennyi költészet egy helynévben?” SZABÓ, *A holtig haza*, i. m., 625.

⁹ SZABÓ, *Pilátus*, i. m., 242–243.

Koordináció, testtudat, emlékezet és önismeret egyaránt szükséges ahhoz, hogy valaki ezt, vagy ennek a világ további két őselemével bővített változatát játszani tudja, hogy helyével és helyzetével jól azonosulhasson. Az otthon az elért bizonyosság abban a vonatkozásban, hogy az embernek valahol helye van a változó világban. Az idős nő retiküljét „szorítja”, benne személyazonosító igazolványa, orrán szemüvege: az önazonosság kellékei lapulnak. Ám a ködös, hideg időben van valami elbizonytalanító: csak a fény és az árnyék váltakozását érzékeli. Az értelmezői horizonton feldereng az *Ókút* ragyogó és sötét vagy az *Abigél* fekete-fehér városa, az ironó másutt elbeszél szülővárosának jellemző képlete, szélsőséges alaptónusaival. A visszatérő Etelkát észleletei vezetik: hallja szülőföldje elnyújtott kettőshangzóit, emlékezetből idézi fel a megállókat. Ismerős vidéken halad, amely jellegében megváltozott: utcaneveit átírták, találkahelyeit beépítik, semmi sem ugyanaz, ami korábban volt. S mégis a viszonyítási pont, a Balzsamárokban megképződő hajlék jelt ad. Az idős asszony belép a hajdani emlékképbe: „Itt már érződött, hogy közel van Vince, pedig nem a régi talaj felelt a talpának: a földes gyalogjáró eltűnt, betonozták az utat. Az italtolt üvegajtaja világos volt...”¹⁰ A sötétben a keretbe foglalt lámpafény örzi, vigyázza a hajdani szerelem helyszínét. Az emlékképet a képzelet eleveníti, hiszen „a Balzsamárok-nak most nem volt illata, de az öregasszony emlékei tudták, mit kellene éreznie, ha nyár volna: sűrű, tömör szappanvirágszagot”.¹¹ Látvány és illat mellett a bőrérzet, a taktilis észlelés teremt meg a szabad ég alatti bensőséges érzetét. „Meg-megtapogatta a friss házakat, a falak érintése hűs volt, nyirkos, mint Vince utolsó arca, fényük is olyan volt, mint Vince homlokáé.”¹² Az érintés a belső látással kapcsolódik össze. A kéz és a tekintet érintése pedig a birtoklás¹³ és azonosulás képzetét erősítik az ábrándozóban. A képzeletbeli hajlék – a hajdani boldogság emlékével – a vágyott otthon kozmikus változata: van mélysége (kútja), van magassága, amely emelkedő pallójával vezet a befejezetlen háztömb felé. A Balzsamárok olyan téglafalak nélküli helyszín, amely átmenetet biztosít, Szócs Vincéné boldog exitusának a terepe, az idős ember válságának heterotópiája¹⁴ (Foucault), ugyanakkor lekerekítettsége révén szimbolikus kapcsolatot tart a szeretett hajlékkal, amelynek boltozatos kapuja van.

„Az épületek, egy híján, készen állottak, csak ablaküveg nem volt még egyikben sem, az utolsónak is a negyedik emeleténél tartott az építkezés. Hajszára egyforma miniatűr felhőkarcolók guggoltak a Balzsamárok elegyengetett földjén, baloldalt is négy, jobboldalt is négy. Az öregasszony ámulva nézte. A bal oldali, negyedik teteje alacsonyabb volt a többinél, s valahogy más, ez még a ködben is látszott, amely most ritkult valamelyest: befejezetlen volt, valahogy csorba. Az ég feléje görbült, mintha a köd súlya aláhúzná, s belőna az üres falak közé. A kút, a régi, még meg

¹⁰ *Uo.*, 243.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*, 248.

¹³ „[...] a látás egyet jelent a birtoklással. Látja a világot, s a világ az övé.” Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BEREZKI Péter, Bp., Kijarat, 2011, 73.

¹⁴ „[...] az öregség, akárhonnán nézzük is, válság [...]” Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 151.

volt, az egyetlen, ami változatlanul megmaradt a valamikorból az égen kívül. Az öregasszony leereszkedett a szélére, szép piros kőkávája volt, fényes és nyirkos az annyi éve rázuhogó víztől.”¹⁵

A regény az idegenben való időskori „otthonrakás” lehetetlenségét és azt a másutt megfogalmazott gondolatot bontja ki, hogy „a születés és a halál közti ív kulminációs pontján körbenézve”,¹⁶ kinek-kinek „gyermekkora színtere” tűnik fel a „legintenzívebb világításban”, ezért „a kaptatón lefelé arra lépdél, ahonnan valamikor elindult”. Balzsamárók és Álomzug, az alkotói képzeletből kikristályosodó városrész és a valóságos, Debrecen környéki tájegység az eltűnt idők emlékét idézi. Eltávolodás és visszatérés, térben és időben egyaránt oda, ahol a boldog ifjúság emléke él, ahol a hajlott korú megpihenhet. Szabó Magda a szülőföldhöz való kötődés sorsformáló jellegét több művében is tematizálja. *A szemlélők* Johannája, *A pillanat* Creusája és a *Pilátus* Etelkája megpihenésre alkalmas helyet csak bensőséges közegben (*regressus ad uterum*) lel. Ott, ahol az ember megszületik, öntudatra ébred, felismeri talentumát, ahonnan elindul, s ahová újra megérkezik.

Föld, víz, levegő, tűz: a *Pilátus* fejezetcímei. Négy alapelem, amely az élethez, az otthon alapításához kell. Aki elmegy, az vihet magával egy maréknyi földet arra az esetre, ha idegenben érné a halál; idézheti a gyermekkori esős élményt, ha debreceni tájszóval azt mondja: „csepereg”; odatarthatja az arcát a pusztai szélnek, amely hazulról fúj; rakhat pattogó tüzet, az soha nem olyan élő és meleg, mint otthon. Akinek van elsődleges, gyermekori otthonélménye, csak viszonyít és hiányt érez, s ezzel együtt a hazai táj hívását, az emlékek erejét tapasztalja. Nem vethető a szemére, ha túlzásba esik, s elragadtatja magát. „Tudom, hogy elfogult vagyok, részrehajló, mihelyt a Hajdúságról van szó, s nyilván nem hibátlan optikával érzékelem olyan gyönyörűnek a várost és környékét [...]”¹⁷ – írja a *Debrecen három arca* című esszéjében. Nem mentegőzik, csak a hazaérkezés örömeivel rögzíti azt, amit az otthon észlelete nyújt: „Az ég Debrecen felett akkora, mint sehol másutt; a víz végre oltani fogja a szomjamat, teleszívhatom a tüdőmet igazi levegővel, biztatom magam, s közben mulatok [...]”¹⁸ Várakozás, túlzás és leleplezés: hiszen a régről maradt zsigeri élmény felett – a hazatérő tudja – eljárt az idő, mert az építkezések miatt a városi zöldövezet zsugorodott, a levegő sűrűbbé vált.

Fikciós és referenciális Szabó Magda-szövegekben egyaránt akad példa arra a különös látásmódra, amely az emlékeket képzeleti tartalommal dúsítja. Az említett Debrecen-esszében memóriagyakorlatnak is tűnhet az a különös játék, amely a haldokló féltestvérnek segít a búcsúzásban. A szülővárost idézik utcaival és kerületeivel, a várost, amely „mint az anya őrzi annak a gyermekének az emlékét, aki elsodródott mellőle”, amely – ezekkel az emlékképekkel együtt – akkor is megmarad, ha szülőttei rendre meghalnak. A hasonlításra, a megszemélyesítésre következő fokozat az azonosítás: a Nagytemplom átlényegítése állhat itt a legismertebb példaként. „Valahányszor hazaérkeztem, apám-anyám kint vártak

az állomáson. Mióta nincsenek, a Nagytemplom két tornya fogad [...]. A bal torony az Anyám. A jobb az Édesapám.”¹⁹ Emlék és képzelet varázsos összjátéka a megváltozott helyszínt eredeti lényegében is képes megmutatni: a lebombázott Hunyadi utca helyén „a föld eltakart felszínén hajdani önmagunk léptei” is megvannak – állítja az esszéíró. Az *Ókút* című önéletrajzi regény elbeszélője pedig kiigazít: nemcsak a hajdani lábnyomok rögzülnek térben és időben, hanem az emberek egykori alakjai is. Nehezen tudta elfogadni – jegyzi meg egy helyütt –, hogy édesanyja már az ő születése előtt is élt. Szorongott attól, hogy a Margit-fürdő udvarán megpillanthatja vizes, copfos, uzsonnázni rohanó gyermek-mivoltában. Valószínű, hogy nem a – *Régimódi történet* szerint boldogtalanságra kárhoztatott – kislány Lenke ritka örömeinek pillanata és az anya előéletének makacs gyermekori tagadása keltett benne rossz érzést, hanem sokkal inkább az enyészet természetének megsejtése, a lezártak és elmúltak hitt életszakaszok olykori megelevenedése. „Ez a különös szorongás abból az elképzelésből fakadt, hogy az ember mögött elmaradt különböző korú alakjai valahol talán megőrződnek, s úgy sorakoznak térben-időben, mint egy album képei.”²⁰

Az emlékezet és a képzelet összjátékának Szabó Magda írói világában mágikus jelentősége van. A megemlékezés a veszteségekről – a trianoni területablásról, féltestvére haláláról és szüleit illetően az elmúlásról – a fantázia működését indítja el. Az érzékelt hiányt pedig képzeletének elemeivel pótolja ki, s ezzel új világot teremt. A *Für Elise* című önéletrajzi regényének mehökkentő passzusában az öntudatos gyermekhősnő olyan foglalkozást választ, amely gazdag fantáziájának kalandos teret nyit. Nem színésznő akar lenni, még ha szívesen dramatizálja is átírt történeteit, otthonosan mozog a maga kitalálta világban, és apai nagybátyja szerint „úgy tud visítani, mint Jászai Mari”. Nem óhajt táblabíró sem lenni, pedig kiválóan beszél latinul. Ezek helyett a kém alakja vonzza, aki úgy képes jóvátenni a hazáját ért sérelmet, hogy közben kisiklik az utána kapkodók kezei közül. Ha az alig pár esztendőes gyermekalak mégoly szokatlan tájékozottsággal és nyelvtudással vallja is meg akaratát – „kém leszek, spekulatrix [...]!”²¹ –, akkor sem kétséges, hogy ezzel egyfajta előképként valójában Szabó Magda alkotói módszerének és érdeklődésének lényegére mutat rá.

Kém vagy író: veszélyes mesterség mindkettő, mert aki választja, az életét is kockára meri tenni az emberi titkok megfejtése érdekében. Thomas Mann *József és testvérei* című regényéből ismerős az az emlékezet-szimbólum, amelyet Szabó Magda a mesterségéhez kötött metaforaként használ. Szent Anna utcai házuk udvarán – az *Ókút* elbeszélője szerint – volt az a fénylőn vonzó, eső mosta kavicsrakás, amelytől gyerekként óvták a szülei, mert betemetett kutat rejtett, olyat, amely álnok módon akár mikor elnyelheti a rajta állót. Már a felszín is ígésző, a gyerekszemnek a világ teljességét ígéri, hiszen a csatornavíz áztatta, meg-megmozduló kavicsok gömbölyűek, olyanok, mint a „drágakő”, a mellette szétterülő pocsolva pedig „maga a végtelenség”, amely tükörként – „igazán és mégsem igazán” – mutatja mását az égnek, a háznak és a fölé hajolónak. Ég és tó relációja, való-

¹⁵ SZABÓ, *Pilátus*, i. m., 247.

¹⁶ SZABÓ Magda, *A szemlélők*, Bp., Jaffa, 2017, 22.

¹⁷ SZABÓ Magda, *Debrecen három arca* = Sz. M., *Kívül a körön*, i. m., 590.

¹⁸ *Uo.*, 590–591.

¹⁹ *Uo.*, 591.

²⁰ SZABÓ Magda, *Ókút*, Bp., Jaffa, 2016, 31.

²¹ SZABÓ Magda, *Für Elise*, Bp., Jaffa, 2016, 22.

ság és képzelet egymásra játsása az előre vetített veszélyes és varázslatos írói mesterség²² vonatkozásában a színházi díszletjavítás említésével válik hangsúlyosabbá a regényben. Szülei féltik ugyan a lábatlankodó gyermekhóst, de nem tiltják attól, hogy az ügyködő munkások közvé keveredjen és a lyukas tódíszlet alatt üldögéljen. Pedig ugyanaz a veszélyhelyzet adódik – madár- és békaperspektívából szemlélve – mindkét esetben. A „mesterség [...] hörpölő ereje”,²³ amely, míg tart a „minden valóságnál hatalmasabb káprázat”, a „játék varázsa”, addig elevenné változtatja a tárgyat, sőt a játszó ember veszélyérzetét is felébreszti: „végem volna” – nyugtazza az elbeszélő előbb a szülők intését, utóbb a maga sejtését. Szabó Magda felfogása – „a játék az egyetlen, ami az életben komoly, ami nem játékszerű, ami erőt ad, ami valódi”²⁴ – Gadamer elméletéhez hasonló. Szent komolyság rejlik a játszásban, mert általa lehetőség nyílik arra, hogy az átváltozás végbemenjen, hogy a játékban elrejtett megmutatkozzon.²⁵

A valóságos és az eltűnt/képzelt világ közötti határátlépés biztos önazonosságot kíván. Az *Ókút* világában az eszmélés helyszínén a gyermekhős számára természetes volt a holt tárgyak elevensége, az élők kitalált mesékbe léptetése, az otthoni színházas játék a szülőkkel, a barátnővel, Agancsossal, a *Für Elise*ben a féltestvérnek titulált – leginkább alakmásként tekinthető – Cilivel. Szabó Magda elbeszélte gyerekkora az egyéni identitás megerősödésének időszaka, amely a szülői nevelés, a fantázia és az ismeret bűvkörében formálódott. Ha részleges felügyelet alatt is, ám mégis szem előtt, a veszélyes helyektől elzárva zajlott az élet. A családi ház „buborékvilág”-ában a különös esti meséknek és a gyakori komédiázásnak köszönhetően „játék, varázslat, látomás és valóság összefolytak”, ezáltal a gyermekhős nemcsak az emberi kapcsolatok értéke²⁶ és saját szabadságának korlátai terén szerzett tapasztalatokat, hanem fogékonnyá vált a másság, az idegen világ megértése iránt is. Úgy tűnik fel, mintha a valóság ismeretlen részeit képzeletének játékaival kívánta volna kipótolni.

„A határok eredeti adottságaim, szüleim sajátos természete és neveltetésem miatt amúgy is elmosódtak a valóság és a képzelet között a mi otthonunkban, ám egyvalamiben azért az eszmélés legelső idejétől fogva különböztem családtagjaimtól: rendkívüli igény élt bennem, hogy túl meséken és mágikus víziókon, rájőjjek a dolgok okára, magyarázatára, összefüggéseire. Az átmitizált világ csak reális talapzaton volt hiteles és otthonos a számomra [...]”²⁷

²² „Mert lám, valóban csak festék meg vászon ez itt, még ki is lyukadhat, és akkor meg kell javítani, mint egy harisnyát, de amikor a színház törvénye úgy akarja, hullámokat vet, kék, fenséges, hűvös, és muzsikál, és sellők laknak a mélyén, mert minden valóságnál hatalmasabb a káprázat. Csak ültem, jövődöbéli mesterségem fele boltozata ott ívelt már gondokkal, gondolatokkal teli fejem fölött.” SZABÓ, *Ókút, i. m.*, 117–118.

²³ „Holtig nem jöttek rá, mi az, csak féltettek tőle, s megpróbálták megszabni útjaimat, kijelölni életemben a veszélyes pontokat, mint egy középkori térképen a hajdani térképírók. Az élet irgalmas volt hozzájuk, holtukig megtartotta őket abban az illúzióban, hogy közém s a közém a számukra örökké definiálhatatlan valami közé állhattak, amitől annyira féltettek: sosem realizálták mesterségem hörpölő erejét.” *Uo.*, 6.

²⁴ *Uo.*, 110.

²⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003, 133–143.

²⁶ „Holtak s elevenek ki s be jártak különös otthonunkban, képzeletünk játékának és a legföldhöztapadtabb reális tényeknek ez a villogó ötvözet szorosabbra fonta hármunk kapcsolatát, mint a kigyó Laokont és a fiait.” SZABÓ, *Ókút, i. m.*, 65.

²⁷ *Uo.*, 48.

Alkotói módszerében is fellelhető ez a gyerekkori tapasztalatból származó teljességigény. Nyomot olvas és azonosít, azaz rekonstruál, majd felderíti a fehér foltokat és olykor képzeletét, máskor kutatási hajlamát szabadon engedve kiegészíti azt, vagyis konstruál. Az így teremtett valóság már csak részleteiben felel meg az eredetinek. Ekként írja le a tizennégy éves, leánykorú anyjáról készült képet – amely hagyatékából is előkerült – és *A gályarab búcsúja* című Kiss Bálint festményt, előtörténetet és folytatást konstruálva hozzá, vagy a tiltott némafilm színlapja és kottája alapján veti papírra első kitalált regényét: *Az éneklő bolondot*. Kutatás és képzelet összjátéka eredményezi azt, hogy hol a szülőváros, hol családja történetében új összefüggésekre figyel fel. Így jön rá arra, hogy családi otthonaik kiválasztásakor az édesanyja egykori boldogsághelyszíneire közelít, hogy anyai ágon a végzetlen szembeni tehetetlenség (*Régimódi történet*), apai ágon a hitbeli és a klasszikus tudás öröklődik (*Ókút, Für Elise, Fejét felemeli*). Kutatás után mondja el Csokonai kicsapatásának történetét másképpen, mint az addigi irodalomtörténet-írás (*A macskák szerdája*). Történelmi példát fellelve alkotja meg az áldozathozó (*Kiáltás, város!*), majd menedéket adó szülőváros mítoszát (*Für Elise*). Ez utóbbi folyamatosan formálódik az életműben: hol a természeti képek (*A Danaida, Régimódi történet*), hol az épített örökség szakrális és humanizált elemei (*Debrecen három arca, A holtig haza: Debrecen*) gazdagítják. A város mint viszonyítási pont nemcsak esszéiben, hanem útirajzaiban is visszatérő elemmé válik. A játékban való feloldódás a világ megértésének alakzata: ezen az alapon válik érthetővé az önreprezentáció változatossága és elbizonytalanító volta is. A sokrétű valóság együttlátásának igénye gyakran megnyilvánul az alkotó módszerében. Amikor nyomolvasásra vállalkozik, akkor nemcsak a felidézés, hanem az újragondolás, az alkotás vágya is hajtja. Az elemek ismétlésével teremtett alapra rendszerint új világot épít. Nem egyszerűen csak megismétel, hanem az ismert, felelevenített elemekből alkot.

Az életeseményeket mint emlékdarabokat újra és újra átrendező, olykor átszínező megnyilatkozások a valóság és a valóságosság keskeny mezsgyéjét nyitják meg. Az alkotói módszer kaleidoszkópszerű szövegvilágot eredményez, amelyben az emlékek térben és időben változó „talppal” kapcsolódnak egymáshoz. „Ha megnyílik az ókút, alsüllyedhetek oda, ahol még minden áll és változatlan, gyermekkorom díszletei közé, és visszahívhatom azt, ami volt, azokkal együtt, akik voltak, akik mi voltunk.”²⁸ Szabó Magda írásművészetének, az általa képviselt alkotó emlékezetnek a sarokpontjain az állandóság és a változás, a valóságselemek ismerete és a beleérző képzelet áll. A *Für Elise* második, befejezetlen bécsi kötetének nyitó fejezetében – az elbeszélő szavaival – vallja, hogy „az ismeretlen és állandóan bennem élő múlt emlékműve nélkül nem tudtam volna leírni egyetlen használható sort sem, jelent ábrázolni, jövőt elképzelni a múlt helyébe.”²⁹ Az első és az utolsó önéletrajzi regény, az *Ókút* és a *Für Elise* tervezett kötetének megjelent része csaknem négy évtizednyi különbséggel ugyanazt, az idő megragadhatóságának gondját körvonalazzák.

Szabó Magda látásmódját öröklöttnek mondja: elhunyt rokontól kapott ajándéknak, ám az amatőr fényképész édesapja is biztathatta a több szempontot érvényesítő világerítésre, a dolgok mögöttes jelentéseinek feltárására. Az optikát felemlítve nem hagyható

²⁸ *Uo.*, 6.

²⁹ SZABÓ Magda, *En route = Sz. M., Magdaléna: A másik Für Elise nyomában*, szerk. TASI Géza, V. DETRE ZSUZSA, Bp., Jaffa, 2017, 19.

figyelmén kívül a Szabó Magda levelezésében is hódolattal emlegetett Szent Ágoston alakja sem, aki a jelenségek értelméről gondolkodó írók és filozófusok egész nemzedékének nyújtott segítséget a *Vallomások* 11. könyvének „szubjektív idő”-re vonatkozó passzusával. „Az idő doktora” sajátos szemléletével az ember létbe vetettségének gondjára is választ kínál. Az egyén időtapasztalata szerinte a mindenkor jelenhez igazított, a múlt és a jövő ehhez képest mindig lelki konstrukció eredménye. „A három idő csak a mi érzékelésünkben van – írja Szent Ágostonnal szólva Szabó Magda –, máshol nem található, a léleknek van jelen emlékezése a múlttól, jelen szemlélete a jelenről és jelen elképzelése arról, ami majd jön.”³⁰ Az objektív – születéssel kezdődő és halállal végződő – idő tartalma a szubjektumtól függ: ennek időmérő szerkezete nem az óra, hanem a lélek.

„Lelkem tebenned mérem az időt. A még nem létező jövő fogyása és a már nem létező múlt növekedése lehetetlen volna, hacsak nem lélekben, amely e folyamatot végrehajtja, háromféle cselekvés nem volna. A lélek vár, figyel és emlékezik, így aztán az, amit vár, azon keresztül, amit figyel, áthalad abba, amire emlékezik.”³¹

A konklúzió, a térből az időbe átcsúszó – az emlékezeten alapuló – érzékelés ott kísért Szabó Magda városleírásaiban:

„Különös haza ez, amelyben más optikai törvények uralkodnak, mint bárhol a földön, s minden, amit hazaérve meglátok, szemlencsém rétegfelvétele, amely már nem is kettőt lát, mint a biopiában szenvedők vagy a részegek, hanem legalább hármat, olykor négyet, hatot. Több kép kopírozódik egymásra egyazon pillanatban minden érzékelésre, és éles és hiteles valamennyi.”³²

Debrecenben született, itt végezte iskoláit is, a puritán Szabók hagyományainak megfelelően a Dóczy Református Leánynevelő Intézetben, majd a Tisza István Tudományegyetemen. Innen indult magyar–latin szakos tanári diplomával és bölcsészdoktori címmel a zsebében „szerencsét próbálni” a fővárosba. Ekkorra már költőként is ismerik szűkebb patriájában – később az újholdasok között tűnik fel –, s pedagógusként is bizonyít azokban a városokban, amelyekhez családja kötődik. Debrecen és Hódmezővásárhely – nem ebben a sorrendben ugyan – Németh Lászlót is búvókörébe vonja. Szabó Magda nem felejtí ezt a kapcsolódást felemlíteni, mint ahogyan azt sem, hogy a két fiatalkori helyszín mennyire meghatározta regényeinek különös, a két tapasztalatot egymásba játszó világát.

„Vidéki vagyok, két tájegység búvölt el a legjobban: a Hajdúság és Csongrád meg Békés vidéke. Nehezen szoktam meg a fővárost, [...] tulajdonképpen még mindig nem gyökeresedtem meg itt, és az volna a természetes, hogy recsegjen a fogam alatt a debreceni por, hogy mindig kavargjon egy kis forgószél a Nagytemplom körül, s hogy az alacsony, redőtlen ég alatt a pusztá, vagy mondjuk Mártély felől fújjon a szél. Vidéket ábrázoló könyveim mindig félig Hajdú-Bihart, félig meg Hódmező-

vásárhely meg a Körösök táját idézik, néha külön-külön, néha elkeveredve egymással, ennek vagy annak a vidéknek egykori házaival, kertjeivel, fényeivel, színeivel, illataival. [...] [A] könyveimben fúvó szél az Arany temető felől hozza a vizes tavaszi illatot, de ugyanakkor benne lélegzik a Hortobágy is. Az ég vagy a Völgy utca felett redőző vásárhelyi, végtelen mennybolt, vagy az, amelyet én láttam Debrecenben Fűvészkert utcai lakásunkból, ha felültem a magas ablakpárkányra a szobámban, és néztem térdemet ölelve a kétféle csillagokat, az élőket ott a kert felett meg a Nagytemplom tornyain villogókat.”³³

Más megnyilatkozásából az olvasható ki, hogy némi szorongás kíséri ezt a látásmódot: „Amit átéltem, tartósította az emlékezet, [...] ami történt, szétszabtam, és szeletkét beleépítettem regényekbe, színdarabokba. Olykor aggaszt is, hogy ami velem és köröttem valaha megesett, és amit én annak a nyersanyagából alkottam, aligha különíthető el”.³⁴ Ez az állítás óvatosságra inti az olvasót, azzal együtt, hogy feltűnően hangsúlyozott elem az író – interjúalanyként elbeszél – vallomásaiban, valamint igazolható az életműből mint eleven szövegtestből.

Szembesülés a nagyvilággal? Ez is Debrecen ajándéka. Arra azonban, hogy mi a különbség a *nézés* és a *látás* között, nem az iskola, hanem szülei tanították meg: leginkább közös városi séták során töltögették, mint eleven korsóba, ismereteiket. „Családom és szülővárosom történetét [...] egyaránt ismernem kellett. Sokat és szívesen sétáltunk, anyám-apám meg-megállt egy-egy ház előtt, s megtanított rá, a magyar költők, írók, államférfiak közül ki hol lakott ebben vagy ennek az épületnek az elődjében, egyáltalán: hogy ezekben az utcákban mikor mi történt.”³⁵ Az első, vakációs bécsi utak kapcsán említi azt, hogyan verte fel édesapja, Szabó Elek az indulás előtt. Önbizalmát erősítő „lelki” védőszórumot³⁶ adott neki azzal, hogy a város történelmének kritikus pontjait vette át vele újra, és a megszokott sétahelyszínek közül három – a helyi önzonosságot erősítő és jelképező „épület”-nek – a Nagytemplomnak, a Kollégiumnak és Csokonai síremlékének – a jelentőségét hangsúlyozta számára.

„Büszke debreceninek neveltek, mint Akhillészt a Sztyxbe, mártogattak városom múltjának leginkább nevelő értékű emlékeibe, hogy ne érezsek kisebbségséget, ha szembesülök majd a nagyvilággal. (Itt is van műemlék – mondta az apám –, van a föld felett, van a föld alatt. Hármat külön a figyelmedbe ajánlok. Ha mi már nem leszünk, magad sétálj el hozzájuk; valahányszor Debrecenben jársz, mindig nézd meg a műemlékeket.)”³⁷

³³ SZABÓ Magda, *Író és modell* = Sz. M., *Kívül a körön, i. m.*, 417–8.

³⁴ SZABÓ Magda, *Térz esztendeje* = Sz. M., *Mézescsók Cerberusnak*, Bp., Európa, 2014, 206.

³⁵ SZABÓ, *A holtig haza, i. m.*, 608.

³⁶ A város történeti és környezeti nevelés mint védőszórum. Vö. az *Isten homlokán* soraival: „Elfészkelődtem a nagy székben. Honnan sejtettem volna, nem szépirodalmi jellegű élményt kapok azon az estén, hanem orvosit; az idézet profilaxis, védekező felkészítés az életre. Mintha akkor gyerekkoromban megmutatták volna nekem hovatartozásom vérbankját, ahová mindig fordulhatok segítségért, ha nem tudnék tájékozódni a világban. Meghitt, titokkal teljes, felejthetetlen volt az a családi együttlét azon az estén a költővel, s nem hiszem, hogy sok mindenre vágytam volna olyan hevesen életem folyamán, mint valóban ott lenni egyszer az Isten homlokán.” SZABÓ Magda, *Isten homlokán* = Sz. M., *Mézescsók Cerberusnak, i. m.*, 9.

³⁷ *Uo.*, 610.

³⁰ SZABÓ Magda, *Az idő doktora: Szent Ágoston* = Sz. M., *Kívül a körön, i. m.*, 111.

³¹ *Uo.*, 111.

³² SZABÓ, *A holtig haza, i. m.*, 604.

Elfogadva a városra mint organikusan fejlődő, intellektuális tárgyra vonatkozó nézete-
ket,³⁸ s kiegészítve azzal, hogy az épület olyan jelenség, amely nemcsak múltbeli események
felidézését, hanem valamely – a mindenkori szemlélő önazonosságát fejlesztő –, fogalom-
má sűrűsödő eszme feltárulkozását is lehetővé teszi, Szabó Magda Debrecen-képéhez maga-
biztosabban közelíthetünk. Az épített örökség – „Debrecen ajándékai” – az önazonosság
tartóoszlopait: a hitet, a tudást és a művészi egyéniség szabálytalanságát testálták rá.

Mekkorát változott a világ a '70-es évek óta, amikor többedmagával hiába védte Kölcsey
Ferenc Hüvelyes utcai lakóházát attól, hogy a városvezetés lebontassa. „Igazán csudamód
marad ránk – írta maga is csodaváró lelkülettel az Élet és Irodalom 1971. április 24-i
számában – ez a kopott, bűbájos, szegénységében is olyan beszédes picike ház, amely a
debreceni kollégiumban diákoskodó Kölcsey léptei nyomát őrzi alacsony falai között.”³⁹
A természeti és történelmi sorscsapások, a tűzvészek és a betörő idegenek pusztításai
miatt változó városmagban még az amerikai szőnyegbombázástól is „Isten csodájára”
megkímélve maradt meg ez „a tizennyolcadik század végét olyan elevenen idéző házacska”,
amely a modernizálódó Debrecen új építményei közé ékelődve az idegen ajkúaknak és
honfitársaknak egyaránt mutathatja a nemzeti hagyományaira büszke városi öntudatot,
s a változás megítéléséhez szükséges mértéket. A címben jelzett Kölcsey-ház sorsa – a
cikkíró számára – még nem lezárt, a városrendezési határozattal csak részben megpecsételt,
ezért látszik indokoltnak a megóvása melletti érvek lajstromozása. Az argumentálás során
hivatkozik részint a nevelés gondjára,⁴⁰ s ezzel együtt az élményszerű tanítást előnyben
részesítő tanári tapasztalataira,⁴¹ részint a világvárosok példáira: vagyis arra a gyakorlatra,
hogy a világ minden táján „gondosan” őrzik a városmagot, következésképp „a nagy új
építkezésekbe beékelve, mint egy modern foglalatba illesztett antik kő ragyog egy-egy
együgyű ház [...]”.

A Kölcsey-hajlék ügye alkalmat teremt arra, hogy a szerző a nemzetnevelés és a város-
védelem objektív szövegei mellett személyes érintettségének is hangot adjon. Az anaforikus
(sorkezdő) ismétlésre felépített, fokozott érzelmi feszültségről árulkodó vallomás debreceni
kötdését, s annak egyik kifejeződési formáját, a szertartásosan ismételt városi sétáit is jól
illusztrálja: „Hányszor kalauzoltam az éjszakai Debrecenben külföldit és nem hajdúsági
magyart, hányszor torpantak meg [...] a Kölcsey-ház tenyérnyi ablaka alatt, megren-
dülten végighallgatva, ki élt itt, mikor és hogyan, hányszor hallottam [...] reakciójuk
megfogalmazását: soha meghatóbb mértékegységet [...]”. A hazatérő érzelmi és értelmi
azonosulásának viszonypontjaként tétélezett emlékezhely a múlt szellemiségét őrizte,
s mint ilyen, a cikkíró szerint alkalmas lett volna arra, hogy műemléki védettség alá von-
ják és múzeummá alakítsák. Az idő azonban nem kedvezett a gondolatnak: az 1972-es

árverezés után, a következő évben lebontották a házat.⁴² Tégláiból néhányat városvédők,
literátorok – köztük Szabó Magda – és a Kollégium Múzeuma mentett meg az utókornak.

Hogyan „olvasta” Szabó Magda a *Himnusz* költőjének debreceni hajlékát? Gadamer
értekezése (*Épületek és képek olvasása*)⁴³ nyomán joggal vetődik fel ez a kérdés, még akkor
is, ha az adott épület nem műalkotás, mint a szövegben említett Szt. Gallen-i katedrális.
Kölcsey „picike” háza nem attól volt érdekes és értékes épület, hogy valamely korstílus
jellegzetes jegyeit viselte magán, s megalkotottságával a múltbeli város egy neves építőmes-
terének üzenetét tolmácsolta volna. Sokkal inkább azért, mert „kopottsága”, „szegénysége”
mellett „eleven” és „beszédes” volt: Kölcsey lakott itt, azaz a hajlék a magyar klasszikus
kultúra fényes helyszíne; s a „bűbájos” jelzőt talán azért kapta, mert „tenyérnyi ablak”-a
mögött nagy lélek készülődött, s mert éppen érintettségénél fogva alkalmat adott a „csoda”
megtapasztalására. A világ szemlélése és értelmezése során az ember önmagát is megismeri.
Az olvasásban világ- és önismeret sűrűsödik: viszonypont és mérték képződik. A hogyan
kérdésére az idő „bonthatatlan” egységének érzékelése jelezheti a választ. Szabó Magda
publicisztikai írásának egyik legfontosabb gondolata az a két retorikai kérdés⁴⁴ közé ékel
állásfoglalás, amely a városértés szempontjából a tér és az idő dimenzióját kapcsolja össze:

„Hát a város, Debrecen városa, s Kölcsey szellemi örökösei, az ifjúság, azok meg-
kapják-e, amivel a Hajdúság szíve önmagának és gyermekeinek tartozik? – A város
ősi képletéből hovatovább alig marad valami, ami a most élőket a hajdan éltekkel
összekapcsolja. – Valóban ennyire felesleges volna megőrzendő kincsei között mér-
cének, emlékeztetőnek a Kölcsey ház?”

A kapocs, amely a jelent a múlthoz rögzíti. A metaforikus szöveggörnyezet a látásmód
mélyrétegeit sejteti: Debrecen „a Hajdúság szíve”, vagyis a tér (térész) és test (testész)
azonosságának képze az elevenesség érzékelését helyezi a fókuszba. A szív, a test és a lélek
központja, így érthető az is, hogy bármilyen sérülése az élet minőségét rontja. Ha a városi
térben „eleven” – azaz a közösség számára jelentéssel, emléktáblával megjelölt – hajlék pusztul,
akkor az ismételt értelemadás gesztusával kiteljesedő kulturális emlékezet is csorbul, a
kollektív és az egyéni önazonosság megerősítésének múltra vezető ajtaja végleg becsapódik.

Az író több vallomásában is felsejlik a hajlék fenomenológiája: „az én debreceni
otthonomhoz tulajdonképpen nem kellenek se bútorok, se falak. Egy egész földrajzi és
törvényhatósági egységben lakom: a város, ahol fizikai és szellemi formámat megkap-

³⁸ „Elvittek onnét két évszázadot, / nyilálló fényt, szót, gondolatot, / szekérre raktak egy kis hazát, / a ház lelkét,
a gazda igazát”. Kiss Tamás, *Kölcsey háza* = K. T., *Árnyékos út*, Debrecen, Csokonai, 1997, 149.

³⁹ „A tézisem tehát az, hogy az értelmezés nem más, mint olvasás. Ez abban az értelemben, amit az »értelmezés«
(Auslegen) német szava [...] szépen nevez meg, érvényes. [A]rról van itt szó, [...] hogy részben gyarapodunk
annak az értelem-alkozatnak a révén, amellyel találkozunk. Ez mint Egész nyilvánvalóan olyan valami, amely
nem a maga objektív adottságában rögzíthető és határozható meg, hanem abban az értelemirányultságban,
a jelentőségteljeségnek abban a sugárzásában, amely ezt mint képződményt kiüteti, ahogy mondani szok-
tuk, »magával ragad« bennünket.” Hans-Georg GADAMER, *Épületek és képek olvasása*, ford. LOBOCZKY János =
H.-G. G., *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 167–168.

⁴⁴ Szabó Magda kérdései a kulturális örökség védelmének jelentőségét, s ezzel együtt – látenszen – a városvezetés
felelősségét hangsúlyozzák.

tam, teljes egészében az enyém”.⁴⁵ Debrecenhez kapcsolódó gondolatai olykor túlzónak tűnhetnek, ám nem érdemes feledni, hogy a költőként induló Szabó Magda poetizált városképzetében az emlékezet és a képzelet olyan tartalmat teremtett, amelynek érték-közvetítő szerepe van, amely nemcsak múltjára tanítja, hanem a félelem nélküli életre is bátorítja az olvasóit.

Szülővárosát idéző írásai bizonyítják, hogy Szabó Magda kitartó emlékező. Kalmár-vér csörgedezik ereiben, a Rickleké és a Váradi Szabóké. Megtanulta, hogy amit egyszer kapott, annak ellenértékét előbb-utóbb meg kell fizetnie. S pazarul törlesztett, mert úgy fizette meg adósságát Debrecennek, ahogyan senki sem tette előtte. Nemcsak közéleti – egyházvezetői, szülővárosa szellemi múltját életben tartó kurátori – szerepeket vállalt, hanem tehetségét kamatoztatva – regényeiben és drámáiban – megteremtette a Város mítoszát. Születésének centenáriumán a Város és a Református Egyház is adósnak érezte magát: emlékházat avatott, kiállító helyet annak az iskolának az udvarán, ahol tizenkét évig tanult, majd tanított, s később is gyakran megfordult, szerét ejtve az újabb és újabb találkozásoknak azokkal, akik közül egy volt valamikor ő maga is.

Lapis József

„Szívemnek kedves cikkely”*

Térey János: Szabályos körcikk

Térey János *Szabályos körcikk* című verse először az *Alföld* 1997. novemberi lapszámában¹ jelent meg, három másik költemény társaságában. A mű helyet kapott az egy évvel később, 1998-ban kiadott *Térey János* című verseskötetben, és tematikájának ismeretében meglepő módon kimaradt a 2003-as *Sonja útja a Saxonia moztól a Pirnai tériig* című válogatott versek gyűjteményéből. Mivel válogatásról van szó, így az önmagában nem lehet meglepő, hogy egy talán kevésbé erősnek vélt szöveg fönnakad a (szerzői és/vagy szerkesztői) rostán, ám a *Sonja útja...* kötet első ciklusa kifejezetten Debrecen-ciklus, a különböző kötetek Debrecen-verseiből közöl koncepciózus válogatást, *Kétmalom utca 17.* címmel (ez az egykori szülőház földrajzi helyére utal). Minden valószínűség szerint az is közrejátszhatott a kimaradásában, hogy a többi verssel ellentétben ez talán túlságosan is Debrecen-specifikus, kevésbé áttételes, rátelepszik Debrecen város toponímiájára és topográfiájára – azaz, mindenekelőtt lokális érdekelttségű. Helyet kapott azonban a 2016-os, *Őszi hadjárat* című, tulajdonképpen Térey teljes lírai életművét dokumentáló, összegyűjtött verseket tartalmazó kötetben.²

A szöveg felütése azonnal egy térképre referál, mégpedig egy „kávéfoltos” térképre, amely valamilyen magánhasználatra, intimebb viszonyra utal vele kapcsolatban:

A kávéfoltos térkép közepén, ahol
Megsűrűsödnek zsákutcák, közök és zegzugok,
Kivehető a régi földsánc nyomvonal.

A szöveg retorikája mindvégig oszcillál, ingadozik az intimitás és az objektív, távolságtartó viszonyulás között: időnként utalásokban és explicit megfogalmazásokban fejezi ki a beszélő az odatartozását a városhoz, pontosabban annak részéhez, illetve a hozzá fűződő érzelmetli viszonyát. Ez történhet átvett és jelölt idézet formájában, mint az első strófában („»A mi városunk árokkal és tövistöltéssel / Kerítettett körül«”), máshol pedig olyan nyílt közlésként, mint például: „Szívemnek kedves cikkely.”

* Jelen írás a kötet alapjául szolgáló konferencián tartott előadás szerkesztett, a Térey-vers értelmezésére szűkített változata. A dolgozat némely, szándékoltan az írott változatból sem kigyomlált fordulat az előadásjellegnek tulajdonítható. – A munkát a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA/NKFIH pályázata (K 112335) segítette.

¹ TÉREY János, *Szabályos körcikk*, *Alföld*, 1997/11, 5.

² TÉREY János, *Szabályos körcikk* = T. J., *Őszi hadjárat*, Pécs, Jelenkor, 2016, 283–284.

⁴⁵ SZABÓ, *A holtig haza, i. m.*, 607.

A verset mégsem elsősorban az intim személyesség, hanem a kartográfiai perspektíva határozza meg, jóllehet, a „kávéfoltos” jelző szépen vezeti föl azt a személyes tételt bíró relációt, mely a térképészeti jellegű leírást elejétől a végéig áthatja. Alapvetően egy modern térképről van tehát szó, hiszen a régi földsánc helyét nem jelölték rajta, ellenben kivehető a nyoma. Ugyanis a nyomvonal az, amely előhívja az emlékezetét a régi földsáncnak, a régi Debrecennek. A nyomozást a sűrűsödés segíti: épp ott van a nyom, a letűnt város, ahol el lehet veszni benne, ahol koncentráliódik az átláthatatlanság. A szabályos rend hiánya ez, ahol tév-, kerülő s rövidebb utak vannak. Közök, zezugok, zsákutcák. A régi Debrecen elsődleges jelölője egyfelől a szabálytalanság, kuszaság, rendszertelenség, ami tulajdonképpen a modern városnak is részlegesen átörökített jellemzője. Hiszen – szemben például a fővárossal, ahol a Kiskörút a régi pesti városfal mentén fut – Debrecenben nincs bulvár, nincs körút, s vannak helyette a régi állapotokat pontosabban érzékelhetővé tevő görbeutcák (itt legalábbis: a Csók utca és környékének története már egy új elbeszélés, s e vers felől is érthető, hogy az átalakítás miért fájt Téreynek).³

Pesttel ellentétben ugyanakkor Debrecenben fal sem volt, s a védőárok és a városfal viszonya analóg lehet a görbeutca és a bulvár viszonyával. Ez azonban Téreynél legkevésbé a maradiságként (rosszul) értett „maradandóság” toposz⁴ megerősítése: ha valamiről, sokkal inkább az értéktelített maradandóságról, megőrző jellegéről van szó. Maga a versbe foglalt idézet is utal erre, nem is pusztán tartalmilag, hanem egyfelől maga az idézés gesztusa, másfelől az idézés mikéntje folytán. „»A mi városunk árokkal és tövistöltéssel / Kerítettett körül«”, olvassuk a versben, s ez a szövegrész egy régi, 1606-os debreceni jegyzőkönyv kéziratából származik. Egyfelől. Ugyanis Jókai Mór egyik Debrecen-témájú elbeszélésének – *Hogyan lett Dül Mihály uramból Rácz János? A Debreceni Krónikákból* – jegyzetapparátusában is fölbukkan:

„1606. decemb. 10. Noha a mi városunk csak árokkal és tövistöltéssel kerítettett körül, mindazonáltal az Isten ő felsége ennyi sok veszedelmes állapotban kegyetlen ellenségek ellen is erőssé tett. Eddig sok rendbeli ember meghágtá s hányta, lakatunkat leverte, kiből fogyatkozásunk esett, – hogy ezután az ne essék, – aki azt meghágná, az ellen büntetést végeztünk: – hogy semmi rendbeli ember, se itt való se pedig kívül való, nemes ember, vagy hajdú, senki és semmi rend a városunk kerítését sem egy, sem másfelől, sehonnan meg ne merje hágni és általhágni, se ki, se be ne menjen; a kapuról egyikről, se nagyról, se kicsinyről a lakatot le ne merje verni; mert ha valaki – akárki legyen, az ellen cselekszik, a félkeze elvágattasék. – Item decretum est: hogy vasárnap, miglen a déleesti prédikáció meg nem léssen, semmiféle szekerest a sorompókon be nem kell bocsátani.” Régi jegyzőkönyvi kézirat. (J. M.)⁵

³ Lásd a szerző alábbi cikkét: TÉREY János, „Mit kerít az éber palánk?”: *Zsidó negyed Debrecenben*, Magyar Narancs, 2014/51. Web: <https://m.magyararancs.hu/tudomany/mit-kerit-az-eber-palank-93034?pageId=9> (Letöltés ideje: 2019. 11. 12.)

⁴ A toposszal és az Ady-verssel kapcsolatban lásd BAKÓ Endre, *Ady Endre: A Maradandóság városában*, Debreceni Szemle, 2011/2, 152–159.

⁵ JÓKAI Mór, *Hogyan lett Dül Mihály uramból Rácz János? A Debreceni Krónikákból*. Web: <http://vmek.oszk.hu/00700/00789/html/jokai75.htm#note3> (Letöltés ideje: 2019. 11. 11.)

Csorba Dávid, alapos kontextuális értelmezését adva a Jókai-novellának,⁶ utánajárt a vonatkozó eredeti jegyzőkönyvi szöveghelynek, s kimutatta, hogy Jókai kifejezetten pontos átíratot adott az egyébként nehezen kiolvasható locusról – Csorba szerint pontosabban, mint az a jegyzőkönyvek modern kiadásában olvasható. Esetünkben azonban inkább az érdekes, hogy Térey miképpen szelektálja a szöveget: egyfelől a tövisárokra koncentráli, s a csak arra vonatkozó releváns részletet idézi, elhagyva a példázatos szembeállítás másik elemét, ti. hogy a gyöngye védelmi rendszer ellenére volt képes a város megoltalmazni magát „a két pogány közt” (illetve adott esetben még több fenevad szorításában), Isten segédelmével, s a város elöljáróinak és lakóinak lelki ereje okán. E példázatoságra a versben nincsen szükség, s ennek érdekében a „csak” szócska is törlődik az „árok” elől – pusztán a tényszerű leírásra van szükség, tulajdonképpen a múlt jelölőjére, a régi jegyzőkönyvi részlet citátumára: ám ahogyan az idézet is felismerhető bár, de nem az eredeti szöveg állapotát ismétli identikusan, úgy az árok és a sánc is a térkép általi rekonstrukció segítségével képződik, képezhető meg.

A vers következő szakasza a város „gócát” bontja ki, s e ponton nem haszontalan az első közlést, valamint az összegyűjtött versekben olvasható változatot párhuzamosan is olvasni. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az *Alföldben* megjelent változat strófák nélküli, egybefüggő szöveget mutat, míg az új kötetben strófikussá válik a mű. A soron következő két szakaszban a retorika kifejezetten szenttelen, deskriptív, a történeti beszámoló és leírások stílusát követi – ahogyan az lenni szokott, egy-egy kiszólással, mint például a múlt földidézőségének vágyát tükröző „szerencsés esetben” kitétel.

A városmag formája koponyára emlékeztet.
Szentlászlófalva volt a homlokcsont egyik pereme.
A XIV. század derekáig önálló település.
Templomhelye ismeretlen, föltehető azonban,
hogy a Szappanos utca könyökszerű
betüremkedésében állott az egyház.
Régészeti kutatás szerencsés esetben
még földerítheti alapfalait. [...]
(*Alföld*, 1997/11.)

A városmag formája koponyára emlékeztet;
És amennyiben tényleg koponya,
Szentlászlófalva a homlokcsont egyik pereme.
A XIV. század derekáig önálló település.
Templomhelye ismeretlen, föltehető azonban,
Hogy a Szappanos utca könyökszerű
Betüremkedésében állt az egyház:
A kutatás szerencsés esetben
Még földerítheti alapfalait.
Egyedül ott fér el a piactér.
(*Őszi hadjárat*)

⁶ CSORBA Dávid, *Jókai és a Debreceni Krónikák = „Sziart a habok közt”: Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 320–334.

1. kép. Debrecen második legrégebb, 1771-es térképének másolata
(a térkép készítője valószínűleg Kováts György városi mérnök; a rajzot róla Sági Lajos készítette)
Forrás: SÁGI Lajos, *Debrecen település- és építéstörténete*,
Debrecen, Déri Múzeum Baráti Köre, 1972, 3. melléklet.

„A városmag formája koponyára emlékeztet”, olvassuk, azonnal egy újabb emlékezeti s képzeleti aktus által teremtve valamennyenné a várost. Érdekes, hogy míg az első, *Alföld* folyóiratbeli közlésben a koponyajelleg nyugtázva van, addig az újabb verzió már kéte-lyeket támaszt saját értelmezésével és imaginációjával szemben, a kijelentő modalitást a feltételesség felé mozdítva el: „És amennyiben tényleg koponya...” A régi város egyik része, eleme, Szentlászlófalva (napjainkban városi kerület neve) tehát a koponya elülső, homloki része volna, s ez foglalja, foglalhatta magában a központot, ha úgy tetszik, a központi idegrendszer irányító részét, az agyat. A régi templomot és piacteret. A piacra

történi utalás csak az újabb változatba került bele, ezáltal is a klasszikus belső városközponti struktúrákat elevenítve föl, érvet is szolgáltatva a templom feltételezett elhelyezkedésére, s reflektálva arra is, hogy a régi Debrecen központja nem, mint eredetileg feltételezték, a Pap tava környéki ingoványos hely, a későbbi főter és templomtér környéke volt, hanem az ettől keletre fekvő területen lehetett.⁷

A következő szakasz szintén egy geográfiai leírásba illő közléssel indít, ismét a rendszer-nélküliséget és góc-jelleget hangsúlyozva, majd Debrecenfalvára tér át. Amely, szemben a homloksonnal, a koponya alsó, állkapocsi részét jelenti, s mint ilyen, természetszerűleg föl is falja, mint a kisgömböc, „bekebelezi” Szentlászlófalvát, az „északi szomszédot”. Debrecen tehát nemcsak ragadozó, nemcsak az erősebb szomszéd, hanem, mint látjuk, „anya” is, de olyan, amely nem táplálja, hanem, épp ellenkezőleg, fölemésztja gyermekeit. (Az, hogy manapság a „debreceniség” mintázatairól beszélünk, jól mutatja, hogy mennyire jól sikerült ez a fölemésztés.)

[...] Szentlászló,
rendszeretlen beépítésű góc, ún. halmazfalva.
Az anyatelepülés, Debrecenfalva délen terjeszkedik,
mielőtt bekebelezné az északi szomszédot.
Szesélyes telekhatárok, számos kacskaringó,
zárt sorú beépítés, de itt-ott földút és olykor kakasszó.
Az utolsó háborúig félagrárr övezet. [...]
(*Alföld*, 1997/11.)

Szentlászló, rendszeretlen beépítésű góc,
Úgynevezett „halmazfalva”.
Az anyatelepülés, Debrecenfalva délen terjeszkedik,
Mielőtt bekebelezné az északi szomszédot.
Szesélyes telekhatárok, számos kacskaringó,
Zárt sorú beépítés, itt-ott földút és olykor kakasszó.
Az utolsó háborúig félagrárr övezet.
(*Őszi hadjárat*)

Debrecenfalvát hasonlóan a rendszer-nélküliség, de Szentlászlófalvával ellentétben ta-lán némi vadság is jellemzi itt, „szeszélyes”, kacskaringós terület. Mintha az urbánusabb északi rész térne meg a nyersebb, erősebb, rurálisabb, „terjeszkedő” déli rész kebelére. Az első közlés beleírja az ellentétet Debrecenfalvába: „de itt-ott földút és olykor kakasszó”, azaz már az anyatelepülés identitásának is része volt a kettősség, az urbánus civilizáció és a vidékies színezetű kultúra egymásba játszó kettőssége (nem is lehetséges ebben a felrajzolt ellentétességben egyértelműen nagyobb koncepciókat rendelni egyik és másik felsorolt jellegzetességhez). Miként a „telekhatárok” szeszélyesek, Debrecen maga is a határ képlékenysége. „Félagrárr övezet.”

⁷ Lásd SÁGI Lajos, *Debrecen település- és építéstörténete*, Debrecen, Déri Múzeum Baráti Köre, 1972, 5–15; MÓDY György, *A falutól a mezővárosig = Debrecen története*, 1, 1693-ig, szerk. SZENDREY ISTVÁN, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, 1984, 99–130.

Téreyt alapvetően foglalkoztatja a határszerűség mibenléte, a *Zártkert* című, a geográfiai és településszerkezeti mintázatokra szintén erősen építő versét például az „Erdő” és a „Pusztta” dinamikus küzdelme szervezi, ráadásul mindez a közeli község – a vers paratextusát is követve: Vámospércs – határában. A *Zártkert* világában

összeír az Erdő és a Pusztta:
Egyik sem tudja, mit kezdjen magával;
Mindkettő akkor boldog, hogyha hódít
A szomszédéból; észre sem veszik,
Hogy kezdettől fogva egyformák.

Ezek a limesek ingatagok, a szembenálló felek közötti dinamika teszi mindenekelőtt láthatóvá. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a régi Debrecen határának nyomvonalát a sűrűsödési és ritkulási mintázatok különbsége jelölte ki.

A *Halottasház* című Térey-versben szintén egy kettőség, illetőleg rétegzettség mutatkozik meg. Erről értekezett Sebestyén Attila is nagyszerű tanulmányában, s érdemes követnünk gondolatmenetét:⁸ a halottasházként elveszejtő debreceni közeg a vízáramok, az utcák és a sínek egymásra rétegződéséből születik meg. A Debrecenhez fűződő viszony komplexitása, összetettsége, a város bonyolult értelmezése és önértelmezése összefonódik a versbeli én önazonosságával, de tágabban értve a város polgárainak identitásmintázataival. Az életút is összekapcsolódik a várostörténettel, az erdei szülészetre rávetül az erdei sírkert, így a halál és újjászületés dinamikáját hozza játékba. Továbbá itt is valami korábban létezett mutat meg nyomaiban a jelenlegi utcarajz, „örzi emléket”, tartja valamiképpen a jelenben. A villamos és a villamossínek útja Térey egyik központi városmetaforájává válik: a köröző villamos egyszerre jelöli a magába záródást és az egy helyben létet (itt összekapcsolódva a temető, a halottasház csöndjével, mozdulatlanágával), de a folyamatos mozgásban levést is, „ingázást”, a csomópontok közötti dinamikus mozgást. A vers megidézi az épített és a természeti tér Debrecenre jellemző sajátos kölcsönviszonyát, összefonódását, a városi és természeti közegek feszültségét is, Debrecen *többrétegűségét* is. Ahogy az erdőből nő ki a város, majd teszi az erdőt, annak egy szeletét önmaga részévé, s kapcsolja hozzá (épp azon út mentén, amelyen most jár a villamos); a vízmélyi erek és a vassínek egymásra hajlása is ezt a viszonyt jeleníti meg.

Erdőnkől a déli, humuszos lapályra
patak csordult egykor. Emlékét vigyázza
most a földalatti mélyáram iránya,
s az utcarajz is, a felszín tagolása.

Vízvonal fölött az öblös utca rajza,
vízvonalra fekvő villamossínekkel;
a Nagyállomás meg a Nagyerdő: rajta,

ingázgass közöttük, hol talál a reggel
(Térey János: *Halottasház*, részlet)

Érdemes ezen a ponton fölidézni Borbély Szilárd egyik versét a *Mint. Minden. Alkalom.* kötetből: a szöveg egyáltalán nem hordoz Debrecenre utaló tulajdonnévi referenciát, s nyilvánvalóan a villamos megjelenítése kellőképpen általános ahhoz, hogy ne elsősorban valamiféle városrepresentációs elemként olvassuk, ám a körbejáró debreceni villamos szimbolikussága, a másként történő ismétlődés jelképe („mert ugyanaz és mégsem ugyanaz”), e toposszá érő kép hagyományozódása folytán e szöveg is beleíródik a Debrecen-tér irodalmi alakításának folyamatába.

a villamos után jön villamos
nem izgulok a villamos a város
meg ez az egész már oly megszokott
hogy villamos jön villamosra számok
és egyikről majd másikra átszállok
mert ugyanaz és mégsem ugyanaz
ez izgalmas a villamosozásban
hogy hasonlít néhány ismert dologra
az izgalom hogy mikor jön be már
a villamos mely körbe körbe jár.

Térjünk azonban vissza a részletesebben elemzett Térey-versre, a *Szabályos körcikkre*, mégpedig annak utolsó szakaszára. Az utolsó strófa retorikai kettősséget mutat, hiszen legfőképpen ebben figyelhető meg a személyesség, közvetlenség, valamint az eltávolított, leíró-szakmai felülnézeti beszédmód ütközése, egymás mellettisége. Először is a térség pontos, térképészeti leírása következik. Majd a térhez fűződő intim viszonyt az emlékezés, a gyerekkorhoz köthető emlékezés alakzatai jelenítik legfőképpen meg: „Szívemnek kedves cikkely. Utcahálózatát / Vasgyűjtésekkor véstem eszembe.”

Szabályos körcikk:

Sugarak a Csapó és Rákóczi utcák,
Negyedkört leírva szegélyezi az Eötvös utca északon.
Aztán a *hóstat* sakktáblája váltja föl
A sikátoros belterületet.
A cikkely peremén csörömpölt a Csapó utcai 6-os,
Temetői járat, e sorok írója már nem vehette igénybe.
Szívemnek kedves cikkely. Utcahálózatát
Vasgyűjtésekkor véstem eszembe.
A nyolcvanas évek szakirodalma Szentlászló
Lokalizációját illetően már tamáskodott.
Itléte régészeti bizonyíthatatlan.
Megmozgattak minden követ, mindhiába:
Szentlászlófalva leletmentes terület.
(*Őszi hadjárat*)

⁸ SEBESTYÉN Attila, „*sírkert-forma város*”: *Debrecen egy lehetséges költői szövege a Csokonai-filológia és a Térey-költészet megvilágításában = Szótér*, szerk. FODOR Péter, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2008, 7–16.

TÁRSADALOMTÖRTÉNET ÉS HISTORIOGRÁFIA

A domináns külső, felülnézeti, kartográfiai nézőpont válik belsővé e ponton, de sajátos módon úgy, hogy a szóhasználat – cikkely, úthálózat – továbbra is a térkép általi vizualitást idézi. Apróságokban mutatkozik meg, hogy a beszélő-emlékező számára nem csak térkép e táj. Előzőleg a személyesség is moderáltabb, tudósító tónusban íródik meg a 6-os villamos fölidézésekor, amelyről kiderül, hogy ennek alapja már nem a személyes, közvetlen emlék: „e sorok írója már nem vehette igénybe”. Ám ebben a sematikus, idézetszerű zsrnálfordulatban finom ironia van: a gyásztónusú megjegyzés épp a *temetői* járatra vonatkozik, mint olyanra, amely maga is el lett temetve időközben. Ha úgy tetszik, retorikusan valamelyest mégiscsak részesül a beszélő a temetői járattal összekapcsolható gyászmintázatban, egy olyan gyászmunkában, amelyben nem valamilyen átél, hanem éppenséggel át nem élt dolog jelentkezik veszteséggént. A régi villamos önmagában megtestesíti a múlt értékteliségét és a hozzá kapcsolódó veszteségtudatot.

Az utolsó sorokban ismét a személytelenebb narráció uralkodik, legfőképp a „mindhiába” szócska zökkenti ki a szenttelen beszédet. A zárlat ugyanakkor szembeszegül a korábbiakkal, legfőképpen a második strófával, amely úgy beszélt Szentlászlófalváról, mint valamilyen múltbéli bizonyosságról, templomának, piacterének helyét latolgatva. Az utolsó szakasz más húrokat penget: nem pusztán elhelyezkedése válik bizonytalanná, de egyáltalán ittléte is, mégpedig a tárgyi rekvizitumok hiánya miatt. „Lokalizációját illetően már tamáskodott. / Ittléte régészetileg bizonyíthatatlan. / Megmozgattak minden követ, mindhiába: / Szentlászlófalva leletmentes terület.”

A szakasz azonban nem vonja vissza a korábbiakat: a megképzett múltbéli város, a góc, a mag nem válik semmivé a régészeti bizonyítékok hiánya miatt, a „leletmentes terület” nem jelenti sem azt, hogy nyomtalanul tűnt volna el valami (a nyomolvasás más lehetőségeire láttunk példát korábban), sem pedig azt, hogy nem volna megtapasztalható, ténylegesen létező. A hivatalos szakirodalommal kapcsolatban előkerülő „tamáskodott” ige („A nyolcvanas évek szakirodalma Szentlászló / Lokalizációját illetően már tamáskodott.”) természetesen nem esetleges választás: tudjuk, hogy Tamás apostol a látható, illetve tapintható jegyek hiányában kételkedett a feltámadásban. A bennefoglalt ellentétező szerkezet kiviláglik: a versbéli beszélő nem „tamáskodik”, számára a tárgyi leletek megléte nem feltétele Szentlászló bizonyosságának, nem kell megtapintania a múlt sebeit. Hiszen együtt él a koponya alakú, töviskoszorúval kerített várossal.⁹

⁹ Térey János és a városok, terek, Debrecen kapcsolatát több színvonalas tanulmány is vizsgálja. Ezek belátásai, tanulságai jelen dolgozat írója számára sem ismeretlenek: BALAJTHY Ágnes, „*Ez a táj, ez olyan, mint én*”: *Debrecen mint szövegtér Térey János Jeremiásában*, *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 157–166; BORBÉLY Szilárd, *A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben = Erővonalak: Közelítések Térey Jánoshoz*, szerk. LAPIS József, SEBESTYÉN Artila, Bp., L'Harmattan, 2009, 317–325; HARMATH Artemisz, *Mnémoszüné és a Tér = Erővonalak, i. m.*, 327–354; BERTA Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatóban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijarat, 2005, 97–117.

Kontextusok a „kecskemétiség” jelentéséhez*

A nemzeti identitás – és természetesen minden egyes helyi identitás is – a kulturális vagy a teremtett emlékezet révén alakul ki és formálódik.¹ Ebben fontos szerep jut a történelemnek (a múltról alkotott kanonizált történelmi tudásnak), miközben kétségtelen, hogy a különféle helyek (települések) kollektív emlékezete eltérő tudással is bír. Ilyenformán minden város, pontosabban minden város lakossága olyan erős vagy gyenge identitással, csoportidentitással rendelkezik, amelynek sajátos vonásait az előbbi dualitás adja, és amelyet e kétféle tudás, kétféle képzet kölcsönhatása szüntelen alakít. Ezenfelül a „városi identitást” egyszerre alkotja „mítosz” és „tény”, tehát megteremtésében a tények mellett döntő szerep jut a mitizálás folyamatának is, amelyben a város mint entitás helyeződik bele például a teremtő, a megváltó vagy a szenvedő stb. szerepkörbe.² Az identitás (beleértve a helyi identitást is), ahogyan azt legutóbb Gyáni Gábor megfogalmazta, „nem valamiféle adottság, hanem aktivitás, az azonosságtudat folytonos megteremtése és újrateemtése”. Miközben az identifikáció, vagyis az, hogy valakit besoroljanak, vagy hogy valaki besorolja önmagát valamely „kategória hatálya alá”, egyértelműen a „cselekvőség elvén nyugszik”.³

Kutatásaim alapján úgy vélem, hogy a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első felében, majd közepén (mintahogyan napjainkban is) a kecskeméti identitás, a – *debreceniség* fogalmának analógiájára megalkotható – „kecskemétiség” egyik legmeghatározóbb eleme az erős történelmi tudat volt. Ebben minden bizonnyal meghatározó szerepet játszott az, hogy már az 1840-es évek közepén rendelkezésre állt egy szélesebb körben olvasott „helytörténelmi” jellegű, ismeretterjesztő munka a városról. Szerzője, Szokolay Hártó János azon tűnődött, hogy „Ki tudja hány író-tollal foglalkozónak éhségét enyhíté már Kecskemét ízes kenyérével, és más egyéb áldásaival; és mégis e’ jó városról alig tud könyvek útján a’ magyar egyebet ennél, hogy ez egy nagy puszták’ közepén fekvő népes város”.⁴ Az általános érdeklődés miatt, amit tapasztalt, célját úgy fogalmazta meg,

* A kutatást az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága támogatta.

¹ GYÁNI Gábor, *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 105.

² *Uo.*, 107.

³ GYÁNI Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 238.

⁴ SZOKOLAY HÁRTÓ János, *Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése: azaz régibb kori és jelen állapotjának lehető hív előadása*, Kecskemét, Szilágyi Károly kiadása, 1846, v.

hogy „oda igyekeztem eleitől fogva [...] kedves lakhelyemnek szabadalmas Kecskemét városának ismertetésére nézve, [hogy] a’ régiség’ mohából valami érdeketest fejthessek ki, melly kedves időtöltésül válhasson érettebb korú köz lakos-társaimnak”.⁵ Noha a kötet megjelenése, anyagi nehézségek okán, éveket váratott magára, mégis szerepe alig felbecsülhető a későbbi helyi identitás formálásában. Tudományos szempontból a könyv azonban hamar elévült. Már az 1860-as években felváltotta a Hornyik János által írt többkötetes, oklevéltárral bővített Kecskemét-monográfia, amely az akkortájt professzionalizálódó történetírás egyik kiemelkedő teljesítményének számít – még napjainkban is (a szerzőt ezért a munkájáért akadémikussá választották). A monográfia előszavában Hornyik sorra vette a korábbi, várossal foglalkozó történelmi jellegű írásokat, köztük Szokolay Hártó munkáját is, amelyet különösebben nem méltatott.⁶ Azt viszont hozzá hasonlóan Hornyik is megjegyezte, hogy a helybéli körben jelentős volt az igény egy, a város történetét tárgyaló szakszerű monográfiára.⁷ Mindent egybevetve, mindkét mű – kivált a Hornyik-féle sorozat – nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a város szüntelen történelmi (gyakran török kori) perspektívában értelmeződjék, tehát a jellemző kecskeméti identitás egyik központi eleme éppen e „történelmi tudat” lett.

A 19. században megszülető Alföld-kép és a köréje nőtt kultusz ma is egyik pillérét képezi a magyar nemzeti identitásnak. Amikor 1942-ben megjelent a *Szerelmes földrajz*, szerzője, Szabó Zoltán úgy fogalmazott, hogy az „Alföld az egyetlen nagy magyar tájegység, melynek tudjuk a születésnapját”, az a nap, amikor a *Honderű* lehozta 1844 őszén Petőfi Sándor versét az Alföldről.⁸ A 19. század közepén formálódó Alföld-képnek elengedhetetlen eleme volt a „puszta”. Ez nyíltsága, határtalansága révén olyan tapasztalati tartomány volt, amelyben a „végtelen róna” jelentése (korábban is,⁹ de kivált a Bach-korszak éveiben) átvitt értelmet nyert, s a „szabadsággal” vált azonossá.¹⁰ Ekkor lépett az országot korábban szimbolizáló hegyvidéki táj helyébe a róna, többek között Tompa Mihály *Pusztán* című versében.¹¹ Az Alföld – ahogyan egyre inkább a magyarság fészkeként értelmeződött a kiegyezés korára – összenőtt a „nyargaló ménés”, a puszta és a betyár képével. Ez idő alatt nemcsak a tájak, hanem a tájakban lélegző városok is beépültek a nemzeti identitástudatba. S mivel Kecskemét is bővelkedett az Alföldet megtestesítő pusztákban, így a város is meghatározó részévé vált az Alföld-képnek, később az Alföld-kultusznak. Ebben kiemelt

⁵ *Uo.*, x.

⁶ HORNYIK János, *Kecskemét város története, oklevéltárral*, I, Kecskemét, Szilágyi Károly kiadása, 1860, viii–ix.

⁷ *Uo.*, vi.

⁸ SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz*, Bp., Nyugat, 1942, 67. Bővebben: SZILÁGYI Zsolt, *Települések közti kapcsolatok az Alföldön a 20. század első harmadában: Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez*, Debrecen, MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj tudományos eredmények záró kézirata, 2015, 4–11. <http://real.mtak.hu/28771/> (Letöltés ideje: 2018. augusztus 24.); TÁNCICS Mihály (Stancsics), *Térség, Természet*, 1838/10, 37–39, itt 37; vö. *Petőfi Sándor összes költeményei: Népies kiadás*, szerk. N. N., Bp., Athenaeum, 1882, 245. (Jelen tanulmányban a szépirodalmi munkákat a vizsgált időszakban használt kiadásokból idézem, kivéve Móríc Zsigmond 29. jegyzetben citált írásait – *Riportok* –, melyekre a gyűjteményes kiadásból hivatkozom.)

⁹ *Petőfi Sándor összes, i. m.*, 350 (*A csárda romjai*, 1845).

¹⁰ Vö. SZABÓ, *i. m.*, 82–86.

¹¹ *Tompa Mihály összes költeményei: első kötet*, szerk. ARANY János, GYULAI Pál, LÉVAI József, SZÁSZ Károly, Bp., Méhner Vilmos kiadása, 1885, 243–246 (*Pusztán*, 1850); vö. SZABÓ, *i. m.*, 92–93.

szerep jutott Petőfinek, aki összesen hat alkalommal tett közvetlen említést verseiben Kecskemétről,¹² s ezek közül egyet egészében is a városnak szentelt. Innen a „hírös” jelző, amely azóta elválaszthatatlanul összenőtt a településsel.¹³ Verseiben úgy jelenik meg Kecskemét, mint a vásár, a piac helyszíne, ahová „az alföldi betyár” csikót jár szerezni, és ahonnan „sötétpej paripán”, „homoktorlatok megől” feltűnő alakja, méneshez ugratva kiszakít „egy jó nagy falkát”.¹⁴ Magáról a településről nem adott közelebbi leírást, annak ellenére, hogy három évig tanult a városban.

Kecskemét legismertebb korabeli bemutatása Vahot Imrétől származik, aki úgy fogalmazott, hogy a

„város külseje, belseje a kisebb nagyobb házak, utcák aránytalan, rendetlen építése miatt az alföldi magyar mezővárosok hü jellegét viseli magán s legmagasabb középületei nagyon is kirírnak a leginkább földszinti, alacsony házak közül. [...] Egyéb-iránt általán véve igen kevés ronda, putriszerű ház létezik e városban s legnagyobb része nem pompásan, de eléggé csinosan épített házakból áll.”¹⁵

Jóllehet, ennek előzménye Vályi András (1799) és Fényes Elek (1851) munkáiban is olvasható. Ezekből a rövid leírásokból kitűnnek a város sajátos morfológiai és tájbéli vonásai: úgymint a nagy kiterjedésű határ, a zálogban bírt vagy bérelt puszták, amelyeken ménesek és gulyák nevelkedtek, vagy mint a homokra telepített kerti szőlő s a bőven termő gyümölcsösök.¹⁶ A 19. század első felére, közepére megfogalmazódott tehát a „gazdag Kecskemét” gondolata, a homoktengert megszelídítő, küzdelmes életű, szorgos, kitartó és nem utolsósorban vállalkozó szellemű kecskeméti lakosság képe. E kép azonban még nem minta, nem modell mások előtt, azzá csak a századfordulótól vált. Ekkor még csupán a mitizált Alföld része Kecskemét, pusztái pedig a betyárok legendás világának színterei, és olyan képzet, amely az ország szabadság utáni vágyát szimbolizáló remény. Ezt a képzetet hangsúlyozta Petőfi is a sajtó segítségével, és ehhez a formálódó „kecskeméti szeghez” tapadt idővel Petőfi városról költött híre.

A Kiskunság pusztáinak felhasználásával megformált Alföld-kép szimbolikus városa tehát Kecskemét lett a 19. század második felére. A város határa a tudatokban ekkor még az állattartás helyszíne volt és „csak másodsorban a földművelés”.¹⁷ Ezt erősítette az 1880-as évek végén részletekben megjelent kisebb regény, *A beszélő köntös* is. „Egy tenger, homokból” – idézte meg Mikszáth Kálmán a török kori Kecskemét határát. „Azóta már megfoták a faültető unokák, akkor még szabad volt a homok s futott, vándorolt,

hömpölygött a végtelenbe”.¹⁸ Ezzel szemben a települést mint „jómódú várost” jelenítette meg, ahol „már akkor is *híres* vásárok estek”, s „ami a szemnek szép, a száznak jó, azt mind halomra hordták ide török, német és magyar kereskedők a félországából”.¹⁹ Olyan hely volt, ahol „se török nem lakott, se labancz, se kurucz, s a magok emberségéből éldegéltek”, következésképp „oda mind a három eljárt epret szedni”, ami miatt a regényt olvasva Kecskemét azt a képzetet keltette más városokkal szemben, mintha igazán csak itt szenvedtek volna az emberek.²⁰ Ezzel lényegében készen állt a „mikszáthi Kecskemét”, amely a furmányos polgárok otthona, amely a szabadság helyszíne, és amely a vágyott gazdagság megtettesítője volt egy olyan vidéken, ahol „érthetetlen”, hogyan lehetett ekkora jövedelemre-vagyonra szert tenni. Ez utóbbi, a város köré vont „mitikus légkör” talán mindmáig az egyik legismertebb eleme a „kecskeméti szeghez”: sejtelmes és titokzatos lett a város, mely gyakran visszatérő motívumként jelent meg a két világháború között is.

A valóság tapasztalata azért egészen más volt. 1853 tavaszán egy országos lapban megjelent cikk meglepő őszinteséggel írt a városról. Eszerint egyfelől lehet költőien szólni Kecskemétről:

„Függönyábra. Hátterben egy nagy kiterjedésű város.
»Magasan a sugártornyok kilátszanak«...
Előtéren:
»Itt közel mellettem a csöndes tavacska...
Ezüst hullámmain egypár rucza uszik...
Amott selyemszörű birkanyáj tévedez...
A juhász botjára dőlve ott andalog...
Amott csak úgy méléz, csak úgy báméskodik
A sok szélmalom...«”

Másfelől, nézőpontot váltva:

„De lépjünk a függöny mögé. I. Ködfátyolkép. Benn vagyunk a városban, feneketlen sár borítja az utcákat, négy erős ló alig bír el egy könnyű terhű kocsit. [...] [Arrébb] egy vályogház oldala dőlt ki [...] Népes utca közepén egy szemétdombon páraesztett háziállat búzlik [...] II. K[öd]f[átyol]kép. Régi jólétre emlékeztető ócska butoru szobában egy beteg özvegynő fekszik, öt kis árvától környezve, nyavalyája kellő ápolás s orvos hiányában naponkint sulyosbul, s utoljára is vesznie kell, mert [...] közkórház e nagy városban nem létezik! [...] III. K[öd]f[átyol]kép.

¹² Petőfi Sándor összes, i. m., 238 (*Hírös város az aafödön Kecskemét...*, 1844); *Uo.*, 245 (*Az Alföld*, 1844); *Uo.*, 296 (*Gyors a madár, gyors a szélvész...*, 1845); *Uo.*, 659 (*A honderühöz*, 1845); *Uo.*, 441 (*Két sóhaj*, 1847); *Uo.*, 532 (*Kinn a ménes kinn a pusztán*, 1847).

¹³ *Uo.*, 238 (*Hírös város az aafödön Kecskemét...*, 1844).

¹⁴ *Uo.*, 532 (*Kinn a ménes kinn a pusztán*, 1847).

¹⁵ KUBINYI Ferencz, VAHOT Imre, *Magyarország és Erdély képekben*, I, Pest, Emich Gusztáv kiadása, 1853, 119.

¹⁶ VÁLYI András, *Magyar Országának leírása*, II, Buda, Királyi Universitas, 1799, 325–326. Vö. FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztája betűrendben körülmenyesen leíratik*, I, Pest, Fényes Elek kiadása, 1851, 191–192.

¹⁷ SZABÓ, i. m., 94.

¹⁸ Mikszáth Kálmán munkái: *Kisebb regények, A fekete kakas, A beszélő köntös*, szerk. Országos Jubileumi Bizottság, Bp., Révai, 1910, 67–191, 90–91. Mikszáth úgy fogalmaz, hogy „[i]gazán mulatságos, hogy még a nagy alföldi városok is milyen egyformák valának. Mindeniknek volt egy olyan dolga, amivel dicsekedett. Debreczen a kollegiumával, Szeged a Mátyás-templommal, Kecskemét a Szent Miklós-toronnyal, melyen rajta volt jó pajtáságban a kálvinista kakas, a lutheránus csillag és katolikus kereszt; mindenik tudott felmutatni egy elhíresedett élelmicziiket, Debreczen a kolbászt, Kecskemét az almát, Szeged a paprikát. (Egyformán fejlődtek azóta is, mindenik megmutatván, mennyi telik tőle ész dolgában: Debreczennek Csokonai-Vitéz Mihályja támadt, Szegednek Dugonits Andrása, Kecskemétnek Katona Józsefe.)” *Uo.*, 107.

¹⁹ *Uo.*, 70. (Kiemelés tőlem: Sz. Zs.)

²⁰ *Uo.*, 69.

Zárt keskeny udvaron egy csomó vad gyermek űzi egymást, mint a felszabadult fürgeteg, mindent összevissza pusztítanak [...] „Szüléik külmunkán vannak, s a városban nincs egyetlen kisedododa! [...] Utczák sarában egész csoport gyermekek játszadoznak – a munkátlanságtól, miben szüléik is nevelkedtek.”²¹

Ez bizony nem az a „máz”, amely „bevonta” a Petőfi vagy később Mikszáth tollából előlépő Kecskemétet. Párhuzamosan egy olyan város képe tűnik föl, ahol a gazdagságot felváltja a tömeges szegénység, ahol a várost elsősorban nem a jómódúak lakják, hanem a fillérekből élő napszamosok. Ebben pedig nincs semmi, ami átvitt értelemben költői vagy idillikus lenne. Nem kérdés, hogy a nyomor elhallgatásával mi volt nyerhető, hiszen mégsem lehetett „sárból”, „elmúlásból” és „nélkülözésből” a kilátástalanságra és a mozdatlanságra építeni a „kecskemétiség tudatot”.

Egy húsz évvel későbbi, *A beszélő köntössel* közel egykorú, másik újságcikkben, csakúgy mint Petőfinél, Vahotnál vagy később Mikszáthnál, e nyomornak nyoma sem érezhető. Visszatért, még inkább felerősödött a mitizálás szándéka. „Hirös város az alföldön Kecskemét!« Mivel is kezdhethők ismertetésünket, hanem ha Petőfi ezen ismeretes versével? »De hát miért híres? Biz erre a kecskeméti ember aligha tudna hamarosan megfelelni, nem sokat törte és töri ő ezen a fejét.» Nem keresi, „csak érzi, hogy híres város az az ő városa.” A cikk szerzője, érthetően, a város múltjában kezdte keresni az egyediség gyökereit: azt, ami részben elveszett, részben átlényegült. Válaszában, hogy miért is híres Kecskemét, azt a magyarázatot adta, hogy a hír, a nagyra nőtt város a „századokon át tanúsított bölcs eszélyességnek és szorgalomnak az eredménye”; mely erényekre szükség is volt szerinte, mivel a „természettől teljesen védtelenül hagyott, messze elterülő síkság közepette fekszik alföldünk e nagy városa”. Ezen a ponton Kecskemét az évszázadokkal korábban elpusztult környező települések egykori lakosságának „menhelyeként”, az Alföld „erős városaként” áll előttünk, amelynek polgárai büszkék voltak a „szabad szellemükre”. A „purgatóriumban, azt hiszem, könnyebb dolguk van a lelkeknek, mint lenne Kecskeméten annak, ki ott arisztokratikus fensőséget akarna magának követelni. Ilyen ember ott nem exisztálhat, de nincs is. Demokratikusabb szellemű várost nem ismerek az egész országban” – olvasható a cikkben. Ehhez párosult, hogy a helybeliek jelleme „takarékossgal”, „szorgalommal” és „élelmességgel” ruházódott fel a cikkíró konstrukciójában, melynek hátterében a kemény fizikai „munka” állt, mely a város földrajzi környezete miatt különösen embert próbáló volt szerinte. E gondolat eszményszerű, mégis főbb vonásaiban realiztikus leírása bekezdéseken keresztül olvasható. A szerző ezzel igyekezett megteremteni a szorgalmas, páratlanul nehéz munkát végző, élelmes kecskeméti lakosság (mindenekelőtt a helybéli parasztok) idealizált képét. A „kecskemétiség”, felváltva a pusztákon nyargaló méneseket és a sejtelmes betyárvilágot, Petőfi után negyven évvel már a „múlt gyökerébe kapaszkodó” (!), mostoha körülmények között is jólétet teremteni tudó, szorgalmas, gyakorlatias közösség eszményére épült, amelynek új eleme lett „az iparüző s még inkább a kereskedő vagy jobban mondva a kupeczkedő szellem”. Ez utóbbi hátterében az éppen zajló gazdaszerkezeti átalakulás húzódtott meg. Végül a cikkíró szerint mindezt átfogta a másokkal

²¹ Budapesti Hírlap, 1853/102, 502.

(más népekkel, eltérő vallásúakkal) szembeni tolerancia, a befogadás szelleme, ahogyan azt megfogalmazta: „[s]ok mindenféle szerencsétlenségen ment keresztül Kecskemét, de a vallási gyűlölködés tüze 300 év alatt soha sem pusztított benne”.²²

A megváltozott körülmények között az egyik legkorábbi tudósítás, amely a kecskeméti piac forgatagát kívánta az olvasók előtt életre kelteni, 1887-ben került sajtó alá. „Nemcsak arról híres ez a város”, szöveg az ismertetés, „hogy Petőfi ennek ötte a tiszta búza könyerét” – úgy tűnik, hogy már a költő nevének pusztán hallata elegendő volt Kecskemét megidézéséhez –, hanem azért is híres, mert „régóta ismerik a jó gyümölcsseit”. S „mióta ott robog a vasút, ha kétszer annyiuk is teremne, mind elszállítanák [...], sőt] vannak napok, hogy alig fér el a gyümölcsük a piacon.” Kecskemét tehát ismét úgy jelenik meg, mint a bőség forrása, mi több, egyenesen úgy, mint az alföldi Kánaán – ahogyan arra az írás címe is utal. A szerző azonban nem állt meg, összekötötte a piacot a város „védjegyévé” vált jelzővel, és feltette a kérdést: „Kecskemétnek volna a leghíresebb piaca? Bizony aligha nem úgy van. Tessék csak oda: most lesétálni, talál ott annyiféle nemzetbelit meg nemzetbeli bizományost, hogy bajosan dicsekedhetik hasonlóval egy másik város.”²³ Kétségtelen, e ponton tanúi lehetünk a „híressé váló” kecskeméti piac szélesebb köztudatba történő beemelésének, amelyet a termelői piac érzékletes leírása követ bekezdéseken át oly módon, hogy az abban foglaltak évtizedekre meghatározták az arról való beszédmódot.²⁴

Ilyen változások közepette gondolta újra polgármesteri programbeszédében Kada Elek, hogy mit jelentett saját korában Kecskemét, mit jelentett kecskeméti lenni, és hogy milyen elvárások fogalmazódtak meg a várossal, a helybeliekkel szemben. Hogy a századfordulón mindezekről milyen eszménykép élt pályafutása csúcspontjára érve benne, világosan kitűnt. Habár az 1897 januárjában elmondott beszéd elsősorban az új városháza tömött padosoraiban kíváncsiskodó képviselőket szólította meg, mégis nyilvánvaló, hogy közvetve minden kecskeméti címzettje volt.²⁵ Kada Elek nemcsak az előtte tornyosuló feladatokat vázolta, hanem gyakorlott és ismert íróként kísérletet tett arra is, hogy pozíciójából megkonstruálja az új városképet. Személyével pedig megjelent annak igénye is, hogy a korábbiakkal ellentétben belülről fogalmazódjék meg az üzenet, mi valójában Kecskemét. Ezért, és mert intézkedései nagy hatással voltak a város életére, gondolatai az eszményi Kecskemétről mai napig eleven részét képezik a helyi identitásnak, a város imázsának.

Először is beszédében kiemelte Kecskemétet a történelem és a költészet „fogságából”, mely nem jelentett egyben szakítást, pusztán annyit, hogy a várost saját jelenébe helyezte. Tisztában volt újonnan választott polgármesterként azzal, hogy a település karakterének egyik fontos, meghatározó eleme az emlékezetben megőrzött török kori Kecskemét; és hogy e történelmi tudat megtartása érték, erősítése pedig kötelesség (a város történelmi gazdagságát később eredményesen használta fel például idegenforgalmi célokra). De azzal is tisztában

²² A bekezdésben olvasható idézeteket lásd Vasárnapi Ujság, 1883/15, 241–242.

²³ A bekezdésben olvasható idézeteket lásd Budapesti Hírlap, 1887/214, 2–3.

²⁴ Budapesti Hírlap, 1887/214, 3. Lásd még Vasárnapi Ujság, 1904/29, 492–494. Továbbá Vasárnapi Ujság, 1914/30, 588–589.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML), A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok, Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek (IV–1903-a), 1897. évi közgyűlési jegyzőkönyv, 14. tétel.

volt, hogy a kor kihívásaira máshonnan kellett a kecskemétieknek választ találniuk. Ezért a „haladásban” jelölte meg az új hívó szót. Egy modern várost képzelt el új, egymásra épülő szerepkörökkel és új külsővel, amely megfelelt a helyi „sajátos életviszonyoknak” – ahogyan azt ő maga megfogalmazta.

Másodszor, a város új arculatának illeszkednie kellett a gazdaságszerkezeti átalakuláshoz, a kibontakozó kereskedelmi funkciókhoz. Tulajdonképpen ennek rendelte alá Kada – de már hivatali előde, Lestár Péter is – a városrendezési elképzeléseket, mivel meggyőződésük szerint az akkori körülmények között biztos jövőt a városnak egyedül a piac, kivált az exportpiac nyújthatott. Végül azzal is tisztában volt Kada, hogy a változások, amelyek már elkezdődtek, és amelyek előtt még mindannyian ott álltak, elkerülhetetlenül szétfeszítik majd a régi mezőváros kereteit. A feszültség, amely a helyi társadalomban felgyülemlt, ekkor már jól tapintható volt. Ezért fogalmazott úgy, hogy „a város haladását előmozdító belbékének ma egy még veszedelmesebb ellensége lépett be kapuinkon. Hiába tagadnók, hiába áltatnánk magunkat, a nép morajából kicsap a nép felekezeti gyűlölségnek rég elfeledett [...] harcias zajongása.” Polgármesterként létkérdésnek tekintette, hogy ezeket a törekvéseket mihamarabb leszerelje. Egyszerűen „idegeneknek” bélyegezte kecskemétiéket azokat, akik ilyesféle törekvéseknek adtak hangot. Tőlük nyíltan elhatárolódott. Az ideggyűlölet legkisebb árnya sem vetülhetett hite szerint a kecskeméti jellemre, ahogyan azt megfogalmazta: „az ősöknek [...] jogaik vannak. Ezek a hamvak megkövetelik tőlünk, hogy imádkozzunk felettük és ne káromoljuk őket.” Hangsúlyozta mindezt azért is, mert a fellépő munkaerőhiány problémájának megoldását a betelepítésben látta. Ehhez pedig, saját szóhasználatával élve, belbékére volt szükség.²⁶

Mindent egybevetve, Kada Elek századfordulós Kecskemét-képe részben ellentétpárokra épült (mellyel élesebb kontraszt volt rajzolható), részben pedig a múltból alkotott történelmi-irodalmi horizontra fűződött fel. Hagyomány és haladás, örökség és fejlődés, anyagi áldozat és szellemi erőfeszítés. Ezek adták a pilléreket. Az elszántság, a kitartás és a szorgalom; a szabad szellem, a betyár mitizált képzete és a pusztá; a ménés, a gulya és ezek őrzői; az arannyá lett homok, a szőlőskertek és a gyümölcsösök; a piac, a vállalkozói szellem és a kereskedők – mint fogalmak vagy jelzők megmaradtak vagy hozzáadódtak a város régi-új képehez. Ezek a hívószavak mind rímelték az egyszerre kívülről és belülről támasztott elvárásokra, a kívülről és belülről teremtett ideákra. Ezek pedig kivétel nélkül kanonizálást nyertek 1897 januárjában, Kada beiktatásakor. Következésképp e „kadai gyűjteményt” bizonyos értelemben a „kecskemétiség” esszenciájának is tekinthetjük, amely a századfordulón a jövő kívánt lenni. Az újrahangolt Kecskemét-kép üzenete ily módon még inkább a kor emberének szól: modern, élhető és szerethető várost kínált s közvetített (ez utóbbit, a szerethető várost, Kada különösen fontosnak tartotta). Az új kép a változás, a gyarapodás és a befogadás jegyében született. Ezzel Kecskemétnek új szerepe: küldetése lett. Ahogyan az a kérdéses beszédben elhangzott: „a magyar faji²⁷ érdek istápolásának kötelességszerű missióját kell, hogy teljesítse²⁸ a város.

²⁶ *Uo.*, 45. oldal.

²⁷ Az idézetben szereplő *faj* szó jelentéstartalma nem azonos a későbbi, két világháború közötti szóhasználattal.

²⁸ MNL BKML, IV–1903-a, 1897. évi közgyűlési jegyzőkönyv, 14. tétel, 45. oldal.

A város főtere tavasztól őszig, de különösen nyáron legendásan híres volt a piacról már az első világháború előestéjén, még inkább a két háború közötti években. Ebben, a bemutatott előzményeken túl, nem kis szerep jutott Móricz Zsigmondnak. A 19. század végén s a 20. század elején az állattartásról a zöldség- és gyümölcsstermesztésre helyeződött a hangsúly Kecskeméten. Az 1880-as években Mikszáth Kálmán, visszavetítve saját jelenkorát a múltba, még úgy emlegette a várost, mint amely leginkább az almájáról nevezetes. Ezzel szemben az 1930-as években Móricz Zsigmond már a „szőlő szőlő, csengő barack, mosolygó alma” hármast hangsúlyozta.²⁹ Láthatóan nemcsak a mikszáthi és a móriczi írások között húzható párhuzam, hanem a gazdasági és a táji átalakulás közt is. A korábban problémát okozó futóhomok, amely körbevette a várost, helyi szóhasználatból élve, „arannyá” változott a századfordulóra. A filoxéra okozta hegyvidéki szőlőpusztulás következtében gyökeresen megváltozott a kecskeméti határ gazdasági értéke. Előtérbe került a helyi szőlő- és borkultúra. A homoktengerből szőlőskertek és gyümölcsösök emelkedtek, erdők és új szántóföldek nőttek ki. Következésképp a táj is alaposan átformálódott, mint ahogy mélyreható változások indultak a helyi társadalomban is. A földbirtokos kisparaszti réteg aránya, más alföldi városok viszonylatában, egyedülállóan magasra nőtt az 1930-as évekre, mely közvetve-közvetlenül visszahatott más folyamatokra.

Móricz Zsigmond másokkal együtt álmélkodva és valamelyest értetlenkedve állt a jelenség fölött. Egyik alkalommal úgy fogalmazott, hogy „[v]alóban a Hesperidák kertje ez a határ. És ha meggondoljuk, hogy milyen rossz a földje, még különösebb ez a dolog³⁰ – vagyis e szövegben is megjelenik a titokzatosság motívuma. Megelőzve Németh Lászlót és Somogyi Imrét, Móricz már az 1920-as években kibővítette a küldetés fogalomkörét, arról beszélve, hogy „Magyarországnak Európa, sőt a világ kertjévé kell lenni”.³¹ Kétségtelen, hogy a várossal való találkozás mély nyomot hagyott benne. „Mikor először mentem valamelyik nyáron a kecskeméti pusztákra végig a Tisza felé, nagyon csodálkozva láttam, hogy olyan dús és buja területen megy át a vonat, amelyeneket csak Olaszországban látni itt-ott. Gyönyörű szőlőültetvények, tele gyümölcsfával. Minden dús, roskadásig tele, ezt szokták földi paradicsomnak nevezni.”³² Mivel Móricz látta és értette is az eredmények mögött meghúzódó fáradtságos munkát, tisztában kellett lennie azzal, milyen áron vált lehetségessé ez a „paradicsomi” állapot. Erről azonban mélyen hallgatott, és csak helyenként utalt a visszásságok párhuzamos világára, s akkor sem Kecskeméttel, hanem Szegeddel kapcsolatban.³³ Ettől függetlenül jól látta a kertekben rejlő lehetőséget, a piac teremtette gazdasági perspektívát, a polgárosodás helyben kínált, lehetséges mezővárosi útját. Ez utóbbinak ráadásul az a sajátos vonása is megvolt, hogy „a lakosság szellemének hatása alatt, a középosztály egész tömege a földre vetette rá magát” – mint írta. „Ma Kecskemét határában a gyümölcsösök igen jelentékeny része kultúrált [értelmiségi] tulajdonosok

²⁹ MÓRICZ ZSIGMOND, *Riportok*, I–IV, szerk. NAGY PÉTER, DARVAS JÓZSEF, BARABÁS TIBOR, ILLÉS ENDRE, Bp., Szépirodalmi, 1958, itt III, 162.

³⁰ *Uo.*

³¹ *Uo.*, II, 244.

³² *Uo.*, III, 167.

³³ *Uo.*, 350.

kezén van.”³⁴ Emiatt, s a korábban említett többi jellemző miatt, Móricz rendre visszatért írásaiban az idealizált kecskeméti állapotokhoz. Kimondva, legtöbbször azonban kimondatlanul, a kecskeméti kertet, a kecskeméti piacot és a kecskeméti polgárosodást kérte számon Szegedtől, Debrecentől vagy akár Hódmezővásárhelytől is.

Tapasztalataiból merítve, de íróként szabadságával is élve, Petőfihez és Mikszáthoz hasonlóan ugyancsak mitizálta Kecskemétet. Olyannak állította be a várost és a lakosait, amilyenek egyfelől megtapasztalta, másfelől amilyenek nem láthatta. Egyszóval olyanak ábrázolta, amilyenek elvárásaiban élt: továbbgondolva, utópiaként. A világgazdasági válság valóságától elszakadva azt nyilatkozta 1933-ban, hogy „a kecskemétiakat nem félttem. Ma a kis Magyarországnak ez a város a szemefénye. A legérdekesebb nép, amely a kőből is bort facsar.”³⁵ Ezt a nézetét erősítette később is, amikor a várost példaképként, követendő mintaként megjelenítve azzal érvelt, hogy a „felfelé repülő akaratnak remek példáját tudom felmutatni Kecskemét gyümölcstermelésének mai történetében. Az egész országnak ide kell figyelni, egy tehetséges város tempót diktál a gyümölcstermelés terén.” Az „a homok, ami hajdan a legszomorúbb, legkétségbeejtőbb talaj volt, ma kimeríthetetlen bőséggel ontja a nemzeti kincset, a gyümölcsöt.”³⁶ Úgy vélekedett, hogy Kecskemét „Magyarország mintapiaca és nevelőiskolája. [...] Innen sugárzik szét az ország egész területére a gyümölcskultúra”.³⁷

A gazdasági válság éveiben úgy született meg Móricz sorain keresztül Kecskemét, mint valami „megváltó”, mint a magyar „agrárvilág messiása”. Olyan helyé avanszált a város, ahol „kánaáni bőség van”.³⁸ Olyan hely volt, ahol már korábban eldőlt „a magyar földművelés nagy problémája, hogyan lehet a földet nemzeti vagyonná tenni. Hogy lehet a földművest a földjéhez kötni. Hogy lehet óriási néptömegben boldog munkakedvet teremteni és hogy lehet a magyar mezőgazdaságot felvirágoztatni.”³⁹ Kecskemét tehát egyszerre volt minta és eszköz. Minta, mert az elképzelt móríci jövőkép origója lett; és eszköz, mert az írói propaganda kellékévé vált: olyan referenciális ponttá merevült, amely a bőséget jelképezte. Tulajdonképpen ezt testesítette meg írásaiban a helyi piac témája, újrafogalmazva és más kontextusba helyezve mindazt, ahogyan korábban beszéltek a városról. Ezzel kapcsolatban azt írta, hogy az „ember meglepetve látja a kecskeméti piac hegemoniáját a zöldség-, gyümölcs-, baromfi-exportban. Ahogy a magyar folyók mai napig mind az Alföldre sietnek a Kárpátokból, úgy áramlik ezeknek a cikkeknek tömege a kecskeméti piac felé.”⁴⁰ Mintha a két világháború közötti agrárgazdaság elképzelt „hitvallásának” néhány sora elevenedne meg, mintha a Himnusz vonatkozó sorai állnának párhuzamban az idealizált írói világgal. Jóllehet, a maga teremtette Kecskemét része az általa elgondolt válságkezelésnek, de egyúttal olyan tapasztalaton túli, transzcendens is, amely még az író számára is megmagyarázhatatlan. „Néztem ezt a gyönyörű Kecskemétet. Alig van szebb

város az Alföldön”⁴¹ – írta tünődve. Érezni a rövid mondatokban megbúvó feszültséget, a bizonytalanságot, de leginkább az értelmezés viszonyítási pontjainak hiányát. E helyen felsejlik, hogy Móricz sem tudta mire vélni a várost, képtelen volt elhelyezni Kecskemétet a már meglévő referenciális struktúrában, ezért inkább megteremtette a saját értelmezését. Végül úgy fogalmazott: „mindenesetre egyéni jellege van a városnak”.⁴²

Általánosan elterjedt nézet volt, láttuk, már a 19. században, hogy Kecskemét gazdag város. A kép kialakulásához, majd rögzüléséhez mindennél jobban hozzájárult *A beszélő köntös* sikere, később megfilmesítése.⁴³ Ennek ellenére tény, hogy az 1930-as évekre, épp a tőkeigényes gazdaságszerkezeti átalakulás egyik következményeként, a kertművelő helyi földbirtokosok legalább hatoda oly mértékben eladósodott, hogy kénytelen volt igénybe venni a követelőző pénzügyi intézetekkel szemben a gazdavédő program nyújtotta oltalmat. Olyan méretű volt a kecskeméti agrártársadalom eladósodása, mely országos viszonylatban is egyedülállónak mondható.⁴⁴ Ezt a folyamatot értelmezte Móricz Zsigmond sajátosan „kánaáni bőségnek”, elfedve ezzel a valóság egy részét. Noha látnia kellett a problémákat, azok háttérbe szorultak írásaiban. S mivel Kecskemét nemcsak alföldi, hanem országos viszonylatban is számos téren egyedülálló vonással rendelkezett, kivált az önálló kis- és középparaszti rétegek magas arányát tekintve, könnyen belátható, hogy ezek az előnyös adottságok, tulajdonságok kerültek inkább írásaiban kidomborításra.⁴⁵

Móricz sohasem pusztán a városi Kecskemétet látta és láttatta, hanem többnyire igyekezett a tanyasi Kecskemétet is megmutatni. Tudniillik a kettő együtt jelentette azt, ami kiindulópontja lehetett a gondolataiban új értelmet nyerő idealizált és mitizált Kecskemétnak. Innen tekintve a város–tanya szimbiózis megélt tere, színtere mindenekelőtt a piac, még inkább az exportpiac lett. Ezért érezhette úgy az író, hogy a „kecskemétiség” és a város átértelmezett szerepe ezen keresztül ragadható és egyben teremthető meg. Ebből a perspektívából a város velejének legfontosabb szimbolikus reprezentációja érthetően a piac lett, ahol a termelők mint eladók, a városlakók mint vásárlók s az exportkereskedők mint felvásárlók jelentek meg. A köztük lévő interakciók helyszíne a századfordulón kialakított piactér lett, amely az 1930-as években másokat is magával ragadott.

⁴¹ *Uo.*, III, 156.

⁴² *Uo.*

⁴³ *A beszélő köntös*, színes, fekete-fehér, magyar film, Erdélyi Filmgyártó-MFI, 1941, 91 perc. Rendezte: RADVÁNYI Géza. A forgatókönyvet Mikszáth Kálmán regényéből írta: NÓTI Károly, ASZTALOS Miklós, PALÁSTHY Géza, PACSÉRY Ágoston. Főszereplők: Kiss Ferenc (Lestyák Mihály), JÁVOR Pál (ifj. Lestyák Mihály), TASNÁDY-FEKETE Mária (Cinna). A film különlegessége, hogy a 35:15–38:00 és az 1:26:30–1:30:53 közötti részek színes felvételek, ezzel az alkotás az első magyar színes filmnek számított. Lásd MUDRÁK József, DEÁK Tamás, *Magyar hangosfilm lexikon, 1931–1944*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006, passim.

⁴⁴ SZILÁGYI Zsolt, *Homokváros: Kecskemét történeti földrajzi látószöveg metszetében*, Kecskemét, Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, 2012, 127–133.

⁴⁵ Móricz olyat tapasztalt Kecskeméten, amit máshol nem. Valami olyat, ami ismeretlen és szokatlan volt számára. Valamit, ami rendezettnek és harmonikusnak tűnt a maga idejében. Az 1930-as években így írt erről: a „városháza Lechner Ödön legszebb alkotása. Bűbájos épület. Előtte negyvenöt méter széles sugárút metszi ketté a girbe-görbe régi utcák tömkelegét, s európai szépségűvé teszi a várost. Kétfelől nagyszerűen megépített s úgynevezett magyar stílusban tervezett paloták szegélyezik: mindenesetre egyéni jellege van a városnak. De ha az ember behatol a keskeny utcákba, még a legszélső periférián is derék, izmos polgári házak vannak, amelyekről messze világít a régi jómód.” MÓRICZ, *i. m.*, III, 156.

³⁴ *Uo.*, 500.

³⁵ *Uo.*, 346.

³⁶ *Uo.*, 502–503.

³⁷ *Uo.*, 505.

³⁸ *Uo.*, 168.

³⁹ *Uo.*, 169.

⁴⁰ *Uo.*, IV, 39.

„A hajnali sötétség lélegzetelállító jelenéssel fogadja az érkezőt” – írta Erdei Ferenc. „A tornyok közti térségre végláthatatlan sorokban ömlenek a kocsik százai és ezrei [...], olyan az egész, mint a varázslat. Mire a nép fölkel, a város is kibontja színeit. Tornyok és paloták hivalkodnak a város közepén, amelyekről nem tudja a néző, hogy szépnek vagy torznak tartsa-e őket, csak azt érzi, hogy ilyeneket még nem látott és ámul fölöttük. Nem hasonlók sem a nyugati, sem a keleti tájak képeihez, pusztai fantázia szülte őket, s olyanok lettek, mint a hír, mely a város fölött lebeg: megfoghatatlanság és ámulás, de csodálni lehet ezeket is.”⁴⁶

Erdi Ferenc az egyetlen, aki elfogultsága ellenére a két világháború között arról írt, hogy „Kecskemét kettő van. Az egyik a hír Kecskemétje, a Hírös Város, a másik a homok városa, az igazi Kecskemét.” Az előbbi „Színekkel és ízekkel ékes”, jól kitalált hírverés, amely tömeget vonz a városba. Erről azonban úgy vélekedett, hogy nem a „való” Kecskemét. A hétköznapiakban egy „komor és türelmetlen” mezővárosnak látta a települést. Úgy vélte, hogy a hír keltette Kecskemét nem egyéb, mint a valóság „égi mása, úgy ahogy azt a magyar fantázia elképzeli, magának ámitásul és vigasztalásul, s idegennek bámulatára”.⁴⁷

Jól érzékelhető, hogy a város a kortársak gondolatában, Petőfi után, mint valami „alföldi délibáb” jelent meg: varázslatos, földöntúli (megfoghatatlan) jelenség, amely több vonatkozásban is példaértékű, követendő minta. De nemcsak Jókai vagy Mikszáth műveiben kelt életre a város, hanem a különféle tudományok is megteremtették a maguk Kecskemétjét, legkésőbb a két háború között, amikor az Alföld ismét a figyelem középpontjába került. Mindez hatással volt a kecskeméti városról és önmagukról alkotott képére. Ehhez igazodva kezdett el magáról gondolkodni a helyi középosztály és elit. Ilyenformán *a mitizált Kecskemét élő eleme lett a kecskeméti öntudatnak*.

Mindezzel párhuzamosan a helyi elit szintén érzékelte a városról formálódó kép módosulását, amelynek maga is aktív alakítója volt. A város képeslapi reprezentációjában az épületek helyét a társadalom, majd az egyes ember váltotta fel. Kecskemétet már nem pusztán a városháza szimbolizálta, hanem a városi társadalom, különösen annak a kétkezi munkásnak az alakja, aki megteremtette a homokból a „gyümölcs városát”. Nem véletlen, hogy Balásfalvi Kiss Endre polgármester (1934–1938) a nagyszabású rendezvény, a Hírös Hét kapcsán úgy fogalmazott, hogy „a dolgozó kecskeméti embert szeretnénk az ország színe előtt bemutatni”.⁴⁸ Ez lényegében annak a gondolatnak az átültetése, amelyet a város siketnéma intézetének igazgatója, a Szőlősgazdák Egyesületének elnöke, Németh László már 1919 őszén hangoztatott, miszerint Kecskemét „fentartó elemét szőlősgazdák képezik, akik a szélhordta homokból aranyat csaltak ki, amidőn zamatos kajszibarackjaikkal és almáikkal a berlini, párisi, londoni és szentpétervári asztalokat diszitették és még zamatosabb kadarka borukat a tengeren tulon, Amerikában is ismertté tették”.⁴⁹ Ezzel szemben Fáy István főispán úgy látta, hogy Kecskemét „a realitások és a romantika városa is”. Ezek közül az előbbit – mint „reális boldogulásnak a képét és eredményeit” –

úgy lehetett bemutatni, kiállítani az említett rendezvényen, hogy az kifejezze, amit a kecskemétiak, mindenekelőtt az elit, a városról gondolt. Míg az utóbbi, a „romantika városa” egészen másképp artikulálódott, ahogyan azt Fáy megfogalmazta: „[n]incsenek ugyan megfeketedett ódon várfalak, hol kongó boltívek árnyékából kísértet-kisasszonyok és páncélos lovagok mondaalakjai lépnek ki a holdfénybe. Ez a romantika más – magyar levegőjű, színes, erdők madárdalának, mezők virágillatának harmóniája, a magyar föld muzsikája. Petőfi és Katona szellemének ölelkezése.”⁵⁰ Ilyenformán a realizált és a romantizált Kecskemét-kép egymást kiegészítve, együttesen alkották a mitizált Kecskemétet a két világháború között.

⁴⁶ ERDEI FERENC, *Futóhomok: A Duna–Tisza köz földje és népe*, Bp., Athenaeum, 1937, 77–78.

⁴⁷ *Uo.*, 77.

⁴⁸ BALÁSFALVI KISS ENDRE, *A „Hírös Hét”*, Tolnai Világlapja, 1934/31, 11.

⁴⁹ Kecskeméti Közlöny, 1919. november 20., 2.

⁵⁰ FÁY ISTVÁN, *Hírös Hét Kecskeméten*, Tolnai Világlapja, 1934/31, 10.

*Kétszeresen kisebbségben? Egy katolizált zsidó család a két világháború közti Debrecenben: a Fahidiak**

Fahidi Éva neve nem ismeretlen a szélesebb nyilvánosság előtt. A fiatalkorát Debrecenben töltö, 1944-ben Auschwitzot megjárta, ma pedig Budapesten élő „Éva néni” visszatérő résztvevője a holokauszthoz kapcsolódó különböző eseményeknek, megemlékezéseknek, iskolai rendezvényeknek – Magyarországon és külföldön egyaránt. Nemrégiben a budapesti Víg Színházban találkozhattunk koprodukciós táncelőadásával,¹ ezt követően pedig botlatókö-avatáson járt Debrecenben.² Az írói vénával is megáldott holokauszt-túlélővel készített interjúk, riportok mindazonáltal elsősorban a család 1944-es tragédiájára koncentrálnak, s tágabb szocializációs közegét – vagyis a két világháború közti Debrecen – csak mellékesen érintik. Pedig Fahidi Éva saját maga által papírra vetett emlékei, illetve a vele 2010-ben készített életút-interjú bővelkednek olyan tapasztalatokban, melyek ma már szinte egyedülállónak mondhatóak. E többretegű személyes megélt történet kortárs forrásokkal történő kiegészítése és összevetése lehetőséget teremthet arra, hogy a visszaemlékezőn túl a családi dráma szereplőiről, illetve a „színpadról” is érvényes tudást szerezzünk. Az alábbiakban erre teszek kísérletet.

Fahidi Éva apai felmenői Északkelet-Magyarországról származnak. Egy a zsidótörvények idején kiállított igazolás szerint a család tagjai már az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején Bereg vármegyében, Tarpán éltek.³ A családfenntartók eleinte fuvarozással, majd iparosként keresték kenyerüket, így ismerünk óras Fahidit a 19. század közepéről, míg Fahidi Éva apai nagyapjának (aki 1860-ben látta meg a napvilágot) a szabóság volt a választott mestersége. Ő előbb Fehérgyarmaton, majd Kassán vitt – a családi emlékezet szerint igen modern – műhelyt. Fahidi Ábrahám még Szatmárban megnősült, s a vallásos

1. kép. Fahidi Éva 2015-ben

Forrás: <http://mno.hu/kulfold/iteletre-var-az-egyik-utolso-lageror-magyarok-a-perben-1282793>

zsidó kisiparos családoknál bevett módon nagy családot alapított: tíz gyermeket nemzett, akiket aztán ki is taníttatott. „Mélyen és meggyőződéssel volt vallásos. Egy évben egyszer jött hozzánk. Nagy cirkusz előzte meg jövetelét, felforgatta szokásos életrendünket. Mi évente több disznót vágunk, a tréfli konyha állandó bűnözésében éltünk” – emlékezett unokája, aki már Debrecenben született 1925-ben.⁴ A szorgalmas szabómester gyermekeit hagyományos zsidó nevelésben részesítette, így Dezső nevű fia – Fahidi Éva édesapja – is héderbe, vagyis zsidó elemi iskolába járt.⁵ Ennek ellenére ő maga a kevésbé ószövetségi s a századfordulón még egyáltalán nem rosszcsengésű Adolfrá változtatta meg nevét. A család által megőrzött fotón is az akkulturáció markáns nyomait felfedezhetjük fel,⁶ s benyomásunkat egy újságcikk is megerősíteni látszik. Fahidi Ábrahám ugyanis – immáron Adolffként – a Kossuth Ferenc által elnökölt „hazafias” biztosítótársaságnak mondott köszönetet, mivel az gyorsan és nagyvonalúan kártalanította a pusztító 1900-as tűzvész után.⁷ A családi emlékezet szerint Fahidi nagypapa 1920 után a hatósági végzések ellenére sem volt hajlandó nevet változtatni, „így lett belőle veszedelmes magyar elem, és hosszú időn keresztül hetente/havonta meg kellett jelennie a kassai rendőrség”.⁸

⁴ *Uo.*, 33–53.

⁵ *Fahidi Éva*, az interjút készítette BARTHA Ákos és HOSSZÚ Gyula, Budapest, 2010 http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi_eva.pdf (Letöltés ideje: 2018. március 20.), 1. Az interjúra a továbbiakban ekképp hivatkozom: *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*

⁶ Prepuk Anikó szavaival: „az asszimiláció komplex folyamatát négy fokozatú modellben rendezte el Arthur Ruppín. Első szakasza az akkulturáció, azaz a tradicionális életmódtól való eltávolodás, a környező társadalom életmódjához, domináns értékeihez és kultúrájához való idomulás, második fokozata a csökkenő születési arányokban mutatkozik meg, a harmadik lépcsőt a más felekezetűekkel kötött vegyes házasságok gyakorisága, míg a folyamat lezárulását a kikeresztelkedések mértéke jelzi.” PREPUC Anikó, *Az asszimilációs paradigma fogásában: A polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai*, Történeti Tanulmányok, 2015/23, 158.

⁷ Szatmármegyei Közlöny, 1900. júl. 1., 5.

⁸ FAHIDI, *i. m.*, 45.

* A kutatás a PD 124292 azonosító számú NKFIH pályázat támogatásával valósult meg.

¹ Vö. például SZENDREI Lőrinc, *Haláltábor a templomban*, Népszava, 2009. augusztus 22., 3; CZENE Gábor, *Még 130 év a tisztánlátásig: Angela Merkel mellett Fahidi Éva is beszédet mond ma este Berlinben*, Népszabadság, 2015. január 26., 3; „*Ettől az embertől ennyire tellett*”: *Négy év börtönt kapott az egykori haláltábor „könyvelője”, a kilencvenéves Oskar Gröning*, Népszabadság, 2015. július 16., 7; HORECZKY Krisztina, *A túlélés eleganciája*, Népszabadság, 2015. október 24., 15; BÁRSONY Éva, *Ki akarta irtani a lelkéből a gyűlöletet: Nincs nap, hogy ne jutna eszembe Mengele kézműszedlata, mondja a 90 éves Fahidi Éva*, Népszava, 2015. február 28., 5; *Bennünk élő emlékek: Fahidi Éva kilencvenen évesen debütál a Tünet Együttes előadásában*, Népszava, 2015. november 18., 5; *Häffling voltam*, Szabad Szó, 2015. április 10., 6.

² *Kövekbe írt sorsok vidéken is*, Népszabadság, 2016. augusztus 12., 4.

³ Az 1939. május 22-én Tarpán kelt községi bizonyítványt faksimileként közli: FAHIDI Éva, *Anima Rerum*, Bp., Tudomány, 2005, 39.

2. kép. Fahidy Adolf (Ábrahám), Fahidi Éva nagyapja, hetvenhét éves korában, 1937-ben, Kassán

Forrás: FAHIDI Éva, *Anima Rerum*, Bp., Tudomány, 2005, 32. (A forrásban -y-nal szerepel a név.)

Az anyai nagyapa, Weisz Alfréd olyan régióban volt honos, mely bár Kassától több száz kilométerre feküdt, 1920 után szintén Csehszlovákiához tartozott. A család ógyallai tanyáján lótenyésztéssel foglalkozó Weiszék már csak nyomokban őrizték a zsidó tradíciókat, s kóser konyhát sem vittek. „Édesanyám oldaláról nem is volt hagyománya, nincs emlékem arról, hogy mi valamilyen módon a zsidó vallást gyakoroltuk volna, csak nagymamánál, mert nagymama minden pénteken gyertyát gyújtott, és mondott valamiféle imádságot. Van olyan emlékem, hogy húsvétkor lent voltunk a tanyán, és akkor ott volt széder este” – fogalmazott Fahidi Éva,⁹ aki kiskorában az augusztusokat töltötte Ógyallán. Személyes emlékeiből a „puszta” vagyoni differenciáltságának etnikai olvasata is felsejlik, miszerint „a magyarok” és „a zsidók” – vagy éppen magyar zsidók – voltak az urak, míg „az a szerencsétlen, akinek dolgozni kellett ugye, mégpedig irgalmatlanul, embertelen körülmények között, az a bizonyos zsellérréteg, félig-meddig agrárabszolga réteg, az tót volt”.¹⁰ Nem meglepő tehát, hogy a trianoni döntés családi és üzleti szempontból egyaránt komoly próbatétel elé állította a családot, mely ekképp osztozott a korszak irredenta

⁹ FAHIDI, *i. m.*, 4.

¹⁰ Ugyanakkor a gyerekek „persze barátkoztak, magyarok, zsidók, tótok, társadalmi ranglétrától függetlenül. Kis tót barátaim lehet, hogy még ma is kiradják az öt pozíciót a baletten. Színdarabokat adtunk elő, énekelünk, ők pedig megtanítottak engem ostort fonni.” *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 13.

hangulatában.¹¹ Nemsokára azonban a beteges, ám szangvinikus természetű nagyapát Mezőkeresztes mellé költöztették, a családban „Nagyanyaként” ismert birtokra. Sőt, Weisz Alfréd csakhamar a szorosabb orvosi felügyelet biztosító szomszédos Gelejen találta magát, így kereskedelemmel foglalkozó vejének nem maradt más választása, mint felnőtt fejjel beletanulni a gazdaság vezetésébe.¹²

Weisz Alfréd szép hozományú lánya a húszas évek elején ismerkedett meg Fahidi Dezsővel Budapesten, nem függetlenül néhány, a kerítésben jártas családtag „mesterkedésétől”.¹³ A terv sikerrel járt, így 1923 tavaszán az újságolvasók is értesülhettek a nagy hírről: „Weisz Irmuska Alsó-Csöpöny (Pozsonym.) és Fahidi Dezső (Debrecen) jegyesek”.¹⁴ Nem tudjuk, az ifjú vőlegény mikor került pontosan a cívisvárosba, ám annyi bizonyos, hogy Antal testvére 1913-ban még Soroksárpéterin üzemeltetett fakereskedő és építővállalkozó céget,¹⁵ hogy aztán 1921-ben már a debreceni Szoboszlói útra legyen bejegyezve a Fahidi Testvérek épület- és tűzifa-kereskedéssel foglalkozó vállalkozása.¹⁶ A város perspektívájából nézve mindez egyáltalán nem mondható kirívó esetnek, hiszen több évtizedes növekedés eredményeképpen a zsidóság számaránya Debrecenben 1920-ra már megközelítette az összlakosság egytizedét.¹⁷ A családi emlékek szerint Fahidi Dezső „self made man” volt, aki vagyonáért keményen megdolgozott, noha sikereihez feleségének vagyona is szükségeltetett. A legfontosabb anyagi bázisnak a két állandó segéddel működtetett fakereskedés tekinthető, mely famegmunkáló üzem is volt egyben. A Fahidi Antal és Fahidi Dezső által közösen alapított, eleinte 12 000 pengő alaptőkés Fahidi Testvérek Rt. igazgatóságába Weisz Alfréd is bekerült, aki ekképp lánya hozománya felett is örködhett.¹⁸ A testvérek ambícióját jelzi, hogy a húszas évek derekán betársultak Aufferber Géza hajdúszoboszlói cégébe; az új vállalkozás profilja az épület- és tűzifa-kereskedelem mellett egyéb építőipari cikkekre, valamint betonáru-készítésre is kiterjedt.¹⁹ Saját cégük sem szorítkozott a fakereskedésre, mivel fakitermeléssel és építőipari cikkekkel is foglalkoztak, sőt a társaság céljai között „mindennemű képviselletek, megbízások vállalása, vállalatok létesítése és finanszírozása” is szerepelt.²⁰

„Minden, ami apám keze alá került és amibe belefogott, az mindig sikeres volt” – emlékezett Fahidi Éva a vele készített életútinterjújában.²¹ Ennél jóval árnyaltabb kép tárul

¹¹ Ehhez hasonló történet például a csonka-Biharban kereskedő berettyóújfalui Konrád-famíliával: KONRÁD György, *Elutazás és hazatérés*, Bp., DIA-PIM, 2011, 20.

¹² *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 3–4.

¹³ Részletesen és színesen: FAHIDI, *i. m.*, 116–122.

¹⁴ *Világ*, 1923. március 22., 6.

¹⁵ A „Szalay és Fahidi” céghez: Központi Értesítő, 1913/14, 312 és Magyar Fakereskedő, 1913/9, 3.

¹⁶ Központi Értesítő, 1921/17, 452.

¹⁷ ÖLVETI Gábor, *Adalékok egy debreceni család történetének kutatásához*, Metszetek, 2014/2, 62.

¹⁸ Központi Értesítő, 1926/29, 522. A Fahidi Testvérek Rt. az 1918-ban Orbán Ignác és Társa Fakereskedelmi Rt. néven alapított, 1925-ben Fatermelő és Kereskedelmi Rt-re átnevezett cégből jött létre 1926-ban. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML) VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

¹⁹ Központi Értesítő, 1927/7, 149–150.

²⁰ Fahidi Testvérek Rt. Alapszabály. 1926. május 27. Debrecen. MNL HBML VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

²¹ *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 3.

elénk a cégvezetés 1926 és 1944 közt akkurátusan vezetett hivatalos beszámolóinak áttekintésével. Jóllehet, az adóbevallás alapjául is szolgáló beszámolók elmaradhatatlan „eposzi kellei” a sanyarú gazdasági helyzetre és a különböző válságokra történő hivatkozások, a számszerűen közölt adatokból nemcsak a fakeskedés hullámzó működése, de a korabeli gazdaságpolitikai trendek is jól megragadhatók. Az 1926-os igazgatósági jelentés alapján úgy tűnik, az építkezési lázra számító testvérek eleinte némileg túlvállalták magukat: főképpen az el nem adott árukészletre, a felvett hitelek utáni nagy kamatadósságra, a megemelkedett rezsiköltségekre és a kielezett piaci versenyre panaszkodtak, s végül 1176 pengő nyereséget könyvelhettek el.²² Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy 1927-ben 50 000 pengőre emelték alaptőkéjükét,²³ s bár az év végi zárszámadás is tekintélyes panaszsort közölt, a bevallott nyereség 2127 pengőre nőtt.²⁴ A következő évben fő vásárlócsoporthoz, a „mezőgazdák súlyos helyzete” és a kartellbe tömörülő erdélyi fatermelők „esztelen árrombolása” okozott gondot, noha jelzésértékű, hogy ugyanebben az évben „egy modern famegmunkáló üzem felszereléséhez fogtak”, s 1885 pengő tiszta nyereséggel zártak.²⁵ Jórészt ennek köszönhető, hogy az 1929-ben már érzékelt gazdasági válság dacára 2634 pengő tiszta nyereséget tudtak kitermelni. Optimizmusra adott okot, hogy „sikertelen hosszú tárgyalások után a helyi piac összeforgalmánál elérendő haszon elosztására megállapodni és egy legális haszonkulcs fixrozásával az eladási árakat úgy megállapítani, hogy magunknak a bennünket jogosan megillető, tisztességes kereskedői hasznot, munkánk után biztosíthattuk” – olvashatjuk a helyi kereskedők (ön)érdekvédelméről.²⁶ 1930-ban azonban már a kísérlet kudarcáról tudósított a jelentés, mely emellett a tovább mélyülő válsággal és az orosz fa által támasztott egyenlőtlen konkurenciáharccal magyarázta, hogy a cég – tartalékalapba forgatott – bevallott nyeresége mindössze 652 pengő lett.²⁷ A következő évben a Fahidi Testvérek Rt. forgalma további 35%-kal csökkent, ami mindösszesen 523 pengős nyereséget eredményezett. A cég osztalék helyett ezúttal is teljes egészében a tartalékalapba forgatta ezt az összeget, elkerülendő „hűségese tisztviselőik” kényszerű elbocsátását.²⁸ Még ezt is alulmúlta azonban az 1932-es év, mely az előző esztendőhöz képest 50%-on felüli forgalomcsökkenést hozott. A cégvezetés – szembesülve hitelképességük megroppanásával – immáron kénytelen volt a személyi és a dologi kiadásokat is megaspasztani, ami közel tízezer pengő megtakarítást eredményezett. Az 576 pengőnyi nyereség ezúttal is a tartalékalapba vándorolt, az igazgatóság pedig lemondott jutalékigényéről.²⁹ 1933-ban már annak kellett örülni, hogy a forgalomcsökkenés üteme lassabbodott. A kiadásokat a

vezetőség az előző évihez képest közel másfélszeres mértékben kényszerült megnyirbálni, ennek dacára a – szokott módon válságmenedzselte – nyereség csupán 561 pengőt taksált.³⁰ A változást a következő év hozta el, amikor az adóemelés ellenére is sikerült majdnem megkétszerezni tiszta hasznukat (1004 pengő).³¹ A kedvező folyamatokat az 1935-ös aszály sem akasztotta meg (992 pengős nyereség), sőt ekkorra sikerült megvásárolni a Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztártól az eddig csupán bérelt, „fatelepre használt ingatlant”.³² A forgalom nem változott érdemben a következő évben sem, a nyereségmérték mégis csupán 735 pengőt mutatott, amit a gépüzem eladását fontolgató cégvezetés az ipari munkásság körében bevezetett heti nyolcórás munkaidő és minimálbér által támasztott terhekkel magyarázott.³³ A kitűzött célt a következő évben sem sikerült elérni (777 pengős nyereség), mivel az építkezések megdrágultak, ezért nagy részük „hitel útján bonyolítódnak le és vállalatunknak nem állt kellő tőke rendelkezésére, hogy a jelentkező építetők hiteligényeit kielégítse” – olvashatjuk az igazgatósági jelentésben.³⁴ 1938-ban az országos gazdasági fellendüléssel párhuzamosan Fahidiék is szép hozamot produkáltak (1373 pengős nyereség),³⁵ s noha 1939-ben 33%-os forgalomcsökkenést diagnosztizáltak (ennek okaként „az építőiparban beállott pangást”, illetve „az országszerte beállott faáruhiányt” említették), a 958 pengő nyereség összességében nem mondható rossznak.³⁶ A Fahidi-testvérek két nagy futballpálya méretű fakeskedelmi és famegmunkáló üzemen ekkor már nyolc állandó alkalmazott dolgozott.³⁷

Fahidi Éva könyvében megemlékezett róla, hogy „a kis hivatalnokok, iparosok, főleg asztalosok, a parasztok, majdnem mindenki hitelbe vette a fát [...]. A hitelek sok évre, akár évtizedre szóltak”.³⁸ Mint az alább közölt táblázatból láthatjuk, ezeket a személyes emlékeket a korabeli gazdasági dokumentáció alátámasztja, vagyis a Fahidi Testvérek Rt. jelentős kintlévőségekkel üzemelt. Erre az üzletpolitikára a begyűrűző világválság idején komoly veszélyt jelenthetett a behajthatatlan adósságok tömkelege, így nem meglepő, hogy a cég nevével – mint végrehajthatókkal – találkozhatunk a *Budapesti Közlöny* árverések rovatában is.³⁹ A testvérek elismertségét jelzi, hogy a debreceni Kereskedő Társulat közgyűlésén 1932-ben Fahidi Antalt bizottsági taggá választották,⁴⁰ s ugyanő három évvel később a Magyar Fatermelők, Fakeskedők és Faiparosok Országos Egyesületének felső-tiszti csoportjában „arbiterként” működhetett közre a „fanagykereskedő szakosztállyal”

³⁰ Igazgatósági jelentés az 1933. évről. 1934. április 12. Debrecen, *uo.*

³¹ Igazgatósági jelentés az 1934. évről. 1935. április 1. Debrecen, *uo.*

³² Igazgatósági jelentés az 1935. évről. 1936. március 30. Debrecen, *uo.*

³³ Igazgatósági jelentés az 1936. évről. 1937. március 31. Debrecen, *uo.*

³⁴ Igazgatósági jelentés az 1937. évről. 1938. március 30. Debrecen, *uo.*

³⁵ Igazgatósági jelentés az 1938. évről. 1939. április 23. Debrecen, *uo.*

³⁶ Igazgatósági jelentés az 1939. évről. (Dátum nélkül.) Debrecen, *uo.*

³⁷ A 4553 négyzetméter (16375,5 m²) alapterületű telepen három egyemeletes épület állt, 200 m² összterületen. „A” javaslati lap a második légtalmi csoportba javaslatba hozott intézményről. Debrecen, 1938. december 28. MNL HBML IV. B. 1406/b. 512 d. Fahidi Testvérek Rt.

³⁸ FAHIDI, *i. m.*, 3.

³⁹ Vö. Budapesti Közlöny, 1929. május 14., 8., november 3., 9., 1933. november 12., 5., 1935. március 17., 3., 1942. március 18., 2.

⁴⁰ Pesti Napló, 1932. december 24., 10.

²² Igazgatósági jelentés az 1926. évről. (Dátum nélkül) MNL HBML VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

²³ Rendkívüli közgyűlés. 1927. szept. 18., *uo.*

²⁴ „A közterhek növekedése a lakosság minden rétegében és a szerencsétlen trianoni szerződés által megszabott új határok közelsége folytán jelentkező illegitim verseny az ipar és a kereskedelem terén nyomasztó hatást gyakorolnak. Ennek tudható be, hogy a magánépítkezések megindulásába vetett reményeink nem teljesültek.” Igazgatósági jelentés az 1927. évről (dátum nélkül), *uo.*

²⁵ Igazgatósági jelentés az 1928. évről (dátum nélkül), *uo.*

²⁶ Igazgatósági jelentés az 1929. évről (dátum nélkül), *uo.*

²⁷ Igazgatósági jelentés az 1930. évről (dátum nélkül), *uo.*

²⁸ Igazgatósági jelentés az 1931. évről. 1932. április 24. Debrecen, *uo.*

²⁹ Igazgatósági jelentés az 1932. évről. 1933. április 10. Debrecen, *uo.*

folytatott tárgyalásokban.⁴¹ 1937-ben pedig öccsét, Dezsőt választották a Fakereskedelmi Csarnok Ifjúsági Csoportjának egyik díszelnökévé tágabb pátriájában, vagyis a Felső-Tiszavidéken.⁴²

Év	Vagyon	Nyeresség	Követel	Adósok
1926	124 336 P	1176 P	34 101 P	54 066 P
1927	131 783 P	2127 P	37 158 P	63 461 P
1928	184 837 P	1886 P	37 611 P	51 289 P
1929	158 950 P	2634 P	54 471 P	56 919 P
1930	193 750 P	652 P	34 204 P	132 391 P

3. kép. A Fahidi Testvérek Rt. első öt évének főbb pénzügyi adatai

Forrás: Saját számítások a *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz* vonatkozó kötetéből⁴³

A család nyitott volt az innovációra, ez onnan is tudható, hogy Fahidi Dezső a hortobágyi rizstermesztési kísérletek idején felépítette a Hajdú Hántoló és Daráló Malmot.⁴⁴ Ebből a vállalkozásból ugyanakkor már a világháború alatti korlátok is kirajzolódnak: a hivatalos közlönyökben 1942-ben feltűnő cég telephelye bár valóban a Fahidiak faüzeme volt (Szoboszlói út 3.), a cég maga azonban Kontsek Sándor neve alatt futott.⁴⁵ A malomnál is jobb üzleti érzékre vall a Fahidy Kötszerkereskedelmi Vállalat Rt. megalapítása 1936. november végén, Budapesten. „Családi vállalkozás volt, igen kis rezsivel dolgozott, egy könyvelővel és néhány segédmunkással. Lujzi bátyám remek megjelenésével, kitűnő tárgyalási készségével sorra nyerte a közbeszerzési versenytárgyalásokat. Sokszor tíz-húsz filléren múltott.” A kötszer, vatta, valamint orvosi cikkek vételére és eladása szakosodó céget „Lujzi”, vagyis a nevét y-nal író Fahidy Herman 10 000 pengő törzstőkével indította bátyjával, Fahidi Dezsővel. Ahogyan a visszaemlékezés és a hivatalos dokumentáció egyaránt megerősíti, a testvérek üzleti ügyekben mindent papíron rögzítettek, így az egymást közt elosztandó haszon arányairól is rendelkeztek.⁴⁶ A korabeli iratok azt is tanúsítják, hogy az interjúalany jól emlékezett az elnyert állami tenderekkel kapcsolatban, sőt az V. kerületben székelő cég a zsidótörvényekkel súlyosbított kötött gazdálkodás idején is sikerrel lavírozott egy ideig. 1939 mozgalmas tavaszán például több mint harmincezer pengő értékben nyertek megbízást gyógyszer szállításra a Honvédelmi Minisztérium által kiírt állami pályázaton,⁴⁷ míg 1941 márciusában az Áellenőrzés Országos Kormánybiz-

tosa a Fahidy Kötszerkereskedelmi Vállalat részére „a külföldről behozott papirosvatta rögzített eladási árához 44 P 88 fillér 100 kg-onkénti felár felszámítását engedélyezte”.⁴⁸

Mint talán a pénzügyi áttekintésből is érzékelhető, a Fahidiak nem tartoztak ugyan a Debrecen centrumában lakó felső középosztályhoz, a familiát szolid polgári jólét jellemezte.⁴⁹ 1923-ban épített háromszobás, alagsori pincével ellátott házuk – melybe 1930-ban kérvényezték a víz és a csatorna bekötését –,⁵⁰ valamint üzemeik a Szoboszlói út belvároshoz közel eső részén feküdtek, a gyerekek innen jártak be iskoláikba és különóráikra.

„Az Apolló mozi mellett volt a Jobst vagy Jost cukrászda, mellette Perczel Karola néni tánciskolája a Piac utca – Miklós utca sarkán. [...] Hároméves koromtól jártam ide, csakúgy, mint a Református Gimnázium fiúiskolájának délutáni tornajárására, kislánként együtt a fiúkkal. Vári bácsinak hívták a tornatanárt. [...] zeneelméletet is tanultam Szabó Emil bácsinál, aki Szabó Magda unokafivére volt, azt hiszem, és összhangzattant tanított a Zenedében. Kellett még járni Fürediné F. Halácsi Margit zongoratanárnőhöz zongorázni, és Schmidt Mici nénihez német irodalomra, valamint Lányi Éva nénihez franciára” – emlékezett Fahidi Éva gyermekkorára,⁵¹

vagyis a család neveltetési stratégiája jól példázza a „túliskolázottság” szociológiai jelenségét. A zsidó családok ugyanis – főképp a kereskedőké – a szűkebben vett szakmájukhoz nem feltétlenül indokolt mértékben investáltak a kultúrába, legyen szó akár könyvekről, nyelvtudásról vagy általában iskoláztatásról.⁵² Debrecenben a „gazdag zsidó családok túlnyomó többségükben inkább a katolikus vagy református gimnáziumokba írták gyermekeiket”, mint az 1920-ban alapított zsidó gimnáziumba. Ám ez a fajta befektetés nem csupán a leggazdagabbak privilégiuma volt, mivel a zsidó kiskereskedők „a városi átlagnál sokkal nagyobb arányban” küldték gimnáziumba gyermekeiket – olvashatjuk Timár Lajos városmonográfiájában.⁵³

⁴⁸ Papír- és Írószér, 1941. március 15., 8.

⁴⁹ Csak összehasonlítás gyanánt: a szektort helyben uraló, egyenként 120 000, illetve 125 000 pengő alaptőkéjű két cég, vagyis az Általános Faipari és Fakereskedelmi Rt. és a Debreceni Gőzfűrészt és Faárugyár Rt. alkalmazásában a korszak egyes periódusaiban 120, illetve 250 munkás állt, éves nyereségük pedig több tízezer pengőre rúgott. *Debrecen története*, 4, (1919–1944), szerk. TOKODY Gyula, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., 1986, 19–20.

⁵⁰ Fahidi Dezső Szoboszlói út 15. szám alatti házához kapcsolódó iratanyagokhoz lásd Debrecen Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal építészeti archívum adattára. Ezúton köszönöm meg Horváth Attila helytörténész kutatásom során nyújtott önzetlen segítségét.

⁵¹ *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 7. A magánnevelők fontosságát Fahidi Éva egyik gyerekkori barátja is megerősíti. „Schmidt Mitzy, Debrecen egyik legismertebb német tanára volt, magán úton. Mint nevelőnő került Debrecenbe és később magántanár lett. Sokan, jómagam is majdnem anyanyelvű síkon tanultuk meg nála a németet és az oda járóknak 6 éven át tanította elejétől végéig a német irodalmat. Szudéta származású volt. Nevelt fia Ausztráliába vándorolt és 1945 után, amikor a német nyelv tanítása csökkent, oda hívta, Perth-ben halt meg.” Forbáth Péter levele Bartha Ákosnak, 2018. március 22.

⁵² KARÁDY VIKTOR, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás: Tanulmányok*, Bp., Cserépfalvi, 1997, 97.

⁵³ TIMÁR LAJOS, *Vidéki városalakók: Debrecen társadalma 1920–1944*, Bp., Magvető, 1993, 188–195.

⁴¹ Magyar Fakereskedő, 1935/29, 2.

⁴² Magyar Fakereskedő, 1937/7, 4.

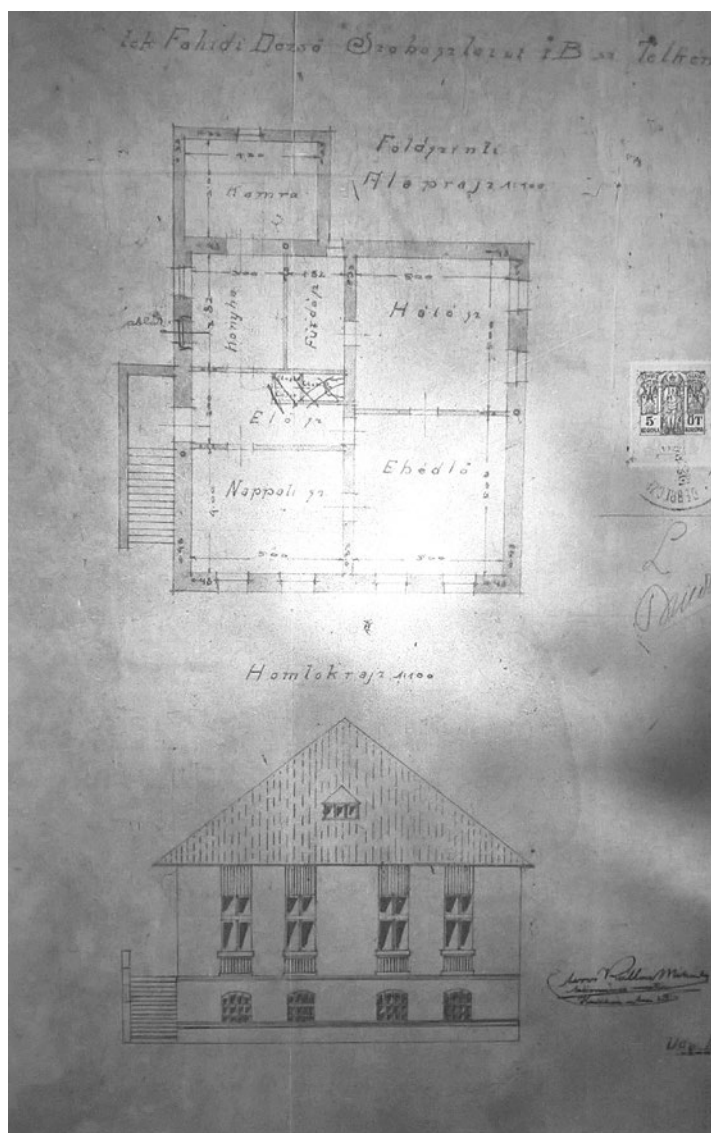
⁴³ *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, szerk. KALLÓS János, Bp., Pesti Tőzsde. A tárgyalat üzleti év és a vonatkozó oldalszámok: 1927–1928, 1270–1271; 1928–1929, 1247–1248; 1929–1930, 1107; 1930–1931, 1101–1102; 1931–1932, 1003.

⁴⁴ FAHIDI, *i. m.*, 76.

⁴⁵ Kontsek Sándor „Hajdú” hántoló és darálóüzeméhez: Központi Értesítő, 1942/46, 2192.

⁴⁶ Központi Értesítő, 1937/19, 390–391. Vö. FAHIDI, *i. m.*, 76. (A fentebbi idézet innen.)

⁴⁷ Közgazdasági Értesítő, 1939. márc. 12. 192. Honi Ipar, 1939/7, 28.

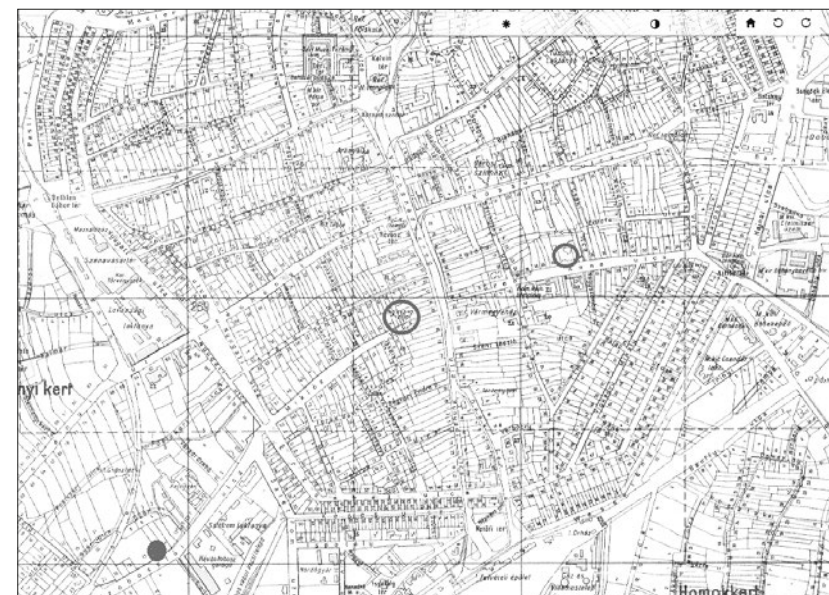

4. kép. Fahidi Dezső házának alaprajza és homlokrajza (1923)

Forrás: Debrecen Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal építészeti archívum adataira

Fahidi Éva iskolai neveltetése egészen ökumenikusnak mondható. Zsidó családi hátterével ugyanis előbb a Miklós utcai „Lutyiba”, vagyis a Debreceni Evangélikus Elemi Iskolába járt, hogy aztán a középiskolát a Magyarok Nagyasszonyáról nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceumban – népszerűbb nevén a Szent Anna utcai Svetitsben – végezzék el, ahová kishúga is követte. E sajátos választások mögött alighanem kevésbé teológiai-ideológiai okokat, mintsem praktikus megfontolásokat sejtethünk, hiszen mindkét intézmény azon az útfonalon feküdt, ahol a család lakott, dolgozott, és ahol nap mint

nap közlekedett. Fahidi Éva nagy szeretettel emlékezett meg kedvenc tanáregyéniségeiről, például a nívós képzést biztosító „Lutyi” igazgatójáról, Elefánty bácsiról,⁵⁴ illetve a szüleivel a „Svetitsben” „tótul povedáló” Asztériáról, aki az értesítők szerint Kacsala Mária néven került az intézménybe.⁵⁵ Itt kell megjegyezni, hogy a családban a német nyelvtudás mellett a szlovák is általános volt, legalábbis anyai vonalon. A nyelvhasználathoz stabil alapot biztosított a leánylíceumban szigorúan megkövetelt nyelvtan. Fahidi Éva esetében mindez egy életen át meghatározónak bizonyult, hiszen 1945 után nyelvtudásának köszönhetően tudott elhelyezkedni külkereskedelmi pályán.

5. kép. A Fahidi család lak- és telephelye, illetve a „Lutyi” és a „Svetits”

Forrás: Debrecen város szabályozási térképe, 1930. május [?].

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum G I h 110/15/b⁵⁶

A gyermekek fejlődését Waldorf-iskolát végzett német nevelő is segítette. A nyári szabadság alatt a két kislány gyakorta kibiciklizett a nagyerdei „tenispályára”, majd utána a strandra, ahová kihozták utánuk az ebédet” – emlékezett Fahidi Éva, akit külön

⁵⁴ Vö. ELEFÁNTY Sándor, *A Debreceni Evangélikus Elemi Iskola ötven éves története, 1886–1936*, Debrecen, Beke Zoltán Könyv- és Lapkiadóvállalata, [é. n.]. A szintén ezekben az években ide járó Forbáth Péter szerint a Debreceni Evangélikus Elemi Iskola tanári kara „igen jó volt és ezért majdnem »privát« iskolának számított” az intézmény, ahová „a jobb módú családok” (például bankigazgatók és katolikus főispánok) is szívesen írták kiskorú gyerekeiket. „Az ott végzett diákok többet tudtak, mint a többi elemi iskolások.” Forbáth Péter levele Bartha Ákosnak, 2018. március 22.

⁵⁵ *A Magyarok Nagyasszonyáról nevezett Debreceni Róm. Kat. Leánygimnázium 17. évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, közzéteszi MELLAU Márton, Debrecen, Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Rt., 1943, 10.

⁵⁶ A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum datálásával szemben a térkép bizonyosan 1945 után készült, ahogyan az például a „Vöröshadsereg [sic] útként” szereplő Piac utca elnevezés alapján egyértelmű. Vö. BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2007, 440.

úszómester tanított. Kishúgával, „Gilikével” rendszeresen részt vettek az Aranybikában tartott koncerteken, így például Dohnányi Ernőt is meghallgathatták.⁵⁷ Mindez azért érdemel említést, mert „a Bika” elsősorban a civis családok és a köztisztviselők reprezentatív tere volt, míg a zsidó származású tehetősebb polgárok a „zsidó kaszinóként” üzemelő Kereskedelmi Csarnokot látogatták a világháború idején.⁵⁸ Ez az intézmény azonban semmilyen formában nem hagyott nyomot a családi emlékezetben. Színházba a lányok nemcsak Debrecenben jártak, de a pesti Zeneakadémián és az Operában megrendezett ifjúsági matinékon is megfordultak. Debrecenben szintén vasárnap délelőtti program gyanánt jöhetett számításba a Déri Múzeum, míg az egykoron az Aranybika oldalában üzemelő Víg Moziban a *Stan és Pant* lehetett nézni – eleinte némafilmen, majd németül.⁵⁹

A katolikus leánylíceumba felvett nagyobbik lány neve mellett az 1935/36-os évkönyvében még az „izr.” (izraelita) rövidítés szerepel,⁶⁰ ám a következő évben döntő elhatározásra jutott a család: katolikus hitre tértek át, amire Fahidi Éva hét évtizeddel később sem talált magyarázatot.⁶¹ Nem maga a vallásváltás szokatlan, hiszen a radikalizálódó közhangulattal párhuzamosan éppen 1936-ban nőtt meg drámaian – úgy országosan, mint Debrecenben – a zsidó valláselhagyók száma.⁶² A civisvárosban azonban ez jobbra a domináns református egyház javára történt.⁶³ Magyarázat lehet a katolizálásra az országos perspektívában való gondolkodás, hiszen a kor hatalmi struktúrájában az éppen 1936-ban elhalálozó Baltazár Dezső püspök a liberalizmus – s ekképp a kor közbeszédében: a zsidóság – ellenzéki patrónusaként is szerepelt, akár az államhatalommal szemben is. Ráadásul a püspök maga sem volt a kitérések pártolója.⁶⁴ Fahidi Adolf mindenesetre nem értette meg fia döntését, és a zsidó hagyományok szerint ruháját megszagatva kitagadta gyermekét és annak családját, akik egyébként sem igen tartották „a zsidó vallás szigorú előírásait”, ellenben megülték a nagy keresztény ünnepeket.⁶⁵ Nem tudni, Fahidi Dezső szimbolikus vagy valós „bűntudatának”,⁶⁶ esetleg „hibrididentitásának”⁶⁷ a követ-

kezménye, de neve csupán egyetlen alkalommal szerepel a debreceni Zsidó Gimnázium jótéveői közt az iskola évkönyveiben – éppen 1936-ban.⁶⁸ A vele üzleti kapcsolatban maradó, s továbbra is jó viszonyt ápoló bátyja, Fahidi Antal ugyanakkor az intézmény visszatérő támogatója volt a korszakban.

A katolikus hitre való áttérésben alighanem az is motiválhatta a családfőt, hogy a „zár-daként” aposztrofált tanintézményben valóban otthon érezhették magukat gyermekei. Fahidi Éva, aki egyébként nem fukarkodik a kritikus hanggal, ha a magyar antiszemitizmusról van szó, mind könyvében, mind életút-interjújában nyomatékosította, hogy a „Svetits” teljesen mentes volt a „korszellemtől”. „1943-ban Debrecenben, a zárdában nemhogy nem zsidóztak, hanem egy félreérthető hang nem volt. Nemcsak én voltam zsidó az osztályban, mégis soha senki nem mondta nekünk, hogy mi »bűdös zsidók« vagyunk. Ez, gondolom, Mellau Márton igazgató urunknak volt köszönhető” – tette hozzá. Az iskolát a középosztály gyermekei látogatták, s ez emlékei szerint a tanulók közt is meghatározóbb volt a származásnál. Saját szavaival: „az, hogy mi egyforma körülmények közt éltünk, jobban egyformává tett bennünket, mint az, hogy zsidók voltunk, vagy nem voltunk zsidók”.⁶⁹

A „Svetits” értesítői szerint Fahidi Éva az érettségét jeles, az utolsó tanévét pedig jó eredménnyel zárta,⁷⁰ így tervei szerint készülhetett – volna – a Zeneakadémiára.⁷¹

6. kép. Mellau Márton igazgató tanítványai körében

Forrás: Fahidi Éva, az interjút készítette BARTHA Ákos és HOSSZÚ Gyula, Budapest, 2010 http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi_eva.pdf (Letöltés ideje: 2018. március 20.), 41.

⁵⁷ Fahidi Éva (interjú), i. m., 10, 15–16.

⁵⁸ TIMÁR, i. m., 196–199. Visszaemlékezések szerint a húszas években „az Aranybika kávéházban, a nagy teremben együtt ültek a zsidók és a keresztények, de külön asztalok mellett. E kávéház hírszerző forrása is volt a debreceni zsidóknak.” GONDA Moshe Élijáhu, *A debreceni zsidók száz éve: A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*, Tel-Aviv, Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, [é. n.], 165.

⁵⁹ Fahidi Éva (interjú), i. m., 17.

⁶⁰ Ez nem a diszkrimináció jele volt – hasonlóképpen rövidítéssel jelezték a római katolikustól eltérő felekezettű keresztény (keresztyén) diákokat is. *A Magyarok Nagyasszonyáról nevezett Debreceni Róm. Kat. Leánygimnázium X. évkönyve az 1935–36. iskolai évről*, közléteszi MELLAU Márton, Debrecen, Beke Zoltán Könyv- és Lapkiadóvállalata, 1936, 51.

⁶¹ Fahidi Éva (interjú), i. m., 1.

⁶² KARÁDY, i. m., 134.

⁶³ Debrecenben „1932–1934 között évi átlagban 7,5 áttérés volt a református vallásra, viszont 1938-ban 44 főre emelkedett az áttérők száma.” TIMÁR, i. m., 198.

⁶⁴ SÍRÓ Béla, *A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez*, Múlt és Jövő, 1994/1, 53. Vö. MATKÓ László, *Él mólé rahamim. Baltazár Dezső református püspök (1871–1936)*, Múlt és Jövő, 1994/1, 59–62.

⁶⁵ „Ez így nagyon jó volt számomra, mert az összes szomszédgyereknél is így volt. Ez is belejátszik abba, hogy nem éreztem magam másnak.” Fahidi Éva (interjú), i. m., 5–6.

⁶⁶ KARÁDY, i. m., 106.

⁶⁷ Vö. GYÁNI Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 224–228.

⁶⁸ *A Debreceni Zsidó Gimnázium értesítője az 1936–37. évről*, közlétesze VÁG Sándor, Debrecen, Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Rt., 1937, 38.

⁶⁹ Fahidi Éva (interjú), i. m., 9, 10.

⁷⁰ *A Magyarok Nagyasszonyáról nevezett Debreceni Róm. Kat. Leánygimnázium 17. évkönyve az 1942–43. iskolai évről*, közlétesze MELLAU Márton, Debrecen, Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Rt., 1943, 23, 24.

⁷¹ Fahidi Éva (interjú), i. m., 22–23.

Míg a Fahidi-lányok a zárda biztosította „burokban” nemigen szembesültek a külvilággal, a családfenntartónak ekkor már évek óta meg kellett küzdenie a különböző jogfosztó intézkedésekkel és az egyre általánosabbá és radikálisabbá váló zsidóellenességgel.⁷² A Fahidi Testvérek Rt. harmincas évek végi prosperálásának a centralizált és „árjásított” állami hadigazdaság vetett véget, méghozzá drasztikus módon. Ennek lett eredménye a Fahidi Testvérek Rt. 12 884 pengőnyi vesztesége 1940-ben, amit aligha magyaráz az újabb, ezúttal 25%-os forgalomcsökkenés. Okként maguk is a faüzemi vezetőik katonai besorozását és az árakat államilag szabályozó „árkormánybiztosság”⁷³ tevékenységét nevezték meg.⁷⁴ A következő év 959 pengő nyereségének köszönhetően a tetemes mínusból sikerült ugyan faragni, de összességében mindez csupán az adósságtömeg kozmetikázását jelentette. A kölcsönök felvételére kényszerülő cégvezetés szerint a probléma gyökere, hogy az Árelemzés Országos Kormánybiztosa által „szabályozott bruttó haszonkulcs a regie százalékaival majdnem egy szinten mozog”, vagyis alig lehetséges profitot termelni.⁷⁵ Az 1942-es jelentésben már arról olvashatunk, hogy „az elmúlt üzleti évből áthozott P 11925,62 összegű veszteséggel együtt P 15336,13 összegű veszteséggel záródott”, vagyis közel három és félezer pengő adósságot könyveltek el csupán egyetlen év alatt – áll az alighanem 1943 tavaszán készült dokumentumban.⁷⁶

Az antiszemita rendeleteket és törvényeket a Fahidiak – sok sorstársukhoz hasonlóan – „strómanokkal”, vagyis a cégvezetésbe formálisan beültetett keresztény igazgatósági tagokkal igyekeztek kijátszani. Fahidi Dezső „vagyoná árjásítását is gondosan megszervezte, úgynevezett barátainkból lettek a strómanjaink. [...] A szálakat az utolsó utáni pillanatig a kezében tartotta, még a gettóból is irányított. [...] A piszkos munka rám maradt, amikor a deportálásból hazatérve számon kértem azt a híres őszinte barátságot” – fogalmazott keserűen a család túlélője.⁷⁷

Az 1944. március 19-én bekövetkező német megszállás váratlanul érte a Fahidiakat. Fahidi Éva úgy emlékezett, házukba a német tábori csendőrség főparancsnoka, Kaiser százados költözött be tisztiszolgájával. A család krónikása utóbb részletesen beszámolt a

tragikus napokról, azt sem rejtve véka alá, hogy pénzzel és összeköttetéssel még ekkor is el lehetett intézni egyet s mást. A gettósításig saját ingatlanában maradhatott a család, igaz, annak egyetlen szobájában zsúfolódtak össze. Április 29-én kellett beköltözniük a gettóban előre kinézett, Hatvan utca 30. szám alatti épületrészbe, ahol tízen laktak egy ma is álló 40 nm-es helyiségben. „Mielőtt beköltöztünk, napokon keresztül szállítottuk oda a lisztet, cukrot, bődön számra a zsírt, amelybe rengeteg hús volt lesütve [...]. Több évre való élelmiszerünk volt [...]. Végül apám osztogatott szét mindent, mielőtt a téglagyárba hurcoltak minket, nagyon sok szegény zsidó volt, ők már a gettóban is éheztek”⁷⁸ – fogalmazott az *Anima Rerum* szerzője, külön kitérve a család Horthy kormányzóba vetett bizalmára. Hitüket erősítette a nagypolitika kontrasztja, mivel egyes családtagjaikat a szomszédos Szlovákiából már 1942-ben deportálták. Június végén azonban ők is erre a sorsra jutottak. A gettóban eltöltött 51 nap után, 1944. június 20-án áthurcolták a családot a Debrecen északnyugati részén található Serly-féle téglagyárba, ahol 14 000 ember szorongott hosszú napokig áldatlan körülmények között. „Hajtottak minket az úttesten, a járdán pedig báméskodtak az emberek. Csönd volt, de úgy éreztem, hogy meglegedetten nézett bennünket Debrecen város lakossága” – emlékezett érthető elkeseredéssel életének addigi legkiszolgáltatottabb időszakára Fahidi Éva.⁷⁹

Ugyanezen a napon, vagyis június 20-án a Fahidi Testvérek Rt. rendkívüli közgyűlést tartott, ahol a megmaradt „keresztény” igazgatósági tagok átvették a névadók cégjegyzési jogát.⁸⁰ Ekkor már a névadó testvérek nem szerepeltek a cégvezetésben. A *Központi Értesítő* 1944. június 1-i száma a megszokott formulával, lakonikus tömörséggel számolt be róla, hogy „Fahidi Antal és Fahidi Dezső igazgatósági tagok e minősége és cégjegyzési jogosultsága megszűnt”.⁸¹ Az ügyvezető igazgató nélküli cégvezetés 1944. július 12-én rendes közgyűlést is tartott, melyen kiderült, hogy az alapítók nélkül aligha fognak boldogulni. A hivatali bikkfanyelven írt céglétségi jegyzőkönyv szavaival:

„a társaság ügyvezetésében is rendkívül nagy zökkenő állott elő, amennyiben a cég ügyvezetésében tényleg résztvevő két igazgatósági tag zsidó származása miatt kivált, velük ma érintkezni nem lehet és így felvilágosításokat sem tudnak adni. Az egyetlen tisztviselő Nagy Mária kisasszony az, aki valami felvilágosítást tud adni, azonban ő is meglehetősen tájékozatlan, mert Fahidi Antal és Fahidi Dezső nem nagyon avatták be az üzleti ügyekbe.”⁸²

Fahidi Dezső és népes családja ekkor már rég nem volt a városban. A téglagyárban egy hetet töltöttek, mielőtt június 27-én, az utolsó előtti transzporttal útnak indították volna őket Auschwitz-Birkenauban. Talán meglepő, de Fahidi Éva szerint még a vagonokban is optimista hangulat uralkodott. „Megérkezünk majd valahová, dolgozni kell, dolgozni

⁷² FAHIDI, *i. m.*, 149.

⁷³ *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 24. 21–22.

⁷⁴ Rendkívüli közgyűlés, jegyzőkönyv. 1944. június 20. MNL HBML VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

⁷⁵ *Központi Értesítő*, 1944/22, 704.

⁷⁶ Igazgatósági jelentés. Fahidi Testvérek Rt. Debrecen, 1944. július 12. MNL HBML VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

⁷² Az antiszemita törvénykezés gyakorlatához egy pécsi fakereskedő cég viszonyaitól lásd KARSAI László, *A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944*, Századok, 2004/6, 1293–1294.

⁷³ „A 2.220/1938. M. E. sz. rendelet az árkormánybiztos feladatait lényegében az alábbiakban jelöli meg: 1. Az árakat, továbbá ipari és más hasonló munka és szolgáltatás díját kialakító tényezők szemmel tartása és a szerzett tapasztalatok alapján az árszínvonal alakulása helyességének ellenőrzése; 2. az ár- és díjkérdésekben véleményadás; 3. az egészséges árszínvonal kialakítására szolgáló intézkedések megtétele; 4. a közszállítások ellenőrzése.” KACSOH Bálint, *Az árellenőrzés jogszabályai = A mai magyar szociálpolitika: Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*, szerk. MARTONFFY Károly, Bp., [k. n.], 1939, 355–356.

⁷⁴ Igazgatósági jelentés az 1940. évről (dátum nélkül), Debrecen, MNL HBML VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

⁷⁵ Igazgatósági jelentés az 1941. évről (dátum nélkül), Debrecen, *uo.* Az etatista gazdaságpolitika árképzésével kapcsolatban a szaklap is szkeptikus volt, mivel „a rendelet szövegezése egyáltalán nem tiszta”. Biró Zoltán szerint „a rendezetlen és bizonytalan állapot nem lelkesíti túlságosan a gazdaságokat a termelés fokozására”. BIRÓ Zoltán, *A tüzifa árkérdése*, Erdészeti Lapok, 1939/10, 1–4.

⁷⁶ Igazgatósági jelentés az 1942. évről (dátum nélkül), Debrecen, MNL HBML VII. 4/d. 85. d. 847 – Fahidi testvérek 1918–1943.

⁷⁷ FAHIDI, *i. m.*, 79. Alighanem ezeket a tendenciákat vélhetjük felfedezni a cégvezetésben bekövetkezett változásokban is. Vö. *Központi Értesítő*, 1940/16, 532 és 1943/48, 1877. Hogy mennyire diszkrétan intézték ügyeiket a szülők, érzékelteti, hogy 19 éves lányukkal nem közölték a strómanok nevét, ami aztán 1945 után azt eredményezte, hogy egyes esetekben az ártírt javakat nem sikerült azonosítani. *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 20.

fogunk és kész. Na, de hát egy a lényeg: összetartó nagy család vagyunk, támogatjuk és segítjük egymást majd. Dolgozni kell – túléljük! Erősek vagyunk, egészségesek vagyunk, különben sem tarthat sokáig, mert hisz' itt vannak már az oroszok a Kárpátok alatt.”⁸³ Reményeikben csalatkozniuk kellett. Az igen kiterjedt családból csupán Fahidi Éva tért vissza Debrecenbe 1945 novemberében.⁸⁴ Ő sem költözött vissza azonban a városba, ahol a felismerhetetlenségig szétbombázott házukban már mások laktak, dolgaik jórészt széthordták.⁸⁵

A debreceni Fahidi család tragikus véget ért története révén bepillantást nyerhettünk a rendkívül sokrétű magyarországi zsidóság stratégiáiba és életmódjába (életmódjaiba), ráadásul e történet a különböző társadalmi csoportok debreceni együttélésének tanulmányozásához sem érdektelen. Köztudomású, hogy a két világháború közti Debrecen társadalmából hiányzott úgy a pénz-, mint a klasszikus arisztokrácia, ebből fakadóan a jómódú középrétegek domináltak úgy a gazdasági, mint a politikai vezetésben.⁸⁶ A Fahidi család esete azt mutatja, hogy egyrészt a cívisgazdák „vegyes gazdálkodása” – vagyis az a metódus, miszerint a tőkét többféle módon (kereskedelemben, földbe, üzemekbe és házingatlanba) investálják – a zsidóság középrétegeiben is mintaadó lehetett, másrészt viszont utóbbi rétegek iskoláztatási stratégiájukkal, üzleti érzékükkel és – nem utolsósorban – sikerükkel maguk is példát szolgáltathattak, ahogyan azt a szakmai fórumok elismeréseiből is érezhetjük.⁸⁷ Úgy tűnik tehát, hogy noha a Fahidiak által is követett társadalmi integrációs modell⁸⁸ katasztrófába torkollott, mégsem állíthatjuk, hogy minden, amiben a család hitt, álom volt csupán.

⁸³ *Fahidi Éva* (interjú), *i. m.*, 24. 21–22. A hajdúsági és benne a debreceni zsidóság vézskorszakbeli sorsához: Randolph L. BRAHAM, *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*, Evanston (Illinois), Northwestern University Press, 2013, I, 404–413.

⁸⁴ A kaotikus viszonyokat jelzi, hogy a többi családtagot csak 1949-ben nyilvánították holtta. Magyar Közlöny, 1949. március 25., 4.

⁸⁵ A budapesti kötszerüzem sem kerülhette el sorsát, vagyis a német megszállás után Fahidi Dezső és Fahidy Herman ügyvezetők „e minőségének és cégjegyzési jogosultságának megszűnése bejegyeztetett”. Központi Értesítő, 1944/28, 868. 1944 májusában Kovács Katalin Erzsébet II. kerületi lakos kérelmezte ki a céget, akinek azonban a világháború után sem postai úton, sem detektív bevonásával nem akadtak nyomára a hatóságok. A nyomozás során viszont megállapították, hogy „a kötszergyár a mai napon is Csáky utca 75. számban működik”. *Révai Gyula rendőrnnyomozó hadnagy és Kádár István rendőrnnyomozó őrmester jelentése*, Budapest, 1948. június 2. Budapest Főváros Levéltára. VII. 2. e. 38702–1936 (Fahidy Kötszerkereskedelmi Vállalat Rt.) „Lujzi bácsi” valóban túlélte a vézskorszakot, ám az 1945 utáni kötött gazdálkodással nem volt szerencséje. A Népszava tudósítása szerint „az uzsorabíróság Csajthay tanácsa három hónapi fogházra és 1000 forint pénzbüntetésre ítélte Fahidi Hermann Lajos kötszerüzem tulajdonost, aki nagymennyiségű kötszert adott el különböző gyógyszeráraknak az Árhivatal előzetes hozzájárulása nélkül”. Népszava, 1947. január 8., 4.

⁸⁶ TIMÁR, *i. m.*, 248.

⁸⁷ Már önmagában az is sikertörténet, hogy a testvérek vállalkozása túlélte a nagy gazdasági világválságot, hiszen „a faipar országosan is a legrosszabb helyzetbe került ágazatok egyike” volt, ami Debrecenben számos cég megszűnését, illetve felvásárlását eredményezte. TOKODY (szerk), *i. m.*, 36.

⁸⁸ A „társadalmi integráció” fogalmához a honi zsidóság viszonylatában lásd PREPUK, *i. m.*, 170–175.

Szegedi Péter

A debreceniség jelentésváltozásai az 1945 előtti futballban

Magyarországon a századfordulón megjelenő és gyorsan népszerűvé váló labdarúgás volt az első csapatsport, illetve sportjáték, amely abban is különbözött a többi sportágtól, hogy nemcsak sportolói, hanem nézői is voltak. Más sportágakkal ellentétben nem csak alkalomszerűen tudott híveket toborozni: először fordult elő a magyar sport történetében, hogy hétről hétre jelentős tömegek látogattak sporteseményeket. Az addig népszerű sportágaktól (torna, atlétika, kerékpár) a labdarúgást az a lényegi különbség választotta el, hogy csapatjáték lévén kiváló lehetőséget nyújtott az azonosulásra, vagyis a futballmérkőzések remek alkalmat teremtettek a kollektív identitás átélésére. Szemben az egyéni sportokkal, egy futballmérkőzésen „jelentős embertömegek egy zárt tér interaktív helyzetében egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válnak”, s a „szurkoló nem (elsősorban) az egyéni versenyzőnek drukkol annak egyéni kvalitásai (illetve a sportoló és a szurkoló közötti esetleges viszony) alapján, hanem egy csapat által reprezentált közösséggel azonosul”.¹ A különbségek a nyílt szembenálláson alapuló küzdelem révén – ahol az ellenfél nem az idő, a magasság vagy a távolság, de nem is konkrét személy, hanem egy klub, sőt az egyesület által reprezentált társadalmi csoport – minden szurkoló számára egyértelműek, nyilvánvalóak. Mindez azt is jelenti, hogy a klubok eltérő társadalmi beágyazottsága következtében a konfliktusok társadalmi ellentétekként jelentek meg, vagyis a futballmezőben többnyire más társadalmi erőterek ellentétes csoportjai vívták szimbolikus küzdelmeiket. A futball épp azért tett szert nagy népszerűsége, hogy képes leképezni a más társadalmi mezőkben valóságosan megjelenő küzdelmeket.

Mivel az identitásnak több típusa van, s a klubokhoz kötődő identitás is többretegű, az aktuális ellenféltől függ, hogy melyik kerül előtérbe. Ezek egyike a lokális identitás, melynek két típusa ismert a magyar futballban: ez jelenthet főváros–vidék-ellentétet vagy régiók–városok közötti összecsapásokat. Az 1945 előtti debreceni futballban a lokális versengések három típusát azonosíthatjuk: 1914 előtt a debreceniek fő regionális vetélytársa Nagyvárad, majd 1919–26 között Nyíregyháza volt, 1926-tól, a profizmus bevezetésével és az első osztályú bajnokság országossá válásával pedig a főváros-ellenesség lett Debrecenben a legfőbb regionális identitástípus.²

¹ HADAS Miklós, KARÁDY Viktor, *Futball és társadalmi identitás*, Replika, 1995/17–18, 89–120, 90.

² A debreceni futball 1945 előtti társadalomtörténetéről részletesen lásd SZEGEDI Péter, *Riválisok: Debrecen futballtársadalmja a 20. század első felében*, Bp., Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2014.

A debreceni futball regionális pozíciója az első világháború előtt

1899-ben, tizennégy évvel a prágai, kilenc évvel a bécsi, és három évvel a budapesti debütálás után a Jogakadémia megalakult az első, Ady Endrét is soraiban tudó debreceni futballcsapat.³ Nagyobb publicitást kapott, nyilvános futballmérkőzésre csupán 1902-ben került sor, igaz, ekkor már két – labdarúgással is foglalkozó – sportegyesület is tevékenykedett a városban. 1902 nyarán a Debreceni Torna és Kerékpáros Egylet keretében huszonkét „végzett, kvalifikált fiatalember” alapított futballcsapatot.⁴ Ugyanekkor a MÁV javítóműhelyében az Egyetértés Dalárda tagjai is szerveztek egy csapatot Egyetértés Football Club néven (amely 1912-ben Debreceni Vasutas Sport Clubra, azaz DVSC-re változtatta a nevét). A DTE (DTKE) 1902. szeptemberi pályaváratóján ez a két egyesület játszott az első debreceni nyilvános futballmérkőzést.

A század első évtizedében a debreceni futball csupán a két csapat hétvégi barátságos találkozóit jelentette. Ezek a mérkőzések nem emelték a sportág alacsony debreceni színvonalát és a nézők érdeklődését sem keltették fel. Országos bajnokságot első- és másodosztályal már 1901-ben kiírtak – ezeken 1926-ig csak fővárosi csapatok vehettek részt (tegyük hozzá: 1901-ben még egyetlen vidéki városban sem volt életképes labdarúgócsapat), a vidéki kerületi bajnokságok kiírására 1907-ig kellett várni. Debrecenből elsőként a DTE nevezett, a csapat az 1910/11-es északi (felső-magyarországi) bajnokság negyedik helyén végzett, egy év múlva pedig elhódította a bajnoki címet. Az 1911/12-es – akkor közép-magyarországinak nevezett – bajnokságban már két új debreceni klub, a Debreceni Kereskedelmi Alkalmazottak Sport Egyesülete (DKASE) és a Debreceni Munkás Testedző Egyesület (DMTE) is indult.

Ez volt az a bajnokság, ahol összemérhette erejét két szomszédos város, három debreceni mellett ugyanis két-két miskolci és nagyváradai klub is nevezett. Nagyvárad az egyik legdinamikusabban fejlődő vidéki városként elvileg jóval fejlettebb sportélettel kellett volna, hogy rendelkezzen, mint a „maradandóság városa”. Mezey Mihály tűzoltóparancsnoknak, a Nagyvárad Torna Kör elnökének köszönhetően már a 19. század végén kialakította a város az első sporttelepét a Rhédey-kertben. A századfordulón futballmérkőzéseket is játszottak, azonban a csapat feloszlott, később a város a pálya használatát átadta a Polgári Lövész Egyletnek, akik több lépcsőben 12 tenispályát alakítottak ki a többholdas sporttéren. Pár évvel később hiába kezdtek el futbalozni az 1906-ban alapított Nagyváradai Sport Egyesületben (NSE), azzal kellett szembesülniük, hogy erre csak a Bunyitay-ligetben van lehetőségük, kis helyen, kezdetleges körülmények között. A Rhédey-kerti sportpálya kezelési joga közben visszaszállt a városra, de azt továbbra is csak teniszezésre használták. 1910-ben megalakult a Nagyvárad Atlétikai Club (NAC), két másik klubbal karöltve mozgalmat indítottak, hogy újra futball- és futópályává alakítsák a sporttelepet.⁵ A város

teljesítette a klubok kérését, és 1911. augusztus 20-án az Aradi TK futballcsapatának vendégszereplésével adták át a Rhédey-kerti létesítményt.⁶

Az új pályának köszönhetően a váradiak szinte hónapról hónapra dolgozták le hátrányukat. 1912 áprilisában Pásztor Bertalan nagyvárad aljegyző, a NAC főtitkára felkérte a debreceni klubok vezetőit, hogy alakítsanak városi válogatott csapatot, és rendezzenek Nagyvárad–Debrecen válogatott mérkőzést.⁷ Három héttel később már Debrecenben tárgyaltak a helyi és a váradi sportvezetők, ahol megegyeztek, hogy a válogatott találkozókon a játékosok a városok színeit és címerét viselik mezükön.⁸ Az 1912 júniusában rendezett találkozó a hazaiak 4:1-es diadalával zárult a várakozásoknak megfelelően, és hatalmas érdeklődés övezte a válogatott meccset, a debrecenieket 100-150 vendégdrucker kísérte el a mintegy 4000 néző előtt lezajlott mérkőzésre.⁹

A Debrecennel ekkor kibontakozó rivalizálásának is köszönhető, hogy rövidesen első- és másodosztályú budapesti labdarúgók jelentek meg a váradi klubokban. A válogatott mérkőzés után a debreceniek azzal gyanúsították a váradiakat, hogy négy játékosuk sem helybeli (ez akkoriban súlyos vád volt, az 1926-ig fennálló amatőr-korszakban a klubok nem csábíthattak magukhoz játékosokat fizetés vagy más juttatás – például állás – ígéretével, a budapesti játékosok nagyvárad felbukkanása viszont azt sejtette, hogy a bihariak megszegték az amatőrségre vonatkozó szabályokat). A váradiak sportlapja fölényes álnavitással, a debrecenieket okítva reagált a vádakra:

„Nagy önhittségre, elbizakodottságra vall, ha egy club az exclusivitas rácsaival vevén körül magát, a más helyről jövő, értékes elemeket magától távol tartja s azt hiszi, hogy úgyis fejlődhetik. [...] Igenis föl kell venni az idegen elemeket, mert a sport nemesebb kifejlődését biztosítja, amint a faj nemesítését is az elütő, idegen vér keveredése viszi előre.”¹⁰

1913 őszére az NSE-nek már alig volt váradi játékos, a NAC elleni mérkőzésükön például öt fővárosi, az első osztályban is megfordult fővárosi játékos szerepelt – de egyikük sem lakott Nagyváradon. Előfordult, hogy nagyváradai bajnoki mérkőzésre igyekvő debreceni labdarúgók a pesti gyorson együtt utaztak a bihari székhelyre csupán a hétvégi bajnoki miatt ellátogató fővárosi futballistákkal. Ezt az alig leplezett játékosvásárt már Budapesten sem nézték tétlenül, és egy évvel a vidéki kerületek megalakítása után az MLSZ Vidéki Bizottsága felfüggesztette a keleti kerület autonómiáját.¹¹

⁶ Nagyvárad sporttörténetéről: Török Tibor, *Nagyvárad város sporttörténete = Bihar–Biharmegye, Oradea–Nagyvárad Kultúrtörténete és örökségjainak emlékkönyve*, szerk. FEHÉR Dezső, Nagyvárad, Sonnenfeld, 1937, 219–249. A Rhédey-kerti pályáról hosszabb cikket közölt a Nagyvárad 1911. április 2-i száma.

⁷ Vidéki Sport, 1912. április 29.

⁸ Vidéki Sport, 1912. május 20.

⁹ 1914-ig összesen öt válogatott mérkőzést rendezett a két város, a hatodikra a háború miatt már nem került sor (elől a pályaválasztó csapat). 1.: 1912. június 23. Nagyvárad–Debrecen 4:1; 2.: 1912. szeptember 15. Debrecen–Nagyvárad 3:2; 3.: 1913. június 1. Nagyvárad–Debrecen 1:2; 4.: 1913. szeptember 21. Debrecen–Nagyvárad 0:1; 5.: 1914. június 14. Nagyvárad–Debrecen 1:0; 6.: 1914. szeptember 20. Debrecen–Nagyvárad elmaradt. SÁNDOR Mihály, *A debreceni futball képes kalauza (1899–)*, II, Debrecen, DVSC Futbalszervező Zrt., 2010, 220.

¹⁰ Vidéki Sport, 1912. július 1.

¹¹ Sport-Világ, 1913. október 20.

³ Fésüs László, *Hajdú-Bihar Megye és Debrecen város sportkronológiája*, Debrecen, Debrecen Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Oktatási és Kulturális Iroda – OTSH Hajdú-Bihar Megyei Testnevelési és Sporthivatala, 1994, 12.

⁴ A DTKE a Debreceni Torna Egylet (DTE) és a Debreceni Kerékpáros Egylet (DKE) fúziójából jött létre 1901-ben. A klub 1905-től DTE néven működött tovább.

⁵ Nagyvárad Friss Újság, 1911. április 19.

A két város közötti fagyos viszony a kerületi autonómia 1913-as felfüggesztése után gyorsan megenyhült. Legalábbis erről számolt be a fővárosi Sporthírlap, amikor a DVSC csapata 1915 nyarán Nagyváradon vendégszerepelt: „A Debrecen és Nagyvárad közötti rivalizálásból eredő barátságatlan hangulat hullámai teljesen elcsendesedtek. A Rhédey kerti NAC pálya közönsége nagy szimpátiával fogadta a derék vasutas csapatot, a mely viszont fair játékkal és intelligens magatartással szolgált rá az elismerésre.”¹²

Lokális rivalizálás új szereplőkkel

Az első világháború előtt a debreceni és nagyváradai klubok rivalizálása mögött két, lényegében hasonló méretű regionális centrum szimbolikus versenyfutását azonosíthatjuk (Debrecen ugyan valamivel népesebb, Nagyvárad azonban polgárosultabb város volt, de egyik sem volt a másikhoz képest alárendelt szerepben). A trianoni békeszerződés azonban új keretekbe rendezte a regionális rivalizálást, a 100 ezer lakosú Debrecen ellenfele az alig 50 ezres, feltörekvő Nyíregyháza lett. Magyarán: míg a háború előtt két egyenrangú regionális centrum versengett, addig a háború után két szomszédos város, azonban Debrecenből nézve Nyíregyháza vidék volt, a nyírségi megyeszékhelyről nézve pedig Debrecen a régió centruma. Debrecenben sokáig nem is tartották egyenrangú versenytársnak Nyíregyházát, a vidék szóhoz inkább negatív konnotációkat társítottak, a helyi szurkolók érdeklődését pedig elsősorban a debreceni csapatok egymás elleni mérkőzései keltették fel.

Kezdetben a két város csapatai nem is voltak egyenrangú ellenfelek. 1920-ban még csak a legrégebbi nyíregyházi sportegyesület labdarúgócsapata, a Nyíregyházi Torna és Vívó Egylet indult a keleti kerületi bajnokságban – és lett utolsó. Miközben a debreceni klubok egymással hadakoztak, a nyíregyházi klubok egyre erősebbek lettek: az 1922/23-as kiírásban már a Törekvés is részt vett, az NYTVE pedig harmadik lett. Az NYTVE és az 1920-ban a vasutas és az iparos egyesületek fúziójából létrejött Törekvés mellett 1922-ben – élén Bencs Kálmán polgármesterrel – megalakult a kereskedők klubja, az NYKSE is. Egy év múlva a Törekvés és az NYKSE fúziójából jött létre a Nyíregyházi Kereskedők és Iparosok Sport Egyesülete, az NYKISE.¹³ A szabolcsi megyeszékhely futballjának fejlődését mi sem mutatja jobban, mint hogy az 1924/25-ös kerületi bajnokság második és a negyedik helyén is nyíregyházi csapat – az NYTVE és az NYKISE – végzett.

A két város ekkoriban kezdődő rivalizálásának tétje viszont már nemcsak az volt, hogy melyik városnak jobb a futballja, a nyírségi szereplésüknek megfelelő irányítást kívántak a kerület vezetésében is. Az 1922-es és 1923-as kerületi közgyűlésre el sem utaztak a nyíregyháziak, így a vezetésbe csak elvétve került be nyírségi sportvezető, de funkciók nélkül maradtak az 1924-es közgyűlésen is. Az, hogy a nyíregyháziakat nem szavazták be a kerület vezetésébe, nem csupán azt jelentette, hogy lemaradtak néhány jelképes pozíció megszerzéséről. 1924 és 1926 között több olyan, a nyíregyháziakra nézve méltánytalan döntést is hozott a debreceni székhelyű vezetés, amelyeket kivédhetek volna, ha megfelelő számban kerülnek be a kerületi tanácsba. Az első jelentősebb konfliktus anyagi természetű

volt. A nyíregyházi futball – többek között – azért fejlődött gyorsan és látványosan, mert a Debrecennel való rivalizálás jelentős investíciókra serkentette a helyi elitet és a város vezetését. Debrecenben viszont a nyíregyháziakra nem tekintettek egyenrangú félként, az ő szemükben Nagyvárad volt csak méltó erre a rangra. Debrecenben 1919 után a helyi csapatok mérkőzései vonzották a nézőket, ám 1924-re visszaesett a mérkőzések látogatottsága, így a kluboknak egyre nagyobb deficittel kellett megküzdenie. Nyíregyházán viszont a debreceniek vonzották a nézőket, s mivel az NYTVE és az NYKISE egyre erősebb lett, a nyírségi futball épp akkor erősödött meg, amikor a debreceni mind súlyosabb anyagi gondokkal küzdött. 1924 nyarán ezért a kerület vezetése úgy döntött, hogy ezentúl a bajnoki találkozót „közös kasszára” kell megrendezni, vagyis a hazai és a vendégcsapat osztozik a bevételen (addig a vendéglátó klubé volt a teljes bevétel). A debreceni vezetésű kerület célja egyértelmű volt, a debreceni klubok hiányzó bevételeit a nyíregyháziaktól akarták elvenni. A kerületi vezetés érvelése szerint a nyíregyháziak a debrecenieknek köszönhetően a nagy bevételeket, ezért jogos az osztozkodás. Az NYTVE válaszul bejelentette, ha a debreceniek keresztülviszik tervüket, akkor önálló kerületet hoznak létre. Az ügyre végül az MLSZ leirata tett pontot. A szövetség szabályzata ugyanis lehetővé tette, de nem írta elő a közös kasszát, vagyis arról az egyesületeknek egymás között kellett megegyezniük. Így a kerületi vezetés kénytelen volt visszavonni határozatát.¹⁴

Az 1924/25-ös bajnokság őszi zárásakor két nyíregyházi egyesület végzett a tabella élén, amit a debreceni lapok fájdalmasan vettek tudomásul: „Debrecenben nem kezelik annyi szeretettel és hozzáértéssel a sport ügyét, mint Nyíregyházán”, „a lenézett vidék, bár a sportkerület igazán nem támogatta, erőre kapott és nyakára nőtt Debrecennek” – írta a Debrecen és a Hajdúföld.¹⁵ A Nyírvidék publicistája viszont bizakodó volt: „meg kell tartanunk ezt a fölényt sportterkölcsökben és sportszellemben, mert [...] ha ezekben fölülműljük Debrecen sportját, [...] hanggal és a zöld asztalnál talán túlszárnyalnak is bennünket, a zöld gyepen nem fognak fölébünk kerülni.”¹⁶ Rövidesen kiderült: a debreceniek a zöld asztalnál és, ennek köszönhetően, a zöld gyepen is legyőzik a nyíregyháziakat. Az 1925. februári közgyűlésen a 15 tagú tanácsba a bajnokság élén álló két nyíregyházi klub egy-egy jelöltje került csak be – egyikük tiltakozásul le is mondott –, a 35 tagú teljes vezetőségbe pedig 30 debrecenit választottak be.¹⁷

A közgyűlési választásra válaszul egy általuk sérelmezett fegyelmi ügy miatt a nyíregyházi egyesületek az Országos Vidéki Tanácshoz fordultak, és indítványozták, hogy az függesse fel a kerület autonómiáját (vagyis a legsúlyosabb büntetést kérték a debreceni vezetésre). 1924 novemberében az NYTVE–DKASE mérkőzésen két játékos összeverekedett, s mivel a nézők a pályára özönlettek, a rendőrségnek kellett rendet tennie. A debreceni játékos minimális büntetést kapott, a nyíregyháziak egyik legjobbját, a centercsatár Guttmant viszont hosszú eltiltásra ítélték, ráadásul a nyíregyháziak óvását a kerület két hónapig

¹⁴ Kelet-magyarországi Sporthírlap, 1924. szeptember 1., 8., 22.

¹⁵ Debrecen, 1925. január 1., Hajdúföld, 1924. december 25.

¹⁶ Nyírvidék, 1924. december 6.

¹⁷ Az 1925-ös választásról: Nemzeti Sport, 1925. február 3., 25., Tiszántúli Hírlap, 1925. február 4., Nyírvidék, 1925. február 12., Kelet-magyarországi Sporthírlap, 1925. február 23., Sporthírlap, 1925. február 26., március 5.

¹² Sporthírlap, 1915. augusztus 16.

¹³ A nyíregyházi labdarúgás múltjáról lásd HUCZIK Norbert, SZEGEDI Péter, *Nyíregyháza labdarúgása a második világháború előtt*, A Vörös Postakocsi, 2009. tavasz, 42–52.

nem továbbította az Országos Vidéki Tanácshoz. Ilyen puszkaporos hangulatban került sor a DVSC–NYTVE mérkőzésre, melyet 5000 (köztük 400 nyíregyházi) néző előtt a debreceniek 5:0-ra megnyertek, és be is érték a tabellát hosszú ideig vezető szabolcsi vetélytársukat. A végső győzelemhez viszont az utolsó fordulóban a DVSC-nek legalább 7:0-ra kellett megvernie a DMTK-t, amely a bajnokság során soha nem kapott egy mérkőzésen két gólnál többet. Azt a vasutas DMTK-t, mellyel egy téli döntés következtében a mérkőzés után a DVSC fuzionált. A keleti kerület (melynek vezetősége negyedét tették ki a két vasutas klub képviselői) tétlenül nézte, hogy egy olyan mérkőzés döntson a bajnoki címről, ahol mindkét félnek az volt az érdeke, hogy a DVSC nagy győzelmet arasson. Ezek után nem is meglepő, hogy a DVSC 10:0-ra lelépte ellenfelét...

A két város klubjainak viszonya ekkor már annyira elmergesedett, hogy a kerületi vezetőségnek lépnie kellett. 1925 novemberében a Debrecen újság szerint „a debreceni egyesületek nem hajlandók tovább tűrni azt a terrorisztikus modort, amellyel a nyíregyházi egyesületek minduntalan fellépnek és a nyíregyházi sajtó kíméletlen hangját, amely fő okozója annak, hogy a két város között elvadult a viszony”.¹⁸ Az év végén hozott döntés szerint 1926 őszétől külön debreceni és szabolcsi bajnokságot rendeznek, mivel – az indoklás szerint – „a debreceni és nyíregyházi sportkörök között az ellentétek annyira kiélesedtek, hogy a nagyobb sportolás lehetőségét csak így lehet biztosítani.”¹⁹ Végül nem választották kétfelé a bajnokságot, az 1926 nyarán bevezetett profizmus pedig új mederbe terelte a két város rivalizálását.

A vidékiség fogalmának újraértelmezése

1926-ban Anglia, Skócia, Ausztria és Csehszlovákia után a világon ötödikként Magyarországon is bevezették a profizmust. A hivatásos játékosokat foglalkoztató egyesületeket két osztályba sorolták, és immár vidéki klubok is szerepelhettek az országos bajnokságban. Debrecenben megalakult a jórészt DVSC-játékosokra épülő, de a vasutas klubból független Bocskai. A város színeit viselő csapatot a másodosztályba sorolták be, majd az idény végén feljutott az élvonalba. A Bocskai születése alaposan átformálta a keleti régió futballjának erőviszonyait. A debreceni amatőr klubok meggyengültek, a nyíregyháziak átvették a dominanciát, ugyanakkor a debreceni szurkolók is elfordultak az amatőröktől, s a jóval színvonalasabb profi bajnokságra fókuszáltak. Ez azonban azt is jelentette, hogy Debrecenben átdefiniálták a regionális rivalizálás tétjét, ellenfelük nem a vidéki Nyíregyháza volt, hanem a főváros. 1926 előtt a vidékiségnek a debreceniek szemében kimondottan negatív csengése volt: vidéken Nyíregyházát (és nem Debrecen) értették, és ahhoz az alulról jövő mohóságát és erőszakosságát kapcsolták. 1926 után a debreceniek szemében a vidéki pozitív jelzővé vált: az elnyomottak büszkeségét, gerincességét, meg nem alkuvását jelentette a pöffeszkedő és gögös főváros tradicionális uralmával szemben. A vidék – vidékről nézve – a tiszta magyarságot képviselte (antiszemita felhangok nélkül!), amely a nemzetietlen és pénzéhes Budapesttel összevetve, ha alul is marad, becsületes és tisztességes voltához kétség nem férhet. Milyenek látták Budapestről a vidéki klubokat?

¹⁸ Debrecen, 1925. november 25.

¹⁹ Tiszántúli Hírlap, 1925. december 16.

Olyannak, mint 1926 előtt a debreceniek látták a nyíregyháziakat: törtetőnek, erőszakosnak, hatalomra vágyóknak, akik rendszeresen felhánytorgatták, hogy őket elnyomják – nem konkrét személyek vagy klubok, hanem úgy általában – a *pestiek*.

A vidékiséghez tehát szorosan hozzátapadt a fővárosellenesség, amely a debreceni drukerek Bocskaihoz kötődő identitásának egyik legfontosabb eleme volt. Ennek hátterében a még ekkor is továbbélő *debreceniség*, a debreceni önkultusz tipikus jegyeit azonosíthatjuk. Irinyi Károly szerint a 19. század középső harmadában a debreceni önkultusz lényegi eleme volt, hogy a város a nemzeti törekvések és a függetlenségi gondolat „ősanyaföldje”, Jókai 1849-es szavaival: „Pest központja az országnak, de Debrecen központja a magyar népnek”.²⁰ E szemléletben – állítja Irinyi – más városok a németesség, a katolikus bigottság, a zsidóság, a hazafiatlanság jelképei voltak: „a vidék, Debrecen támadta itt a fővárost, s annak elsősorban »nem magyar« jellegét”.²¹ Ugyan a modernizáció megroppantotta a cívisek közéletben betöltött szerepét, de a régi debreceni polgárok mentalitása tovább élt Debrecen lakóiban: a fővárosban legtöbbször a vidéket megnyomorító „bűnös metropoliszt” látták. Erre jó példa Fényes Endre, a Bocskai ügyvezető-elnök helyettes beszéde, amely 1930-ban, a Bocskai Magyar Kupa-győzelmének tiszteletére rendezett vacsorán hangzott el:

„Az idén megráztad magad, hátat fordítottál a fővárosnak, gerinces lettél, otthagytad az elkényeztetett környezetet és eljöttél ide, vidékre, Debrecenbe. [...] A debreceni futballcsapat azt hirdeti, [...] hogy itt nincs önzés, de jelenti azt is, hogy ez a debreceni humusz tud lelkesíteni, fiatalságába emberfeletti erőt önteni, mert méltóztassék elhinni, hogy csakis a klubszínek, városunk színei, a kék-sárga szín az, amely megihlette a mi fiainkat és őket nagy eredmények elérésére készítette.”²²

A múltban gyökerező, hangzatos jelszavakban testet öltő főváros-ellenesség mellett gyakran konkrét vádakkal is illették a budapesti klubokat és a szövetség vezetőit. Az elnyomottság érzetéből táplálkozó gyanúsítgatáson túl a vidékieknek voltak megalapozott vádjai is. Hiszen a vidékiek valóban kedvezőtlen helyzetben voltak, a szövetség döntéshozatalában annyi befolyásuk volt, mint 1926 előtt a nyírségieknek a keleti kerületben. Volt rá példa, hogy a fővárosi dominanciájú profi szövetség érezte: nem rokonszenvez a vidékiekkel. Például az 1930-as Magyar Kupa döntőjének lebonyolítása nyíltan „vidékellenes” volt. A szegedi és a debreceni csapatok mérkőzését Budapesten, és nem vidéken rendezték, az pedig egyértelműen a rosszindulat jelének számított, hogy a találkozó időpontját – szokatlan módon – hétköznapra tűzték ki.

A vidékiek arra is panaszkodtak, hogy a fővárosiak visszaélnek gazdasági erőfölényükkel, megveszik a pályaválasztói jogot, illetve elviszik a legjobb vidéki játékosokat. Ebben sok igazság volt, ám a vidékiek nem minden esetben látták, hogy nem a fővárosiak, hanem a budapesti *nagy klubok* tudják akarataikat ráerőltetni – nemcsak a vidékiekre, hanem a budapesti, úgynevezett középcsapatokra is. A szabályok lehetővé tették, hogy el lehessen

²⁰ IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002, 11. – Jókait idézi: BALOGH István, *A cívisek világa*, Bp., Gondolat, 1969, 35.

²¹ IRINYI, *i. m.*, 12.

²² Debrecen, 1930. július 3.

adni a pályaválasztói jogot, vagyis a három nagy pálya tulajdonosa, a Ferencváros, az Újpest és a Hungária (az MTK profi alakulata) gyakran fizetett azért, hogy kisebb ellenfelüket saját stadionjukba vigyék. A szerényebb költségvetésű csapatok akár több ezer pengőt is kaphattak pályaválasztói joguk eladásáért, ha viszont ragaszkodtak a hazai pályán rendezett mérkőzéshez, esetleg be kellett érniük néhány pengős bevétellel. Ez a gyakorlat viszont irreálissá tette a bajnoki küzdelmeket, hiszen a három nagy klub mérkőzéseinek több mint felét hazai pályán játszhatta le, miközben a Bocskai 1927 és 1940 között az Újpestnek négy, a Ferencvárosnak és a Hungáriának 3–3 alkalommal adta el a pályaválasztói jogot.

Többször előfordult, hogy a budapestiek irányítása alatt működő profi liga adminisztratív eszközökkel igyekezett korlátozni a vidékiek szerepét. 1926-ban a profi liga első osztályában tíz csapat indult, majd 1927 elején felmerült, hogy a következő szezontól 10-ről 12-re emelik az élvonal létszámát, de az első osztályú profik többsége ellenezte a tervet. A másodosztály mezőnyéből kiemelkedett a miskolci és a debreceni csapat, így a debreceni sportlap azt a következtetést vonta le, hogy a pesti profi klubok

„[g]örcsösen védik a régi, düledező várak korhadt gerendáit és nem akarják engedni a degenerált ősiséget egészséges vérátömlesztéssel új életre kelteni. Nem akarják beismerni, hogy megszűnt a Hungária–Ferencváros kényuralom korszaka és az új erők is részt kérnek a maguk számára a nagy munkából.”²³

A bajnokság végén, 1927 nyarán az élvonal utolsó helyén végzett, tehát biztos kieső fővárosi Budai 33 kérésére mégis úgy döntöttek, hogy az első liga létszámát 10-ről 12-re emelik fel. A Bocskai ekkor tapasztalhatta meg először a profi szövetség vidékellenes politikáját. A másodosztály élén végző Attila feljutott az emelt létszámú élvonalba, ám a profik vezetői úgy döntöttek, hogy a másik két helyért az elvileg már kiesett Budainak és a másodosztály 2–4. helyén végzett csapatoknak kell játszania. A négy csapatból három fővárosi volt... A Bocskai tiltakozásul nem is akart részt venni az osztályozókon, végül azonban lejátszották a mérkőzéseket és feljutottak az élvonalba.

A vidék és a főváros között feszülő ellentétek – melyek éppúgy meghatározták a szurkolók identitását Szombathelyen, Szegeden vagy éppen Miskolcon, mint Debrecenben – az 1930-as évek végére jelentősen oldódtak. Az őrségváltás részeként 1939-ben hatósági biztost neveztek ki az MLSZ élére. A felfüggesztett autonómiájú MLSZ-t nem csupán árjásította a nemzetiszocialista érzelmű hatósági biztos, hanem a szövetség fontosabb pozícióit vidéki sportvezetők foglalták el (köztük maga a hatósági biztos). Közben folyamatosan nőtt az élvonalban szereplő vidéki csapatok száma: 1937 és 1941 között, négy bajnoki év alatt arányuk megduplázódott, az 1943/44-es bajnokságban pedig fele-fele arányban vettek részt vidékiek és fővárosiak. A vidékiek ugyan nem kaptak nagyobb szerepet a szövetség vezetésében, de előretörésüket mi sem mutatja jobban, mint hogy 1944-ben a magyar futball történetében a Nagyvárad révén először nyert vidéki csapat bajnokságot, sőt a harmadik helyen is vidéki klub, az Újvidék végzett. Ekkoriban, természetesen, a fővárosellenes hangok is elhalkultak...

²³ Kelet-magyarországi Sporthírlap, 1927. február 28.

Erős Vilmos

Szabó István debreceni identitásai*

Az alábbi tanulmány Szabó István debreceni identitásaival foglalkozik. A tanulmány kereteinek tisztázásához rögzíteném, hogy nem célom Szabó István és Debrecen kapcsolatának¹ teljes körű felgöngyölítése, ezt a közelmúltban a Valóságban megjelent egyik tanulmányomban inkább elvégeztem (bár ott sem törekedtem teljességre).² Abban a tanulmányban is jeleztem, hogy mindez része egy Szabó Istvánról készülő nagyobb monográfiának, amely a történész 1969-ben bekövetkezett halálának 50. évfordulójának apropóján jelenik meg. Mindennek tárgyalása azért is legitim, mert a konferencia egyik inspirálója Balogh István, illetve az ő szintén 1969-ben megjelent, a debreceniségről szóló tanulmánya.³ Márpedig Balogh István Szabó István legközelebbi debreceni munkatársa, sőt barátja volt, aki legalább 1942-től nyomon követte Szabó István életművét, annak számos elemében személyesen is közreműködött.⁴ Ő állította össze 1978-ban Szabó István debreceni vonatkozású munkáinak bibliográfiáját is, ez azonban már több vonatkozásban kiegészítésre szorul.⁵ Szintén egyfajta előzetes megjegyzésként szögezném le, hogy Szabó István Debrecenre vonatkozó nézeteit nem különítem el az Alfölddel kapcsolatos felfogásától, amint az a következőkből egyértelműen ki fog derülni: előbbi az utóbbinak szerves része volt.⁶

* Az írás kisebb eltérésekkel megjelent korábbi változata: ERŐS Vilmos, *Szabó István debreceni identitásai*, Valóság, 2019/12, 49–59.

¹ A korábbi irodalomból vö. például OROSZ István, *Szabó István és Debrecen*, Debreceni Szemle, 1999/1, 104–108.

² ERŐS Vilmos, *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább: Szabó István Debrecenrel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai*, Valóság, 2017/2, 19–52.

³ BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 11–53.

⁴ Vö. *A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január–május*, szerk. SZABÓ István, Debrecen, Városi nyomda, 1948; *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*, I–II, szerk. SZABÓ István, Bp., Akadémiai, 1965. – Balogh Istvánhoz, illetve a Szabó Istvánnal kapcsolatos viszonyához vö. még BALOGH István, „Nekem szerencsém volt.” bev. és szöveggond. FILEP Tibor, Nyíregyháza, Jósa András Múzeum és Levéltár, 2012, valamint OROSZ István, *Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István*, Századok, 2017/1, 39–48.

⁵ BALOGH István, *Szabó István debreceni vonatkozású munkássága*, Déri Múzeum Évkönyve, 1978, 453–458. – Szabó István műveinek teljességre törekvő (de korántsem teljes) bibliográfiája vö. BRITSKEY Istvánné, *Szabó István, 1898–1969*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1982. (Jelen sorok írója Szabó Istvánról készülő monográfiájában mindezt számos új adattal egészíti ki.)

⁶ Vö. a következőkkel, illetve ERŐS, *A helytörténettől a népiségtörténetig*, i. m.

Mindenekelőtt pásztázzunk végig Szabó István Debrecennel foglalkozó, illetve az Alföldre vonatkozó írásain. Ennek során kiderül, hogy a kérdésnek Szabó István egész életművében alapvető jelentősége volt, bár az 1950-es, 1960-as években megritkulnak ezzel kapcsolatos írásai.

Az 1920–30-as évekből elsősorban az újságíró, illetve a pályakezdő történész munkáit kell megemlítenünk. Az ekkor készült újságcikkeiből számos korábban is ismert volt (a Hajdúföld, Debreczen, Debreczeni Független Újság hasábjain jelentek meg, ezek közül egyiknek szerkesztési munkáiban is részt vett Szabó), jómagam 2006-ban mindezt több írással kiegészítettem.⁷ E tevékenység egyfajta összegzése volt Szabó 1928-as doktori értekezése, *Debrecen 1848/1849-ben* címmel. Már ekkor is mély érdeklődést mutatott a tanyakérdés iránt (vö. *A debreceni tanyarendszer kialakulása*, 1929), majd az 1930-as években, az Országos Levéltárba való kerülése után is több tanulmányt publikált Debrecen történetéről. Így *A tokaji rév és Debrecen* (1934), *A debreceni uradalom kialakulása* (1935), *A debreceni közösség* (1940), a *Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése* (1939) című írásokat lehet itt megemlíteni.⁸ Ezekhez kapcsolhatjuk még több recenzióját a Századokban és a Protestáns Szemlében, kéziratban maradt, recenzió értékű levelét Schleich Lajos helytörténeti dolgozatáról, valamint például Konrad Schünemann-nal folytatott vitáját a Föld és Ember 1930-as évfolyamában.⁹

Az 1940-es, 1950-es években Szabó Debrecennel összefüggő érdeklődése némileg lanyhul, illetve beleilleszkedik népiség-, valamint kezdődő parasztságtörténeti tanulmányaiba (ezekről még bővebben lesz szó a következőkben). 1943-ban lát napvilágot a *Das Ungarntum des ungarischen Tieflandes* című írása, 1948-ban pedig *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet, amelynek szerkesztője és részben szerzője volt, s amely nagy vitát váltott ki. Ezzel összefüggésben számos korábban ismeretlen, alapvető jelentőségű dokumentumot publikáltam, illetve dolgoztam fel korábbi írásaimban, így például Szabó az elkészítés időpontjában nem közölt, tanulmány értékű válaszát a Társadalmi Szemlében, az 1949-es, Debrecenbe kihelyezett Történeti Társulati ülés részleteit (ennek fő célja az volt, hogy Szabót és munkatársait önbírálatra, nézeteik megtagadására kényszerítsék), Szabó akkori előadását a szabadságharc bukásának katonai okairól (ebben tulajdonképpen tagadja a belső erők szerepét), valamint felszólalásvázlatát a tudományos magatartásról (amelyről nem tudjuk, hogy elhangzott-e).¹⁰ Alapvető jelentőségű az Élet és Tudomány hasábjain, 1954-ben megjelent, *Debrecen a történelemben* című cikke, valamint az 1960-ban, a szintén általa szerkesztett *Agrártörténeti tanulmányokban* publikált írása az alföldi tanyarendszer felszámolására irányuló kísérletekről az 1850-es években.¹¹ (Az alföldi ta-

nyásgazdálkodásról tartott 1964-es, valószínűleg szegedi előadásának kéziratát is jelen sorok szerzője tette közzé 2006-ban.¹²)

Milyen kép bontakozik ki mindebből Szabó István Debrecenre, illetve az Alföldre vonatkozó nézeteit illetően? (Természetesen itt sem célozom a teljes rekonstrukció, csak néhány, ugyanakkor általam legfontosabbnak tartott jellemvonás felvillantására szorítkozom.) Az egyik szembeszökő jellegzetesség a fenti művek számbavétele során: Szabó nézetei olyan értelemben mélyülnek, hogy kezdetben inkább a politikatörténet vagy az eseménytörténet („histoire événementielle”), illetve az érdekességek („drum and trumpet”) dominálnak, természetesen elsősorban hírlapi cikkeiben, de részben doktori értekezésében is.¹³ Mindez 1928-ban, az Országos Levéltárba kerülése után jelentősen megváltozik, és sokkal inkább az elemző gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve a népiségtörténeti szempontok kerülnek előtérbe. Minderre utal Mályusz Elemér is egy Eperjessy Kálmánhoz (a szegedi Föld és Ember ekkori szerkesztőjéhez) írott 1943-as levelében, ugyanakkor ez a megállapítás csak bizonyos korlátok között érvényes. A gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések iránti (igaz, talán nem kifejezetten módszeres) érdeklődés már némely napilapcikkében is fellelhető, leginkább azonban 1929-es, *A debreceni tanyarendszer kialakulása* című tanulmányban. Egy szintén Eperjessy Kálmánhoz írott leveléből megtudhatjuk, hogy Szabó ekkor egy átfogó tanyamonográfia megírására készült, talán ennek egy részlete 1960-as tanulmánya, amelyben viszont keverednek a politikai történeti, nemzeti függetlenségi megfontolások a gazdaság- és társadalomtörténetiekkel.¹⁴ Egy másik általános jellemvonásaként tartom számon Szabó István szóban forgó írásainak, hogy az 1930-as évek első felétől, közepétől mindez a teljes magyar fejlődésről kialakított összképbe illeszkedik, illetve azon belül értelmezhető.

A szakirodalom számára ismeretlen (Bitskey Istvánné 1982-es bibliográfiája sem tartalmazza, jómagam 2006-ban teljes egészében publikáltam), hogy Szabó István 1934-ben, a Protestáns Szemlében recenziót közölt Szekfű Gyula *Három nemzedékének* újabb kiadásáról (ez már a nevezetes V. könyvet is tartalmazza).¹⁵ Ebben sok vonatkozásban egyetért Szekfűvel, annak egyik alapvető álláspontját mégis kifogásolja: nevezetesen a nagymagyar–kismagyar (dunántúli–tiszántúli magyar) szembenállásról kifejtett oxymoront,¹⁶ miszerint a modernet, európaiat a magyar történelemben mindig a katolikus, Habsburgokkal kiegyező, nem ritkán arisztokrata, nyugati fél/ország rész testesítette volna meg. Szabó ezzel szemben fejti ki, hogy a Szekfű által kismagyarként aposztrofált keleti, protestáns, tiszai/tiszántúli, nemzeti függetlenségi hagyomány legalább olyan fontos szerepet játszott a magyarság történetében. Szabó azonban nem áll meg egy egyszerű recenziónál, hanem mindez – véleményem és számos szövegszerű bizonyítékom szerint – kulcsszerepet játszik egész életművének értelmezésében. Azaz felfogását az egész magyar történelemre (nem csak

⁷ *A harmadik út felé: Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban*, vál., jegyz., szerk. ERŐS Vilmos, Bp., Lucidus, 2006.

⁸ Vö. például SZABÓ István, *A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben*, Debreczeni Képes Kalendárium, 1934, 89–97; UŐ, *Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése*, 1693, Debreceni Szemle, 1938, 244–256; UŐ, *A debreceni tanyarendszer kialakulása*, Föld és Ember, 1929/5, 214–244.

⁹ Vö. erre ERŐS, *A helytörténettől a népiségtörténetig*, i. m.

¹⁰ ERŐS (szerk.), *A harmadik út felé*, i. m.

¹¹ *Agrártörténeti tanulmányok*, szerk. SZABÓ István, Bp., Tankönyvkiadó, 1960; SZABÓ István, *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években = Agrártörténeti*, i. m., 139–207.

¹² Vö. ERŐS (szerk.), *A harmadik út felé*, i. m., 386–389.

¹³ SZABÓ István, *Debrecen 1848–49-ben*, Debrecen, Városi nyomda, 1928.

¹⁴ UŐ, *Kísérletek az alföldi tanyarendszer*, i. m.

¹⁵ UŐ, *Három nemzedék után*, Protestáns Szemle, 1934/6, 364–368.

¹⁶ SZEKFŰ Gyula, *A politikai történetírás = A magyar történetírás új útjai*, szerk. HÓMAN Bálint, Bp, Magyar Szemle Társaság, 1931, 397–444; DÉNES Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetírás és ideológus*, Pozsony, Kalligram, 2015.

az újkorra) kiterjeszti, s kifejezetten Szekfűvel (illetve az így értelmezett szellemtörténettel) szemben azt fogalmazza meg, hogy a magyarság nemzeti függetlenségi és forradalmi törekvései mindig (!) az ország keleti / tiszántúli feléből indultak ki, illetve itt fogantak, ez képviseli tehát részben az igazi, autochton magyarságot, részben pedig az európai, modernizációs törekvéseket is.¹⁷

A Szabó Istvánnal foglalkozó korábbi irodalom ezt a momentumot soha nem vette észre, pedig mindezt szövegszerűen bizonyítani lehet, még az 1950-es évekből is, például a *Debrecen a történelemben* című, fentebb említett, 1954-es írásban, vagy az 1950-es években tartott egyetemi előadásában (utóbbi szövege több változatban maradt fenn, Bitskey Istvánné adatai kiegészítésre szorulnak itt is). Ebből idézek egy részletet, amely világosan bizonyítja, hogy Szabó nézeteit a teljes magyar történelemre kiterjeszti, azaz (Szekfűvel némiképp ellentétben) a középkorra, a 11–12. századi viszonyokra is.

„László uralmával és Salamon bukásával lezáródott a magyar történelemnek az a korszaka [így summázza Szabó az István halálát követő politikai eseménytörténetet], amelyben István király halála után sokszor magáról a magyar állam létéről volt szó. A trón körül lejátszódott testvérharcok különösen két veszedelem előtt nyitottak utat. Az egyik a hatalma csúcspontján álló német birodalom hűbéri igénye volt. Rövid időre ez az igény testet is tudott öltetni. A másik ok az István újításai által lappangó ellenállásra szorított pogány törzsiségnek nyílt feltámadása volt. Az országot nem egyszer rázta meg belső háború. A német veszedelem és a pogány törzsi reakció szoros vonatkozásba is kerültek egymással. Három évtizeden keresztül láthatjuk ugyanazt a pártcsoporthoz tartozást: A királyi hatalom birtokosa már földrajzi helyzeténél fogva is az ország nyugati részére s a német birodalom segítésére [sic! a hiányzó állítmány nyilván: támaszkodott]. Ezt a segítséget a birodalom a maga hatalmi érdekeinek szem előtt tartásával kész is volt megadni. Viszont a másik oldalon a dinasztia ellen tagja állott. Az ország keleti részére kell támaszkodnia, külpolitikai kapcsolataiban a keleti szláv és a déli görög birodalom játszik szerepet s mellette állnak az országban az idegen uralom ellen forrongó [!], ősi hagyományait, sőt magát a pogányságot is melengető magyarok. Az ellenkirály oldalán a félreállított régi pogány rend, törzsi szellem és nemzeti társadalom is kilépett a porondra. Mivel a másik oldalon a német irányzattal került szembe, ezek a keleti mozgalmak egyúttal nemzeti jelleget vettek fel magukra. A keleti Tiszavidéknek ezek a korán meghatározó vonásai tovább öröklődtek s történetünk későbbi során az adott történeti feltételeknek megfelelően újabb hasonló mozgalmak által megújultak. Az István halálát követő évtizedeknek zavarai szinte kijelölték a keleti Tiszavidéknek azt a szerepet, hogy a nyugati tájékozódáshoz közelebb eső dunai vidékkel szemben később is forrásai legyen [sic!] a társadalmi és nemzeti mozgalmaknak.”¹⁸

Egy következő fontos kérdésként vetődik fel Szabó és a népiségtörténet viszonya, illetve Debrecennek és az Alföldnek ezekben (a népiségtörténeti tanulmányokban) betöltött szerepe. Szabónak a második világháború végéig, 1945-ig számos népiségtörténeti írása jelent meg, ezek nagy részét 2005-ben külön kötetben publikáltam (amely Szabó István egy saját kezűleg összeállított kolligátuma alapján készült), ennek alapvető darabjai az *Ugocsa megye* (1937), illetve *A magyarság életrajza* (1941).¹⁹ Nincs itt tér a népiségtörténet általános fogalmának kifejtésére, jelen keretek között elég annak felidézése, hogy a programot Magyarországon Mályusz Elemér dolgozta ki, ugyanakkor Szabó István 1941-es szintézise ennek a legjelentősebb alkotása. Igaz egyúttal az is, hogy Szabó 1943–44-es cikksorozatában (*Nemzetismeret és magyarságtudat*, ezt korábban soha senki nem elemezte, jószerevel nem is említette) Mályusz Elemér népiségtörténetét tekinti az általa korszerűnek tartott s a *politikai nemzet* fogalmával szembeállított *népi nemzet* fogalom megtestesítőjének, reprezentánsának a történettudományban, tehát egyértelműen Mályusz itt a kezdeményező. Szabó egyéb képviselőket is fontosnak tart azonban a két világháború közötti időszakban, így az említett Szekfűt, valamint például Horváth Jánost, Györffy Istvánt, s természetesen Bartókot és Kodályt, mint akik sokat tettek a népi gondolat megvalósítása ügyében.²⁰

Nem lehet kétséges, hogy Szabó népiségtörténeti programjában, illetve kutatásaiban (ebben viszont különbözik Mályusztól) alapvető szerepe van Debrecennek és az Alföldnek. Már a népiségtörténeti program koncipiálójá, Mályusz is azon a véleményen volt egyébként, hogy a népiségtörténetnek a helytörténetből kell kinőnie. Szabó István történetírása ezt kellőképpen alátámasztja. Ennek igazolására elég felidézni 1930-as, szintén a Föld és Ember hasábjain lefolytatott vitáját Konrad Schünemann német történész-szel, illetve az 1930-as évek elején egy debreceni helytörténész, Schleich Lajos munkájáról készült, recenzióval felérő levelét. (Ez korábban szintén tökéletesen ismeretlen volt a Szabó István-irodalomban.)²¹

Előbbiben érces szavakkal cáfolja (főként Györffy István eredményeire támaszkodva) a tézist, miszerint a magyarság nem volt képes önálló városalapításra, s hogy mindez elsősorban külföldi / idegen, főként német mintákra, illetve közvetítéssel történt. Szabó szerint Debrecen és például Szeged alaprajza, amely gyökeresen eltér a német alapítású városokétól, világosan bizonyítja, hogy létezik autochton magyar városfejlődés (igaz, hogy Schünemann Debrecen s az alföldi településeket nem tartja városnak).

Roppant beszédes Szabónak a Schleich Lajoshoz írott levele is. Utóbbi egy helytörténeti munkájában a németiségnek a város alapításában, kultúrájában, gazdaságában, népi összetételében játszott alapvető fontosságát szerette volna bizonyítani. Szabó e téziseket pontról pontra, kemény szavakkal, néhol vitriolosan bírálja, illetve cáfolja. Végső konklúziójaként azt fogalmazza meg, hogy Debrecen mindig is a magyarság „örvárosa” volt, azaz a magyarság szerepe alapvető benne, a német kultúra nyomai pedig egyenesen el-

¹⁹ SZABÓ István, *A magyarság életrajza*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941. (Reprint kiadás: 1990.); Uő., *Népiségtörténeti tanulmányok* (ERŐS Vilmos bevezető tanulmányával), Bp., Lucidus, 2005.

²⁰ ERŐS Vilmos, „A magyarság létét tápláló népi forrás”: Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái, Valóság, 2017/9, 33–63; ERŐS Vilmos, „A magyarság létét tápláló népi forrás”: Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái, Agrártörténeti Szemle, 2017/1–4, 89–124.

²¹ ERŐS, *A helytörténettől a népiségtörténetig*, i. m.

¹⁷ ERŐS, *A helytörténettől a népiségtörténetig*, i. m.

¹⁸ SZABÓ István, *Magyar történelem az államalapításig*, 1–2. félév (könyvomas egyetemi jegyzet), Debrecen, [Kossuth Lajos Tudományegyetem], 1950–1951, 49. (Kiemelések tőlem: E. V.)

hanyagolhatók. Nem véletlenül volt Kossuthnak is legkedvesebb városa, azaz 1848–49-nek is fellelővára.²² Hozzá kell fűzni mindehhez ugyanakkor, hogy Szabó vonatkozó nézeteiben, tanulmányaiban felbukkannak a népiségtörténet gyanús, például Szekfű Gyuláék és a szellemi történet (Joó Tibor, valamint például Hóman Bálint) által több tekintetben joggal kárhoztatott „etnoprotecionista” fogalmai és tézisei is.²³

Ezek közül itt most csak azt emelném ki, hogy Szabó szerint alapvető kontinuitás van a török (illetve Mohács) előtti és utáni magyarság között. Azaz a török hódítás számottevő vérségi keveredést nem idézett elő (legalábbis idegen vér nem került a magyarság testébe/ néptörzsébe, s csak „sajátvéru keveredés”-ről beszél Szabó), amivel párhuzamos jelenség, hogy a török hódítás után a jobbágyok arra a földre (főként az Alföldre) költöztek vissza, amellyel korábban is, „vérmérsékletük” és alkatuk okán szoros kötelékben álltak. Azaz a török előtti és török utáni magyarság között etnikai folytonosság állt fenn, amely különösen az ország keleti felében – vö. a korábbiakban írottakkal –, illetve az Alföldön nyilvánul meg.²⁴ Sajnálatos, hogy mindezek során felbukkannak (persze a „sajátvéru keveredés” is minimum gyanús) olyan fogalmak, mint a „néptalaj” (rejtetten több helyen is „kulturtalaj”, ami expressis verbis a német „Volksgeschichte”, „Volkstumskunde” ideológiailag roppant terhelt és vállalhatatlan rekvizituma).²⁵ Mindezek illusztrálására részlet *A magyarság életrajzából* a 16–17. századi viszonyok tárgyalása kapcsán:

„A XVI–XVII. századi nagy pusztulásból mégis földjén megmaradt magyarságot tehát *idegen vér* nem érintette olyan mértékben, hogy vérségi és alkati tekintetben közte és a mohácsi vész korának magyarsága között nagy lenne a különbség. A nagy belső vándorlás következtében egy-egy vidék vagy éppen helység magyar lakossága szinte visszaelemelhetetlenül összekeveredett, azonban a keveredésben az idegen népi elemnek nem sok szerepe volt. Debrecen városába az 1564–1640. év között betelepített 415 lakos korábbi lakóhelye például 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt, a többi 65 új lakos közül 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, 3 marad Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországnak. A lakosok 99%-a tehát a középső tiszántúli vidékről került ki, olyan területről, mely a XVI–XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar maradt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát

abból a *néptalajból*²⁶ merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykovács, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze *egynépu* környékéből.”²⁷

Nem lennének igazságosak Szabó Istvánnal szemben, ha mindebben csak az ideológiai motívumokra mutatnánk rá, hiszen számos vonatkozásban társadalomtörténeti relevanciája is van e tanulmányoknak. Expressis verbis társadalomtörténeti vonatkozásúak Szabó parasztságtörténeti munkái, az ezekben érvényesített koncepció kialakításában szintén alapvető Debrecen és az Alföld szerepe. Ezek a tanulmányok kb. a harmincas évek végétől, a középkorvégi pusztasodás és a jobbágyosság hanyatlását elemző munkáktól, 1948-as kötetektől (itt a kora újkori fejlődés áll a középpontban), illetve például a hajdúkról szóló tanulmányokon keresztül, egészen 1848–49 jobbágyproblémáig, illetve a tanyakérdést elemző, már említett írásaiig húzódnak.²⁸ Szabó ezekben kifejtett nézeteire egy parasztpolgári koncepció a jellemző, amely számos vonatkozásban rokon a népi írók felfogásával, de a történész Hajnal István (akit Németh László „tejtésztvére”-nek nevezett) alapvető hatása is nyilvánvaló, illetve bizonyítható.²⁹

Ennek a parasztpolgári koncepciónak egyik alapvető tézise, hogy a parasztság / jobbágyosság középkori helyzete Szabó szerint a középkorban is inkább emelkedő Magyarországon, s ennek egyik döntő megnyilvánulása a szabad költözködési jog. (Székely Györggyel való vitája során állítja, hogy az 1351-es törvények nem a szabad költözködés kivívásáról, s így a jobbágyok és földesurak közötti osztályharcról szólnak, hanem a kilenced beszédének a kötelezettségéről, tehát a köznemesség érdekeinek érvényesítéséről. Utóbbiak ugyanis a nagybirtokosokkal szemben nem engedhették meg, hogy a kilenced elengedésével a bir-

²⁶ Ez a kifejezés az említett „Volkstumskunde” meglehetősen gyanús, politikailag igencsak terhelt fogalomtárából származik.

²⁷ SZABÓ, *A magyarság életrajza*, i. m., 117. (Kiemelések tőlem: E. V.) – Mindehhez vö. még Szabó Debrecennel és a hajdúsággal kapcsolatos, már említett tanulmányait. Hozzá lehet még tenni mindehhez, hogy Szabó István 1944-ben megjelent, német nyelvű könyvében (amely *A magyarság életrajzá*nak a fordítása) a „néptalaj” helyett többnyire a „Volksgebiet” fogalom szerepel, nyilvánvalóan a „Volksboden” politikailag-ideológiailag terhelt volta miatt. Vö. Stefan SZABÓ, *Ungarisches Volk: Geschichte und Wandlungen*, Herausgegeben von dem Ungarischen Institut für Geschichtsforschung, Bp.–Leipzig, Danubia, 1944. Másrészt Szabó szóban forgó könyvében, néhány oldallal előbb például a városoknak (köztük Debrecennek) az idegen beköltözőkkel szembeni elzárkózási törekvéseit nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezőkkel magyarázza. „Mikor a magyar tömb szélein vagy azon kívül eső német lakosú városok a magyar letelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, legtöbb esetben nemcsak a magyar embert igyekeznek távol tartani, hanem a magyar urat is, aki kiváltságos közigazgatási helyzetével áttörte a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen a környéke magyar falvainak lakói előtt nyitva álló 'köztársaság' küzdelmében is, melyet a kiváltságokkal közéje települő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítése ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytatott, kétségtelenül nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők léptek fel.” SZABÓ, *A magyarság életrajza*, i. m., 114.

²⁸ SZABÓ István, *A hajdúk 1514-ben*, Századok, 1950/1–4, 178–198, 478–488. (Ugyanez: SZABÓ István, *Jobbágyok – parasztok: Értekezések a magyar parasztság történetéből*, Bp., Akadémiai, 1976, 201–222.)

²⁹ Vö. Hajnal István, szerk. LAKATOS László, Bp., Új Mandátum, 2001; LAKATOS László, *Az élet és a formák: Hajnal István történelemszociológiája*, Bp., Új Mandátum, 1996. – Legújabbban (bár alapvetően saját régebbi írásait felelevenítve) GLATZ Ferenc, *Konzervatív reform: Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal*, Bp., Kossuth, 2016.

²² SZABÓ István, *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás*, Századok, 1952/3–4, 509–532.

²³ Vö. ERŐS Vilmos, *A Szekfű-Mályusz vita*, Debrecen, Csokonai, 2000. – Szekfűhöz legújabbban MONOSTORI Imre, *Szekfű Gyula a változó időkben: Életmű-fogadtatás-utókor*, 1913–2016, Pécs, Pro Pannonia, 2017.

²⁴ Szabó munkájában a Hortobágy is mint az autochton magyarság, az igazi/ősi magyarság megtestesítője jelenik meg. Ebben jelentős hatása lehetett (Balogh István közvetítésével) egykori munkatársának, részben mesterének, Ecsedi Istvánnak. Ecsediről Vö. BALOGH István, *Ecsedi István élete és munkássága*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1985.

²⁵ A „Volkstumskunde” irodalmából vö. például Willi OBERKROME, *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft, 1918–1945*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1993; *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, hg. von Manfred HETTLING, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003; Michael FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945*, Baden-Baden, Nomos Verlag, 1999; Ingo HAAR, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf” im Osten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

tokaikra csábítsák más jobbágyait, az 1348–49-ben pusztító pestis következtében beálló munkaerő-hiány pótlására.³⁰ Ez lehetőséget ad a parasztság „igyekvő”, „leginkább értékes”, feltörekvő elemeinek a magasabb életformát biztosító városokba való költözéséhez. Ennek a városiasodásnak alapvető formája a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésben a mezőváros, amely egyfajta átmeneti modell a nyugat- és kelet-európai fejlődés között.³¹

Szabó szerint a parasztság emelkedő helyzete, illetve az emelkedés lehetőségei nem szűnnek meg 1514 után sem, a jobbágyköltözést tiltó törvényeket rövidesen feloldják vagy lazítják, a jobbágy ebben az időszakban számos tulajdonlási / birtokbírhatási (szőlő, irtásföldek, különböző bérlemények) lehetőséggel, alkalmanként joggal rendelkezett. Megmaradt a mezővárosba való költözés,³² kialakult a földesúri fennhatóságot szintén nem ismerő hajdúvá válás, vagy a végvári katonai rendbe emelkedés lehetősége, illetve a kifejlődő magánkezelésű földesúri birtok (Gutsherrschaft) sem vált kizárólagossá (azaz számos vonatkozásban megmaradt a jobbágytelek / jobbágyüzem önállósága), a parasztnak a földjüktől való erőszakos elűzésére (Bauernlegen) alig került sor, eltérően Kelet-Európa egyéb országaitól. A 18. századtól kezdődően főleg az ország keleti felében (az Alföldön) kialakuló tanyás gazdálkodás pedig sok tekintetben az egyéni autonómia, az önálló gazdálkodás egyik letéteményese is volt.³³

Több korábbi tanulmányomban bizonyítottam már,³⁴ hogy mindennek háttérben egy *harmadik utas* fejlődésről kialakított koncepció állt, azaz a népi irányzat, s például Hajnal István hatása itt érhető leginkább tetten, amely azonban csak a második világháború után került előtérbe Szabó nézeteiben (a népiségtörténeti tanulmányokban ezekről nincs szó, mint ahogy Mályusz Elemérnél sem). Ebből magyarázható azután Szabó összeütközése a marxista történetírással, tehát az ellene indított, s őt szüntelenül „narodnyiknak” minősítő támadások. Ez a marxista történetírás (Pach Zsigmond Pál, Székely György, Sándor Pál) a magyar fejlődést Kelet-Európához sorolta, s a fennálló hatalomhoz legszorosabban kötődő mesternarratívája az „elkanyarodás”, a „második jobbágyság” tézise volt, amelyeket Szabó különösen vehemensen cáfolt 1950-es évekbeli lektori véleményeiben és leveleiben, de mindennek nyomai publikált írásaiban (vö. különösen a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című 1948-as kötetét³⁵), illetve egyetemi előadásaiban is látványosan fellelhetők.³⁶ S hogy e felfogásban / koncepcióban kulcsszerepe van a Debrecenre és az Alföldre vonatkozó tanulmányainak, arra egy szövegrészletet szeretnék példaként hozni. (De az előzőekből is egyértelmű számos kapcsolódási pont, hiszen például *A tokaji rév és Debrecen* című tanulmányban, valamint az ötvenes évekbeli egyetemi előadásaiban vagy a *Debrecen a történelemben* című 1954-es írásban is Debrecen mint a mezővárosi – azaz

parasztpolgári – fejlődés mintapéldája szerepel. Erdei Ferenc felfogása is megemlíthető itt párhuzamként, aki viszont a tanyai és a mezővárosi fejlődést hozta összefüggésbe.³⁷) A szövegrészlet Szabó 1938-as tanulmányából való, de felvette az 1976-ban, posztumusz megjelent *Jobbágyok – parasztnak* című kötetébe is, tehát bizonyosan ragaszkodott élete végéig az itt kifejtettekhez. Az egész tanulmánynak az a fő mondanivalója, hogy a középkorvégi pusztásodást nem a parasztság romló helyzete (későbbi narratíva szerint: fokozott kizsákmányolása), hanem éppen ellenkezőleg, a magasabb életforma igénye és lehetősége, a mezővárosokba költözés, a városok felszívó hatása idézte elő, amelynek példajaként Szabó az alföldi városokat, mindenekelőtt Debrecen jelöli meg.

„A város felé törekvő jobbágyságot a 'városi szabadság' vonzza, mely mindenekelőtt személyi függetlenséget s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének és megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberiséget, az új életideát. A város tehát menedék a parasztság számára, biztatás, hogy szorgalmával kiemelkedhetik a jobbágyság személyes függésben élő tömegéből. Valóban, a városok jobbágyságunknak *igyekvő, értékes* elemeit veszik fel, s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul. [...] A fölemelkedő mezőváros ez alapot vető kiváltságok mellé kedvező fejlődési ösztönzések esetén olyan gazdasági kiváltságokat is megszerez (vámmentesség, vásártartás, céhlevelek), melyek már kétségkívül a városi élet meggyökeresedésének jelei. Miként Debrecen fejlődése tanítja, ez esetben a földesúri mezőváros jelentékeny ipar és kereskedelem táplálója lesz, s az ilyen helység a 'város', lakosa pedig a 'polgár' nevet valóban megérdemelten viseli.”³⁸

Hogyan lehet összegezni az itt elmondottakat, s végül is milyen választ lehet adni a Szabó István és Debrecen kapcsolatát firtató, a címben jelzett problémára? Mindenekelőtt leszögezhető, hogy Szabó István nem objektív és tárgyilagos történetíró (ilyen amúgy egyébként sem létezik). Ennek rögzítése azért fontos, mert a tanítványok részéről unostalan elhangzik ez a megállapítás, igaz, különösebb aggály nélkül (mondjuk egy másik tanulmányban) hozzáteszik, hogy Szabó István pártos (néha eklektikus), nemzeti / hazafias, modern, alkalmanként marxista, majd – ugyanazon szerző szerint – nem marxista történetíró, akinek számára a múlt „nem az enyészet őr”.³⁹ Hozzáfűzném, hogy a nem Szabó István-tanítvány Romsics Ignác is úgy minősíti Szabó népiségtörténeti munkáit,

³⁷ Erdei ilyen jellegű nézeteiről vö. DÉNES Iván Zoltán, *A paraszti polgárosodás modellje* = D. I. Z., *Az önrendelkezés érvényessége*, Bp., Magvető, 1988, 256–304.

³⁸ SZABÓ, *Jobbágyok – parasztnak*, i. m., 180, 181; illetve ERŐS, *A helytörténettől a népiségtörténetig*, i. m.

³⁹ Vö. például RÁ CZ István, *Előszó = Parasztság és magyarság: Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*, szerk. R. I., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 9–12; RÁ CZ István, *Előszó = Szabó István Emlékkönyv*, szerk. R. I., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 11–14; RÁ CZ István, *Szabó István emlékezete*, Debreceni Szemle, 1999/1, 96–103; RÁ CZ István, *Szabó István emberközelben = Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. EGEY Tibor, HORVÁTH M. Ferenc, Bp., Pest Megyei Levéltár, 2002, 9–16; OROSZ István, *A történetíró munkássága*, Alföld, 1978/7, 50–56. – Jelen sorok szerzője a Szabó Istvánról szóló irodalmat külön tanulmányban, illetve a készülő monográfia bevezetésében dolgozza fel és elemzi.

³⁰ ERŐS, „A magyarság létét tápláló népi forrás”, i. m., valamint SZABÓ István, *Az 1351. évi jobbágytörvények*, Századok, 1954/4, 497–527.

³¹ SZABÓ István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*, Bp., MTA, 1947.

³² UŐ, *A debreceni közösség*, Debreceni Képes Kalendárium, 1940, 73–77.

³³ UŐ, *A debreceni tanyarendszer kialakulása*, i. m.

³⁴ Vö. például ERŐS Vilmos, *Szabó István és 1848/49*, Valóság, 2003/7, 94–108; UŐ, „A magyarság létét tápláló népi forrás”, i. m.

³⁵ SZABÓ István, *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948.

³⁶ ERŐS Vilmos, *Plebs és populus között: Szabó Istvánnak a parasztság újkori történetével kapcsolatos tanulmányai*, I, Valóság, 2018/3, 32–58, II, Valóság, 2018/4, 54–84.

hogy a szellemtörténet irracionalista, fellegjáró konstrukcióival szemben a tárgyilagos, tudományos álláspontot testesíti meg, amelynek megállapításai máig érvényesek.⁴⁰

Nem gondolnám, hogy a nyugati, dunántúli, nagymagyar állásponttal szemben az ún. tiszántúli, keleti, függetlenségi és protestáns hagyományra építő koncepció (láthattuk, ez alapvető Szabónál) tudományosabb, objektívebb, előfeltevésektől mentesebb lenne. Az már egy másik kérdés, hogy amúgy mindkettő alapvetően szemben állt egy tradicionális, „nemzeti romantikus” politikai eseménytörténettel, de Szabónál ez is – láthattuk – csak fokozatosan alakult ki.⁴¹ Különösen nem tekinthető minden további nélkül tudományosnak, vagy legalábbis a szellemtörténetnél tudományosabbnak a népiségtörténet, amely a Szabónál is felbukkanó ideologikus fogalmaival minimum gyanús, de mindenképpen a korban generált diskurzusok alapszintű ismeretét tételezi fel.⁴² Az már szintén egy másik kérdés (illetve mindehhez kapcsolódik), hogy Szabó István Szekfű köréhez Mályusznál sokkal közelebb állt, s már népiségtörténeti tanulmányaiból is publikálhatott a németellenes Revue d’Histoire Comparée-ban, de az újkori uradalomtörténetről szóló nagy tanulmánya is itt jelent meg először. Nem beszélve 1948-as kötetéről (*Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*), amelyet a még mindig a Kosáry Domonkos jelentős befolyása alatt álló Teleki Intézet adott ki.⁴³

Nem tekinthető par excellence tudományos, elfogulatlan, előfeltevések nélküli álláspontnak a „harmadik út” tézise sem, hiszen mára minden relevanciáját elvesztette,

⁴⁰ ROMSICS Ignác, *Clio bűvöletében*, Bp., Osiris, 2011, 336–337.

⁴¹ A nemzeti romantikus iskoláról lásd Steven Bela VARDY, *The National Romantic School* = S. B. V., *Modern Hungarian Historiography*, New York, Columbia University Press, 1976, 121–128. – További példa arra, hogy Szabó István számára Debrecen és az Alföld a társadalmi progresszió letéteményese, egy 1948-ból származó tanulmánya a parasztfalu önkormányzatának válságáról. Ebben módszeresen végigveszi a korszakban a falusi autonómia (például szabad bíróválasztás) ellen irányuló, végül sikeres földesúri támadásokat a szóban forgó időszakban. Egy jelenség azonban módosít e szomorú képen: a mezővárosokban és egyes falvakban megmaradt az önkormányzatiság és az autonómia több eleme. Különösen is felhívja a figyelmet Szabó a török hódoltság földesurat nem ismerő, *alföldi* paraszti térségeire, ahol a parasztfalu (parasztvármegye) kényszerűségből is ellátott önkormányzati feladatokat. „A magyar parasztfalu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének rendezése nagy mértékben ki is siklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmásíthatatlan alapjai voltak maguk után, hogy a falu minden önállóságot és öngazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között sem ejtett ki a maga életéből. Mezővárosokban és egyes falvak életében az autonómiának viszonylagos bőségével lehet a hanyatlás korában is találkozni. A falu életének a közigazgatást nehezen viselő, de közös akaraton nyugvó berendezkedést követelő egysége mellett tekintenünk kell a török hódoltság vonala alatt minden földesúri és hatósági közigazgatást nélkülöző, csupán a török földesúr adót és munkát sanyargató felsőbbbségétől kötött *alföldi* parasztságra is. Az *alföldi* parasztfalu életének minden vonatkozásában magára hagyatva volt kénytelen az együttlélés nyomán fakadó önkormányzati feladatokat ellátni. A magyar parasztság autonómiára való képességében nem becülhetjük alá ennek a magára hagyatott alföldi parasztságnak a lelki hagyatékát és az ország egész parasztságára kisugárzó tanító hatását.” SZABÓ István, *A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban* = Sz. I., *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, i. m., 265–310, itt 310. (Kiemelések tőlem: E. V.)

⁴² A népiségtörténetről újabban GYÁNI Gábor, *A kánonromboló Mályusz Elemér választásai = Konzervatív gondolkodók: Egy akadémiai ülészek előadásai*, szerk. PAPP Gábor, Bp., Kossuth, 2016, 215–229. – Mindennek kritikája és cáfolata ERŐS Vilmos, *A populus bűvöletében: Szabó István népiségtörténeti tanulmányai*, kézirat, megjelenés alatt.

⁴³ Minderről bővebben Vilmos ERŐS, „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”: *Die verschiedenen Deutungen von Gyula Szekfű und István Szabó über die Geschichte der Nationalitaeten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre*, Ungarn Jahrbuch, Regensburg, 2019 (megjelenés alatt).

de sohasem is volt az egyedül érvényes alternatívának tekinthető.⁴⁴ Az viszont szinte teljes biztonsággal állítható, hogy végül mégiscsak a fenti álláspontok köré rendezhető Szabó nézeteinek alapelemei, s ebből magyarázhatók a különböző konfrontációi is, amelyek lehetőséget adnak életművének a foucault-i értelemben vett monumentumok, tehát nem dokumentumok alapján történő értelmezésére.⁴⁵ Ennek alapján pedig Szabó felfogása egy (szintén Debrecen központú) nemzeti romantikus / romantikus nacionalista politikaeseménytörténet-centrikus kezdeti periódus után a (Szekfű Gyula által reprezentált) szellemtörténeti felfogással szemben konstituálódott. Szabó tehát az ország keleti felében és az Alföldben és a parasztságban, illetve a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet kialakításában látta a magyar fejlődés fő bázisát. Mindez a háború után a marxista „történettudomány”-nyal, illetve ennek mesternarratívájával találta szembe magát, s így új értelmet is kapott. Ez a marxista történetfelfogás főként a „második jobbság”, illetve az „elkanyarodás” tézisében kifejezetten a magyar fejlődésnek a kelet-európaiba való betagozódását hirdette. E felfogással szemben Szabó István az átmenetiség hangsúlyozásával, illetve az osztályharc mindenek felettiségének a tagadásával, valamint a különböző társadalmi rétegek kölcsönösségének, a tönnies-i értelemben vett „közösség”-ének hangsúlyozásával, az egyéni autonómia és a közösségi értékek összhangba hozására irányuló törekvésével egy harmadik utas, Németh László, Hajnal István, Bibó István, később Szűcs Jenő⁴⁶ nézeteihez is sok szempontból köthető parasztpolgári fejlődés alternatívája számára fogalmazott meg és jelentett történeti muníciót.⁴⁷ Utóbbi szinte minden egyes elemében (a háború előtt kidolgozottakban is) alapvető szerepe volt Debrecennek és az Alföldre vonatkozó tanulmányainak, illetve ezekre vonatkozó nézeteinek, sőt mindennek gyökere is egyenesen itt keresendő.

Befejezésként érdemes megemlíteni, hogy Szabó István Debrecenhez fűződő viszonya, Debrecennel való azonosulása cseppet sem probléma nélküli és magától értetődő. Csak példaként szeretném felidézni, hogy 1928-ban Budapestre költözött, s azután az Országos Levéltárban dolgozott, ez módszertani szempontból is alapvető fordulat volt a pályájában.⁴⁸ Nem tekinthetők problémamentesnek debreceni egyetemi tanári évei sem: először B-listázni akarták 1945-ben,⁴⁹ s folyamatosak voltak az ellene indított debreceni támadások 1949-ben, valamint az 1950-es években is, amikor Kondor Imre, Karácsony Sándor, Kovács Máté, Kádár László társaságában ismételt „narodnyik”-nak minősítet-

⁴⁴ Az ezzel kapcsolatos kiterjedt irodalomból vö. SALAMON Konrád, *A harmadik út küzdelme: Népi mozgalom, 1944–1987*, Bp., Korona, 2002. Számos művet említ még újabban ezzel kapcsolatban PAPP István, *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012.

⁴⁵ SUTYÁK Tibor, *Michel Foucault gondolkodása*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2007.

⁴⁶ Vö. mindezekhez például LÁNYI Kamilla, *Bibó István harmadik útjai*, Világosság, 2002/2–3, 3–15; Szűcs Jenő, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Bp., Magvető, 1983; BOGNÁR Bulcsú, *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*, Bp., Loisir, 2012. – Németh László és Szabó István kapcsolatáról vö. ERŐS Vilmos, *Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaiba* = SZABÓ, *Népiségtörténeti tanulmányok*, i. m., 37.

⁴⁷ KOVÁCS Gábor, *Szokásszerű és okszerű társadalom*, Világosság, 2000/2, 3–21; Uő, *Harmadik utas magyar gondolkodók*, Liget, 2002/8, 64–75.

⁴⁸ LAKOS János, *A Magyar Országos Levéltár*, Bp., Magyar Országos Levéltár, 1996.

⁴⁹ ERŐS (szerk.), *A harmadik út felé*, i. m., 207.

ték.⁵⁰ De nem véletlen az sem, hogy Szabó István az első adandó alkalommal nyugdíjba vonult 1958-ban, visszaköltözött Budapestre, főként azért, hogy az 1930-as években feltárt hatalmas forrásanyagát a középkori magyar falu kérdéseire vonatkozóan monográfiákká formálja.⁵¹ Tanszéki utódja, a hajdú- és az Alföld-kérdés szintén elkötelezett kutatója pedig még 1971-ben is fő feladatának tartotta, hogy cáfolja a magyar jobbágyság középkorvégi emelkedési lehetőségeit, s a magyar fejlődésnek a kelet-európaiba való tartozását hangoztatta.⁵²

ÉPÍTÉSZET ÉS VÁROSMARKETING

⁵⁰ Vö. BALOGH István, *Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában = Szabó István Emlékkönyve, i. m.*, 37–52, itt 40–41.

⁵¹ SZABÓ István, *A középkori magyar falu*, Bp., Akadémiai, 1969.

⁵² SZENDREY István, *Röghözkötési törekvések hazánkban 1514 előtt*, Magyar Történeti Tanulmányok, VI, 1973, 74–77.

Kovács Péter

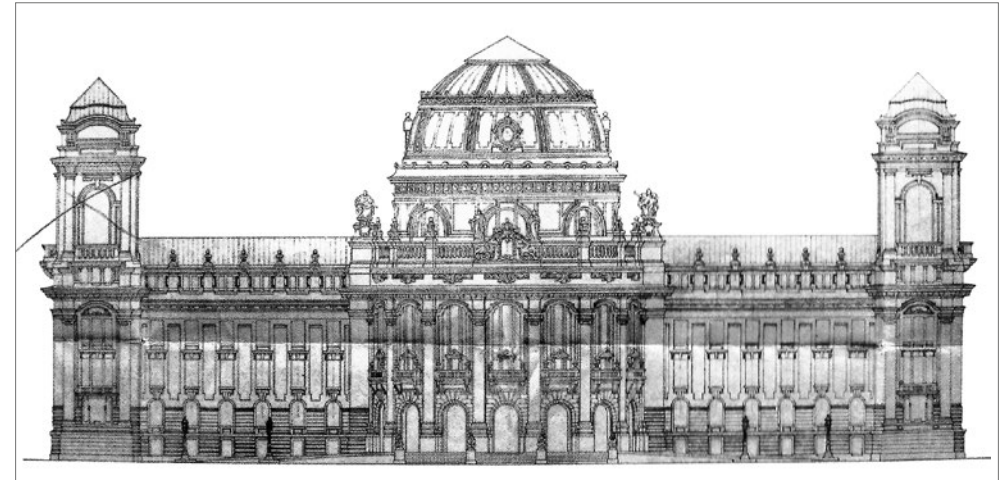
A modern építészet botladozásai Debrecenben*

Mielőtt Debrecen modern építészetéről beszélünk, szükséges a hozzátartozó fogalmak tisztázása, illetve az előzmények ismertetése. A magyarországi korai modern építészeti az első világháború előtt a Vágó testvéreken keresztül jutott el Debrecenbe, az Alföldi Takarékpénztár megépítésével. A tartalmában vagy csak stílusjegyeiben megjelenő modern építészet az 1930-as évektől az 1970-es évek közepéig tartó időszak alatt követhető nyomon.

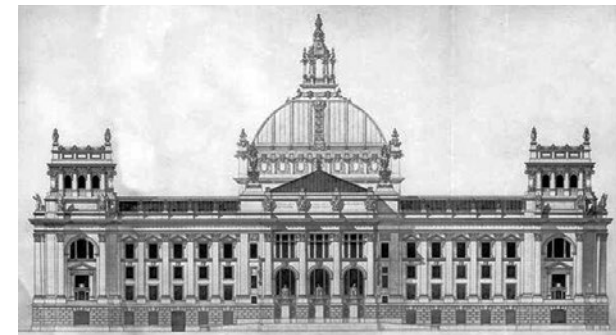
Amennyiben a modernizmust az egymástól eszmei mondandóban is eltérő, kiemelkedő alkotók (Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright, Alvar Aalto) vagy alkotói műhelyek (Bauhaus) köré csoportosítom, akkor számukra a közös értelmezést a régi azonnali leváltása, a merőben új megfogalmazása jelentette, de értelmezési viszonyrendszert is teremtve a régivel. Magyarországon, így Debrecenben is a modern mozgalom két egyidejű fellépése a CIAM¹ mozgósító hatását követők, valamint a kevésbé hangos, ugyanakkor érzékenyebb római iskolával (a másik modern) szimpatizálók körében jött létre. A historizmus zsákutcájának felismerése nem vezetett azonnal a modernizmushoz, a kettő között létezett egy konzervatív irányzat is.

Debrecen az 1900-as években százezer fős város volt, de arányaiban még mindig nagyon kevés városias épülettel rendelkezett. A változás lehetősége 1912-ben teremtődött meg, amikor az Országgyűlés megszavazta a Debreceni Királyi Magyar Tudományegyetem megépítését. Az építéshez 1912-től kezdve tíz évig évente kétfélmillió korona átalányösszeget irányoztak elő, tehát az elképzelések szerint tíz év alatt épült volna meg az egyetem. A terveket Korb Flóris műépítész irodája készítette. Korábban a Hausmann-irodában dolgozó Korb, valamint Griegl Kálmán Berlinben tanult építészetet. Szakmai előéletük predesztinálta őket arra, hogy a Debreceni Királyi Magyar Tudományegyetem épületeit, főleg a Korbbal kötődő központi neobarokk épületet a megelőző század historizmusának stílusában fogalmazzák meg. Az építkezések a háború miatt leálltak, a befejezési időszak – gróf Klebelsberg Kuno (1922 júniusától 1931 augusztusáig vallás- és közoktatásügyi miniszter) fennhatósága alatt – 1923 és 1932 közé esik. Az 1926-ban készült homlokzati

terven Paul Wallot 1884-es Reichstag épületének arányrendszeréhez hasonlatos épület látható, nagy centrális kupolával, oldalsó tornyokkal. A központi épület átadása végül 1932 májusában történt meg, vagyis ekkor már 40 éves lemaradásban voltak az akkor már sok helyen érzékelhető modernizmushoz képest. Még szerencse, hogy a hatalmas barokk kupolát Klebelsberg kivetette a tervből.²

1. kép. Korb Flóris: Debreceni Tudományegyetem főépület homlokzati terve, 1926.
Forrás: GERLE János, Korb Flóris–Griegl Kálmán, Bp., Holnap, 2010, 187.

2. kép. Paul Wallot: Reichstag, Berlin, 1884.

Forrás: http://in1.bilderbuch-berlin.net/bilder/berlin_mitte_%C3%96stliche_front_des_reichstages_reichstag_paul_wallot_graef_zeichnung_ostseite_86c8457826_600x450xfr.jpeg
(Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

Gróf Klebelsberg Kuno jelentős szerepet játszott Debrecen építészeti karakterének kialakításában. Véleménye szerint a kiegyezés után csak Budapest indult rohamos fejlődésnek, a vidéki városok lemaradtak. Ezt ellensúlyozni akarta. „Nálunk a dunai metropolis mellett nagyarányú fejlődés lehetőségei mutatkoznak a tiszai és a tiszántúli metropolisban,

* Jelen tanulmány – kisebb javításoktól eltekintve – megegyezik a szerző alábbi írásával: Kovács Péter, *Bevezetés = Debrecen modern építészete 1945–75*, közreadja Kovács Péter et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 8–15.

¹ Congrès International d'Architecture Moderne, vagyis a „Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa” a modern építészet nemzetközi konferenciasorozata volt 1928 és 1959 között.

² T. Kiss Tamás, *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*, Vác, Mikszáth, 1998 (TKT sorozat), 168.

Szegeden és Debrecenben” – írta 1927-ben.³ Klebelsberg érzekelte, hogy a 20-as évek végétől a modernisták az építészetben jelentős változásokat akarnak. Ezt a Tér és Forma 1930-as számában közölt írás igazolja:

„Az Új Építészet Nemzetközi Szövetségének (C.I.R.P.A.C.) magyar csoportja memorandummal fordult gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez is, arra kérte a kultuszminisztert, hadd hasson oda, hogy a vezetése alatt álló illetékes hatóságok szenteljék kellő figyelmet az új, korszerű építészet elveinek, mint eddigi nagyfontosságú eredményeinek. Továbbá a fiatal magyar építészek támogatását kérte oly módon, hogy a kultuszminiszter úgy írjon ki pályázatot, amely hangsúlyozottan új alaprajzi beosztást, új formákat kíván és a bírálóbizottság megfelelő, korszerűen gondolkodó, előítéletektől ment szakemberekből álljon. A kultuszminiszter átvette a memorandumot és kijelentette, hogy az abban foglalt kéréseket megfontolás tárgyává teszi és elhatározásáról annakidején értesíteni fogja a magyar csoportot. A miniszter válaszában kifejtette, hogy külföldi útjai alkalmával módjában volt meggyőződni az új építészet nagyszerű fejlődéséről, látta a hatalmas új alkotások sorát Európa nyugati országaiban. A németországi új iskolák hatalmas ablakaikkal, világos tantermeikkel, egyszerű, de szabatos kiképzésükkel kitűnően megfelelnek céljuknak és a bennük felnevelkedő nemzedék erős lesz, egészséges és munkabíró. A fénytől átítatott új iskolák és házak a kultuszminiszter tetszését vívták ki. Gróf Klebelsberg nézete szerint az új építészet nem elszigetelt jelenség, hanem az új európai korszellem megnyilvánulása, amely a művészet minden terén mindinkább megteremti a maga egyéni kifejezőmódját. Mint ahogy a mai költemény különbözik a húsz év előttről, úgy nagyon természetes, hogy a fejlődés örök törvénye szerint a mai épület, a mai lakás különbözik az elmúlt évtizedek építészeti alkotásaitól. Az ember átalakult, nézetei, világfelfogása megváltoztak és művészetében igyekszik ezt kifejezni. Európa nagy szellemi áramlatainak nem szabad országunk határán megtörni és a magyar ifjúságnak részt kell venni az új, egészséges és korszerű építészet alkotó törekvéseiben. Az új igények és új szerkezetek új kifejezőmódot adnak, melyektől elzárni a magyar ifjúságot nem lehet és nem is szükséges. »Az új építészet az új szellem kifejezőmódja – mondotta a miniszter úr – és helyesen tartom, ha a magyar fiatal generáció a nemzeti tradíciók tiszteletben tartása mellett, az új építészet törekvéseivel is kellő módon foglalkozik.«⁴

A fenti vonatkozásban Klebelsbergtől még a következő idézet olvasható: „Nekem az az egyéni érzésem, hogy különösen az építészetben erősen elkanyarodtunk a modernizmus felé, ez ellen államhatalmi eszközökkel fellépni hiú vállalkozás lenne.”⁵ Klebelsberg csak látszólag adott mozgásteret ezeknek a törekvéseknek, valójában konzervatívabb szemléletű volt. Olyan építészetet javasolt, amely bár korszerűbb, de nem jelent paradigmaváltást. Külföldi útjai során rátalált az észak-német expresszív tégláépítészetre, illetve jó példákat látott Stockholmban is. Ezt az általa választott utat jelölte ki követendőnek,

3. kép. Klebelsberg Kunó a klinikai épületek előtt Debrecenben, 1929.

Forrás: http://rugonfalva.org/images/phocagallery/afalu/rugonfalva_a_multban/Rugonfalva_hires_szulottei/Rugonfalvi_Kiss_Istvan/Fotok_Rugonfalvi_Kiss_Istvanrol/thumbs/phoca_thumb_1_R_Kiss_Istvan_Klebelsberg_Kunoval.jpg
(Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

Szeged és Debrecen esetében sikeresen. Mivel Szegedről került a parlamentbe, közvetlen hatása volt a szegedi Dóm tér megépítésére (1929–1932) és a Rerrich Béla által tervezett téglarchitektúra megjelenésére. A klinkertéglát személyes kezdeményezésére kísérletezték ki.⁶ Ez esetben direkt, máskor indirekt módon, támogatott és célzott külföldi utak szervezésével irányította a várospolitikusokat és az építészeket az általa elvárt irányba. Ilyen alkalom volt az 1930-as Stockholmi Kiállítás, ahová egy körúttal összekötve Debrecen polgármestere, Dr. Vásáry István és Borsos József építész is elutazott, bár őket elsősorban Erik Gunnar Asplund temetője és könyvtára, illetve Ragnar Östberg városháza épülete érdekeltte, ugyanis ilyen épületeket szerettek volna tervezni Debrecen számára is. A látottak hatással is voltak a város építészetére. A klinkertéglá lehetőségeit maximálisan felismerő Borsos a Köztemető ravatalozó épületénél szerencsésen ötvözte a magyar formakultúrát a Fritz Högernél látott virtuozitással.

A városi tulajdonú Téglá- és Cserépgyár klinkertéglagyára 1928-tól üzemelt. Ennek lehetőségeit több épület esetén is figyelembe vették. Klebelsberg másik klinkertéglás üzenete az eredetileg a magyar katonák panteonjának gondolt debreceni Hősök Temetőjének mauzóleuma volt.

Debrecen urbanisztikai fejlődése 1928-tól nagy lendületet kapott. A belváros arculatát a többszintes polgári bérházak, portálos üzletek már megváltoztatták, de a klasszicista régi városháza nem felelt meg az igényeknek. Az új városháza pályázati kiírását Borsos szorgalmazta, s 1925-ben, a „Tekintetes Tanáchoz” írt levelében hosszasan elemzi, hogy miért van szükség új épületre. A régi, írja Borsos, „az újra feléledt klasszikus utánzás szellemnek egy gyöngye, sivár megnyilvánulása a cs. és kir. kamara égisze alatt”.⁷

³ Uo.

⁴ h...a [HEGEDŰS Ármin], *Gróf Klebelsberg Kunó az új építészetéről*, Tér és Forma, 1930/4, 161.

⁵ NAGY Elemér, *Építészetünk és Klebelsberg Kunó*, Magyar Építőművészet, 1982/6, 58.

⁶ T. Krss, *i. m.*, 168.

⁷ BORSOS József, *Tekintetes tanács-hoz írt levél*, Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára IV B, 1406/b Debrecen város polgármesteri hivatalának iratai, műszaki osztály iratai, 177 d 30738/1938, 92.

UNCERN BYGGER SITT 1:A

Studier i SVERIGE krematorium.

Ungern kommer inom kort att få sitt första krematorium. Det är staden Debrecin som beslutat där- om, och ärendet ligger för närva- rande hos regeringen för stadfäs- telse, berättar Debrecins borg- mästare dr István Vásáry, som nu befinner sig i Stockholm med huvudsaklig uppgift att studera arkitektur.

— Det är vår kultusminister gre- ve Klebelsberg, som gjort oss upp- märksamma på den svenska moder- na arkitekturen, säger borgmästaren vid ett samtal med Stockholms Dagblads medarbetare. Vi skola nu även bygga ett nytt rådhus, och därför passade vi på att fara hit, min kollega byggnadsrådet Borsos och jag.

— Det är framför allt den moder- na svenska tegelbyggnadstekni- ken vi studera, framhåller byggnadsrådet Iósef Borsos. Och vår resa har ingalunda varit förgä- ves.

— De tre monumenten i ny svensk byggnadskonst äro för mig stadshuset — konserthuset — stads- biblioteket, som sinsemellan innebä- ra en utveckling, vidtager borg- mästare Vásáry. De svenska små- väningarna intressera oss även myc- ket. Utanför Debrecin ha vi en 2 000 tunnland stor skog med vårt femhundraåriga universitet i mitten. Kring detta håller nu en liten stad av småvillor och hus med småvä- ningar på att uppstå.

— Hur är det med det berömda ungerska nöjeslivet? Staten sägs ju ha börjat inskrida mot detsam- ma.

— Lusten och tillåtelsen till nö- jen är densamma som förr. Det är bara pengarna som fattas. In- skränkningarna bero inte på några politiska eller sociala skärpningar. Tvärtom är friheten större nu än före kriget.

Borgmästare István Vásáry och byggnadsrådet Iósef Borsos.

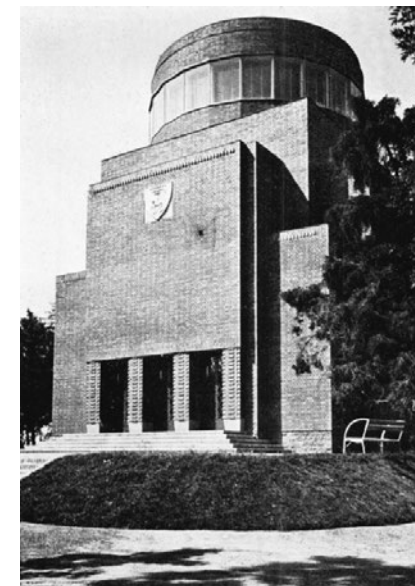
4. kép. Svéd újságcikk a magyarok érkezéséről

Forrás: RÁCZ Zoltán, *Borsos József*; Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 33.

5. kép. Fritz Höger: Chilehaus, Hamburg, 1922–1924, részlet

Forrás: https://c1.staticflickr.com/7/6067/6121165539_c317f5058f_b.jpg (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

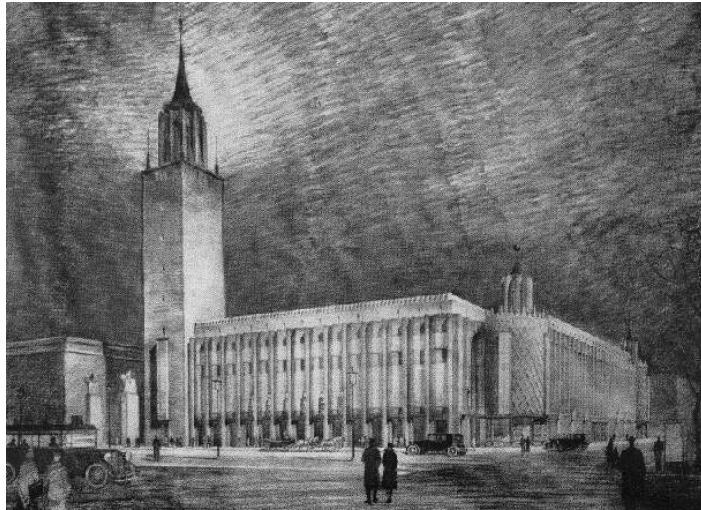
6. kép. Dr. Lechner Jenő, Szontágh Pál: Hősök mauzóleuma, Debrecen, 1932.

Forrás: VÁRI-SZABÓ Tibor, *Hősök mauzóleuma Debrecenben*, *Tér és Forma*, 1932/9, 274.

Az 1931-ben lebonyolított tervpályázat⁸ bebizonyította, hogy a magyar építészetben megtörtént a Klebelsberg által elvárt, az északi példához felövő előrelépés. A díjnyertes, Györgyi Dénes-féle pályamű ebben a szellemben készült. A klinkertégla használata egyébként akkor is előírás volt. A többi díjazott vagy megvételt kapott terv sem okozott meglepetést. Barát Béla–Novák Ede; Dr. Neuschloss-Knüsli Kornél–Gyenes Lajos; Rerrich Béla; Csanak József–Rimanóczy Gyula a további sorrend. A *Tér és Forma* 1931-ben még további öt dicséretet kapott tervet tett közzé, Dr. Kotsis Endre bátrabb, a modernizmus felé mutató terve megjegyzés nélkül, utolsóként zárta a sort. A pályázatokat ismertető Weichinger Károly és Kertész K. Róbert 1940-es, a budapesti Központi Városháza bővítésére vonatkozó, győztes tervén visszaköszönnék a debreceni pályázat megoldásai.

Az előzőek fényében teljesen érthetetlen, hogy Györgyi Dénes és Münnich Aladár 1930-ra megépült Déri Múzeum épülete miért egy barokk kastély stíluselemeit hordozza. Ez a típusú bizonytalanság a kor jellemzője. A fiatal magyar építészeket meggyőzi a Bauhaus és a CIAM üzenete, 1929-ben megalakul a CIRPAC (CIAM nemzeti csoportok) magyar részlege, illetve az 1928-ban létrehozott *Tér és Forma* építészeti folyóirat professzionálisan bizonyítja a ragyogó fehér fénnel átitatott modernizmust.

⁸ WEICHINGER Károly, *A debreceni városháza: Egy tervpályázat – és annak tanulságai*, *Tér és Forma*, 1931/6, 183–190.

7. kép. Györgyi Dénes: Városháza, Debrecen, I. díjas tervek, 1931.
 Forrás: WEICHINGER Károly, *A debreceni városháza: Egy tervpályázat – és annak tanulságai*,
 Tér és Forma, 1931/6, 183.

9. kép. Kaesz Gyula karikatúrája, 1931.
 Forrás: PAMER Nóra, *Magyar építészet a két világháború között*,
 Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1986, 65.

8. kép. Ragnar Östberg: Városháza, Stockholm, 1923.
 Forrás: <http://ak9.picdn.net/shutterstock/videos/13752689/thumb/1.jpg>
 (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

10. kép. Rimanóczy Gyula: Mrs. Jay Poward úrnőnek tervezett villa,
 Debrecen, Egyetem sugárút 70., 1933.
 Forrás: <http://alkotomuhely.blogspot.com/2011/08/rimanoczy-villa-debrecen-egyetem.html>
 (Letöltés ideje: 2018. 03. 21.)

11. kép. Rimanóczy Gyula: Mrs. Jay Poward úrnőnek tervezett villa, Debrecen, Egyetem sugárút 70., 1933.

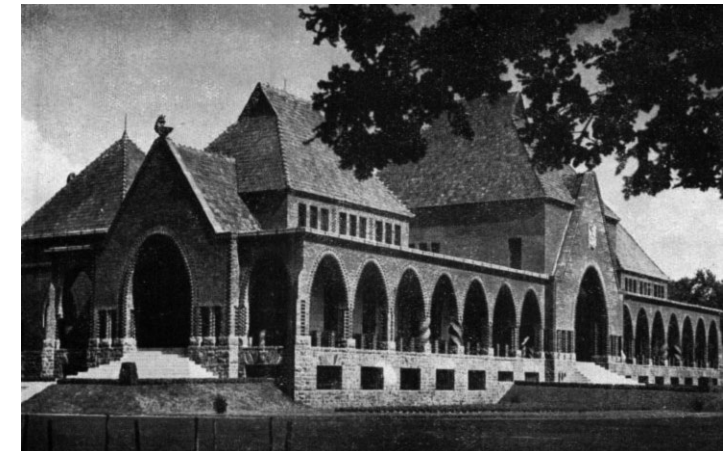
Forrás: PRAKFAI Endre, *Rimanóczy Gyula építész Debrecenben*, Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építésztechnológiai Tanszék honlapja, http://epitesz.eng.unideb.hu/uploads/2011/epiteszmernoki-szekcio-a-xvii-epuletgepeszeti-gepeszeti-es-epitoipari-szakmai-napokon-2011-oktober-14-1979/ARC_Prakfalvi_7.pdf (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

12. kép. Rimanóczy Gyula: Mrs. Jay Poward úrnőnek tervezett villa, Debrecen, Egyetem sugárút 70., 1933.

Forrás: DÉMAN Pál, *Gondolatok az építészeti hivatásról*, Tér és Forma, 1934/2, 49.

Debrecenben a szélsőségek éppúgy láthatók. Az aranykornak nevezett 30-as évek közepét Borsos tevékenysége jellemzi. Szabályozási terve a sugárút létrehozásával többek közt az egyetem és a belváros közötti kapcsolatot teremti meg, kialakítja a Nagyerdő városi jelentőségű új területeit, ahol strandfürdő, stadion, temető létesülhet. Ez utóbbiban 1932-re megépíti a ravatalozó és krematórium épületét. A műves konzervatívizmusként aposztrofált építészet nagyon nagy pozitívuma, hogy átörökíti, beépíti magyar kulturális rétegződéseket. Ezért az épületet nemcsak a szakma értékeli, hanem a város is azonnal befogadja. Klebelsberg konzervatív építészeti kultúrpolitikája tehát működött.

13. kép. Borsos József: Ravatalozó, Debrecen, 1931–1932.

Forrás: Dr. BORBÍRÓ Virgil, *A debreceni köztemető és a „Tér és Forma”*, Tér és Forma, 1932/9, 278.

Nem volt ilyen egyszerű a Horthy Miklós (ma: Egyetem) sugárúton 1933-ban épült, Rimanóczy Gyula által Poward Jayné úrnőnek tervezett villa elfogadtatása. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal és a Magyar Építészeti Múzeum által kiadott *Rimanóczy Gyula (1903–1958)* című kötet több levelet⁹ is tartalmaz a villa tárgyában. Rimanóczy Béla debreceni tanácsos például arról értesíti az építész rokont, hogy egyes városi befolyásos emberek részéről a még csak építési engedéllyel rendelkező épületet támadás érte, mivel a megszokottaktól eltérően lépcsőházzal és mellékhelyiségekkel fordul a körút felé. Sajnos Borsos is félrevonult a véleménynyilvánítástól. Ha nincs a Pasaréti templom által kivívott elismertség, lehetséges, hogy még kínosabban záródhatott volna az ügy. Szerencsére a villa megépült. A magyarországi modern építészet első tiszta megnyilvánulásai egyébként villaépületek voltak, ezek teremtették meg az irányzat jövőjét.

Debrecen építészetét erősen meghatározta az, hogy az építészek milyen iskolák és mesterek tanítványai voltak. A két háború között már nem volt divat a klasszikus külföldi egyetemekre menni. A hazai képzés is meglehetősen konzervatív volt. Ezért a fiatalok

⁹ *Rimanóczy Gyula (1903–1958)*, a katalógust szerk. és a kiállítást rend. HADIK András et al., Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeuma, 1994, 119–127.

közül sokan valamilyen alkotói közösséget vagy műhelyt céloztak meg. Több magyar részese volt mint oktató és mint tanuló a Bauhaus iskolának, de például a Le Corbusier irodájában dolgozó Dávid Károly később Mikolás Tibor mestere lett. Legtöbben, mint például Borsos, a külföldi utak és az egyre jobban működő építészeti sajtó hatására önálló fejlődésen mentek keresztül. A világot jártak egyike a zsidó származású Sajó István, aki 1920–1923 között Dortmundban dolgozott, majd kivándorolt Amerikába, ahol jelentős építészkarriert futott be.

14. kép. Sajó István a New York-i irodájában, 1927 körül

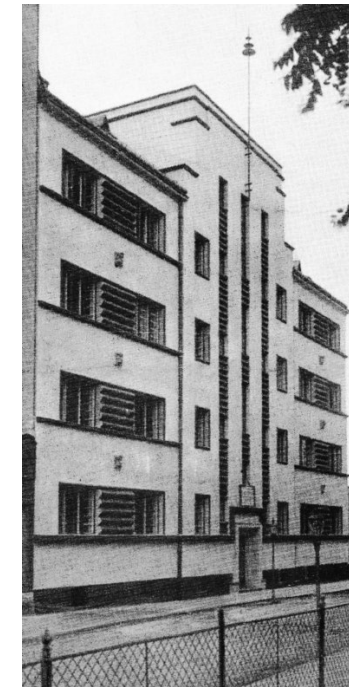
Forrás: <http://static1.architectforum.hu/files2012/cache/n35926-lead-img495-2.jpg>
(Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

1928-ban Sajót a honvágy visszahozza Debrecenbe. A még külföldön készült fotón a háttérben látható épületeket kell megfigyelni, mert ez a tudás Debrecenbe is visszakerült. A New York-i Bronxban épült szakszervezeti lakóházak téglarchitektúrája nem állt messze Fritz Höger üzenetétől, így a klinkertégla egy nagyobb kerülővel ismét bekerült a debreceni építészeti kánonba. Sajó a téglát a vakolt felületekkel vegyesen alkalmazza, a kezdeti art deco díszítettségű épületei később egyszerűsödnek.

Sajó alkalmazkodó, tanácsadó típus volt. A zsidó származású építészeknek a harmincas évek végén már erősen korlátozott lehetőségeik voltak, sokszor szerzőtárs is kellett a munkaszerzéshez. Ilyen lehetett a Miskey Sándorral együtt tervezett Vágóhíd utcai hűtőház épülete.

Érdeemes szót ejteni azokról a debreceni fiatal modernista építészekről, akiknek az építészeti lenyomata máig érzékelhető a városon.

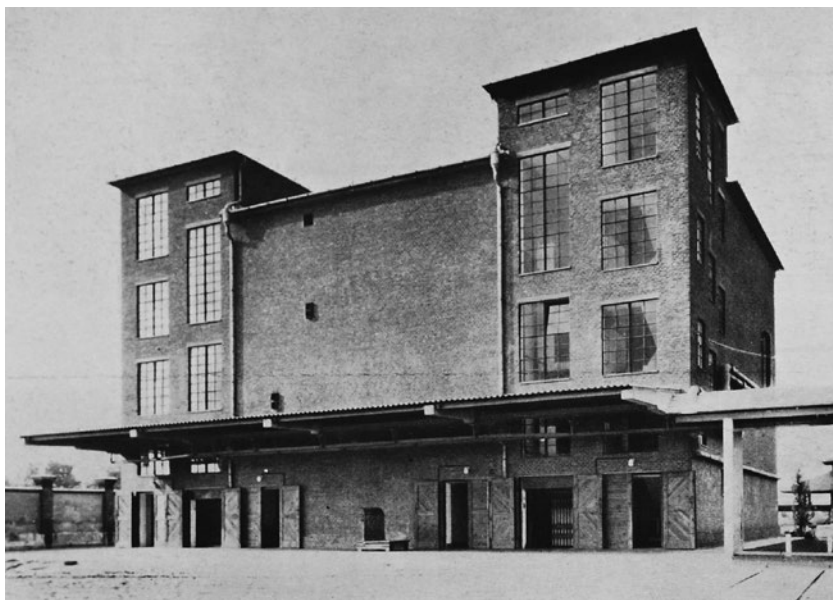
Vári-Szabó Tibor Borsos kezei alatt nőtt föl. A strand épületeit jegyzi, a Tér és Forma 1932-es évfolyamában szerzőként ismerteti a jelentős városi beruházást. A strand részeként megépült fedett uszoda tervezője nincs megnevezve. Vári-Szabó a Debreceni Képes

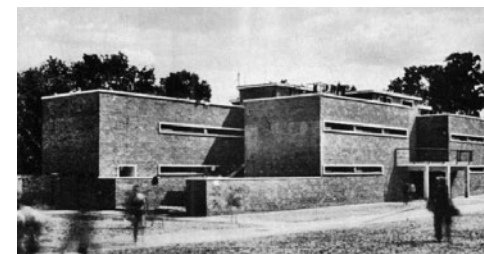
15. kép. Sajó István: Debreceni bérház, Vásáry István utca 6., 1932.
Forrás: BIERBAUER Virgil, *Folyóiratokból, Tér és Forma*, 1932/2, 53.

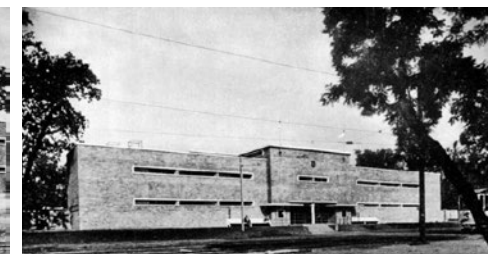
16. kép. Sajó István: Debreceni bérház, Vásáry István utca 8., 1932–1934.
Forrás: https://galeria.cdn.index.hu/urbanista/2017/04/06/art_deco_a_pusztan_-_sajo_istvan_epiteszete/16573523_ba9e4e1508ba6519b18e0cfc7fd1753_y.jpg
(Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

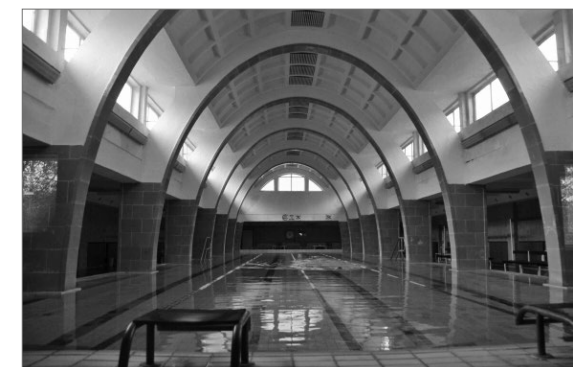
17. kép. Sajó István, Misley Sándor: Debrecen, Városi hűtőház, Vágóhid utca, 1939.
 Forrás: MISLEY Sándor, *Debrecen város hűtőháza*, Tér és Forma, 1939/9, 180.

18./B kép

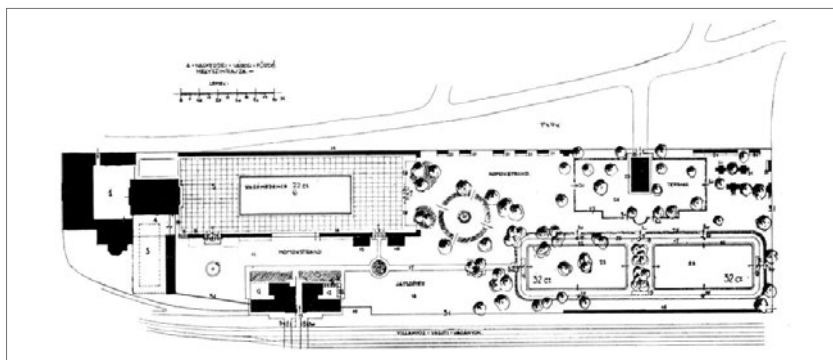

18./C kép

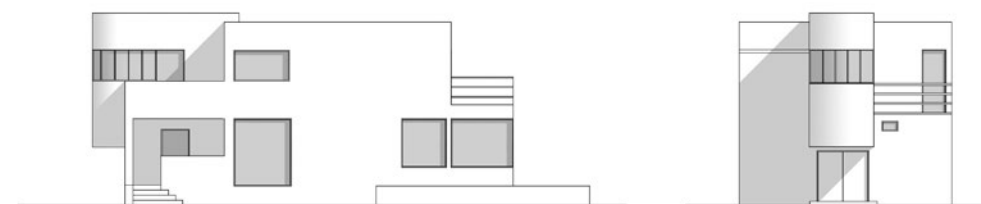

19. kép. Borsos József, Vári-Szabó Tibor: Debreceni fedett uszoda és gyógyfürdő, 1932.
 Forrás: RÁCZ Zoltán, *Borsos József és Debrecen korai modern építésze*
<http://meonline.hu/wp-content/gallery/borsos-jozsef/borsos2.jpg>
 (letöltés ideje: 2018. március 25.)

Kalendáriomban írt ismertetésében sem nevezi meg a tervezőt,¹⁰ holott ezt minden más épületnél megteszi. Valószínűsíthető, hogy Borsos irányításával ő rajzolta, tervezte meg az épületet.

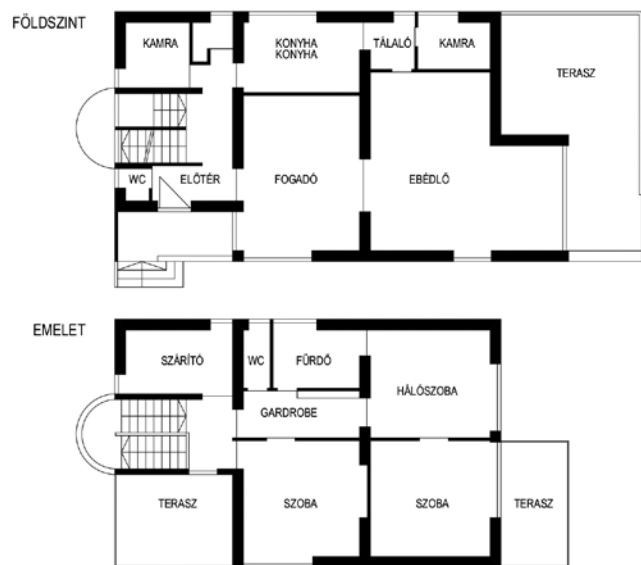
18./A kép. Vári-Szabó Tibor: Strandfürdő, Debrecen, 1932.
 Forrás: VÁRI-SZABÓ TIBOR, *A debreceni nagyerdei városi fürdő*, Tér és Forma, 1932/9, 293–294.

20./A kép. Dávidházy Kálmán: Bauhaus villa, Debrecen, Nagyerdei körút 18.
 (Martinovits utcai sarok), 1933.

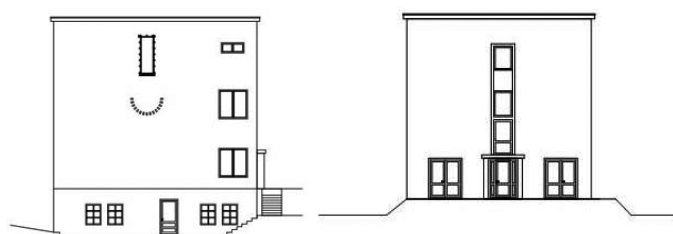
Forrás: Debrecen MJ Város Polgármesteri Hivatal, Mikrofilmtár, hrsz. 20729 alapján átrajzolva

¹⁰ *A debreceni hévíz*, Debreceni Képes Kalendárium, 1933, 98–108 (*A debreceni fedett uszoda és gyógyfürdő* című rész, 105–107, melyet valószínűleg VÁRI-SZABÓ Tibor írt, bár a monogramja csak az előző, *A debreceni nagyerdei városi fürdő* című fejezet, 101–105, végén szerepel).

20./B kép. (Lásd a 20./A kép magyarázatát!)

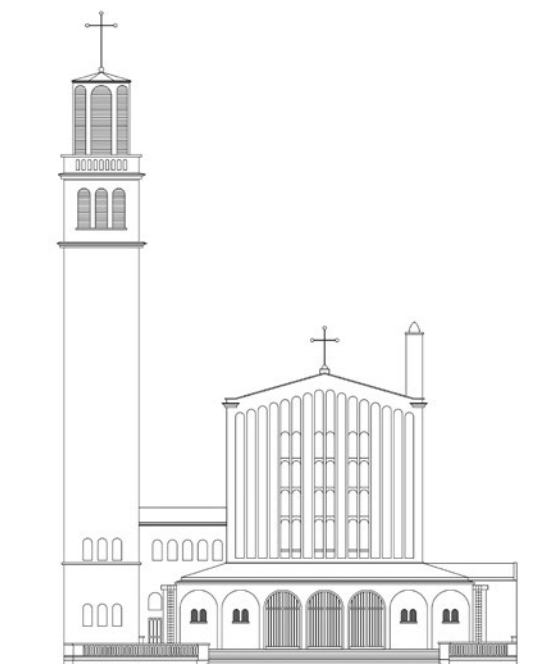
Jost Ferenc Károly 1925-ben végzett a Műegyetem Építészmérnöki Karán, önálló pályáját tervezőként Debrecenben kezdte 1927-ben, de építómesteri iparendélye és parkettagyára is volt. Három jelentős templomot tervezett Debrecenben, a csapókerti és a nyilastelepi meg is épült. Kivitelezője lett volna a Bem tér és Hadházi utca sarkára Mayer Ferenc által tervezett Szent László templomnak, amely sajnos nem épült meg. Innovatív tervezői, kivitelezői módszerekkel dolgozott, erre saját villája is példa. Negatív kontúrként az épület teljes külső állványzatát építette meg először. Egyházi épületei miatt 1948-tól Hajdú-Bihar megyében nem dolgozhatott.

21. kép. Jost Ferenc: Jost villa, Debrecen, Nádor utca 4., 1936.
 Forrás: Debrecen MJ Város Polgármesteri Hivatal, Mikrofilmtár,
 hrsz. 21244 alapján átrajzolva

22. kép. Jost Ferenc: Nyilastelepi templom, Debrecen, 1938.
 Forrás: NYUL Imre, Jost Ferenc, a templomépítő = NY. I., Jost Ferenc Károly építészmérnök (1901–1957),
 Debrecen, Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár
 és Könyvtár, 2017, 27.

23. kép. Mayer Ferenc: Szent László templom terve, Debrecen, Hadházi utca 3., 1947.
 Forrás: Debrecen MJ Város Polgármesteri Hivatal, Mikrofilmtár, átrajzolva

A pavilonok építészete mindig a legfrissebb építészeti kísérletek tere volt. Vári-Szabó a strandra több pavilont is tervezett. Érdekesekek még a TIKÁV épületei, ahol Sajónak is jelentős szerep jutott (Tiszántúli Ipari Kiállítás és Áruvásár 1934, 1935).

24. kép. Vári-Szabó Tibor: Strand fotópavilon, Debrecen, 1932.
Forrás: VÁRI-SZABÓ Tibor, *A debreceni nagyerdei városi fürdő*,
Tér és Forma, 1932/9, 301.

25. kép. Vári-Szabó Tibor: Villamosmegálló, Debrecen, 1939.
Forrás: VÁRI-SZABÓ Tibor, *A debreceni Nagytemplom környékének rendezése*,
Tér és Forma, 1939/4, 68.

26. kép. Jost Ferenc: TIKÁV pavilon, Debrecen, 1935.
Forrás: NYUL Imre, *Jost Ferenc Károly építész-mérnök (1901–1957)*, Debrecen,
Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei
Levéltár és Könyvtár, 2017, 8.

27. kép. Sajó István: TIKÁV pavilon, Debrecen, 1934.
Forrás: KOZMANN Leo fényképész, *TIKÁV pavilon fotó*, 1934,
Debrecen, Déri Múzeum Gyűjteménye

A 30-as évek nagy városi beruházásait jelentős összegű hitelek tették lehetővé. A debreceniek az 1928 és 1933 közötti évekre egy szép ívű, nyugodt korszakként emlékeznek. A Bethlen-kormány (1921–1931) bukásával Klebelsberg, majd 1935-ben Vásáry és Borsos is távozott posztjáról. Borsos ennek ellenére jelentős épületet, az Egyetemi templomot tervezi meg, az arra kiírt tervpályázat nyerteseként. (Miért is nem csodálkozunk azon, hogy a pályázatot Budapesten adta postára?) A legnagyobb kihívást az egyetemi főépület

közelsége okozta, ezt az előírt telepítési hibát Borsos is kritizálta. A szintén előírásaként szereplő dór oszlopfők ellenére az 1941-re megépült szép arányú templom Borsos fejlődését is reprezentálja.

28. kép. Korb Flóris: A debreceni Tudományegyetem főépülete, 1932.
 Forrás: http://www.dehir.hu/upload/images/wp_cikkek/2015/egyetem18.jpg
 (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

29. kép. Borsos József: A debreceni Egyetemi templom, 1941.
 Forrás: https://www.dehir.hu/upload/images/wp_cikkek/2015/egyetemtemplom.jpg
 (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

A modern építészet európai palettáján a szociális lakásépítéshez adekvát módon kapcsolódtak a letisztult, egyszerű formák, olcsóbb, vakolat architektúrájú homlokzatképzések. Érdekes módon nálunk az építészek csak a villáknál alkalmazták az új dizájn lehetőségeit, szociális lakásépítés nem volt. A bérházak építészetében viszont jelen volt az új stílus, a korábban említett Sajó-épületeken kívül a Hangya palota és a Deák Ferenc utcai bérház is publikált épületek voltak.

A háború után főleg a károkat próbálták kijavítani, illetve az első hároméves terv alatt még nem központosítottan tervezett épületek is létesültek. Ezek legszebbike a Sajó István és Králik László által tervezett OTI rendelőintézet.

30. kép. Münnich Aladár: Hangya palota, Debrecen, Piac utca 40., 1938.
 Forrás: http://1.bp.blogspot.com/-DyUSnkFhhH8/VpUpB_c_gI/AAAAAAAADYE/cjZhwzoYols/s1600/5hangya.jpg (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

31. kép. Schmitterer Jenő, Szontágh Pál: Országos Társadalombiztosító Intézet debreceni bérháza, Deák Ferenc utca, 1939.
 Forrás: *Országos Társadalombiztosítási Intézet Debrecenben*, Tér és Forma, 1939/3, 62.

A tervezőirodák 1948-as államosítása elvitte a tervezési feladatok nagy részét Debrecenből, a helyi tervezőirodák megalakulásáig egy átmeneti korszak létezett. A Budapesten központosított Építéstudományi Intézet 1948 novemberétől, majd az Ipari Tervező Iroda 1949. január 1-től több debreceni projekt tervezésével foglalkozott. Ez utóbbi alá szervezve jött létre a Debreceni Tervező Iroda, mely 1949-től a Vásáry István (Ságvári Endre) utcán ténylegesen mint iroda is működött, illetve 1950-ben önállóságot kapott. A kezdeti időszakban a pár méterre lakó Sajó bejáratos volt az irodába, ahol szakértelmét igénybe is vették. A központi irányítás közben próbálta jobb szakemberekkel feltölteni az irodát, melynek időközben DTV, azaz Debreceni Tervező Vállalat lett a neve.

A városi épületeket így vagy Budapesten vagy Debrecenben tervezték. A budapesti tervek egyike Molnár Péter emblematikus épülete, az 1950–1952-es, KÖZTI-ben tervezett Megyei Tanács irodaháza. A dogmatikus, szocreálnak nevezett korszakba (1951–1954) eső épület nagyon feszes arányaival, finom, kiérlelt kőosztásaival egyértelműen a modern építészethez sorolható.

Az IPARTERV-hez köthető szinte az összes gyár és üzem tervezése (BIOGAL, GÖCS, Házgyár, Konzervgyár stb.), de archívumukban megtalálhatóak a vasútállomás előtti térre kiírt tervpályázat IPARTERV-nél készült pályaművei is. Ezekben adottságként szerepel a később megépült új főépület. A pályázatra egyébként 22 terv érkezett, de mindegyikben sokkal kisebb tér szerepelt,¹¹ ugyanis a pályázók visszaépítették a lebombázott, Deák Ferenc és Hunyadi utcák közötti tömböt. A kivitelezéssel, sajnos, egy sokkal rosszabb urbanisztikai koncepció valósult meg.

Az állomás főépületét Kelemen László tervezte. Az Ybl-díjjal jutalmazott épületet 1961-ben adták át. A kupolák tervezésében Sajó István is rész vett.

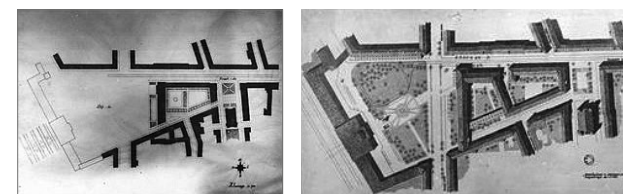
32. kép. Sajó István, Králik László: OTI Rendelőintézet, Debrecen, Bethlen utca 11–17., 1947–1949.

Forrás: <https://24.p3k.hu/app/uploads/2016/03/foto-fortepan13.jpg>
(Letöltés ideje: 2018. 03. 21.)

33. kép. Molnár Péter: A Megyei Tanács debreceni irodaháza, Piac utca 42–48., 1952.

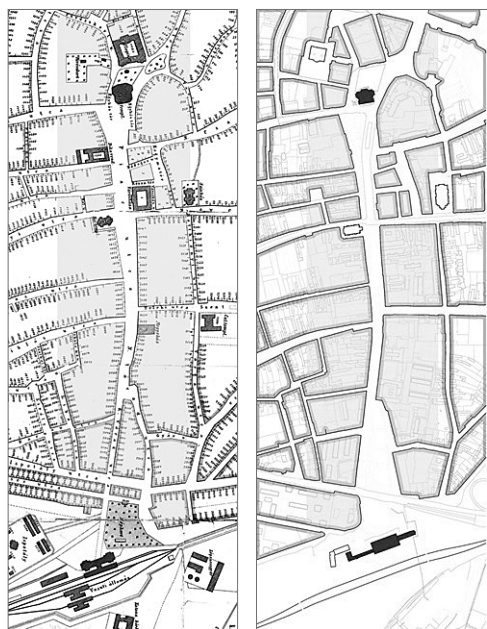
Forrás: SZABÓ Árpád–SEBESTYÉN Gyula–KELEMEN László–GERLÓCZY Gedeon–GÁDOROS Lajos–SZENDRŐI Jenő–PREISICH Gábor, *Tíz év építésze a középületek kritikájának tükrében*, Magyar Építőművészet, 1955/4, 98.

34. kép. Debrecen, Petőfi tér beépítési koncepciók – IPARTERV

Forrás: http://meca.hu/jpg_ipt_foa/3_1315_2358/1315_1325.jpg
(Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

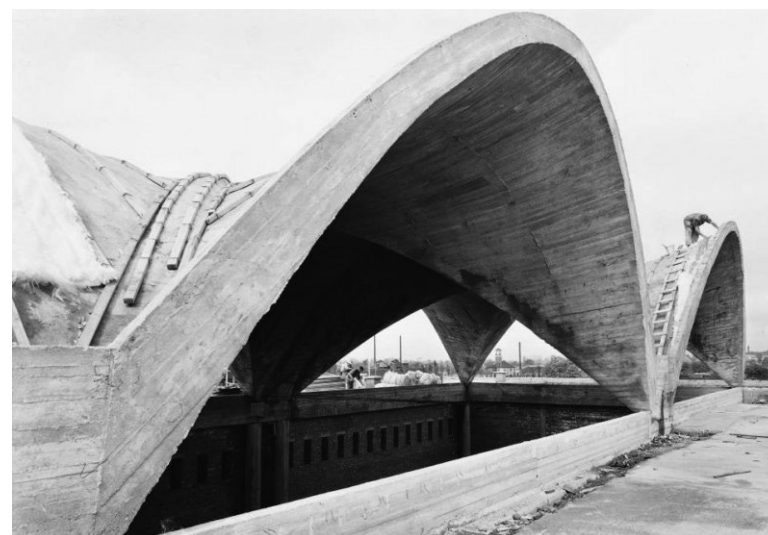
¹¹ FILIPPINYI Gábor, PAPP József, *A városépítés története 1945–1990 = Debrecen története, 5, Tanulmányok Debrecen 1944 utáni történetéből*, szerk. OROSZ István, Debrecen, Csokonai, 1997, 90.

35. kép. A debreceni állomás helyének változása, 1879 és 1961.
 Forrás: Debrecen MJ Város Polgármesteri Hivatal, Mikrofilmtár,
 ifj. Bayler István 1879-ben kiadott térképéről átrajzolva

36. kép. Kelemen László: A debreceni Vasúti pályaudvar, 1961.
 Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d0/Debrecen%2C_Nagy%2C%20A%20Illom%2C%20A%20s._Fortepan_91964.jpg
 (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

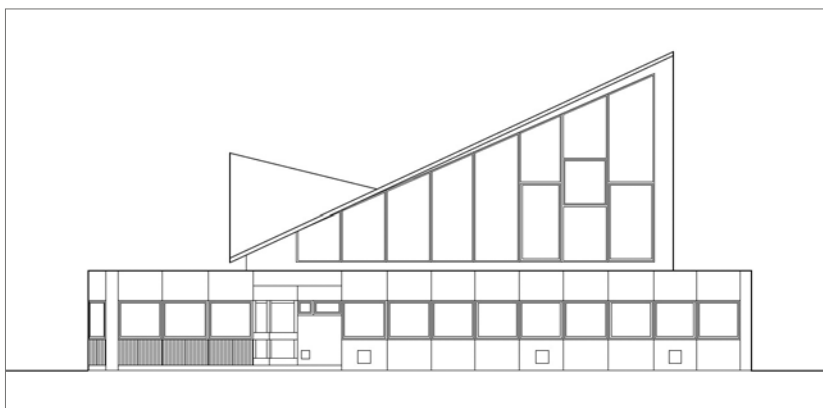
37. kép. Kelemen László: A debreceni Vasúti pályaudvar, a Sajó Istvánhoz köthető kupola, szerkezetkész, 1961.
 Forrás: <https://24.p3k.hu/app/uploads/2016/03/91700-800x552.jpg>
 (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

38. kép. Kelemen László: A debreceni Vasúti pályaudvar, a kupola alatti belső tér, 1961.
 Forrás: <https://24.p3k.hu/app/uploads/2016/03/2708-800x533.jpg>
 (Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

39. kép. Kelemen László: Strand bisztró fogyasztóterasz, Debrecen, 1962–1963.
 Forrás: KELEMEN László, *Gyógyfürdő étterme, Debrecen, Nagyerdő*,
 Magyar Építőművészet, 1965/5, 39.

40. kép. Kelemen László: Buszpályaudvar, Debrecen, 1970.
 Forrás: HERCZEGH Károly, *Autóbuszok, vasútállomások = H. K., Létesítmények ismertetése*,
 Bp., Műszaki Könyvkiadó, 1980, 50, átrajzolva.

Kelemennek köszönhetőek még a strandpavilon és a buszpályaudvar különleges vasbeton konstrukciói is.

Mikolás Tibor 1955. december 30-án Deák Ernővel együtt előszobázott a minisztériumban, ahol kiderült, hogy Deák főmérnöknek, Mikolás pedig tervezőnek kerül Debrecenbe. Amikor 1956. január 2-án ideköltözött, 31 éves volt. Az 1956-os forradalmat követően ő lett a Debreceni Tervező Vállalat főmérnöke 1986-ig. Kezdetben körülbelül százan, később, már az új elnevezés szerinti KELETTERV-ben, 450-en dolgoztak az irányítása alatt. Hét igazgatót fogyasztott el.¹²

Mikolás Tibor nemcsak építészeti kultúrát teremtett, hanem erős építészeti pozíciót tudott Debrecenbe hozni. Ugyanis korábban annak a Perényi Imrének rajzolt, aki a II. világháborút követően hazatelepült Moszkvából és 1948 után az Építéstudományi Intézet

élére került, így minisztériumi szintű, magas vezetői státuszba helyezhette. Debrecenbe költözése után Mikolás megőrizte kapcsolatrendszerét, ennek segítségével meglehetősen jó tárgyalási pozícióból tudott építészeti minőséget létrehozni. Id. Kálmán Ernő szerint a '60-as évek debreceni építészete konkurált az etalonnak tekintett budapestivel. Ezt a Magyar Építőművészetben megjelent számos publikáció is igazolja. Mikolás köré szerveződve Boruzs Bernát, Dorka Béla, Kálmán Ernő, Schmidt Tibor, Szabó János egészen kimagasló értéket produkált a '60-as és '70-es években. A máshol elsivárosodó modernizmus helyett érzékenyebb, kísérletező építészet volt jelen. Ennek legszebb példája a – Mikolás által komponált modernizmusnak nevezett – Hajdúsági Áruház (később: Centrum Áruház).

41. kép. Mikolás Tibor: Petőfi téri hatemeletes lakóház,
 az ún. „Törönyház”, Debrecen, Piac u. 74., 1961.
 Forrás: ÉM Debreceni Tervező Vállalat, 1960–1965, szerk. FÉSŰS János, MARTON Lajos,
 MIKOLÁS Tibor, ROJKÓ Ervin, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1966, 4. sz.

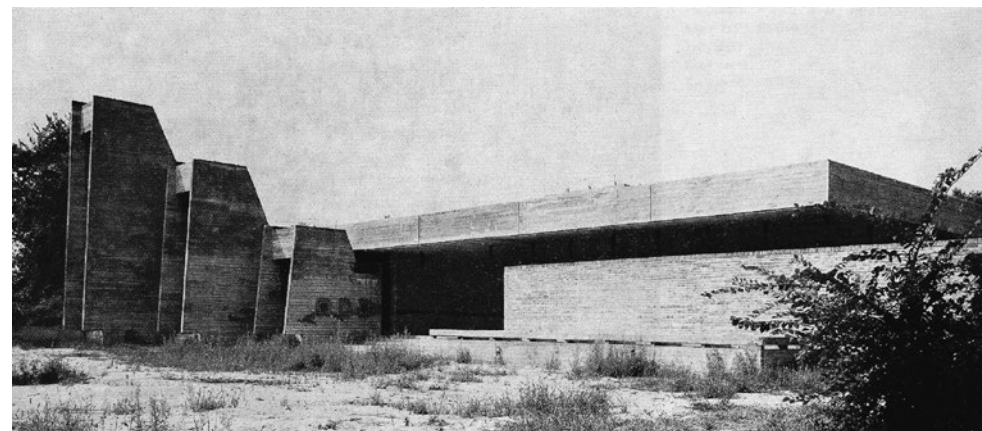

42. kép. Mikolás Tibor: Hajdúsági Áruház (később: Centrum Áruház),
 Debrecen, Piac u. 34–36., 1960–1962.
 Forrás: ÉM Debreceni Tervező Vállalat, 1960–1965, szerk. FÉSŰS János, MARTON Lajos,
 MIKOLÁS Tibor, ROJKÓ Ervin, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1966, 8. sz.

¹² Elhangzott: Mikolás Tibor előadásán, DE Műszaki Kar, 2010. február 11.

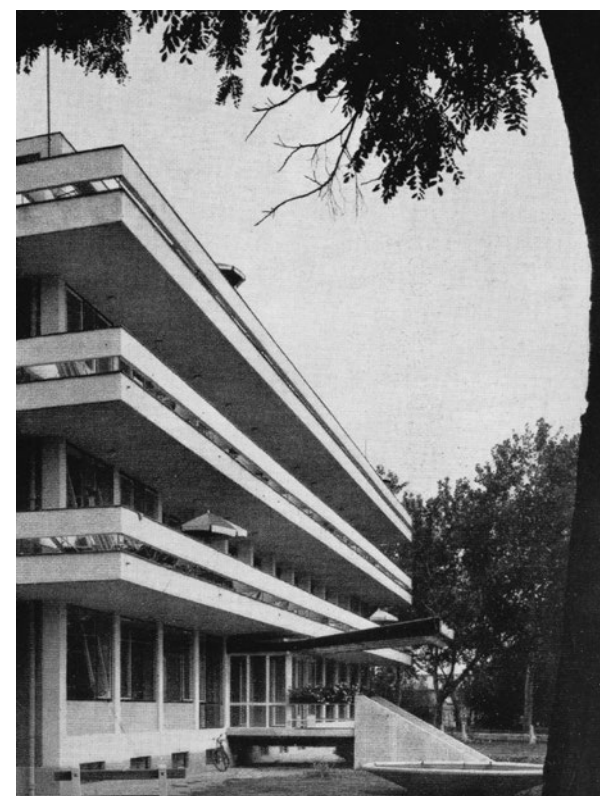
43. kép. Mikolás Tibor: A debreceni Agrártudományi Főiskola, 1964.
Forrás: <http://fuga.org.hu/wp-content/uploads/2015/07/agraraula-web.jpg>
(Letöltés időpontja: 2018. 03. 21.)

45. kép. Szabó János: Urnacsarnok, Debrecen, 1966.
Forrás: Magyar Építőművészet, 1970/6, 46.

44. kép. Mikolás Tibor: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem
Kémia Intézete, 1963–1969.
Forrás: MIKOLÁS Tibor, *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem fejlesztésének II. üteme, Kémiai Intézetek épületei*, Magyar Építőművészet, 1970/4, 24.

46. kép. Schmidt Tibor: A debreceni Termelőszövetkezeti Üdülő, 1963.
Forrás: SCHMIDT Tibor, *Termelőszövetkezeti Üdülő, Debrecen, Nagyerdő*, Magyar Építőművészet, 1965/12, 41.

47. kép. Schmidt Tibor: A debreceni Vasas üdülő bővítése, 1967–68.

Forrás: *ÉM Debreceni Tervező Vállalat, 1965–1970*, szerk. MARTON Lajos, MIKOLÁS Tibor, ROJKÓ Ervin, SÍK Károly, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1971, 86. sz.

Az építészet rétegződései, ha értelemszerű egymásutániságból következnek, a befogadók számára jobban követhetőek. Debrecen egyik ellentmondása, hogy az egyetemi épületek késleltetett megépítése, a főépület és a Déry Múzeum akkorra már elavult építészeti irányzatot alkalmazó kialakítása miatt túl mély szakadék jött létre az egyébként egy korban épült épületek között, ami választásra kényszerítette a városlakókat. A régi egyetemmel azonosuló hamis identitás és az aranykorhoz társuló nosztalgia miatt a modern építészet nem talált értő közönségre. Az egyébként értékes korszak a '70-es években lezárult, az utána következő, egyediséget kizáró házgyári és kivitelezői diktátum a korábbi értékeket is elmosta. A rendszerváltás után divat lett az egész korszakot stigmatizálni. Így Mikolás Tibor és kortársai épületeit, úgy tűnik, ma kevesen értékelik és értik. A jelentős modern épületek pedig sajnos lassan eltűnnek.

48. kép. Boruzs Bernát, Szabó János: Petőfi téri toronyház, Debrecen, 1970.

Forrás: *ÉM Debreceni Tervező Vállalat, 1966–1970*, szerk. MARTON Lajos, MIKOLÁS Tibor, ROJKÓ Ervin, SÍK Károly, Debrecen, Alföldi Nyomda, 1971, 31. sz.

Média által homályosan A modern Debrecen településképe*

„Környezetünkben az építészeti múlt emlékei sem csupán tárgyak, művek, adatok, hanem az előző korok történelmének s akkori közösségi létének, cselekvéseinek, történéseinek és állapotának, a kor társadalmi-közösségi tudásszintjének, emlékezetének és képzelőerejének, továbbélő kulturális hagyományainak jellemző megnyilvánulásai.”¹

A mediális térből nézve (szakfolyóiratokat, internetes portálokat vizsgálva) a 2010-es évek Debrecenének építészeti arculatát alapvetően három irány határozza meg: a Bord Stúdió számos és nagyléptékű munkája, az Intermodális központ mint strukturális, korszakos, urbanisztikailag is jelentős beruházás, illetve a fiatal építészek által kínált alternatívák. Ez jelenik meg mint diskurzusra, értékelésre alkalmas építészet. Azonban hosszú távon fontosabbnak tűnik azt felismerni, hogy az új épületek igen jelentős része, mindhárom esetben, *közvetlen (fizikai) kapcsolatban áll a helyi „modern építészeti hagyománnyal”*. Ez a viszony többféle módon jelenik meg; részben az adott építészet közelmúlthoz való hozzáállását, részben azonban a tágabb gazdasági-politikai-kulturális környezet állapotát, preferenciáit írja le.

Néhány illusztratív példát kiragadvá érthetővé válik a modern kulturális örökség elutasítása vagy védelme közötti spektrum szélessége. A Bord Stúdió által tervezett új Nagyerdei Stadion (2014) *idézőjelbe teszi* a régi, Sajó István által tervezett és 1934-re elkészült aréna² kapumaradványát. Mindkét épület egy-egy átfogó és megvalósult, de egymással kevésbé beszélő városrendezési koncepcióban értelmezhető³ (lásd az 1. képet), a régi kapu ma már a kültéri rendezvényhelyszíneként használatos terület lelátójának díszlete csupán.

Másrészt a kapcsolódó parkerdő-rekonstrukciónak áldozatául esett Mikolás Tibor Új vigadó épülete (1970): az új rendszerben már nem kapott helyet az egyedi megformálású, pavilonszerű létesítmény darabkája sem. A park alá építendő mélygarázs miatt *törölni* kellett a közelmúlt nagyerdei kulturális közegének szerves részét. Harmadik aspektusként említhető meg a Bord Stúdió tervei alapján jelenleg is készülő új fürdő területén korábban állt, Vári Szabó Tibor tervezte főépület, valamint a teljes egykori létesítmény (1932),⁴ mely

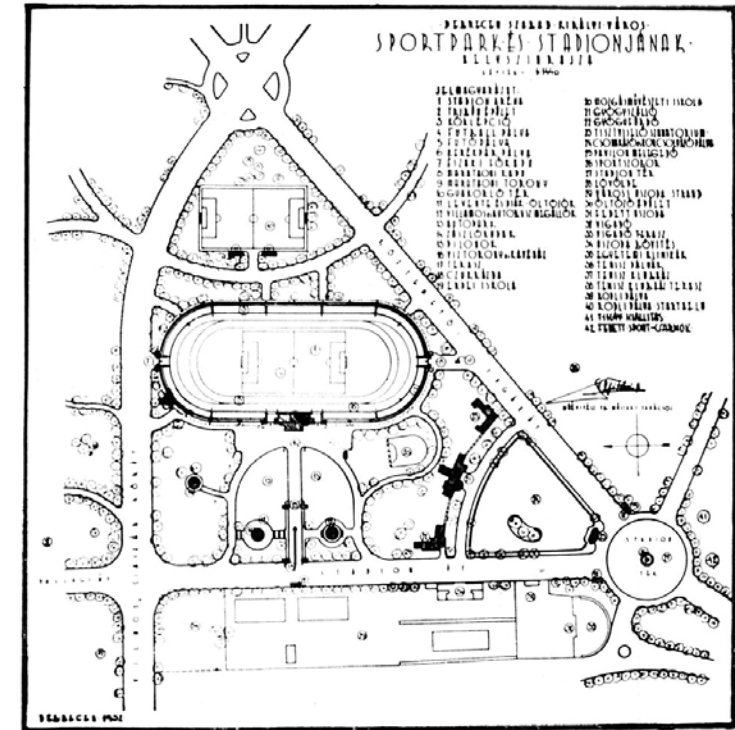
* A szöveg rövidített verziója ezen a címen jelent meg: *Debrecen modern építészeti örökségéről: Avagy képesek-e huszadik századi épületek meghatározni a jelen városi identitásképét = Továbbépítés és újrahazsnoztás*, szerk. KERÉKGYÁRTÓ Béla, SZABÓ Levente DLA, Bp., Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építőművészeti Doktori Iskola, 2018, 126–141.

¹ VÁMOSSY Ferenc, *A 20. század magyar építészete*, I, Bp., Tarsoly, 2015, 20.

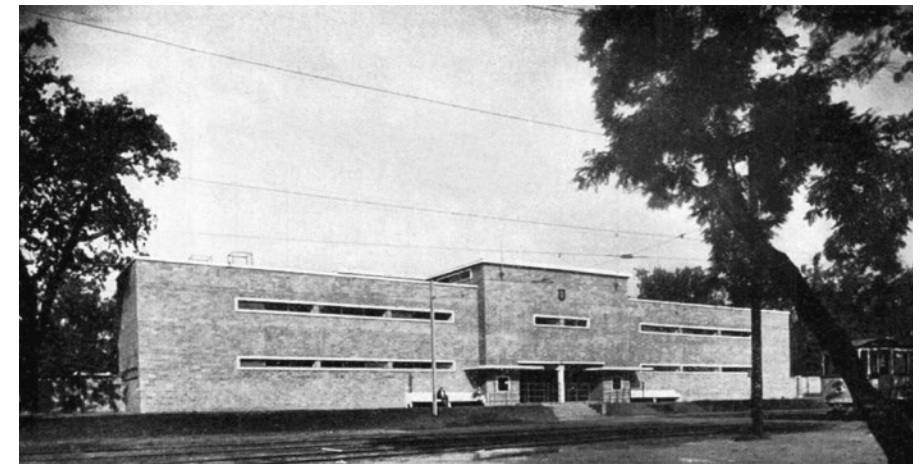
² Tér és Forma, 1934/8, 235–237.

³ A Borsos-félet lásd Tér és Forma, 1934/8, 236.

⁴ Tér és Forma, 1932/9, 293–301.

1. kép. Sajó István: A nagyerdei stadion helyszínrajza, 1934.
Forrás: Tér és Forma, 1934/8, 236.

2. kép. Vári-Szabó Tibor: A nagyerdei városi fürdő főépülete, 1932.
Forrás: Tér és Forma, 1932/9, 293.

modern épülettárgyként és rendezett komplexumként egyaránt a *felejtés* sorsára jutott – az elmúlt évtizedekben lépésről lépésre tűnt el (lásd a 2. képet).⁵

A Kelemen László által tervezett és 1961-re megvalósult vasútállomás (Nagyállomás) épületének jelentős részét *integrálják* a nála jóval nagyobb, építés előtt álló intermodális pályaudvari komplexumba, Kovács Péter és Lengyel István koncepciója nyomán.⁶ Ugyan az eredeti épület tervezője Ybl-díjat kapott teljesítményéért, mert az „épület egyik alapvető értéke pont [...] a korszakváltó szerepében rejlik, mivel egyike azon épületeknek, melyek kibújva a szocialista-realista egyenruhából a késő-modern törekvésekhez kapcsolódnak”,⁷ maga a pályaudvar nem műemlék. (lásd a 3. képet) Megtartása – a gazdasági racionalitás

3. kép. Kelemen László: Vasúti pályaudvar, 1961.

Forrás: Uvaterv, <http://www.fortepan.hu/?view=query&lang=hu&img=91310>
(Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

mellett – a tervpályázaton résztvevő építészeknek köszönhető: az első három díjazott egyként számolt a régi épülettel valamilyen formában.

Végül a Nagyerdei víztorony, mely Fried Aladár és Adorján Dezső 1912-es munkája, úgy újult meg 2015-ben Györffy Zoltán és Novák Róbert tervei nyomán, hogy egyrészt megtartotta a szecesszió idején már vasbeton esztétikát képviselő épület karakterét, másrészt hozzáférhetővé tette a teljes struktúráját és az eredetileg is tervezett bárral bővítette azt: az aprólékos hozzáadott értékek által az eredeti műtárgy *átirata* jött létre.

Mi a modern itt?

Írásunk a debreceni modern építészet mibenlétét próbálja körülírni, a fogalmat azonban nehéz tömönatokban definiálni. Lehetne a modernizmus (a „nemzetközi stílus”) helyi adaptációja vagy kritikai regionalista megfelelője. Lehetne annak fokmérője, ahogyan Térey János Sajó István életművét közelíti meg: az épületek „mennyiben hoztak újdonságot” környezetükbe.⁸ Vagy követhetjük Pazár Bélát, aki a II. világháború utáni kanonizált magyar építészet sajátosságát mint „magas szintű szerkezettervezési kultúrát” írta le.⁹ Sőt, precíznek tűnő korszakolást is adhatunk az elmúlt időszakról:

4. kép. Rimanóczy Gyula: Mrs. Jay Poward úrnőnek tervezett villa, 1933.

Forrás: Tér és Forma, 1934/2, 49.

1. Az 1910–1949 közötti *korai / klasszikus modern építészek* közül Borsos József, Sajó István, Vári-Szabó Tibor vagy Jost Ferenc „helyiként” egész életművével Debrecenhez kötődik, miközben Rimanóczy Gyula¹⁰ (lásd a 4. képet), illetve a Szontágh Pál–Lechner Jenő kettős¹¹ a fővárosból tervezett egy-egy fontos épületet Debrecenbe.

Az ő modernségük a klasszicizáló kortársaikhoz képest is megérthető: ilyen Hajós Alfréd Aranybikája (1915), a húszas évek Korb Flóris-féle egyetemei, Györgyi Dénes és Münnich Aladár Déri Múzeuma¹² (1923–1929) vagy Padányi Gulyás Jenő Magyar Általános Hitelbankja¹³ (1938). Az utóbbi alkotók természetesen nem homogén életmű-

⁸ *Art Deco a pusztán: Sajó István (1896–1961) és műve*, szerk. TÉREY JÁNOS, SZOBOSZLAI LILLA, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 25.

⁹ PAZÁR BÉLA, *Molnár Péter építésze*, Bp., 6 BT Kiadó, 2004, 31.

¹⁰ Poward-villa, lásd Tér és Forma, 1934/2, 49.

¹¹ Hősök mauzóleuma, lásd Tér és Forma, 1932/9, 273–274.

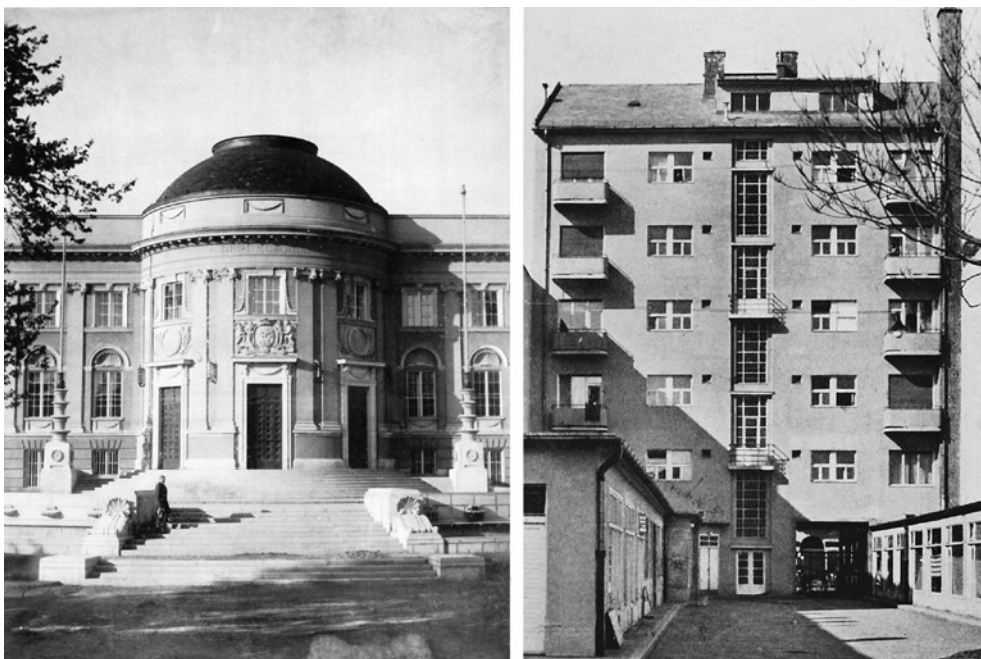
¹² Tér és Forma, 1930/6, 257–264.

¹³ Tér és Forma, 1939/9, 175–179.

⁵ A „felejtéssel” egyenértékű a felismerhetetlenségig történő átépítés, mely például a következőkben hivatkozott Ráczy György-féle Biogal-épületnél történt.

⁶ A szöveg írásakor aktuális tudással szemben 2020-ra nyilvánvalóvá vált, hogy az Intermodális központ – az itt leírtak szerinti formában – nem valósul meg.

⁷ SIDÓ ANNA, *Amikor az építész nyilvánít védetté*, http://oroksegyfigyelo.blog.hu/2013/10/04/amikor_az_epitesz_nyilvanit_vedette (Letöltés ideje: 2018. 01. 02.)

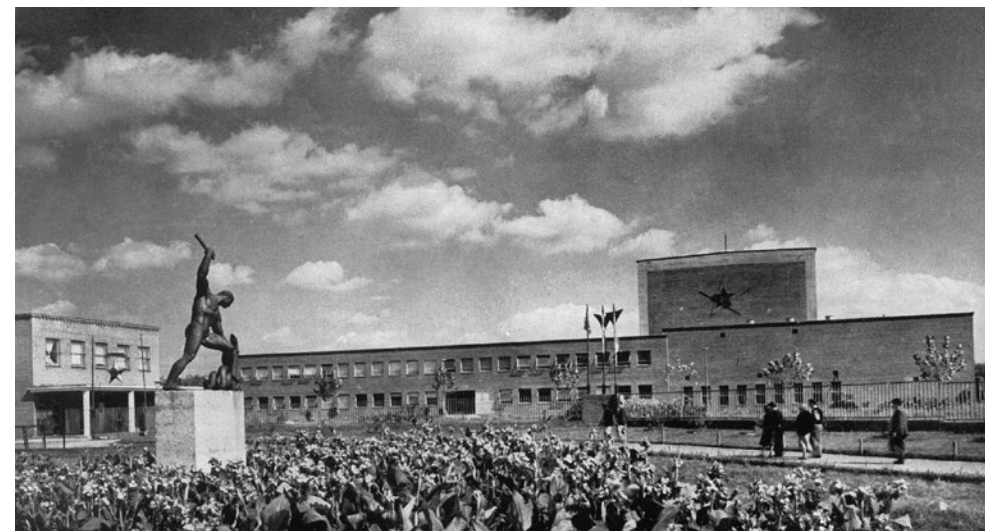

5. kép. Györgyi Dénes, Műnrich Aladár: Déri Múzeum, 1923–1929.,
valamint Műnrich Aladár: „Hangya” bérház, 1938.
Forrás: Magyar Építőművészet, 1930/5–6, 19; valamint Tér és Forma, 1939/4, 66.

6. kép. Kiss Ferenc: Kórleltani Intézet, 1950.
Forrás: Magyar építészet, 1945–1955, szerk. SZENDRŐI Jenő,
Bp., Képzőművészeti Alap, 1955, 98.

veket hoztak létre, példaként elég Műnrichet hozni: a neobarokk, környezetébe simuló múzeum után tíz évvel megépítette a szikár modern, jócskán a történeti szomszédjai fölé magasodó „Hangya” bérházat (lásd az 5. képet).¹⁴

7. kép. Rác György: Penicillin-gyár, 1952.
Forrás: Magyar építészet, 1945–1955, szerk. SZENDRŐI Jenő,
Bp., Képzőművészeti Alap, 1955, 234.

2. 1949–1955 között egyszerre születtek a központi állami akarat alatt buta *szocreál* épületek és haladóbb szellemű munkák, mint Kiss Ferenc (Iparterv) Kórleltani Intézete az Orvostudományi Egyetemen (1950) (lásd a 6. képet), Rác György (Iparterv) Penicillin-gyára (1952) (lásd a 7. képet) és Molnár Péter (KÖZTI) Megyei Tanács irodaháza (1952).

3. Az 1955–1980 közötti *kései modern/szocmodern* szabta meg igazán a város „újkori arculatát” helyi tervezők – Mikolás Tibor vagy id. Kálmán Ernő – épületeinek sokaságával, illetve például a „külsős” Földesi Lajos (Iparterv) hatalmas konzervgyárával¹⁵ (1970).

4. 1980–2000 között már egyfajta kritikusságról vagy engedékenységről, *posztmodernről* beszélhetünk; más-más megközelítésben ide sorolhatók Kertai László vagy Kőszeghy Attila munkái.

5. Legalább 2000-tól pedig már *kortárs* (modern) építészet születik.

Az aktualitás kérdései

Figyelemreméltó tény, hogy korábbi kritikaszorozataim és az abban megjelenő épületek az 1990-es, 2000-es évekből szinte semmilyen közvetlen viszonyban nem voltak a fent vázolt hagyománnyal.¹⁶ Saját korábbi megfigyeléseim (disputáim) *modernséghiánya* akkor

¹⁴ Tér és Forma, 1939/4, 65–66.

¹⁵ Ipari Építészeti Szemle, 1969/25, 26–32.

¹⁶ BUN Zoltán, *Architek Túra, avagy építészeti körúton Debrecenben*, Debreceni Disputa, 2004/7 – 2005/4, illetve „Idegen van közöttünk”: *Disputális stílusgyakorlatok*, Debreceni Disputa, 2006/3 – 2007/1.

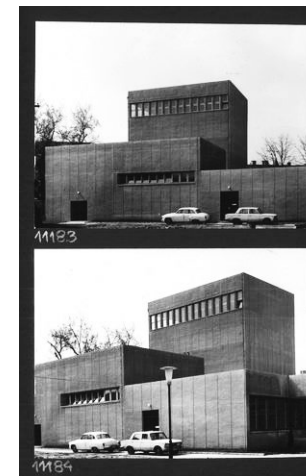
fel sem tűnt. Miért nem a modern örökségről írtam? Miért nem volt akkor terítéken a téma? Miért vált ilyen jelentős mértékben aktuálissá, miért vált központi témává a modern örökség? Miért tűnnek fel most a 20. századi épületek, mint ilyen-olyan referenciák az új projektekben? Mennyiben általánosan magyar és mennyiben lokális, debreceni ez a jelenség?

A Budapesti Műszaki Egyetem Építőművészeti Doktori Iskola 2016/2017-es tematikus évének kutatásai a tárgyi éra hazai építészetének újragondolásával foglalkoztak, mivel a „téma több szempontból is aktuális: e korszakhoz képest közel fél évszázad telt el, s ez normális körülmények között is felveti – elméleti-kritikai és gyakorlati szempontból egyaránt – az újragondolás és értékelés szükségességét. A korszak építészetével és épületeivel kapcsolatban technikai, funkcionális és kulturális szempontból egyaránt felmerül az érvényesség, illetve avulás, s velük a *megőrzés, átalakítás vagy bontás* kérdése.”¹⁷ Ezen általános paraméterek mellett számos hely- és időspecifikus magyarázatot adok a következőkben Debrecenre vonatkoztatva.

Természetes *műszaki szükségszerűség* áll elő a 20. században készült épületek esetében azok lejáró élettartama miatt. Az elhasználódás mellett fontos, hogy hol az általános gazdasági válságok, hol a háborús hiányok, hol a minőség elé helyezett mennyiségi termelés nyomán ezek a létesítmények ab ovo nem tudtak a legmagasabb színvonalon megvalósulni. Például az 1975-ben épült szakszervezeti székház a kétezres évekre kiadhatatlan bérirodaházzá vált. Egyik tömbje teljes átalakításon ment át, csak a szerkezete és a furcsa telekstruktúrából adódó befoglaló formája maradt meg. A kevésbé értékes (?) eredetiből a Bord Stúdió munkájaként 2016-ra, Péterfia Corner néven, magasabb minőségű (?) épület született újjá.

Gazdasági szükségszerűségről beszélhetünk olyan alulhasznosított területeken, ahol az urbánus sűrűsödés nem állt, nem állhatott meg az elmúlt évtizedekben. Ilyen folyamatról tanúskodik az újkerti lakótelepen, a Menyhárt József téren 1984-ben létesített, műszakilag is hamar elavult, kétszintes garázs utóélete. Az alapstruktúrát kihasználva a tetőre kétszintnyi „lakóparkot” építettek 2016-ra, Fésüs Péter tervei szerint, ami a panelházak közötti térség beépítettségét, kihasználtságát jelentősen megnövelte.

Bizonyos „globális hajtóerejű” beavatkozásoknak, például európai uniós forrásoknak köszönhetően *stratégiai szükségszerűségekből* is át lehet vagy „át kell” alakítani modern épületeket. Ahogyan a későmodern kor terméke a vasúti pályaudvar, illetve a jelen lehetősége annak jelentős forrásokat igénylő intermodális átalakítása, akképpen válhatott elkerülhetetlenné „Az épületek hőveszteségének csökkentése a Magyar Tudományos Akadémia Atommagkutató Intézetében”.¹⁸ A részecskegyorsító tornyot is magába foglaló ún. IX. épületet Kemper Ervin tervezte 1970-ben az Iparterv kötelékében: az egyszerű, additív, szinte szoborszerű tömegformálást a jellegzetes, egyedi, plasztikus betonhomlokzat még tovább hangsúlyozta (lásd a 8. képet). Ez a karakter teljesen eltűnt 2009-ben a hőszige-

8. kép. Kemper Ervin: MTA Atommagkutató Intézet, IX. épület, 1970.
Forrás: Iparterv, 14. sz. album, 11182-84, <http://miea.hu/fototar.html>
(Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

teléssel és olcsó egyenfehér vakolattal történt körbebugyolálás, műszaki „korszerűsítés” nyomán. Az eredeti építészeti koncepció a „jellegtelenítéssel” törődött, így itt az átalakítás a bontással egyenértékű aktus.

A modern örökség a városban jelentős arányban van jelen: ezt a megkerülhetetlenséget nevezhetjük *léptékbeli szükségszerűségnek*. Még az egyébként történeti környezetnek tételezett belvárosi tengely, a Piac utca is rendkívül heterogén korú épületekből áll (vö. például Szeged századfordulás központjával). Hovatovább a magyar modern építészet szempontjából egyfajta értéksűrűsödés is előáll a 34–36. alatti volt Hajdúsági áruház (Mikolás Tibor, 1960–1962¹⁹), a 40. alatti „Hangya” bérház (Münnich Aladár, 1938) és a 42–48. alatti volt Megyei Tanács irodaháza (Molnár Péter, 1950–1952) sorában (lásd a 9. képet). Debrecen huszadik századi történetéből „természetszerűleg” adódik a magyarázat a modern építészet városképben betöltött meghatározó arányára: az iparosodás és modernizáció okozta jelentős mértékű lakosságszám-, illetve területnövekedés,²⁰ valamint a második világháborús szőnyegbombázások teremtette „tiszta lapok” egyaránt az új beépítések felé mutatnak.

Végül, ha elvonatkoztatunk a konkrét lokális (debreceni) és diszciplináris (építészeti) magyarázatoktól a modern téma kurrens jellegét illetően, az emlékezetkultúra kapcsán egyfajta *elméleti szükségszerűséget* is felfedezhetünk.

¹⁷ *Építészet és idő: A 60-as és 70-es évek magyarországi építészetének örökségéről*, szerk. KERÉKGYÁRTÓ Béla, SZABÓ Levente, Bp., BME Építőművészeti Doktori Iskola, 2017, 8. (Kiemelés tőlem: B. Z.)

¹⁸ A Környezet és Energia Operatív Program keretén belül, KEOP-5.1.0-2008-0008 forrással, „az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával” megvalósuló „fejlesztés”.

¹⁹ Az épületet „a szocreáltól való elszabadulás jeleként modern formálókédv jellemzi.” VÁMOSSY, *i. m.*, II, 80.

²⁰ Debrecen lakossága 1869–1930 között +155%-os (a mai kétszázszáz éves lépték eléréséhez további 70%-os) növekedést mutatott, míg a lakóházak száma a századfordulás 3228-ról 15 396-re nőtt 1933-ra! Lásd Tér és Forma, 1935/9.

9. kép. Mikolás Tibor: Hajdúsági Áruház (később: Centrum Áruház), 1960–1962;
Münnich Aladár: „Hangya” bérbház, 1938; Molnár Péter: Megyei Tanács irodaháza, 1950–1952.
Forrás: http://download.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_25319.jpg
(Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

A kulturális emlékezet néhány jellemvonásáról

Ehelyütt csak végtelenül leegyszerűsített tézisekről lehet a kulturális emlékezet elméleteivel összefüggésben beszélni, de tárgyunk pontosan a közelmúlt (az ún. kommunikatív emlékezet tere) és a régmúlt (az ún. kulturális emlékezet tere), az élő és a történelmi emlékezet közötti „sodródó hasadékban” fogható meg. A debreceni modern építészet fenti korszakolása pontosan azt a néhány évtizednyi történetet és tervezői generációt öleli fel, amely az átmenetet jelenti a saját élmény, az „elbeszéltség” (más néven oral history) és majd a történelem, a történelmi állapot között. Az ezredfordulós mostról végtelen sok információval rendelkezünk, a szocialista érából egyre kevesebbre és egyre eltorzultabban emlékezünk, a két világháború közötti korról pedig már igen korlátos és kizárólag közvetett az ismeretünk. A kronológiai táblázatunk ekképp a hagyományteremtést, a *debreceni modernizmus kanonizálását*, a történelem hivatalossá tételét jelenti: „tankönyvek” kiadását, „emlékművek” felállítását, a közelmúlt elmúlását, vagyis intézményesülését.

„[Az oral history] nem a történelem bevett írásos dokumentumaira támaszkodik, hanem szóbeli megkérdezéssel tesz szert emlékekre. Az emlékekből és elbeszélésekből kirajzolódó történelemkép a »mindennapok történelme«, a »történelem alulnézete«. Az »Oral History« vizsgálódásai egytől egyig megerősítik, hogy az eleven emlékezés még az írásos társadalmak körében sem terjed nyolcvan évnél távolabbi múltba [...]. Ezután, a »sodródó hasadéktól« elválasztva, az őseredet mítoszai helyett

[lásd Debrecen esetében például a Főnixmadár történetét!] a tankönyvek és emlékművek adatai következnek, más szóval a hivatalos hagyomány.”²¹

Az elmélet a generációváltás nyolcvan-, illetve negyvenéves intervallumait jelöli ki határpontként, bár a sodródás észrevétlen átmenetet jelent. Ha ezt elfogadjuk, most van itt az ideje legalább a húszas-harmincas évekbeli klasszikus modern feldolgozásának, de az újabb időszaknak is – a többi, előbb felsorolt aktualitás-tényező miatt. Sajó Istvánnal (1896–1961) és az „alföldi art deco”-val kapcsolatos médiamegjelenések a nyolcvan éves történet lezárásának megkezdéséről, a történelemmé válásról szólnak,²² míg az egyfajta szellemi folytatást jelentő Mikolás Tibor (1924–2014) és Kertai László (1943–2013) életművén egyelőre csak a fogást próbáljuk keresni.²³ Az utóbbi két esetben az építész (generációjának) halálával megszűnik az oral history, a jelen idejű történet: ha nem történt meg még életükben a dokumentálás (kísérlete), akkor menthetetlen a veszteség, a közelmúlt emlékezete is rögtön repedezni kezd, múltként kezd tudatosulni.

Miért fontos a „múlt feldolgozása”? A kommunikatív, inkább egyéni emlékezet kollektív válik évszázados távlatból, a közösség identitásképzésének ez lehet az egyik alapja. A feldolgozás a média torzító tényezőinek kiküszöböléséhez is hozzásegíthet: a nagyerdei fürdő modernista örökségét a most lezajlott bontások és a „világszenzációként” bemutatott jövőképek negligálják. A bontás felejtéshez vezet, ha nem készül értéktár, az nem kerül a nyilvánosság elé, és nem vitatható meg, legalább szakmailag, hogy mit jelentettek múltunk egyes darabjai. *A modern építészet (feldolgozása) a lokális identitáskonstrukció lehetőségét hordozza magában.* E tétel elméleti alapja a következő:

„az emlékezés alakzatai megkívánják, hogy egy bizonyos térbeli hely kapcsán öltessenek alakot, és meghatározott időponthoz kötődjenek a felidézésük, vagyis hogy tér és idő tekintetében konkrétak legyenek [...]. Ez a helyhez kötő hajlandóság mindenfajta közösség sajátja. Minden olyan csoport, amelyik ilyen módon akar megszilárdulni, helyszíneket igyekszik teremteni és biztosítani a maga számára, amelyek nem csupán a belső személyközi érintkezésnek szolgálnak színteret, hanem a csoport identitásának szimbólumait és emlékezésének támpontjait is kínálják.”²⁴

Vagyis, kisarkítva a tézist, az építészeti tárgy, illetve annak képe emlék: a „friss” debreceni emlékek (a kommunikatív emlékezet alakzatai) nem mások, mint a huszadik századi épített örökségünk még meglévő, vagy átalakított, vagy már elbontott elemei. Ilyen szempontból

²¹ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013, 52–53.

²² Elsősorban az *Art deco a pusztán* című kiállítás és katalógus Szoboszlai Lilla és Térey János kurátorságával a debreceni Modem-ben (2016. december 8-tól 2017. február 26-ig) és a budapesti Múcsarnokban (2017. április 6-tól június 4-ig), illetve Bolla Zoltán, *A magyar art deco építészet*, Bp., Ariton, I, 2016 és II, 2017.

²³ Emlékkiállítások Mikolás esetében Arató András István, Kasuba János, Szűcs Mihály kurátorságával a budapesti Fugában (2016. január 14-től február 2-ig) és a debreceni Méliusz könyvtárban (2016. november 15-től december 8-ig), illetve Kertai esetében Pataky Emőke, Kovács Péter DLA, Kasuba János, Szűcs Mihály kurátorságával a debreceni Modem-ben (2017. február 22-től március 16-ig) és a budapesti Fugában (2017. április 28-tól május 14-ig).

²⁴ ASSMANN, *i. m.*, 39–40.

a szűken vett építészettörténeten túl kell lépni, és az identitásképző célzatú vizsgálatoknál integrálni kell legalább hely- és kultúrtörténeti kapcsolatokat is.

Innen nézve nem feltétlenül az a kulturális emlékezet szempontjából fontos tér, amely építészettörténetileg annak tekinthető – miközben egyelőre egyik sincs feltárva. A feltárás sajátossága az ún. *rekonstruktivitás*, miszerint „az emlékezetben sohasem a múlt mint olyan őrződik meg, hanem csak az marad meg belőle, »amit az adott társadalom minden korszakban a maga mindenkorai vonatkoztatási keretei közt rekonstruálni képes«”.²⁵ Egyfelől tehát csak kontextusba ágyazott, interpretációnak alávetett és nem önmagában álló (autonóm) építészeti értékről kell gondolkodnunk, másfelől a múltnak, illetve a múltbeli értékeknek a mibenléte (a közelmúltbelieké pedig különösen!) értelmezésfüggő. A feldolgozás, a vita, a kánonképzés azért is lenne fontos, hogy eldönthető legyen a debreceni modern értékek katasztere; hogy tisztázzottak legyenek az értékelés keretei, szempontjai, hogy a korszakok, címkék, ideológiai héjak lefejtésével, ezek alól, a minőségek kibonthatók legyenek.

Például míg Molnár Péter Megyei Tanács irodaháza (1952) az egykorú észak európai, világszínvonalú építészeti mintához kapcsolható, elsősorban Erik Gunnar Asplund 1936-os göteborgi és Arne Jacobsen 1938–1942 között elkészült aarhusi városháza épületéhez,²⁶ addig Sajónál a közvetlen kapcsolatot „az észak-német építészet bársonyosan hűvösnek ható téglatektúrái” (Fritz Höger: Chilehaus, Hamburg, 1922–1924) és a „célszerűség és anyagszerűség” amerikai gyakorlata (a Sloan and Robertson Architects irodában végzett munka) jelentették.²⁷ A Rimanóczy-villa kontextusa a neobarokk Déri Múzeumban és a jellemzően tornyos-szimbolikus városháza pályázatban is meghatározható,²⁸ vagy elhelyezhető az építész életművében a tucatsanyi családi ház között a kiforrott, első modern villák egyikeként.²⁹

Csak az tekinthető múltnak, azt az emléket őrizzük meg a jövő számára (a modern építészeti emlékek esetében szó szerint, fizikálisan!), amit a jelenben fontosnak tartunk, de az értelmezés és értékelés az eredeti kontextusukban, annak függvényében lehet igazán érvényes. „Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és a jövő tapasztalását is szervezi,”³⁰ vagyis a múltfeltárás identitásformáló erővel bír, ahol a formálás gyökerekből táplálkozó változást, adaptálódást jelent.

A „másik településkép” – a maradandóság új fogalma

A modern épületállomány mind léptékében, mind (építészettörténeti) jelentőségében felér a cívisváros hagyományos történeti épületikonjai mellé. A Nagytemplom, a Református Kollégium vagy a Városháza a nagy átlaghoz képest építészettörténeti kivételek; mégis,

²⁵ Uo., 41.

²⁶ PAZÁR, i. m., 32.

²⁷ TÉREY, i. m., 16–19.

²⁸ PRAKALVI Endre, *Rimanóczy Gyula építész Debrecenben = 17th „Building Services, Mechanical and Building Industry Days”: International Conference, 13–14. October 2011, Debrecen, Hungary*, szerk. KALMÁR Ferenc, BALLA Tibor, Debrecen, Debreceni Egyetem Műszaki Főiskolai Kar, 2011. Lásd <http://docplayer.hu/2670367-Rimanoczy-gyula-epitesz-debrecenben.html> (Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

²⁹ FERKAI András, *Rimanóczy Gyula családi házairól* = F. A., *Úr vagy megélt tér: Építészettörténeti írások*, Bp., Terc, 2003, 124–133.

³⁰ ASSMANN, i. m., 43.

vagy éppen ezért, mindmáig ezek a városarculat meghatározói. Ugyanakkor, szükségképpen, a lokális kollektív kulturális emlékezet premisszája az iparosodás (a modernizáció) és a hozzá kapcsolódó városnövekedés, valamint az a tény, hogy a városban egyfajta urbánus tárlatként a teljes, „hivatalos” 20. századi magyar építészettörténet végigkövethető. A kiállítás anyaga folyamatosan bővül, hiszen „a műemlékké válás és nyilvánítás időben nem lezárt folyamat, a ma épületei a jövő műemlékei”:³¹ ahogyan a jelen folyamatosan (közel)múlttá, majd régmúlttá válik, és ahogyan ezáltal az épületek a kulturális emlékezet hasadékába sodródnak, konszenzusos értéküktől függően műemlékké válnak. Az 1987-es kataszterben 63, a 2013-as jegyzékben már 85 műemlék van Debrecenben. Az utóbbiak közül mindössze nyolc keletkezett 1920 (és a szecesszió) után, de ebből is csak kettő „valódi modern”: a Hősök mauzóleuma és a Rimanóczy-villa (Korb, Borsos, Münnich és Padányi listás munkáit ide nem számítva).

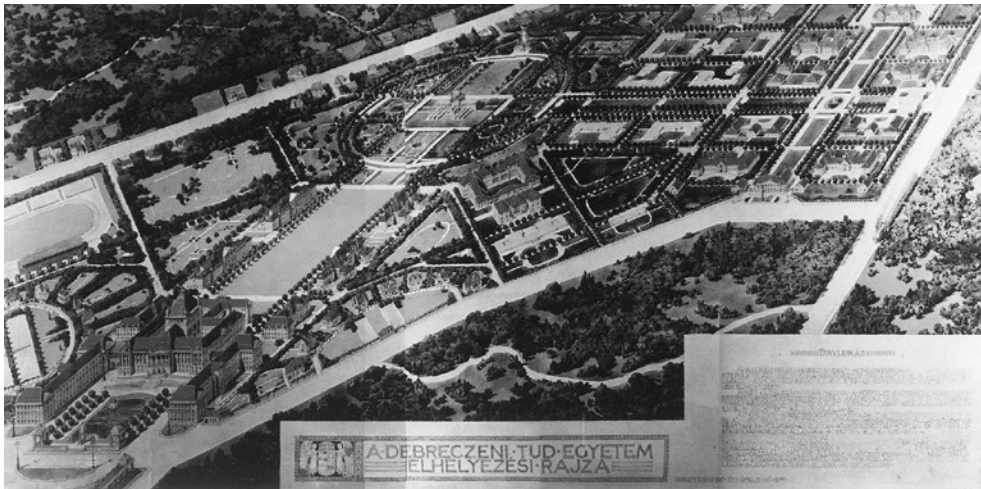
Ha az identitást nem egy zárt, állandó, merev, röghöz kötő fogalomként gondoljuk el, hanem olyanként, amelyen dolgozni kell, amely immanens módon, önmagából fakadóan alakulásban van, akkor a „debreceniség” a *közelmúlt építészetének közbeszédbe való beemelését* is jelentheti, annak ignorálása (szó szerinti bontása) helyett. Ez nem szükségszerűen a „maradandóság” vezérmotívumának elvetése, inkább a fogalom átalakítása vagy alternatív értelmezése a modern örökség tükrében. A maradandóság innen nézve nem állandóságot, nem változatlanyságot jelöl, hanem egyfelől folytonos (állandó) változásként értelmezhető, különösen a huszadik században; másfelől a „mi legyen maradandó?” kérdését hangsúlyozza. A kulturális emlékezet elméletei szerint a múltat úgy ismerjük fel, úgy értjük meg, úgy tudjuk magunkat viszonyba hozni vele, hogy azt kérdezzük: mi a fontos a jelenben, mit ne felejtsünk el, mi legyen állandó. Az merül feledésbe, aminek a jelenben nincs olyan társadalmi, vonatkoztatási, megérthető kerete, amely az egyén emlékeit szervezné. A „maradandóság” vizsgálata a modernitás alaptulajdonságainak (félelmeinek?), a gyökértelenségnek és a mulandóságnak az ellentéte lehet, ennek a kérdésnek a tárgyalása meghatározhatja a közösség, a debreceniek identitását.

Ugyanakkor, az építészeti modernizmust felületesen a hagyomány töréseként is szokták tételezni (konkrét illusztrációként lásd az „eltűnő debreceni óváros” és az „infrastrukturális városfejlesztés” ellentétét). Azonban a törést követő újrakezdés, a tagadás, még ha azt tabula rasának is hívja a klasszikus modern, pontosan a múltra való visszacsatolást jelenti. A ma már sokszínűként értékelt modernizmus(ok) töréseinek helye, hogyanja és így múlthoz való viszonya értelmezés kérdése – Debrecenben is. A nagyléptékű, hirtelen növekedés – így az urbánus „szakadások” – legfontosabb elemei az egyetemi telepek, az ipartelepek és a lakótelepek.

A századfordulót követően sokhektárnyi erdőből, rendezett tájképben, egységes felsőoktatási kampusz alakult ki Korb Flóris tervei nyomán, egyik felében a Központi épülettel (1912–1932), másik részén a klinikai teleppel (1912–1927), máig meghatározva az északi városrész karakterét.³² (lásd a 10. képet)

³¹ GELLÉR Ferenc, *Debrecen műemléki katasztere: 1987*, Debrecen, Piremon, 1987, 7.

³² A természeti közeg (a „vaderdő”) urbanizálásának vázlatát lásd PAPP József, *A debreceni Nagyerdő beépülése*, Debreceni Disputa, 2006/6, 36–41.

10. kép. Korb Flóris 1912-es egyetemi helyszínrajzának megfelelő 1917-es madártávlati kép
Forrás: GERLE János, *Korb Flóris – Griegl Kálmán*, Bp., Holnap, 2010, 176.

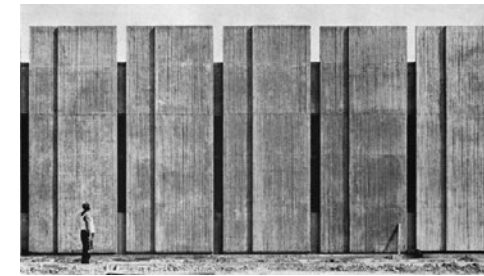
Az iparosítás jegyében, az I. ötéves tervet követve épült fel a Gördülőcsapágy Művek (GÖCS), amelynek szintén hatalmas területén található például Füzér István és Hermány István üzemi főépülete (Iparterv, 1952–1963), mely „nem csupán a műszaki megoldások tiszta ésszerűségét juttatja kifejezésre, hanem azt messze meghaladva, teljesen önálló esztétikai élményt is nyújt”.³³ Szintén a Nagyerdőbe ékelődött be Rácz György (Iparterv, 1952) Penicillin-gyára, melyért az építész Ybl-díjat kapott és mely a debreceni téglapítészeti hagyományába is illeszkedik. Még egy nagyméretű komplexumot kell megemlíteni a témában: a 7200 vagonos, Földesi Lajos (Iparterv, 1965–1969) által tervezett Konzervgyárat. (lásd a 11. képet) Az épületegyüttes státusza ma társadalmilag le-, szakmailag viszont felértékelt: „közutálat” és elhallgatás tárgya, miközben „a hatvanas években a minden elemre kiterjedő előregyártás építészeti eszközként történő felhasználásának egyik legjobb példája”,³⁴ tervezője ezért kapott Ybl-díjat: az egységes betontömbben megvalósított összetett programért.³⁵ Ahogyan Földesi oral history-ja szól: „olyan előregyártás volt, hogy az valami eszméletlen... az utolsó szögig minden előregyártott és egyedi, ráadásul a helyszínen előregyártott! [...] Méltóztattam kiszűrni a kivitelező iparral.”³⁶

³³ HABA Péter, *Szerkezet, technológia és esztétika összefüggései a magyar ipari építészetben 1947 és 1970 között*, I, Bp., BME, 2016, 44. – Jelen szöveg Haba doktori dolgozatát használja hivatkozásként, de az kiegészített formában megjelent könyv alakban is: HABA Péter, *Magyar ipari építészet 1945–1970*, Bp., Terc, 2019.

³⁴ VÁMOSSY, *i. m.*, II, 75.

³⁵ HABA, *i. m.*, 94. és 101.

³⁶ GOLDA János, SZÓKE Marianna, SZTOJKA Gábor, TATÁR Balázs, *Interjú Földesi Lajossal*, BME Építésztervező Szakmérnöki képzés I. ciklus, 2007, 6–7. http://www.kozep.bme.hu/wp-content/uploads/2013/08/Foldesi-Lajos-interju_teljes.pdf (Letöltés ideje: 2018. 01. 09.)

11. kép. Földesi Lajos: Konzervgyár, 1965–1970.
Forrás: Ipari Építészeti Szemle, 1969, 31.

A harmadik nagyléptékű beavatkozás-csomag – melynek vizsgálata még az építészműveknél is kevésbé feldolgozott – a kertségek helyén létrehozott lakótelepek sora. Csak a két legnagyobb egységben, az Újkertben (1975–1982) (lásd a 12. képet) és a Tócsókertben (1982–1988) 7820, illetve 7255 lakás épült,³⁷ míg az 1951-től 1990-ig tartó negyven év alatt – tizennégy debreceni lakótelepen – összesen 33 708!³⁸

„Debrecen 1970-ben készült általános rendezési tervében a tervezők a város lakosságát 300 ezerre prognosztizálták az ezredforduló idején, és az építendő 76 ezer lakásból 60 ezret kívántak elhelyezni panelos lakótelepeken. A városnak Budapesthez képest jobb lehetőségei voltak: a koncentrált lakásépítésre kijelölt kertségek összefüggő, nagy kiterjedésű szabad területet képeztek közel a városközponthoz. [...] A terv Szokolay Örs irányításával készült a Debreceni Tervező Vállalatnál. A terv az 1933-ban született Athéni Chartában megfogalmazott elvek (városfunkciók területeinek szétválasztása, hierarchikus központrendszer kialakítása) alapján készült, ehhez kedveztek a városszerkezet adottságai is (kertségek területe, iparterületek helye, a városközpont elhelyezkedése).”³⁹

Ha innen nézzük: lakótelepei által Debrecen (megkéső)modern mintavárosként is értelmezhető lenne.

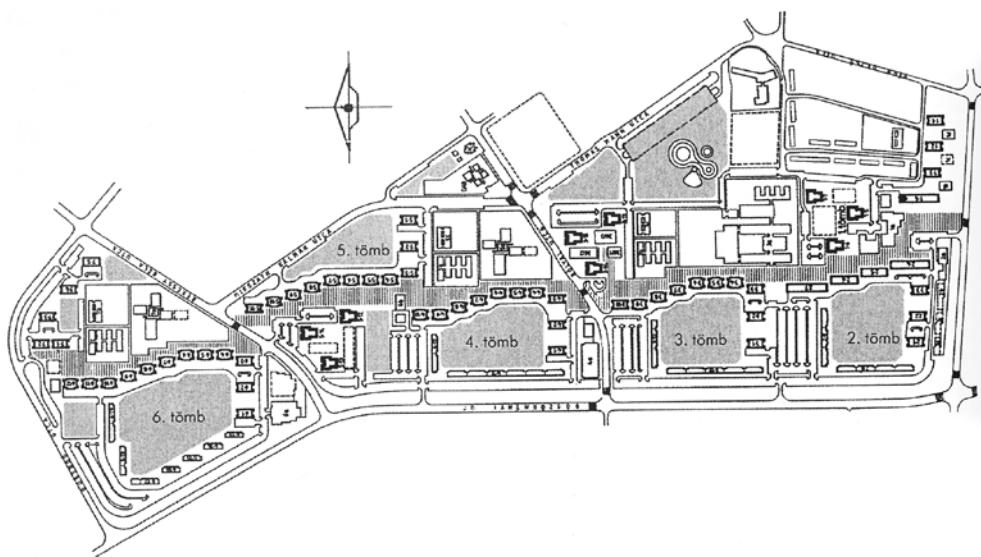
Dokumentálás

Az előzőek szerint a múlt rekonstrukciója által lehet a múltat jelenvalóvá tenni; a feldolgozás, az emlékezés folyamata „önmagától” nem történik meg. Ráadásul, az elemzett okok miatt, a modern építészet nyomai egyre inkább közvetett, „mediális” úton lelhetőek meg és fogadhatók be az ezredfordulót követően. „A résztvevők személyes, érdekek és érzelmek által is színezett állásfoglalásait, emlékezéseit, a Jan Assmann-i értelemben

³⁷ Az újkerti rendezési tervet Palotás Lajos készítette 1974-ben, míg a beépítési terv Boruzs Bernát munkája 1975-ből, szintén az utóbbi dolgozott munkatársaival (a Debreceni Tervező Vállalatban) a tócsókerti beépítési terven 1982-ben.

³⁸ KÖRNER Zsuzsa, NAGY Márta, *Az európai és a magyar teleszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*, Bp., Terc, 2006, 455.

³⁹ *Uo.*, 277.

12. kép. Palotás Lajos, Boruzs Bernát: Az Újkerti lakótelep helyszínrajza, 1974–1975.
Forrás: Műszaki tervezés, 1983/2–3, 4–17.

vett kommunikatív emlékezetet napjainkban az egykori generációk tagjainak távozásával felváltja a kulturális emlékezet, amely immár a forrásokká vált dokumentumok, állásfoglalások elemzésén alapszik.⁴⁰ Vagyis az információ (ti. a múlt) médiumokon, irányított csatornákon keresztül juthat el a befogadóhoz. „Hozzáértő” emlékezetformálóknak kell elvégezni a rekonstrukciós feladatot: a dokumentálást, a tengernyi adat szűrését, a kanonizálást és az eredmények közvetítését.⁴¹ „A hűvösen racionális térszervezésű irodaházat a szép arányú, gondosan kimunkált főhomlokzat emeli a korszak legjobb épületei közé” – hangzik a kutatását összegző építész-kritikus ítélete Molnár Péternek a szocreál korában is nemzetközi áramlatba illeszkedő, egyszersmind időtlen értéket formáló volt Megyei Tanács irodaházáról.⁴² Arról az épületről, melynek nagyszerűségéről a tervező barátja, a rajasztalt éppen színpadra váltó és Debrecenbe szerződő Latinovits Zoltán próbálta meggyőzni hitetlen környezetét: a Molnár-monográfiában szakmai elemzés és helytörténeti anekdota egymásba fonódva formálja a Debrecen-emlékezetet.

Az alábbiakban lehetséges kommunikációs-közvetítő eszközök következnek; olyan módszerpéldák, melyek segítségével akadálymentes hozzáférés biztosítható a médium hordozóihoz. Ahogyan a médiaelmélet – tárgyunkra való áthallással – a francia modernitással kapcsolatban fogalmaz: „mind többen férnek hozzá a nyomtatott információhoz, és ez a változás lehetővé teszi polgárok egy csoportja számára, hogy létrehozzanak egy kulturális

⁴⁰ KERÉKGYÁRTÓ, *i. m.*, 14.

⁴¹ Nyilvánvaló, hogy nem az onnipotens tudás birtokosáról, az egyetlen, kanonizálásra képes szakértőről beszélünk, hanem hálózatosabb, demokratikusabb tudás kialakításáról. A médiaelmélet pontosabban fogalmaz a személyes szerepről, mert „közvetítőről” beszél. Lásd Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO-LAVENIR, *A média története*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004.

⁴² PAZÁR, *i. m.*, 32.

érintkezési hálózatot, a Szellem Köztársaságát, amely hosszú távon közvéleménnyé terebélyesedik.⁴³ A megvalósult „hordozókat” újabbaknak kellene követni, a lent felvetített lehetőségeket meg kellene valósítani, miközben elengedhetetlen a műfajok, szellemi szintek, célok és célközönségek tisztázása.

1. A témában megszületett néhány tudományos kutatás, nyilvánosan elérhető doktori értekezés, mint például az 1891–1892-ben a Kereskedelmi Akadémiát (a későbbi Megyei Könyvtár) is tervező premodern Gerster Kálmánról⁴⁴ és a szélesebb kontextusba helyezett, már itt is hivatkozott hazai ipari építészetéről szóló.⁴⁵
2. Tudományos és ismeretterjesztő, monografikus és katalógusjellegű, életrajzszerű és építészettörténeti kiadványok egyaránt megjelentek a fontosabb koramodern debreceni építészetről (Borsosról,⁴⁶ Sajórol,⁴⁷ Jost Ferencről⁴⁸) és „külsősökről” is.⁴⁹ (Az ezen életműveket egy generációval megelőző építészetéről Papp József helytörténeti kontextusba helyezett munkássága szól.⁵⁰)
3. Az utóbbi években a későmodern építészek, Mikolás Tibor (lásd a 13. képet) és Kertai László életművéből utazó kiállítások születtek, id. Kálmán Ernő tárlata 80. születésnapja alkalmából jött létre.⁵¹ Az események szakmai önszerveződésének pozitívuma mellett problémaként jelentkezik, hogy ezek anyagaiból (a már hivatkozott Sajó-kiállításokkal ellentétben) semmilyen dokumentáció, katalógus nem született.
4. Előremutató és egyedi, ugyanakkor sajnos egyszerű kezdeményezés volt a Debreceni Alkotóműhely (DAM) fiatal építészei részéről, hogy 2011-ben saját maguk számára szerveztek tervpályázatot a Rimanóczy-villa funkcionális és építészeti szempontú hasznosítási lehetőségeiről.⁵²
5. A Hajdú-Bihar Megyei Építész Kamarában sorozatnak szánt, de sajnos csak alkalmi, kötetlen szakmai beszélgetések zajlottak „az elmúlt idők meghatározó építészeivel”. Sajnos a hozzáférhető dokumentálás itt is elmaradt.⁵³
6. Kulcsfontosságú lenne a modern örökség irányában aktivizálni, illetve kurzusok, irányított projektek formájában a kutatásba minél szélesebb és mélyebb módon bevonni az egyetemi építész-képzést.⁵⁴

⁴³ BARBIER, BERTHO-LAVENIR, *i. m.*, 16.

⁴⁴ PAPP Gábor György, *Gerster Kálmán (1850–1927) munkássága*, Bp., ELTE, 2007.

⁴⁵ HABA, *i. m.*

⁴⁶ RÁCZ Zoltán, *Borsos József*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015.

⁴⁷ TÉREY, *i. m.*

⁴⁸ NYUL Imre, *Jost Ferenc, a templomépítő: A Jost család és Debrecen*, Debrecen, Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2017.

⁴⁹ KUBINSZKY Mihály, *Györgyi Dénes*, Bp., Akadémiai, 1974.

⁵⁰ PAPP József, *Debrecen építészete a századforduló évtizedeiben*, Debreceni Szemle, 2018/1, 41–75.

⁵¹ Modem, 2009. április 22. – május 22.

⁵² <http://alkotomuhely.blogspot.hu/2011/09/meghivo.html> (Letöltés ideje: 2018. 01. 11.)

⁵³ Boruzs Bernát (2015. május 7.), Filippinyi Gábor (2015. október 8.).

⁵⁴ Például *Debrecen és Hajdú-Bihar megye modern építészete 1930–1970* című hallgatói fotópályázat, 2018. – Továbbá 2017–18-ban a DE MK Építész-mérnöki Tanszék *Debrecen modern építészete 1945–1975* címmel hirdetett meg Msc kutatási programot. Ennek eredménye (a kiemelt építészek és tervezővállalatok helyi munkáinak katalógusa) két kötetben meg is jelent a fenti címmel: szerk. KELLER Ferenc, KOVÁCS Péter DLA, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, I–II, 2018–2019.

13. kép. Mikolás Tibor: Petőfi téri hatemeletes lakóház, az ún. „Toronyház”, 1961.
 Forrás: VÁTI, 1966, <http://www.fortepan.hu/?img=21670>
 (Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

7. Egyfajta „mediatizált oral history”-ként lehetne megnevezni Rácz Zoltán építészirodájának közösségi média oldalát, ahol magyarázatokkal, bőséges illusztrációval, történeti adatokkal válik mindenki által hozzáférhetővé a digitális térben a rendszerezett építészeti életmű.⁵⁵ Természetesen a korábbi generációnak nem volt lehetősége ilyen megjelenésre, és önéletrajzi írások vagy projektkönyvek sem szület(het)tek – ezek most nagyon hiányzanak.
8. Napjainkban világszerte gyakran használt formátum az építészeti útikönyv („architectural guide”), mely tárgyunkról online leltárként vagy zsebkönyvként jelenhet meg.⁵⁶
9. Ugyanígy általános a televízió helyett videómegosztó oldalakra készíteni „Unokáink sem fogják látni” típusú filmsorozatok – akár alulról szerveződve, nosztalgikus emlékeztetkepekre alapozva.
10. És általánosságban: szükség lenne a modern építészet „társadalmisítására”, rehabilitációjára, a szélesebb közösség érzékenyítésére, tanítására – tekintettel a Debrecenben meghatározó léptékre és színvonalra, mivel a „szocmodern építészet fogalmát [...] mindkét tagjában különösen erős cezúra, már-már anatómia sújtotta és sújtja”.⁵⁷ Ezen a problémán tudna, illetve tud segíteni a tematikus városnéző séták módszere.⁵⁸

⁵⁵ <https://www.facebook.com/racz.zoltan.debreceni.epitesz/> (Letöltés ideje: 2018. 02. 17.)

⁵⁶ Ide kapcsolódó példa Hartmann Gergely egyszemélyes vállalása, Győr modern építészetének blog és térkép formájában történő folyamatos értékelése. Lásd <https://moderngyor.com/>

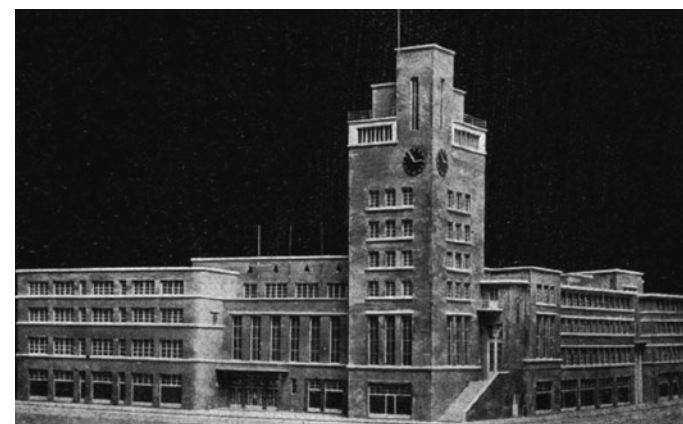
⁵⁷ KERÉKGYÁRTÓ, *i. m.*, 8.

⁵⁸ A tárgyi irány egyelőre hiányzik az intézményes rendszerben (például Imagine Debrecen), míg a 2017-es Kulturális Örökség Napján, szeptember 16-án a Debreceni Városvédő és -szépítő Egyesület a modern villaépületeket bemutató biciklitúrát szervezett Rácz Zoltán vezetésével.

A formai megoldásokat követően kisebb-nagyobb léptékű tartalmi javaslatok is adhatók a modern, 20. századi építészetből a debreceni identitás építéséhez:

1. *A meg nem valósult Debrecen* a terveken maradt elképzeléseket és azok társadalmi, politikai, gazdasági, építészeti kontextusát is vizsgálhatná. Egyaránt fontos lenne tervpályázatokról és kiemelt tervezők munkáiról beszélni. Az előbbi tárgyban első helyen szerepel a Városháza 1930–1931-es, stratégiai és építészettörténeti jelentőségű, 121 pályaművet (!) kitermelő versenye,

„mely a háború utáni idők elvitázhatatlanul egyik legkerekesebb és művészi szempontból legizgatóbb építészeti problémájának tervpályázata [...] mert a program sorai közt ott olvastuk a külföldön immár orthodox-szá vált új építészeti felfogás elismerését, annak előre is biztosította Debrecen város területén a polgárjogát és mert olyan tervezői gárdát tudott felsorakoztatni, amilyen talán még egy hazai pályázaton sem vett részt.”⁵⁹ (lásd a 14. képet)

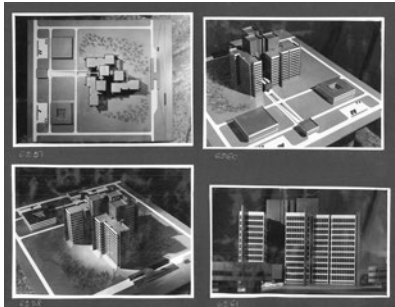
14. kép. Dr. Bierbauer Virgil: Városháza pályázati terv, 1930–1931.
 Forrás: Tér és Forma, 1931/6, 190.

A pályázatok értékelése olyan mai épületeknél is felmerül, mint a Kölcsey Központ és az intermodális központ tervei – egyaránt az előzményépületek felől.⁶⁰ Papíron maradtak a mából értékesnek tűnő olyan épületek is, mint a Nagyerdőnek már száz évvel ezelőtt sportcélú komplexitást vizionáló és kifejezetten „Kós Károlyos” Borsos-korcsolyacsarnok 1910-ből, vagy a Louis Kahn elképzeléseinek továbbfejlesztéseként is értelmezhető, tízemeletes, nemzetközi figyelmet is elnyerő Biogal-kiszerezőlüzem Gulyás Zoltántól és Szendrői Jenőtől (Iparterv, 1962–1963).⁶¹ (lásd a 15. képet)

⁵⁹ WEICHINGER Károly, *A debreceni városháza: Egy tervpályázat – és annak tanulságai*, Tér és Forma, 1931/6, 183–190. Lásd még ZOLTAI Lajos, *A debreceni városháza négy százéves története*, közli RADICS Kálmán, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, XXIV, 1997, 273–316 és PRAKFAI, *i. m.*

⁶⁰ Mikolás Tibor művelődési házáat (1967–1978) lebontották, míg a Kelemen-féle pályaudvar nagy része megmarad; ugyanakkor mindkét pályázat javaslatainak több mint fele a modern épület továbbépítésével számolt, vagyis lezajlott valamiféle diskurzus annak értékéről, megőrizhetőségéről vagy átalakíthatóságáról.

⁶¹ HABA, *i. m.*, 89–90.

15. kép. Gulyás Zoltán, Szendrői Jenő: *Biogal-kiszerezőüzem*, 1962–1963.
 Forrás: Iparterv, 9. sz. album, 6257-61, <http://miea.hu/fototar.html>
 (Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

2. A soha nem is létezett Debrecen mellett *a megsemmisült modern Debrecen* is figyelmet érdemelne: fel kellene tárni, hogy mi az, ami ma már nem létezik, érdemes volna-e léteznie és miért nem létezik. Az orvosegyetemi Kórélettani Intézet helyén ma az In Vitro épület áll (Kovács Péter–Lengyel István, 2008–2012).⁶² Mináry Olga és Herkó Dezső Gyógyszertári decentrumát (1966–1968)⁶³ (lásd a 16. képet) a Dóczy Park lakótömbje váltotta (Bord Stúdió, 2016–2017). A megújuló fürdő területén pedig nemrég bontották le Karátson Edvin (Hajdúterv) 1969-es öltözőépületét, helyet adva a Bord Stúdió új elképzeléseinek. (A Kölcsey Központot itt már fel sem hozzuk példának újra.)

16. kép. Mináry Olga, Herkó Dezső: *Gyógyszertári decentrum*, 1966–1968.
 Forrás: Ipari Építészeti Szemle, 1973, 49.

⁶² Magyarázat nélküli a szakértő kritikus véleménye, miszerint a „laborépület hatvanas évekbeli elődjéért nem kár”. GERLE János, *Fényszínház a laborépületben*, Magyar Építőművészet, 2011/6, 8–12.

⁶³ Ipari Építészeti Szemle, 1973, 48–49.

3. Az ipari célú építészet meghatározó szereppel bír mind a modernitás/modernizáció kialakításában, önmagától értetődően, mind a magyar „szocializmus építésében”, és mint már itt is többször írtuk: Debrecenben számos, léptékében és építészettörténetileg is értékes, vagy legalábbis vizsgálatra érdemes ilyen létesítmény található. Ugyanakkor, miközben a tudományos-szakmai kánon megkezdte ezen emléktanyag feldolgozását és a többezres dolgozói létszámok miatt jelentős lehet a vonatkozó oral history, addig a közgondolkodás szemszögéből már maga a műfaj hátrányos, kevésbé érthető helyzetben van (például a magasabb funkciójúnak gondolt és bárki által bejárható középületekhez képest), ami miatt ezen a területen a dokumentálás és ennek kommunikációja különösen fontos lenne.

4. A templomépítészetben esetleg fellelhető folytonosságot, helyi jelleget meg lehetne vizsgálni, akár kifejezetten a lakosság szám alakulásának és a társadalmi igények változásának tükrében. Borsos egyetemi református temploma (1938–1941), Jost Ferenc műhelytelepi római katolikus temploma (1938) (lásd a 17. képet), később id. Kálmán Ernő Bolyai utcai református temploma (1975) (lásd a 18. képet) és domonkos temploma (1982–1983) építészeti jelentőségükön túl többről is mesélnek.⁶⁴

17. kép. Jost Ferenc: *Műhelytelepi római katolikus templom*, 1938.
 Forrás: <http://www.kiss.szalez.ofm.hu/debrecen.php#eleje>
 (Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

⁶⁴ A téma az ezredfordulós, szakmailag is fontos templomépítési hullámmal – elsősorban Lengyel István, Kőszeghy Attila, Csete György és Györfly Zoltán épületeivel – együtt is vizsgálható lenne. Lásd még *A mindenség modellje: Kortárs magyar templomépítészet*, szerk. WESSELÉNYI-GARAY Andor, Debrecen, MODEM, 2010.

18. kép. id. Kálmán Ernő: Bolyai utcai református templom, 1975.

Forrás: <http://www.refnagyerdo.hu/fotogaleria.php?album=2015/40evestemplom>
(Letöltés ideje: 2018. 05. 20.)

5. Az a korábban már említett alapterületi terjeszkedés, mely lakótelepek soraként öltött testet a 20. század második felében, új városalakók tízezreinek életkörülményeit jelentette. A témában urbanisztikai és szociológiai vizsgálatok egyaránt folytathatók, de napjaink építészeti projektjeinek értelmezéséhez is fontos szempontokat adhatnak. Például az újkerti lakótelep kiterjesztésének vagy antitézisének tekinthetjük-e a Dóczy parkot; mennyiben jellegzetesen debreceni a majdnem negyven éves különbséggel megépülő óriás tömbök alapfelvetése és az arra adott tervezői válaszok. Felrajzolható egyfajta lakótelep-történet a közvetlenül a II. világháborút követően megépült, alacsonyabb, téglalapított tömböktől, a sztenderdizált elemekből, panelekből felhúzott, igazán nagyléptékű, teljes oktatási-szolgáltató infrastruktúrát magában foglaló városrészeket keresztül, a debreceni Házgyár technológiai kiteljesedését és egyben hattyúdalát jelentő Tócsóvölgyi beépítésig tartó negyven évben. Figyelemreméltó aspektus, hogy az utóbbi lakótelep (Rácz Zoltán, Sasváry Andrea, Kovács Péter – Keletterv, 1988) csak félig készült el, a lakások mellett közintézmények is hiányoznak a koncepció teljességéből: ennek pótlására terveznek most óvodát építeni, harmincéves késéssel (Bord Stúdió, 2016).

6. A szakma- és helytörténetileg is meghatározó tervezővállalatok, a Keletterv (korábban Debreceni Tervező Vállalat) és a Hajdúterv történetét is meg kellene írni.⁶⁵ Az előbbi-

⁶⁵ *A magyar tervezőirodák története*, szerk. SCHÉRY Gábor, JENEY Lajos, Bp., Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., 2001.

ből Boruzs Bernát és Mikolás Tibor, az utóbbiból Biky Gábor vagy Filippinyi Gábor a szocializmus korában városképileg is meghatározó életművet hozott létre. A vállalatok felbecsülhetetlen értékű tervtára sürgős archiválásra, digitalizálásra és feldolgozásra vár.

7. Végül a téglagyártás városátárón túlnyúló jelentősége is önálló vizsgálatot érdemelne.⁶⁶ Rerrich Béla, a szegedi „csapatégla” Dóm tér tervezője a következőket írta az 1920-as évek végén:

„Az eddig szokásos úgynevezett »szárazon sajtolt« téglák színe megúnt, gépszerű, egyhangú hatása semmi esetre sem lett volna megfelelő ehhez az épülethez. Egy, Magyarországon akkor még nem gyártott homlokzatképző anyagot akartam, a »Klinker«-t. A szegediek méltányos óhajtása az volt, hogy az építkezéseket a szegedi ipar, a szegedi munkáskéz építse fel. Sajnos, azonban a szegedi téglagyár kísérletei nem vezettek eredményre a berendezés hiánya miatt. Most bizonyult be, milyen értékes és hasznos volt az a munka, amelyet Debrecen városa folytatott oly irányban, hogy a kőben szegény Csonka-Magyarországon olyan városi útburkolati anyagot készített, amely teljesen a helyi termékekből állítható elő. Debrecen város téglagyárának szakképzett és agilis igazgatója, Medvegy Elemér csakhamar megkezdte a kísérleteket. Sürgöny, levélváltás minden egyes kísérlet, minden egyes égetés után. Végre a »Klinker« színe szebb, világítóbb, felülete selymesebb, bársonyosabb lett és gróf Klebelsberg kultuszminiszternek Berlinbe elment a latinszövegű sürgöny, amelynek magyar fordítása röviden: nagy magyar Alföld monumentális építőanyagát végre megtaláltuk.”⁶⁷

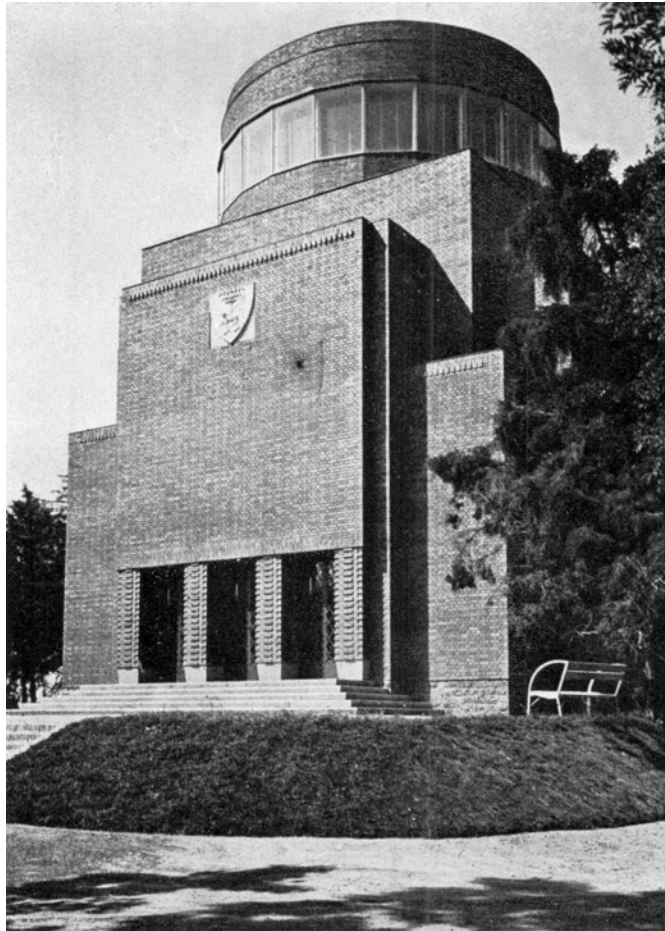
Borsos, Sajó, Jost munkái, a Hősök mauzóleuma (lásd a 19. képet) és a kifejezetten a klinker alkalmazására kiírt Városháza pályázat, vagyis a két világháború közötti időszak meghatározó városi elemeinek szerves része, alapja a téglagyártás. Ugyanakkor ez a hagyomány kizárólag ipari (jellegű) épületeken – a Biogalban, a GÖCS-ben, a Kóréletani Intézetben,⁶⁸ a Nagyállomáson és a Gyógyszertári decentrumon – élt tovább, és a hatvanas évek végével kiíródott a városból.

A fenti írás az épített környezetet identitásképző elemnek tekinti. Debrecen számára a 20. századi urbanisztikai átalakulás olyan meghatározó, gazdag „emlékanyagot” biztosít, amelyet feldolgozva az adott kor és hely társadalmi környezetéről adható átfogó kép. A modern építészet megértése által nemcsak helytörténet, hanem egyféle univerzális modernitás-történet is kirajzolható. A cikk mélyfúrás helyett horizontális tájékozódást adott, illetve a témában lehetséges kutatások irányait vetítette fel; módszerekről és hangsúlyokról szólt, valamint ajánlásokat fogalmazott meg a jelentős hiányok pótlásával kapcsolatban.

⁶⁶ Lásd például Szűcs Ernő, *Téglakartell kialakulása és működése Debrecenben (1936–1944)*, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, IV, 1977, 55–84.

⁶⁷ Magyar Építőművészet, 1930/12, 24–26.

⁶⁸ Ferkai András a Kóréletani Intézetet a skandináv téglalapítészeti hatását mutató, „józan, egyszerű és mégis humanus építésmód” egyik képviselőjeként értelmezi. FERKAI András, *Tégla = F. A., i. m.*, 62–71.

19. kép. Dr. Lechner Jenő, Szontágh Pál: Hősök mauzóleuma, 1932.
 Forrás: Tér és Forma, 1932/9, 274.

Oláh Szabolcs – Sebestyén Attila

Irodaház-marketing várostörténeti szempontokkal

*A Forest Offices Debrecen tér- és időtechnikáiról**

Okos városközpont

A Forest Offices Debrecen irodaház gazdaságélénkítő nagyberuházás a Nagyerdőn. Az irodák értékesítésével foglalkozó Forest Offices Debrecen Kft. bízott meg minket azzal a feladattal, hogy dolgozzuk ki a bérbeadás stratégiai marketingtervét, melynek várostörténeti aspektusait tanulmányunk mutatja be.

Az irodaházban megtestesülő „új északkeleti városközponttal”¹ látványosan átalakul Debrecenben a centrum–periféria megkülönböztetés. Eddig a Nagyerdő, ha térbeli jelenségként került szóba, egyértelműen és szinte kizárólag a perifériára utalt, ahonnan hiányoznak a központ jelenségei, perspektívái. Neve történetileg változó funkciókat jelölt: a Nagyerdőhöz eleinte a határon kívüli vadon, később a szabadidőpark, utóbb pedig a zöldövezeti lakókerület képzete társult. Az új nagyerdei irodaház-komplexum a tervek szerint az *okos városközpont* („smart hub”) szerepét tölti majd be. Nemcsak munkahely lesz, hanem urbánus életter is (város a városban), szolgáltatásokkal a munkán kívüli személyes ügyintézés, a vásárlás, az egészségügy és a rekreáció terén. Jóllehet, ezek a mindennapi élethez tartozó funkciók már a Forest Offices Debrecen megnyitása előtt is elérhetőek voltak a Nagyerdőn, ám nem olyan mennyiségben és nem annyira széles körben, mint ahogy az általában csak a történeti belvárosokra jellemző. Amikor kiépül az új funkciózóna, és már nem szükséges beutazni a belvárosba, akkor megerősödik az immár két tér közötti távolság, s ennek következtében olvad össze és egészíti ki egymást a központ és a periféria.² A *határterületek* és átmenetek kétértelműségére (vagy ennek semlegesítésére) még visszatérünk, amikor majd azt elemezzük, hogy milyen gondolkodási logika szerint kapcsolódik a Nagyerdő múltjához a Forest Offices Debrecen.

* A tanulmány megírását az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú, „Debrecen Venture Catapult Program” című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ *Bokrétáünnep: Elérte legmagasabb pontját Debrecen ultramodern irodaháza*, Dehir, 2018. április 5. Elérhetőség: <https://www.dehir.hu/debrecen/bokretaunnep-elerte-legmagasabb-pontjat-debrecen-ultramodern-irodahaza/2018/04/05/> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

² A központ vs. periféria kódhoz lásd Hans Ulrich GUMBRECHT, 1926: *Élet az idő peremén*, ford. MEZEI Gábor, Bp., Kijárat, 2014, 315–323, itt főként 317.

A *Financial Times* nemzetközi tőkeáramlásokkal és befektetésekkel foglalkozó egysége, az fDi Intelligence Debrecen talála a működőtőke-vonzási stratégiája alapján a legkiválóbbnak kategóriájában, ezért 2018–2019-ben Debrecen illeti meg „A jövő európai városa” cím.³ A Forest Offices Debrecen jelenleg Kelet-Közép-Európa leginnovatívabb beruházása, mégpedig a legígéretesebb befektetési környezetben. Az irodaház marketingjében érdemes a következő kettős logikai összefüggést érvényesíteni, ha budapesti és külföldi bérlőket célzunk meg. Debrecen *okos város* („smart city”), tudásintenzív és kreatív stratégiával erősíti társadalmi-gazdasági, ökológiai, logisztikai és versenyteljesítményét; ennek az *innovatív szemléletnek* megfelelően épült fel benne az *okos irodaház* („smart office”), melyben éppen az intelligens megoldások miatt térül meg az irodabérlés. Az épületkomplexum A+ kategóriás, épületgépészeti kialakításának és épületfelügyeleti rendszerének köszönhetően működése megfelel majd a LEED Gold⁴ minősítés követelményeinek. Az irodaház környezetbarát, energiahatékony, belső terei világosak, növénytakaróval borított panorámás tetőterasz van. A beruházás a Tüzér utca 4. szám alatt valósult meg a Debreceni Vagyonkezelő Zrt. és a Hunépi Universal Építőipari Zrt. közös együttműködésében, a Nagyerdei Stadiont is jegyző Bord Építész Stúdió tervei alapján.

A három szárnyból álló, ötszintes épület huszonkétezer négyzetméter, flexibilisen szétosztható irodaterületet kínál az SSC/BPO iparágból, a multinacionális nagyvállalatok köréből és a kvv-szektorból várható bérlők számára. A Forest Offices Debrecen zöld épület, a tudomány, a technológia és a design ötvözete. A fenntartható építészetet képviseli, egészséges épített környezetet létesít és üzemeltet az erőforrások hatékony kihasználásával, ökológiai elvek alapján. Az irodaházból kibontakozó új északkeleti városközpont azért telítődhet majd a valóban nem a perifériára jellemző tevékenységekkel, mert az épületbe beleterveztek azt a lehetőséget, hogy teret tud adni az életformák *újraszervezésének*. A munkahelyi feladatvégzés, a rekreáció és a mindennapi városi élet különmű funkciói *újszerűen* kapcsolódhatnak össze a Forest Offices Debrecen világában. Ennek használhatóságát, jelentéseit, szimbólumait sok emberi és technikai tényező alakítja majd együttesen: az irodabérlők szerteágazó tevékenységei és szolgáltatásai, a munkakultúrához igazítható irodaelrendezések, az épület multifunkcionális *break out* zónái és közösségi terei, magas benapozottsága és tetőkertjének az erdőhöz kapcsolódása.

Kultúratudományi távlat

A *megújuló* képesség a Forest Offices Debrecen szomszédságában lévő Nagyerdőnek is sajátja: használatba vételeit folyton *újraszervezték* azok a technikai objektumok és humán

műveletláncok, amelyek által az erdő társadalmilag jelentőségteljes funkcionális térként (gazdálkodási területként, szabadidőparkként, egyetemvárosként, lakóövezetként) öltött újabb és újabb formát. Az organikus természetnél a kultúra embere azáltal képes többre, hogy világának emberi életformává szelídítését kultúrtechnikák használatával hajtja végre. Így a natura egyedi változásaitól, megújulásaitól eltérően az ember a maga alkotott technikákkal alakít ki újabb és újabb szimbolikus-kulturális tereket, s a környezetét így változtatva hat vissza közösségének életformáira.⁵ Az emberi cselekvőképesség tehát a rendeltetések és jelentőségek többé-kevésbé összetett hálózataiban nem adott eleve, hanem kultúrtechnikák szabnak neki határt. Tanulmányunk ezért kultúratudományi távlatban érvel amellett, hogy a Nagyerdő történetileg változó, régi világait és az irodaház jelenét előállításuk hasonló mintázata köti össze: humán értelemmel felruházott és kulturális technikák alkotta világukban *innovatív-átalakító szellemiség* fejeződik ki.

A kultúratudományi kérdés nem korlátozhatja magát a médiumfüggő világalkotás érzéki-anyagi tartományaira (elkülönítve ezeket az immateriális értelemképződéstől). Persze, az innováció anyagtalanság szellemi története mediális működésű materiában megy végbe. De a megalkotott világ szerteágazó érzéki összefüggéseinek sokfélesége mindig csak éppen annyiban kultúra, amennyiben kapcsolódásai speciális formáján keresztül a valóság alkotórészei *jelentőséget is* tudnak belevinni az életünkbe. Ezt a kultúratudományi nézetet igyekszünk világossá tenni azzal a megfogalmazással, hogy (akár városról, akár épületről van szó) az érzéki tér megalkotott struktúrái meghatározzák az ember-környezet tranzakciók *funkció-tartalmát*, és az így strukturált élet értékességét a megélő számára. Ezért a város és a Nagyerdő közötti kapcsolódások leírásakor a *térbeli elrendeződés* és a *környezetesztelés* (kognitív térképezés) kategóriáit használjuk. Ezzel arra utalunk, hogy a jelenlét megélésének és a jelentőssé válásnak a módjai éppenséggel *ott és úgy* lehetségesek, de bizonyosan nem tetszőlegesen. Csak egy példát előre véve a később kifejtendő közül. A 19. század elején azt a reprezentációt, amely a kellemetlenül poros belváros és a Nagyerdő felüldítő hűvöse közötti különbségtévesen alapult, addig nem lehetett társadalmilag hitelesíteni, amíg a lakosság növekvő számban, illetve rendszeresen ki nem látogatott az árnyas fák közé. Ehhez viszont *transzfer* kellett, amit 1822-től a „Simonyi-gát”, 1863-tól az omnibusz, 1884-től a gőzvasút biztosított. A várost ölelő sáncárok és a Nagyerdő védősánca közötti bő kilométernyi sivar út (*holt tér*) közsétánná vált, s ezzel a *távolságból* elkezdett *közelséggé* változni. Kultúratudományi megfogalmazással elve ez a példa arról szól, hogy a társadalmilag innovatív, értelmes tevékenységek feltételei a közelség és a távolság, a téregységek közötti holt terek és a transzferzónák által jelölődnek ki. Az emberek mozgása a térben megjósolható mintázatokat és szekvenciákat követ, ami közvetetten kihat mentális reprezentációik szerveződési dinamikájára is. A használatba vételnek irányokat ad a téri struktúrák kapcsolódása, a térbeli objektumok szintaxisa.⁶ A kulturális és környezethasz-

³ A *jövő városának választotta Debrecen a Financial Times*, Dehir, 2018. február 16. <https://www.dehir.hu/debrecen/rangos-szakup-valasztotta-meg-a-jovo-varosanak-debrecen/2018/02/16/> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

⁴ *Leadership in Energy and Environmental Design Green Building Rating System*. A LEED minősítés az épület működése során elért teljesítmény eredményein alapul: a környezeti, a gazdasági és a szociális (egészségi) kérdések komplex rendszerére épít. A *környezeti* kérdésekben az energia, a klíma, a területhasználat és a kapcsolódó vegetáció, a vízhasználat és a hulladék; a *szociális* kérdésekben a munkahely komfortja (természetes levegő és fény); a *gazdasági* kérdésekben az épület teljes élettartamára (life-cycle costing) vetített költség jelentik a leg-hangúlyosabb feltételeket.

⁵ A szerves világ átalakulása (Umbildung) csak változás, az emberi világ alakítása (Bildung) aktív tett. Ehhez lásd Ernst CASSIRER, *Zur Logik der Kulturwissenschaften: Fünf Studien* (1942). A hivatkozott rész magyarul is olvasható: *A kultúra tragédiája = Forrásmunkák a kultúra elméletéből*, III/1, szerk. Bujdosó Dezső, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, 343–361, itt 360.

⁶ A *térszintaxis* elmélete szerint a térhasználat szorosan kötődik a térszervezés kulturális, társadalmi, gazdasági szokásaihoz, mintáihoz, szabályaihoz: ezek határozzák meg, hogy milyen cselekvések, találkozások várhatók

nálatti szabályok nem teszik lehetővé a teljesen szabad közlekedést, sőt: éppen ezzel alkotják meg a kulturálisan jelentőségteljes teret és a térhasználat megérthető, értelmes módjait.⁷

Tanulmányunk fókuszába az újrendezés dinamikáját állítjuk, amikor azt vizsgáljuk, hogyan idézi meg az elmúlt világok valóságát Debrecen okos irodaháza a Nagyerdőn, ahol fizikai megjelenésében és funkciójában első ránézésre idegen testnek tűnik. A smart irodaház *filozófiája* nem pusztán egy globális elv importja. Ha kizárólag az lenne, akkor az elismerés főként a LEED Gold minősítésnek megfelelő műszaki tartalomra, az intelligens épületvezérlő rendszerre (Building Management System), az energiahatékony épületgépészeti berendezésekre irányulna. Nem látnánk meg az okos irodaházban a debreceniség egy sajátos mintázatát, Debrecen *képességét az innovációra*. A Forest Offices Debrecen nagyberuházásban is az újítás olyan jellemzői testesülnek meg, mint a változtatási szükséglet felismerése, az új elrendeződésnek esélyt adó variációk termelése, a produktív kooperációtípusok megalkotása, az egyensúly ismételt megtalálása az alternatívákban rejlő bizonytalanság visszacsatolósos kezelésével. Tanulmányunk ennek az innovációs képességnek a meglétét mutatja fel Debrecen és a Nagyerdő változatos történetében.⁸ Azt állítjuk, hogy a Forest Offices Debrecen újra felveszi, egyesíti magában, részben tovább is fejleszti az újító problémamegoldás és a tudástermelés bizonyos sajátosságait, melyekre Debrecen és a Nagyerdő kapcsolódásának csomópontjain bukkanunk rá. Ezzel a Forest Offices Debrecen lehetőséget kínál, hogy a városról a debreceniség egy eddig kevésbé ismert mintázata alapján gondolkodjunk.

Az újrendezés tér- és időtechnikái

A Nagyerdő megnevezés nem jelöl városról leválasztott erdőt önmagában lévő természeti környezetként. A megfigyelés *keretezése* – eltérően a domboktól, hegyektől és folyóvizektől – amúgy sem problémamentes a síkvidéki erdőségek esetében: mert természetes kilátóhely nem kínál nézőpontot a behatároló rátekintésnek. Az erdő megismerése tehát megköveteli a *belépést* és az átszelést, a *kapuk* és a *járatok* azonban már mindig is újrendezik, *civilizálják* (megrendelések, kalkulációk, funkciók korlátai közé fogják) az erdőt: az emberi szem számára az emberi kéz beavatkozása teszi átláthatóvá. A feladatvégzések egymásba kapcsolódó terepén a síkvidéki erdő úgy jelenik meg, mint amely különféle (akár gazdasági, akár szórakozási, akár lakhatási, oktatási célú) rendeltetéseknek tesz

a térben. Vö. Bill HILLIER, *Space is The Machine: A Configurational Theory of Architecture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, electronic edition 2007. Ez az elmélet a tér elrendezésében a *tervezett bejárhatóságot* juttatja érvényre. Például vállalati környezetben az innovációt a különálló munkacsoportok közötti véletlenszerű, de megjósolható találkozások segítik elő.

⁷ Ez a *korlátozás* okozza azt, hogy tapasztalati úton még a gyakorlott és kompetens útmegtaláló sem tárja fel az összes térszekvenciát és mintázatot. De nincs is szüksége senkinek arra, hogy kimerítően megértsen egy épületet vagy egy várost. Ennek nem is lenne értelme. Az innovatív kultúrahasznalet nem feltételezi a mervev készíttetés egészének birtokba vételét. Kulturálisan jelentőségteljes tartalom vagy funkció inkább az, ami a szellem szabad tevékenysége számára fejlesztő készletessé tud válni.

⁸ Az innováció a tudás és a kreativitás, az akarat és a munka, továbbá a vállalkozás és a kivitelezés szorzata (vagy, ha tetszik, a kitalálás, a megvalósítás és az elterjesztés összege).

eleget.⁹ A Nagyerdő soha nem valamiféle anyagtalán fogalmiság általánosságával van jelen a megélt tapasztalatban. Már zöldövezetként is eleve azokra az urbanizált funkciókra korlátozottságában érzékeljük, melyeket a város lehetővé tesz számára. Például ma a Nagyerdő felé vezető úton a „Stadion” feliratot követik az autósok, a Nagyerdei körúton az erdő bejárait „Egyetemváros” és „Klinikák” közigazgatási táblák jelölik. A 20. század végétől a Nagyerdő a város ingatlanpiaci szempontból egyik legértékesebb része. De a szabadidős városfunkciók jelentős részét már a 19. század óta a Nagyerdőhöz kapcsoljuk.

Az elmúlt bő két évszázadban a funkció-tartalmak sokféleségével találkozunk a Nagyerdő mibenlétére vonatkozó reprezentációkban: ősi vaderdő, gyöngyvirágos tölgyes, rejtkehely, megélhetés, pihenőtér, közcélú mulatóhely, kétes elemek gyülekezőhelye, az 1810-es évek végétől díszkert, 1826-tól fürdő- és szórakozóhely, 1857-től oktatási negyed, 1885-től villatellekkel övezett parkerdő, az 1920-as évektől sportolási színtér. A variált reprezentációk rendezetlensége azzal terheli meg a reprezentált jelenséget, hogy a tudáselemek nyomasztó gyarapodása miatt *közvetíteni* kell az érzéki észlelés és az intellektuális tapasztalat között.¹⁰ A vadon *anyaga* szinte felkínálkozik, hogy gazdálkodással kezelésbe vegyék, járatokkal tagolják, kijelöljék a határait, háromszögelési pontokkal felmérjék. Az erdőfunkciók civilizációs kifinomulása a Nagyerdőn is az elérés és a közlekedés zónáinak sokasodásával járt együtt: 1822-től bevezető úttal látták el, 1923-tól pedig gondosan tervezett íves sétányokkal és sugárúttal; az urbanus igényeket belső és külső körutak elégítik ki. A funkciókkal teletűzdelt erdő alkalmas médiumnak bizonyult arra is, hogy formát kínáljon az emberi világgal való önreflexiójának. Úgy tűnik fel, hogy a Nagyerdő szinte csábít a jövő *előrevetítésére*, az újabb és újabb rendezési tervek megfogalmazására (1824: fürdőház, 1857: gazdasági és erdészeti tanintézet, 1885: fürdőkert, villatellek, parkerdő, vaderdő, 1913: klinikai és egyetemi nagyberuházások, 1923: erdei köztemető). De a történetiség reflexiójában érvényre jutott a múlttól való növekvő távolság érzése is, megjelent a múlthoz fűződő *szentimentális* viszony: az 1885-ben elkészült erdészeti szakmai szabályozás szétválasztja a nagyközönség által látogatott fürdőkeretet a vaderdőtől. A múlttól elválasztottságnak volt a szimptomája a vaderdői funkció tarthatatlanságának beismerése: az eltérő funkciók megjelenése miatt Debrecen törvényhatósági bizottsága 1911-ben parkerdővé nyilvánította a déli erdőrészt.

Közben viszont a civilizációnak szüksége van az érintetlen erdőre. Pár éve a nagyközönségnek Debrecenben is lehetősége van arra, hogy változatos látótávlatokat nyújtó

⁹ Ismeretes Heidegger híres példája a rajnai vízi erőmű energiatermelő rendeltetéséről: a technika a természetre az energiataárház szerepét osztja rá. Erre csak utalunk; mi az erdő és a város viszonylatában a már mindig megkerülhetetlen funkció-összefüggés meglétét akarjuk kiemelni. Nem azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a modern ember számára a dolgok funkciókeretbe foglaltsága mennyire végzetesen a technika uralma alatt áll. Elég most csak emlékeztetnünk Heidegger aggodalmára, melyet a *Kérdés a technika nyomán* (1953) című írásban fejt ki: féltő, hogy az uralkodó technikai civilizációban az ember csak a termelés modellje szerint gondolkodik önmagáról. Martin HEIDEGGER, *Kérdés a technika nyomán*, ford. GERÉBY György = *A későújkori józansága*, II, szerk. TILLMANN J. Attila, Bp., Göncöl, 2004, 111–133, a rajnai vízi erőmű példája: 118.

¹⁰ Az érzékelés a világ pusztá felfogása az érzékek által. A megélés hozzáadja az érzékeléshez az érzékekre összpontosítást, de nem foglalja magában az értelmezést. Tehát több a környezethez való érzéki kapcsolódásnál, de kevesebb a környezet fogalmakká alakításánál. A tapasztalás az érzékelt világot a korábban elsajátított tudás alapján értelmezi, és magában foglalja ennek az értelmezésnek az eredményét is. GUMBRECHT, *i. m.*, 187–188.

kilátóhelyekről figyelje meg a tulajdonképpeni és a mesterséges közötti különbséget, pontosabban ennek a különbségnek az összeomlását, ami a mámorító jelenlétfokozás élményében részesít (erre tett utalásként is érdemes olvasni az „égig érő élmény” és az „élményrengeteg” szlogent). Ahol a Nagyerdei Stadion körüli rekortán borítású járda 7 méter magasra emelkedik, ott a lombkorona szintjén futhatunk, a Víztorony kilátójából pedig a lombkoronaszint felett láthatunk rá az erdőre, az Egyetemvárosra és Debrecenre.

A Forest Offices Debrecen 5216 hatalmas üvegtáblája is a jelenléthatás növelésére szolgál: aki az erdőre kinéz, úgy érezheti magát, mintha a levegőben lebegne munkahelye és a természet határán; az érzékek izgatásának ez a módja a testi-lelki rekreációt és a képzelőerő felszabadítását is elősegítheti. A munkavállalók komfortérzetét szolgálja a növényekkel beültetett, parkosított panorámás tetőterasz is, ahol az ambiciózus építmény találkozik az őt keretező természettel, ráadásul a Nagyerdő nem parkerdei, hanem ősvadon jellegű szegletével. A technikailag előállítottnak és a természetesnek ez az ambivalenciája *szenvvedélyként* szinte felszólít az átélésre: kevesen állnak ellent a csábításnak, hogy felmenjenek egy parkosított tetőteraszra. Így a tetőkert jelentőségét mindenekelőtt az ott átélhető érzelmek adják. De ez nem kevés. A kézzelfogható művi és a kicsit távolabbi tulajdonképpeni természet kölcsönösen támogatják egymás észlelését.¹¹ Az erdő az egymáshoz képest mindig egy emelettel magasabb, elcsúsztatott három épületszárny tetejére beültetett fák természetes meghosszabbításaként fog látszani a Stadion és a Víztorony kilátópontjaival, az egyetemi épületekkel és a város távoli lakótelepeivel.

Az üvegtáblák és a tetőpark a közeli és távoli jelenségek felszíni érzékelésével olyan emberek érzékeit fogják stimulálni, akiknek az SSC és BPO szektorbeli munkakörükből adódóan folyton az intenzív éberség jelenállapotában kell lenniük, kontaktusban a reálvilággal. Akkor is, ha ezt a jelenlétele telekommunikációs csúcstechnikával teremtik meg. Sőt, éppen ez a virtualitás fokozza az igényt az ellensúlyozásra, a fizikai jelenléte megélésére az irodaház testi és mentális felfrissülést szolgáló tereiben. A folyamatos fejlesztés terhelésénélkül alatti dolgozók az összetett benyomások közvetlenségét úgy képesek elbírní, hogy fenntartják a megfigyelések gyors tempóját, a szükséges speciális információ közelében maradnak, tehát gondolkodási stílusukban kognitív előnyre változtatják a fogalmi mélyre hatolás elkerülését. Ehhez hasonlóan az *információgazdasági* SSC és BPO szektorban a *folyamatszervezők* gyors és fenntartható mozgást generálnak. Olyan mozgást, amely – amíg működésben tartják – megakadályozza a stagnálást. A múlt, amit a sokszínű felszín gyors átalakítása (például leépítések, feladat-kiszervezések következtében) hátrahagy, bizonyosan fájdalmat okoz és kísérti a jelent. De a változás gyors ritmusa nem engedi meg a (megfigyelő és a világ közötti távolság növelésével járó) lassú intellektuális feldolgozást. Mert a folyvást megújuló elrendeződésekben mindig újabb speciális tudást és szakértelmet igénylő tevékenységek, viselkedési formák és szerepek kerülnek felszínre. Ritmust kell tartani a mindenre kiterjedő változással, ritmust kell adni a változásnak. Az idő laza kapcsolódású közegeként, médiumként várja, hogy strukturálják, manipulálják. A munkaszervezés az idő kiterjedésének és összehúzódásának benyomásához vezet.

A termelékenység szempontjából az időstrukturálás az idő *kiterjesztése*, az alkalmazottak időbeosztása szempontjából az idő *redukálása*. A folyamatszervezők önképében felerősödik az a perspektíva, hogyan lehet időt nyerni vagy időt veszíteni.

Az SSC és BPO szektor jellegzetes *idő- és tértechnikával* dolgozik. A tranzakcionális folyamatokat (ügyfél-kiszolgálás, adózás, értékesítés) sztenderdizálja, automatizálja, majd újra kiszervezi olcsóbb országokba. Vagyis *gyorsításról, karcsúsításról* és egyre értékesebb (vagyis az igényeknek megfelelőbb) munkához vezető újrendezésről van szó: a rendszerek futtatási idejének minimalizálásáról, a működési költségek csökkentéséről, az így megtakarított összeg vállalatfejlesztésére fordításáról. Vagyis: *korábbi funkciók újraszervezéséről az optimálisabb tevékenységek javára a jelenlételemény fokozásával*. Az innovációnak ezt az elvét ismerteti fel velünk a debreceni Nagyerdő történetének fentebb röviden összefoglalt, az 5. pontban részletesebben kifejtendő szempontjai. Amikor majd ugyanez az elv érvényesül a Forest Offices Debrecen benépesítő cégek tevékenységében, az irodaház az értéknövelő folyamatmenedzsment szimbólumává válik. S minthogy ez a Nagyerdő szélén történik, úgy is lehet fogalmazni, hogy az irodaház egy archaikus múlt – a nem teljesen elfelejtendő felszíni átalakítások miatt mindig is egy archaikus múlt – és egy vonzó jövő közötti *egyidejűség* jelképévé is válhat.

Marketingjavaslatunk előzményei

Vállalkozásunk nem előzmény nélküli. Ötletgazdái és szervezői voltunk a Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke által 2010. május 28–29-én a Kölcsey Központban megrendezett *Debrecen arcai: Médiareprezentációk és városmarketing-stratégiák* című konferenciának.¹² Célunk az volt, hogy a meghívott politikai és gazdasági szereplők, művészek, társadalomtudományi kutatók és kommunikációs szakemberek felmérjék, hol jár Debrecen azon a küzdelmes úton, amelyen a desztináció marketing kommunikációja, valamint a stratégiai gondolkodás vezet el az értékkeremtésen alapuló piaci sikerhez. Feltételeit, történeti előzményeit és bizonyítékait kerestük annak, hogy Debrecen élménygazdag és mégis élhető középváros: kulturális és egyetemi élete eleven, tőkeerős nagyvállalatok és élénk kkv-szektor van jelen a helyi munkaerőpiacon. A város 21. századi kihívása, hogy képes legyen megtartani az egyetemen végzetteket, továbbá új munkavállalókat és befektetőket vonzani magas hozzáadott értékű területeken.

Két fő dilemmával akartunk akkor szembenézni. (1) Debrecen történetéből, hagyományából következik, hogy híján van a jelenkori vizuális fogyasztás számára vonzó építészeti-művészeti örökségeknek. Ezért a város még leginkább *transzferterével* sáfárkodhat, teret adva a váratlan inspirációknak. E debreceni térbeliség azonban (legjobb példa erre egykori piacként a város centruma) szinte már a kezdetektől sem önmagában vagy akár épített környezete okán nyert jelentőséget, hanem éppen önnön ürességéből. Abból tehát, hogy azáltal le lehetett saját magára, azáltal tölthette be önálló funkcióját, hogy éppen másnak adott teret. (2) Mennyire vonzó és élhető hely a 21. századi Debrecen? Milyen szociális, kulturális és munkaerőpiaci tettekkel teszi vonzóvá önmagát a város a középiskolás diákok

¹¹ A tetőkertek olyan helyek, ahol egymásba fordul a mesterkéeltség és a tulajdonképpeniség, lásd ehhez GUMBRECHT, *i. m.*, 226, 391–392.

¹² Lásd a *Debreceni arcai* konferencia honlapját: <http://kommunikacio.unideb.hu/projektek/debrecen-arcai/> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

és az egyetemi hallgatók számára? A munkaerőpiac stratégiai alakításával biztosítja-e Debrecen, hogy a középiskolából a város felsőoktatási intézményeibe áramló diákok, majd az itt diplomát szerzett fiatalok helyben találják meg a számításait? Egyetlen elvándorolt diplomás visszacsábítása a városba sokszor annyiba kerül, mint a megtartása – ám megtartani az itt végzeteket csak akkor lehet, ha a munkaerőpiacot körültekintő desztináció marketing szempontok alapján tervezi meg a város.

Ezeket a kérdéseket ma újra felveti az, hogy a Nagyerdőn Kelet-Közép-Európa egyik legnagyobb szabású zöldépítészeti beruházása valósul meg, mely érinti Debrecen városszövetét, gazdasági életét, a munkaerőpiac helyi szerkezetét, illetve az egyetemisták és fiatal diplomások jövőtervezését. Az *okos városközponttá* fejlesztendő Forest Offices Debrecen annak a feltételeit is tovább erősíti, hogy a Nagyerdőn átélhető legyen egy új típusú urbanus életforma („smart city”).

A Nagyerdő funkcióinak történeti mintázatai

A Nagyerdő fizikai alakulástörténete során különféle *helyi értékeket* foglalt el a városiakok életében. Először vadon volt, majd parkerdőként használták és gondoltak rá, később az ingatlanpiaci szempontból prémiumkategóriás lakóövezet és rekreációs városrész pozícióját töltötte be az emberek tudatában. Legújában a Nagyerdő annak is szimbólumává válhat a Forest Offices-nek köszönhetően, hogy Debrecen a *városok versenyében*¹³ vonzó desztináció a korszerű munkaerő és munkáltatók bevonásában és megtartásában.

Az erdő csak a város első említésekor vált különálló környezetté.¹⁴ Majd évszázadokon keresztül nem az *érzelmekkel átítatott, érintetlen* – tehát a 18–19. századi képzeteknek megfelelő – természetként volt környezete a városnak, ugyanis a viszonyulást a fakitermelés építészeti *gazdaságtana* határozta meg: az erdő a városterjeszkedés nyersanyag-szükségletét biztosította.¹⁵ A Nagyerdő tehát sokáig *egyfunkciós* volt, Debrecen lakosainak gazdasági (állattenyésztési és nyersanyag-kinyerési) érdekeit szolgálta, ennek megfelelően „a 17. század végéig nyomát sem lelmi pihenési célú igénybevételnek”.¹⁶ Építkezési és tüzelési faanyagot adott, „makkoltatási” terepként szolgálta a civispolgároknak jelentős üzleti hasznot ígérő disznótartást, valamint „gubacsszedési”¹⁷ lelőhely volt kézműipari és farmakológiai alapanyagok beszerzéséhez (tinta, festék és kenőcs készítéséhez).¹⁸ S mindez rendszerszinten tudatos és tervezett visszapótlás nélkül zajlott, legalább a 18. század közepéig. A növénytakaró lepusztításához vezetett a szabályozatlan sertéstartás, az erdő várossal határos zónájában *holt terek* alakultak ki, a terület „sívó homokká” vált.¹⁹

¹³ Vö. WESSELY Anna, *A kultúra mint csali*, Jelenkor, 2005/9, 873–879.

¹⁴ „Mert az erdő előbb itt volt. Sőt jóval előbb. Oly annyira, hogy hét és fél évszázada, amikor Debrecen első írásos említése történt [...], ezt az eseményt már öles törzsek bólogatva összehajló lombkoronája köszöntötte”. N. N., *Város és erdő*, Calandrella, 1989 (Nagyerdei különszám), 3–5.

¹⁵ A fakitermelés által meghatározott Nagyerdő-képhez lásd BOTOS Géza, *A debreceni Nagyerdő története*, Calandrella, 1989 (Nagyerdei különszám), 70–72.

¹⁶ PAPP József, *Vadertől az intézményparkig: A debreceni Nagyerdő beépülése*, Debreceni Disputa, 2006/6, 36.

¹⁷ „Cselekvés, midőn a tölgyfákon termett s lehullott gubacsokat öszvegyűjtik.” Lásd CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1864, II/2, 1127.

¹⁸ PAPP, i. m., 36; BORBÉLY Szilárd, *Nagyerdő, Parkerdő, Medgyessy sétány*, (1), Debreceni Disputa, 2008/4, 30–31.

¹⁹ BORBÉLY, *uo.*, 31.

Ekkor a városvezetés felismerte az erdő védelmének fontosságát, és annak érdekében, hogy a növényzet regenerálódása meginduljon, szabályozottabbá tette a bejutást, fizikai akadályokkal és a közlekedési útvonalak áthelyezésével.

A *korlátozás* technikái Debrecen és a Nagyerdő közé *távolságot* iktatott a tudatokban is. Ezért az *új transzferzónák* eszméje segített a következő évszázad során kezelni a *köztes terek* kettős problémáját. Egyrészt területrendezési és építészeti megoldásokkal tanácsos volt felszámolni a túlhatalomlás miatti terméketlen felületeket. Másrészt útépítéssel, logisztikai és közlekedéstechnikai beavatkozásokkal kellett irányítani az erdőbeli mozgást, mert a lakosság újabb szegmensei kívántak oda bejutni, immár nem állattartási és nyersanyagszerzési céllal. A *távolság áthidalása* ismét *közelebb* hozta a Nagyerdőt Debrecenhez. A közelség funkcióbővülést hozott: az erdőben megélhető életgyakorlatok komplexebbé váltak, a városi élet fizikai, technikai környezete átalakult, ezzel bonyolultabb lett a művelődés- és foglalkozásszerkezet, színesedett a szórakozási kultúra is. Debrecen és a Nagyerdő viszonyának a 18. és 19. század fordulóján bekövetkezett átalakulása nem foglalható bele abba az *egyirányú* narratívába, hogy a fejlődő és növekedő város egyszerűen *bekebelezte volna* a vele tözsomszédos Nagyerdőt. Sajátos dinamikája volt annak, ahogy a kettő először távolodott, majd közeledett egymáshoz.

Ez az oszcilláló, oda-vissza mozgás jellemezte egyébként a város és a körülötte lévő kertészek viszonyát is. Debrecen sokáig gyümölcskertek gyűrűje vette körül, mely egyszerre szolgált gazdasági-gazdálkodási munkatérként *haszoncélokat*, korabeli zöldövezetként életminőség-javítást (a síkvidéki poros város levegőjének megtisztításával), valamint teret adott a szórakozásnak, a kikapcsolódásnak és a *rekreációnak*.²⁰ A városi és a természeti közeg közti ingázás része lett a debreceniek urbanus életformájának. A kertrendszer „az épített/városi kultúrán kívül (annak peremén), ám még mindig emberi kéz alakította területként szolgálhatott a természeti-növényi világgal való találkozás és érintkezés helyszínéül.”²¹

Tanulmányunkban ezekre a várostörténeti fejleményekre alapozva Debrecen és a Nagyerdő viszonyában egy olyan komplex debreceni mintázatot vázolunk fel, amelyet a Forest Offices projektben is kirajzolódni látunk. E mintázatban a gazdaságélénkítés összhangba kerül a környezettudatossággal. A Nagyerdő szélén a Forest Offices Debrecen zöld filozófiája és innovatív gazdaság szemlélete nem gyökértelen fejlemény. Már a 18. század közepén

²⁰ A 18–19. során kialakított „kertek létesítésével – figyelembe véve a közben fekvő temetőket – a város-magot egy évszázadokon keresztül kialakult szőlős- és gyümölcsöskert-gyűrű vette körül. Az így keletkezett zöldövezet a város levegőjének tisztaságára igen kedvezően hatott. Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy Debrecen háztulajdonosainak több mint fele egyben kerttulajdonos is volt, akik a szőlős és gyümölcs megmunkálására, ápolására gyakran kijártak a kertekbe, majd a szüret befejezése után és a különböző termények betakarítását követően a kertben épített préházakba az új bor gondozására, e kertek egészséges üdülőként is működtek.” SÁPI Lajos, *A település fejlődése = Debrecen története*, 2, (1693–1849), szerk. RÁCZ István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., 1981, 74.

²¹ SEBESTYÉN Attila, *„sírkert-forma város”: Debrecen egy lehetséges költői szövete a Csokonai-filológia és a Terey-költészet megvilágításában = Szótár: Az Alföld Stúdió antológiája*, szerk. FODOR Péter, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2008, 12. – A többféleképpen kiaknázható telekszerkezethez hasonlóan többféle életvitel alakult ki a civis-intelligencia körében, például Fazekas Mihály esetében, aki prédikál, tanít, gyógyít, jogász-kodik, tudományt is művel, verset ír, s mindemellett kertészkedik, szőlejeiben-préházában kvaterkázik. Vö. JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 145.

megjelent Debrecenben az a nézet, hogy a tisztán gazdasági funkciókat (nyersanyag-kitermelés, állattenyésztés) az erdővédelem elvei egészítsék ki. Ennek a fenntarthatósági gondolatnak úgyszólván a mai változatát képviseli az irodaház. A Nagyerdő parkerdővé alakítása a 18. és 19. század fordulójára megerősödött szemléletváltozás eredménye: az erdővédelem eleinte kimerült a terület korlátok közé zárásában, idővel viszont elkezdődött a haszonállattartás miatt lepusztult növénytakaró tudatos, szervezett regenerálása.

1761-ben a tölgyest addig átszelő országút kikerült az erdő keleti oldalára, vagyis a Hadházi út eleve a Nagyerdő gazdasági túlhasznosításának enyhítését szolgálta. Az erdőt körülsáncolták és sorompós kapukkal védték. A vegetáció megóvásának, néhány évtizedes pihentetésének eredményeképpen a városi polgárság hozzátársított egy új funkciót a *regenerálódott* Nagyerdőhöz: a testi-lelki *feltöltődés* színtereként kezdték használni. „A Kollégium történetéből tudjuk, hogy a diákok szerdai és szombati napokon kettesével vagy többedmagukkal a felüdülés, a pihenés és szórakozás helyeként látogatták a Nagyerdőt. Pontosabban annak déli részét, a mai Medgyessy sétány körüli területet.”²² A Nagyerdő a város tulajdona volt, nagy értéket képviselt, ezért városi hajdúk vigyázták. A mai Simonyi út vége táján lehetett a kapuja, a látogatók itt léphettek be az erdőbe. Az erdőörök és bódéik „fontos feladatot tölthettek be a közönség regulázása és a rend betartatása terén”.²³

Az emberkéz építette védőkorlátok *passzív* megoldásai után idővel egyre *aktívabb* területrendezési és növényregenerációs lépések következtek. Az első fontos megoldásokat a 18. század legvégén ajánlotta a városvezetés figyelmébe Geötz Ferenc, a város királyi biztosa. Ő felelt Debrecen építkezéseiről és gazdálkodásáért. Kezdeményezte, „hogy a város utcarendezése, fásítása mellett a Nagyerdő gyakran látogatott déli részét a magisztrátus alakíttassa parkerdővé és épüljön benne egy »közönséges« (közcéllú) mulatóhely”.²⁴ Debrecen tanácsa akkor még ellenállt. Az elutasító érv elvitatta az erdőtől a rekreáció funkcióját, s azt egy másik transzferzónához kötötte, a gyümölcskertekhez: nincs igény, úgymond, a parkerdei szórakozásra, mert „a debreceniek a kerti vagy szőlőtermelő munkával kapcsolódnak ki”.²⁵

Fordulatot a város és az erdő *közeledésében* az hozott, hogy az 1810-es években a Debrecen körülvéve „külsőségi lakótelepek” (a mai Kút, Nyíl, Homok utcák) a városhatáron belülre kerültek, így közvetlenebbül érintkezett az erdő és a terjeszkedő város. A Nagyerdő városhoz közeli része ekkor kapta a „díszkert” nevet, az akkor kialakított sétányok mellé facsemetéket ültettek (a fenyőfák néhány öreg példánya megvan még ma is). A várost és az erdőt „közsétány” kötötte össze. A mai Simonyi út mindkét oldalán az „ősidők óta terméketlen” homokos dombokon dísz-, gyümölcs- és konyhakerteket alakítottak ki 100–100 méteres telekmélységben, értékesítési célból.²⁶ Az 1820-as években épült Nagyerdei Vigadó volt az erdő első közcéllú, nem erdőgazdasági létesítménye. Újabb és újabb szórakozási létesítmények követték (kávéház, „lövőház”, jégpálya). A 19. század második felében a felüdülési, pihenési funkció mellett megjelent az oktatási is: agráriskola nyílt, tanárai és diákjai számára „a Nagyerdő bemutató terület is lett”.²⁷

²² BORBÉLY Szilárd, *Nagyerdő, Parkerdő, Medgyessy sétány*, (2), Debreceni Disputa, 2008/5, 40.

²³ *Uo.*

²⁴ PAPP, *i. m.*, 36.

²⁵ *Uo.*

²⁶ *Uo.*, 37.

²⁷ *Uo.*, 38–39.

A század végére a „fürdőkert” elnevezésű parkerdei rész fejlődése és kiterjedtsége újabb területrendezést tett szükségessé: „az erdészeti szakmai szabályozást is tartalmazó terv” szétválasztotta a nagyközönség által látogatott fürdőkeretet a „vaderdőtől”.²⁸ Török Gábor városi erdőmester tervei alapján egyemeletes városi nyaralók épültek a mai Medgyessy sétányon. A 20. század elején a korábbinál is nagyobb ütemben folyt a parkerdei rész beépítése. A vele szomszédos vaderőben is olyan sok új – nem csupán gazdasági és erdőgazdálkodási – létesítmény és fejlesztés jelent meg (lőterek, sportpályák, sétautak), hogy a vaderdői funkció tarthatatlanná vált. 1911-ben hivatalosan is parkerdővé nyilvánították „az idegen funkciókkal leginkább terhelt”²⁹ déli erdőrészt. A döntés után megvalósult nagyberuházásokkal (klinika, egyetem, botanikus kert, köztemető) a Nagyerdő egykori vadonja végleg Debrecen „intézményparkjává”³⁰ alakult át.

Tanulmányunk tézise, hogy ennek a hosszú, többfázisú és komplex dinamikájú történeti folyamatnak a hatástörténeti következményeit figyelembe vették a Forest Offices Debrecen tervezői. Az észlelés tereit úgy alakították ki, hogy a természethez és a városhoz tartozás tapasztalata olyan horizontban nyíljon meg, amelyben a debreceni lakosok felismerhetik önmegértésük történeti kódjait. A Debrecenbe költözők sikeres berendezkedését pedig a fokozott jelenlételemény öröme segítse elő. A belvárosi és zöldvezeti előnyöket egyidejűleg megtestesítő intézménypark *funkcióteljesége* került fókuszba, amikor megterveztük az irodabérlés marketingstratégiáját.

Stratégiai marketing

1. Hipotézis

A Forest Offices Debrecen Kft. azzal a feladatkielöléssel kerest meg minket, hogy kísérletezzünk olyan stratégiával, amely az irodaház promócióját nem elsősorban az épület technikai, strukturális, logisztikai adataira és az árpolitikára alapozza. A megbízó számított helyismeretünkre, várostörténeti jártasságunkra. Ennek megfelelően mi az iránymutatást így fordítottuk le: a termékminőség és az árazás helyett azt érdemes előtérbe állítanunk a kommunikációban, hogy a Forest Offices Debrecen fekvése, megközelíthetősége, használatának kényelmessége, az irodaterekben megélhető életformák sokszínűsége zökkenőmentesen illeszkedik bele a debreceniek világába, a leendő bérlő cégek munkáltatói márkaépítésébe és a munkavállalók 21. századi karrierigényeibe. Ez a megfontolás azért aktuális most Debrecenben, mert itt, a fővároshoz viszonyítva, kevés (még) a prémium kategóriás irodaház, valamint a fiatal, képzett munkavállalók megtartása is egyre nagyobb gondot okoz. Bár az egyetem nagy számban bocsát ki diplomás munkaerőt, a fiatalok döntő része mégis elvándorol, de nem a munkahelyek hiánya miatt, hanem mert a betölthető állásokról nem gondolják úgy, hogy azok elég vonzóak és inspiratívak lennének számukra.

Ezt a beállítódást nem könnyű módosítani, mert a fiatal munkavállalóknak még nincsen tapasztalatuk arról, hogy milyen előnyökkel jár a kényelmes munkakörnyezet, így ennek ígérete önmagában nem lesz elegendő a megértő és elfogadó magatartás kiváltásához.

²⁸ *Uo.*, 39.

²⁹ *Uo.*

³⁰ *Uo.*, 41.

Mindenesetre világos volt kezdettől fogva, hogy két kitüntetett közönségszereplőt kell megcéloznunk: a potenciális bérlőket (SSC/BPO szektor, nagyvállalatok és kkv-k), továbbá a végzés előtt álló egyetemisták és a pályakezdő diplomás debreceni fiatalok körét. Számításba kellett vennünk, hogy célcsoportjaink számára eltérő teljesítménye lesz annak, ha üzeneteinket a *minőségi munkakörnyezet* témájára építjük rá. Mert ugyan a Forest Offices Debrecen irodaterit kibérlő cégek munkáltatói márkaépítéséhez jól illeszthető a *kivételes munkahelyélmény* ígérete (ráadásul további, inkább már a cégek és a város viszonyában számottevő hasznokat is rá lehet telepíteni: a helyi foglalkoztatási szerkezet javítása, a városi életminőség fejlesztése). De kérdéses, hogy mindennek erős megtartó ereje van-e a fiatal képzett munkaerő körében. Ezért sorrendiséget érdemes bevezetni a kommunikációba. A debreceni egyetemisták és a fiatal diplomások attitűdformálása az első. Majd pedig erre az elkezdett edukációra az értékesítést támogató kommunikációban már vissza lehet utalni azzal, hogy kialakulóban van a potenciális munkavállalók fogékonysága a Forest Offices Debrecenben megélhető egyedi irodaház-élmény iránt. Ha már a munkahelyről egyre biztosabban lehet azt állítani, hogy munkavállalói szemmel elég vonzó, akkor fokozódni kezd a leendő munkáltatók kedve az irodabérlésre a megtérülés reményében. Félő azonban, hogy ez elhúzódná a folyamatot.

2. Kiinduló feltételezésünk

Stratégiatervezésünk elején fókuszcsoporthoz mintavétel alapján abból a sejtésből indultunk ki, hogy a lokális munkaerőpiac mostani trendjei szerint az egyetemisták és a diplomás 20-30 évesek túlnyomó része a fővárosi munkavállalás lehetőségét keresi. Gondolkodásukban egyelőre az anyagi önállóság gyors megszerzésének van prioritása. Ennek feltételeit a nagyobb és sűrűbb fővárosi munkaerőpiac mobilitásában látják teljesülni: ott van lehetőségük a munkahely gyakori változtatására a mindig magasabb fizetés érdekében. Nem azzal a tudattal állnak neki a munkahely keresésének, hogy a karrier más ritmusban, hosszan fenntartható módon is építhető. Még nem mértékadó szempont a döntéseikben a szakmai személyiség és az életminőség folyamatos fejlesztése, a kényelmes környezetben végzett munka és az alkalmazott-barát szervezeti kultúra.

3. Pozicionálás

Az érdekgazdák tudatában fel kell építeni azt a kategóriát, amely szerint Debrecenben a Forest Offices a *smart* irodaház. Ez kategóriális megkülönböztető versenyelőny, mert a debreceni munkahelytípusok mezőnyében más egyelőre nem vállalja ennyire magas (LEED Gold) minőségben a növénytakarós építészeti megoldást, az energiatakarékos épületgépészeti rendszert és az intelligens épületvezérlést. Ha egy cég Debrecenben *zöld munkáltatói filozófiát* kíván érvényesíteni, akkor ebben az épületben érdemes irodaterületet bérelnie. A smart irodaházban ugyanis *inspiráló* munkahelyeket alakíthat ki, elégedetté teheti a munkavállalóit, így a működése fenntartható lesz. Megtérül a helyi viszonylatban magasabb bekerülési költség is, mert az üzemeltetés hosszabb távon kifizetődőbb. Ez a pozicionálás *munkavállalói* szempontból azért lehet vonzó, mert a környezettudatosság elvont értékén túl sokkal konkrétabb előnyt ígér: az életminőség javítását és a *fenntartható debreceni karriert*. Ez az értékajánlat a fiatal diplomások Debrecenben maradását feltételezi,

ennek a pozíciónak a tudatosításához a helyi attitűd erőteljes formálására van szükség, aminek a kimenetele kétes.

4. Attitűdformálás

Kezdeti stratégiai javaslatunk az volt, hogy a munkavállalói célközönség tudatában építsünk fel egy új hozzáállást a debreceni pályakezdéshez, s ezt az értékelést kössük hozzá a smart irodaház körül kialakuló új városközpont képzetéhez. Centrum és periféria ellentétét semlegesítve ajánljunk fel egy *hibrid érték kategóriát*: a vidéki is lehet csúcscategóriás, a nagyvárosi is lehet élhető, a belvárosi is lehet zöldövezeti, a fenntarthatóság hosszabb távon kifizetődőbb. A központ / perem szembeállítást lebontó gondolkodás városépítészeti és munkahelyi megtestesülése Debrecenben a Forest Offices. A leendő bérlők tudatában pedig azt az összefüggést ajánlottuk kialakítani, hogy azért érdemes az új épületben irodateret bérelniük, mert a smart irodaházba költözésük erősíti a munkáltatói márkájukat: maga a telephely válhat toborzó vonzerővé.

5. Felismerések

További fókuszcsoporthoz beszélgetések során árnyalódott a képünk az egyetemista célcsoport hozzáállásáról. Már e szűkebb körben is sokféleképpen viszonyulnak ahhoz, hogy megéri-e Debrecenben maradniuk a pályakezdő diplomásoknak. A végzősök egy része azért megy el Debrecenből, mert fél, hogy lemarad, ha itt marad. Sokan viszont lemondának a fővárosba költözésről, ha a vidéki nagyvárosban lenne olyan világszínvonalú munkahely, ahol a budapesti bérekhez közelít a fizetés. Hallatták a szavukat azok is, akiket csupán a munkavállalási kényszer új Budapestre vagy külföldre, ám rendre visszatérnek a családjukhoz és ismerőseikhez, s a gyökereikhez ragaszkodás olyan erős motiváció számukra, hogy valójában Debrecenben maradnának, ha itt találnának fenntartható munkahelyet magas keresettel. Ez a gondolkodás visszaigazolja azt a javaslatunkat, hogy a Forest Offices Debrecen versenyelőnyeként a vidéken is megélhető csúcscategóriás munkahelyélményt érdemes kommunikálni, de közben le kell építeni azt a hamis beidegződést, hogy az anyagi biztonsághoz feltétlenül a több fizetésért vállalt gyakori munkahelyváltás vezet el.

E nézet megváltoztatása érdekében azt a stratégiát javasoltuk, hogy a kommunikáció a pályakezdő diplomás munkavállaló számára világítsa meg az irodanyitásban rejülő karrierlehetőséget (legyen szó akár egy Debrecenben először megjelenő külföldi cégről, akár a városban már megtelepedett, de az irodaházban új divíziót nyitó vállalatról). Az új cég megjelenésekor (vagy az új divízió nyitásakor) azonnal munkába álló fiatal diplomás nagyobb valószínűséggel jut előre, kerül fel a menedzsment szintjére, mert még rövidebb szolgálati utakkal találkozik a formálódó szervezetben. A kulturális közvetítésben helyismerete és nyelvtudása segítheti a pályakezdőt a bizalmi kapcsolat, a kölcsönös előnyökkel járó bennfentesség megalapozásában (számos debreceni sikertörténet megerősíti, hogy mennyire jó befektetésnek bizonyult már az induláskor a helyi csapat része lenni egy-egy külföldi cégben). Attitűdformáló ereje lehet, ha a kommunikáció olyannak tünteti fel a pályakezdőt, mint akinek fontos a „cég számít rám” tudata. Az önbecsüléssel szembe lehet állítani azt a lehangoló helyzetértékelést, hogy friss diplomásként a fővárosban valószínűleg a már olajozottan működő cégek gyorsan fluktuáló alkalmazottja lesz valaki.

Fókuszcsoporthoz kutatásunk során felismertük, hogy a hazai cégek kultúrák tapasztalati ismerete nélkül mennyire *félreérthető*, ha az értékajánlatban a munkahellyel kapcsolatban a *fenntartható*, *élhető*, *kreatív* jelzők szerepelnek. Ha ezt hallják a végzős egyetemisták vagy a frissdiplomások, akkor tartalomfogyasztási szokásaik és tanulmányaik alapján hajlamosak rögtön a globálisan sikeres és ismert internetes high-tech cégek irodakörnyezetére és munkahelyi kultúrájára asszociálni. Márpedig a Forest Offices Debrecen várható bérlői a profiljukból adódóan zömében nem így értik a „kreatív” munkalehetőséget. Ezt a megfogalmazást tehát érdemes kerülni.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a munkáltatói márkaépítést erősítő kommunikációban félreérthető-e a *fenntartható karrierépítés* kifejezés használata. Érdemes lehatárolni a képzettségét: irodát bérelni a Forest Offices Debrecenben annyit jelent, hogy a munkáltató tudásintenzív munkatípusokat kínál az irodaház csúcsmínőségű építészeti adottságai között, s ezzel mérsékli a munkaerő elvándorlási hajlandóságát (e két tényező teszi fenntarthatóvá a debreceni karriert). A cég attól lesz itt *munkavállaló-barát*, hogy irodát bérel egy okos közösségi térben (smart hub), ahol kényelmesen elérhetők a munkához tartozó és a munkán kívüli szolgáltatások. *Kreatív* pedig abban az értelemben lesz ez a munkakörnyezet, hogy inspirálja a munkavégzést a rekreáció sokféle képpen biztosított lehetősége. Ezekkel a lehatárolásokkal elejét vesszük az eltúlzott várakozásoknak. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a kreatív ipar munkahelyeinek látványosságai és a Forest Offices irodaházzal asszociált fenntartható irodai életmód kategóriái egyelőre még összecsúsznak az egyetemisták tudatában. A pontos fogalmazással elkerülhető annak a kockázata, hogy a potenciális munkavállaló célközönség tagjai eleve mást értsenek a fenntarthatóságban: *többet*, mint amennyit a bérlő cégek ajánlani akarnak (vagy tudnak) azzal a ténnyel, hogy irodát bérelnék a smart épületben.

Az *élhető* környezet / monoton irodai munka szembeállítás jelentőségét nem kell túlértékelni. A munkavállalói célközönség nem a kreatív iparágba készül, hanem IT-s, műszaki, pénzügyes, számviteles, HR-s munkakört fog betölteni. Elfogadja az erősen szabályozott, monoton munkát. Megmutatkozik itt egy lokációs előny is. A Debreceni Egyetem IT-s, műszaki, pénzügyes és HR-s képzései *térben kapcsolódnak* vagy *helyszínük jellege hasonlít* a Forest Offices Debrecen lokációjához. A megcélzott munkavállalói csoportok egy részének a képzőhelye ugyanannak az utcának a túloldalán van, látják az irodaház építését (például az Informatikai Kar a Kassai úti campuson van az épülő iroda közvetlen szomszédságában). A belváros szélén most kapott a régi épülete mellé újat a Műszaki Kar (az Ótemető utcán, közel a Kassai úti campushoz). Az itt tanuló hallgatók számára ismert a *fenntartható épületek* fogalma: az *Intelligens épülettől az aktív ház*ig konferenciasorozat első állomása 2011-ben a Debreceni Egyetem Műszaki Karán volt. Hasonló környezetben, a Böszörményi úti zöldövezetben van a Gazdálkodástudományi Kar campusa. Ott a hallgatók európai színvonalú infrastruktúrális és oktatástechnikai körülményekhez vannak szokva (Fényház).

6. Üzenetek

Az előnyök megértése, elfogadása és továbbajánlása nem érhető el, ha az üzenet csupán az épület csúcskategóriás technológiáját hangsúlyozza. A munkáltatói márkaépítés szempontjából az üzenetet úgy kell megfogalmazni, hogy a munkakörülmények kényelmes és inspiráló voltáról, az itt végezhető munka megtartó erejéről egyelőre ne ígérjünk annál többet, mint amennyit az irodaház objektív adottságai igazolnak. Végül soron úgyszólván a bérlő cégek saját döntésén múlik, hogy munkakultúrájuk mennyire lesz biztosítéka a fenntartható debreceni karriereknek. Ezek alapján az üzeneteknek *az irodaház elhelyezkedésére, a komfortos munkakörülményekre, az új városközpontban megélhető életre, a munkán kívüli mindennapi ügyek házon belül intézhetőségére* érdemes fókuszálniuk. Az egyetemisták és a fiatal munkavállalók nem általában fogékonyak az *élhető* munkahely gondolatára. Konkrét, a jelenben megélhető előnyöket keresnek. A túlzás kockázata nélkül kommunikálhatók az irodaház elhelyezkedésével, technikai paramétereivel, kényelmi szolgáltatásaival garantált hasznok: alig tíz perc távolság a belvárostól, zöldövezeti környezet, szép kilátás, jó levegő, tetőteraszok, világos belső terek, kényelem, rekreációs szolgáltatások, a városközpontra jellemző sűrűségű és minőségű szolgáltatások, házon belül könnyebben, gyorsabban, kényelmesebben intézhető hétköznapi ügyek. Ez így viszont nem eléggé speciális ahhoz, hogy az egyetemisták a saját világukba integrálják a felkínált hasznokat. Megoldási javaslatunk az egyetemista célcsoport *életformájához* igazodik.

Azt javasoljuk, hogy a kommunikáció kínáljon fel egy szembeállítást. Fehérgalléros (IT-s, műszaki, HR-s, pénzügyes, számviteli, kommunikációs, ügyviteli és egyéb általános irodai) munkát Debrecenben már eddig is lehetett végezni multinacionális nagyvállalatoknál, csak hogy kint, a városszéli ipari környezetben. A kijutás a perifériára időpazarló, kényelmetlen, nehezen egyeztethető össze az egyetemisták belvárosra és campusra centralizált életformájával. A Forest Offices Debrecen ellenben a gyakornokoknak és a frissen végzetteknek az SSC/BPO szektor munkatípusait a peremterületekhez képest sokkal kedvezőbb körülmények között teszi elérhetővé: az irodaház *a debreceni egyetemistáknak ismerős környezetben* nyújt egyszerre belvárosi és zöldövezeti élményt. A természetközelség és a belvárosiasság értékajánlata mellé a kommunikációba be kell léptetni az *ismerőség* kategóriáját. Az üzenet stratégiai logikája az, hogy a Nagyerdő és az egyetem mellett felépült smart irodaházban megélhető munkavállalói életforma megértése és elfogadása az egyetemista célcsoporttól nem várja el az attitűdök radikális átalakítását. Egy világszínvonalú épület innovációja erőszak nélkül illeszthető be a lokális tudatvilágba. A Forest Offices Debrecen egyedi értékajánlata (USP) így fogalmazható meg: *a belvárosi és a zöldövezeti körülményekhez szokott egyetemistának, frissdiplomásnak nem kell kimennie a város peremére dolgozni; abban a számára ismerős környezetben keres pénzt, ahol tanult. Kulcsüzenetbe tömörítve: nagy lépés az egyetemi padból a pénzkereset világába, de csak pár lépés a campusról az új irodaházba.* Ezt az üzenetet azért fogják észlelni és megérteni az SSC/BPO szektorba készülő IT-s, műszaki, HR-s, pénzügyes, számviteles hallgatók, illetve a kommunikációszervezésre, kreatív iparági szakmákra szakosodott bölcsészek, mert jól illeszkedik a jelenlegi élethelyzetükhöz. Mindent egybevetve: *a debreceni Nagyerdő a tudásintenzív gazdaság, a fehérgalléros szolgáltatás és a közösségi munkavégzés új központjaként* pozicionálható újra. Ebben a távlatban az irodabérlésen gondolkodó cégek a hasznok egész sorát kommu-

kálthatják, s ezzel munkáltatói márkájukat építhetik. A munkavállalók szemében máris *vonzóbbá* válnak, mint a gyengébb minőségű épületekben működő fővárosi és más vidéki szolgáltatók. Lokálisan egyértelművé teszi a cég, hogy *jó polgárként* (*good citizen*) vesz részt Debrecen innovatív centrummá válásában, egy új üzleti városnegyed kialakulásában.

A Forest Offices Debrecen kommunikációs üzenetei az alábbi módon bonthatók tovább *célcsoportokként*. Új üzleti és városközpontba költöztethetik be egyes szolgáltatásaikat azok a *cégek*, amelyek a város nyugati szélén telepedtek meg. Az irodaház a tudásintenzív munka új központja lesz. Tömegközlekedéssel jól megközelíthető, az autósoknak pedig felszíni és mélygarázsos parkolási lehetőséget ad. Az egyetemi campus és a Nagyerdő közelsége sportolási, szórakozási, felüdülési lehetőséget kínál a *munkavállalók* számára. A Forest Offices impozáns épületkomplexum a sok zöld felülettel Debrecen egyik elhanyagolt területét újítja meg, az *ott lakók* otthonosságérzetét is javítva. Folytatódik városunkban a munkahelyteremtés programja, a Forest Offices azt szimbolizálja, hogy a város innovatív iparági területeken, futurisztikus épületekben tud megélni a *Debrecenben maradó, itt letelepedő fiatalok* számára. Az új irodaház arra ösztönözheti az SSC szektor *budapesti és külföldi cégeit*, hogy Debrecenben terjeszkedjenek.

7. Taktikai ajánlások

Előzetes kutatásaink szerint a hazai irodaház-marketing legtöbb esetben megmarad a tájékoztatás szintjén: a bérlők cselekvési hajlandóságát az infrastrukturális és technikai adatok, árak közlésével kívánja fokozni. Ezek az információk nélkülözhetetlenek, de önmagukban nem segítik elő az értékJánlat tudatosítását, az előnyök megértését, a hasznok integrálását a célközönség világába (az elfogadást), a bizalom elnyerése alapján a személyes továbbajánlást harmadik félnek (a támogatást). Az egyszerű adatközlésnek az online irodaház-kereső oldalak (például *iroda.hu*, *irodahaz.info*, *irodakereso.info*) hirdetésmenei felelnek meg, valamint az ingatlanfejlesztő cégek saját weboldalainak ingatlan-bemutató és épületismertető szöveges leírásai, számadatai, képgalériái, térképszelvényei. Ez a tájékoztatási funkció már a felkérésünk idején működésben volt: az infrastrukturális, műszaki, szolgáltatási paramétereket közli a Forest Offices honlapja.³¹ Természetesen előmozdítja az értékesítést, ha tudatosul az értékJánlatunk, de azt tapasztaljuk, hogy az irodaház-marketing a tudatosítást többnyire a hirtelen élményhatás kiváltásával akarja megoldani. A lökésszerű figyelemfelkeltés, az egyszeri megakasztás, kizökkentés ugyan rábíthatja a célközönség tagjait, hogy tudomásul vegyék az ajánlatunk létét, de az élmény mulékony, az érzéki benyomással még mindig nem hagytunk megértett, elsajátított emlékezeti nyomot. Az épületben és környezetében átélhető egyedi atmoszférát jól érzékelteti például a „Renaissance along Váci Road” szlogen.³² Az ígéretet erős vizuális impulzussal ajánlhatja figyelmünkbe egy virtuális túra is. Egy ingatlan előnyeit élményszerűen tárja célközönsége elé a 360 fokos online épületbejárás, a „stacking plan” vagy egy showroom megoldás (ezek mindegyike alapvető eszköz az irodaház-marketing általános, nemzetközi gyakorlatá-

ban).³³ A pillanatnyi médiafigyelem generálását szolgálhatják a helyszíni események (on-location events), de a látványosságok is csak a pillanatnyi „hook” szerepét tudják betölteni. A Forest Offices Debrecen esetében ennél több kell. A városi közvéleményt edukálni kell. A munkavállalókkal és a városlakókkal meg kell értetni egy lokális szintű innovációt, el kell fogadniuk a víziót, amelyen a beruházás értelme, értékJánlata alapszik. Csak ezt követően lehet az értékJánlatot pozicionálni, valamint versenylőnyt kommunikálni.

A fentebbi megfontolások alapján a Forest Offices Debrecen nagyerdei lokalizáltságát, helyi tudatvilágba illeszkedését, illetve az általa felkínált életformák sokrétűségét egy többszintű eseménykommunikációs eszköztárral javasoljuk az egyetemista közönségcsoport felé közvetíteni. Ezek a megoldások különféle célokat szolgálnának: először csak a figyelemfelkeltést és az informálást, majd az edukálást.³⁴

a) Az ajánlott taktikai eszközök közül a legegyszerűbb a rácsatlakozás a nem saját szervezésű eseményekre. Érdemes megjelenni a független, nem az irodaház tereinek értékesítéséért felelősök által szervezett rendezvényeken. Javasoljuk a kitelepülést az egyetemi színtér szórakoztatóipari és karrierépítési eseményeire. Standok, szóróanyagok, kisebb ajándéktárgyak, gyors játékos feladatok (kvízek, tesztek) hatékonyan irányíthatják rá a figyelmet az egyetemisták életterének közelében megnyíló irodaházra. Egyelőre elég csupán minimális információmennyiséget adni: a Forest Offices Debrecen nevét, logóját, elhelyezkedését kell ismertté tenni, ennek a kommunikációnak csak az a célja, hogy tudatosítsák az új épület *irodaház-funkcióját*. A Schönherz Iskolaszövetkezet roadshow eseménysorozata³⁵ jó példa az ilyenkor hatásos gamification módszer alkalmazására. Annak analógiájára az ajándéktárgyakat itt sem egyszerűen „ingyen” kapnák az érdeklődők, hanem *játékos bekapcsolódás* útján: szerencsekereket kell megpörgetni, kvíz kérdést kell megválaszolni az épület alapvető paramétereivel, funkcióival kapcsolatban.

b) Második eszközjavaslatunk az *edukálást* célozza. Még elsősorban a helyi egyetemistákra fókuszálva, bár ez a megoldás általánosan is segítheti a megértő hozzáállást. Egy *saját* szervezésű rendezvényt ajánlunk, egy „karrierépítési pikniket”. Figyelni kell arra, hogy magát a Forest Offices Debrecenét még ne állítsuk rögtön előtérbe, csupán a háttértámogatók közt tüntessük fel (kerülve a direkt célú marketinggel szembeni ellenérzést). Az esemény összeköti a *kellemeset a hasznossal*: étel- és italfogyasztással egybekötött szabadterei jelenlétményt nyújt, s közben karrierépítési szolgáltatásokat kínál (szakértői nagyelőadást, kiscsoportos workshopot, személyre szabott tanácsadást). A szakértői szereplésekbe lehetne beleszólni a munkahelyélmény témáit: ilyenek a munkáltatói márka, a munkavállaló-barát életter, a zöld és a fenntartható munkahely kérdése. Itt már konkrétan szóba kerülhet, hogy a Forest Offices Debrecen éppen ezekben a témákban nyújt teljesen újat és képvisel csúcsmínőséget helyben. Ilyenformán a pikniknek promóciós feladata van: felvezet egy következő eseményt, amely már közvetlenül az irodaházat állítja majd középpontba.

³³ Lásd például *Property Marketing Tools*, CBRE (<https://www.cbre.nl/en/services/owners-and-investors/property-marketing-tools>) (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

³⁴ Itt mondunk köszönetet ötleteikért az eszköztár megfogalmazásában Bakos Dorina, Gilchrist Jonathan Samuel, Gulya Nikolett Judit és Kandert Szabolcs Zorán hallgatóinknak.

³⁵ Lásd <https://www.schonherz.hu/hirek/reszletek/Schonherz-Roadshow> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

³¹ <http://www.forestoffices.hu> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

³² Lásd <http://www.balancehall.hu/en/> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

c) E piknikre ráépülő eseményen is gamifikációs eszközt javasolunk, mert az egyetemisták és a fiatal munkavállalók kedvelik ezt a megoldástípust. Egy „geocaching” verseny keretében a résztvevők az irodaház tágabb környezetéül szolgáló Nagyerdőt fedezik majd fel részállomásról részállomásra jutva. Az erdei városrészre vonatkozó kérdésekbe és navigációs feladatokba csempésszük be kísérőelemként a Forest Offices Debrecennel kapcsolatos adalékokat, adatokat, melyek a fun-fact módjára, könnyedén, élményszerűen épülnek be a versenyzők tudatába. A verseny főnyereményeként a győztes csoport tagjai lehetőséget kapnak az irodaház exkluzív (a nyilvánosság számára kevésbé nyitott) részeinek megismerésére, továbbá gyakornoki vagy állásinterjúra az épületbe már beköltözött (leszerződött, beköltözés előtt álló) cégeknél.

d) Legvégül egy külhoni jó példát kínálunk arra, hogyan lehet a Forest Offices Debrecen jelentőségét megértetni, elfogadtatni. A ConvergenCE ingatlan- és a vagyongazdálkodó cég a vezetőjét újra és újra fellépteti szakértőként különböző platformokon (szakmai cikkek, interjúk, televíziós műsorok).³⁶ A Forest Offices esetében is alkalmazható ez a megoldás. Médiaszerepléseket kell szervezni, melyek keretében az új debreceni irodaház képviselője iparági helyzetelemzéseket adhat, ennek során pedig népszerűsítheti a *zöld* irodaház-filozófiát. Ezzel áttételesen erősíti annak az ismertségét, hogy ez az innovatív gondolkodásmód itt van Debrecenben. Minél többször beszél a szakértő a Forest Offices Debrecen létéről és innovációjáról, annál inkább megértetté válik az újságírók és a célcsoportok körében is, hogy milyen munkavállalói és munkáltatói életformák megélhetését teszi lehetővé városunkban ez a csúcsmínőségű beruházás.

Innováció és történelem

A kultúratudomány az ember alkotta jelenségek kulturális feltételezettsége felé fordul. *Egyediségeket* figyel meg, amelyek a jövőbeli ismétlődésük által hatástörténetileg szertesznek valamiféle *általánosságra*, de csak annyiban, amennyiben az ismétlés allegorikus természetű: fel is számolja az egyedit és meg is mutatja a különbséget. Így a kultúratudományi reflexiónak a véletlenszerűségek tapasztalatát kell feldolgoznia az általános mintázatok ellenállásán és fordítva. A kultúra megfigyelési távlatában a tét nem a konkrét tárgyi világ általános törvények szerinti szerkezeti felosztása, hanem annak a jelzése, hogy a szellem ugyan változó módon jut kifejezésre az egyedi jelenség által, de az értelemképződés valahogyan mégis része a hatástörténeti folyamatnak.

Jelen már nem lévő, de egykor megvolt tárgyi, szellemi-gondolati összefüggést kutat fel a kultúratudomány. Azzal az érdeklődéssel, hogy a megértendő dolog történeti egyediségét (kivételessége, véletlenszerűsége jelzésével) elhelyezze a hatástörténeti folyamatban. A Nagyerdő történetében, a Forest Offices Debrecen jelenében, mindkettőnek a város múltjával és jelenével való viszonyában éppenséggel *nem* a magyarázhatatlanul egyszeri összefüggéseket, elrendeződéseket akartuk azonosítani. Ellenkezőleg: az egykor valóságos, adatolható, individuális történések a bennük rejlő potenciál miatt váltak fontossá ma nekünk. Arra fókuszáltunk, ami ma *újonnan* megmutatkozó, értelmezésre szoruló hatástörténeti lehetőségként *él tovább* a múlt valóságából az időben.

Névmutató

A kötet minden személynevet tartalmazza, kivéve a bibliai és irodalmi alakokat, valamint a nyomdászok és könyvkiadók nevét, ha azok bibliográfiai tételben szerepelnek.

Aalto, Alvar 286	Backamadarasi Kiss Gergely 106
Abaffy Csilla 102	Baczoni Lajos 122, 128
Adorján Dezső 318	Bácskai Vera 167
Ady Endre 69, 171, 185, 189, 230, 266	Baja Mihály 137, 139
Ágoston, Szent 224	Bakó Boglárka 16
Aiskhylos 190	Bakó Endre 13, 152, 171, 186, 230
Alvinczi Péter 94	Bakó Ferenc 19
Ambrus Judit 37	Bakos Dorina 355
Ányos Pál 38, 39, 41	Balajthy Ágnes 13, 236
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 99	Balásfalvi Kiss Endre 248
Apafi Mihály, II.-né Bethlen Kata <i>lásd</i> Bethlen Kata, II. Apafi Mihályné	Balassa Menyhért 80
Appadurai, Arjun 21	Balassi Bálint 85
Aranka György 45	Balázs Péter 330
Arany János 137, 147, 148, 190, 239	Balla Tibor 326
Arany Tamás 75, 80, 82, 83	Ballagi Aladár 35
Arató András István 325	Balogh Ferenc 114, 116–119, 121, 123, 126, 129, 134, 139, 140
Árendás Zsuzsa 21	Balogh Ferenc, ifj. 120
Asplund, Erik Gunnar 289, 326	Balogh István 10, 11, 19, 24, 25, 71, 76, 79, 85, 87, 89, 90, 95, 96, 109, 110, 125, 154, 163, 170, 180, 184, 271, 273, 278, 284
Assmann, Aleida 199, 200	Balogh László 259
Assmann, Jan 325, 326, 329	Balogh Péter 116
Asztalos Dezső 167	Baltazár Dezső 260
Asztalos Miklós 247	Balyik András 90, 107
Aubigné, Merle d' 114, 118	Bánffy György 105
Aufferber Géza 253	
Babits Mihály 185, 188	
Bachelard, Gaston 219	

³⁶ Lásd <http://www.convergen-cc.com/about-us/news> (Letöltés ideje: 2018. május 15.)

- Bänninger Gotlieb 161
 Barabás Tibor 245
 Bárányi Tibor 37
 Baranyai Norbert 13, 180
 Barát Béla 291
 Baráth Béla Levente 112, 114, 115, 125, 126, 129
 Barbier, Frédéric 330, 331
 Barcza József 74, 80, 114, 129, 166
 Barcza Józsefné 114–116
 Bárczay József 68
 Barcsa János 115
 Barna Gábor 112
 Báróczi Sándor 41
 Baróti Szabó Dávid 45
 Bársony Éva 250
 Barth, Fredrik 16, 21
 Barth, Karl 78
 Bartha Ákos 12, 251, 257, 259, 261
 Bartha Béla 136, 137
 Bartha Boldizsár 84–86, 96, 107, 108
 Bartha Tibor 78, 115
 Barthélemy, Jean-Jacques 58, 60
 Bartók Béla 277
 Bartók Jenő 120
 Báthori G. Mihály 103
 Báthori Gábor 120
 Báthori István, ecsedi, országbíró 100
 Bátky Zsigmond 17
 Batsányi János 39, 45
 Bausinger, Hermann 16, 22
 Bayler István, ifj. 308
 Bebek György 80
 Béber László 188
 Bencédi Székely István 100
 Bencs Kálmán 268
 Benda Kálmán 84, 85
 Benedek Mihály 38, 63, 95, 108
 Benevolo, Leonardo 226
 Bengi László 179
 Beniczky Irma 18
 Benjamin, Walter 199
 Benkó Imre 97
 Benkő Loránd 40
 Bényei József 185
 Bényei Péter 28, 231
 Bereczki Péter 219
 Beregszászi Pál 46
 Berlász Jenő 25
 Berman, Marshall 166
 Berta Erzsébet 169, 170, 184, 202, 236
 Bertho-Lavenir, Catherine 330, 331
 Berzsenyi Dániel 43, 44, 190
 Bessenyei György 39, 41, 47, 202, 203
 Bethlen Farkas 104
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 100, 102, 117
 Bethlen Kata, II. Apafi Mihályné 84
 Bethlen Miklós 100
 Bethlen Sámuel 105
 Bibó István 20, 283
 Biczó Gábor 16, 21
 Bierbauer Virgil *lásd* Borbíró (Bierbauer) Virgil
 Birkás Antal 77
 Bíró Ferenc 25, 34, 37, 39–42, 45, 156
 Bíró Zoltán 262
 Bisterfeld, Johann, Heinrich 102
 Bitskey Istvánné 273, 275, 276
 Blume, Hermann 194
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 117, 125, 131, 142, 194, 195
 Bocskai István, zempléni főispán 104
 Bódás János 147
 Bódi Katalin 51, 61, 111
 Bódiss Jusztin 129
 Bodrogi Ferenc Máté 39, 111
 Bodrogi Tibor 15
 Bogárdi Szabó István 76
 Bogdán Lajos 129
 Bolla Zoltán 325
 Bonyhai Gábor 222
 Borbély Szilárd 24, 39, 69, 155, 235, 236, 246, 348
 Borbíró (Bierbauer) Virgil 295, 297, 333
 Borsa Gedeon 81
 Borsos Balázs 17
 Borsos József 162, 289, 290, 295, 296, 298, 299, 303, 304, 316, 319, 327, 331, 333, 335, 337
 Boruzs Bernát 311, 314, 329, 330, 331, 337
 Bossányi Ferenc 28
 Botos Géza 346
 Böhm Gábor 170, 202, 236
 Böszörményi Pál 92–95, 97, 98, 100
 Braham, Randolph Louis 264
 Brandt, Juliane 112, 118, 119, 127
 Braun, Rebecca 211
 Brenz, Johannes 78
 Bucser, Martin 76
 Bucsay Mihály 118
 Budai Ézsaiás 40, 41, 48, 51, 52, 56, 95, 108
 Budai Ferenc 65
 Bujdosó Dezső 341
 Bullinger, Heinrich 78
 Bun Zoltán 12, 321
 Busa Margit 25
 Buscarlet, Daniel 77, 79
 Buzogány Dezső 76
 Byron, George Gordon 175, 203
 Caesar, Caius Iulius 101
 Calepinus, Ambrosius 58
 Calvin, Jean 44, 46, 76–80, 82, 114, 116–118, 121, 129
 Caraffa, Antonio 83
 Cassirer, Ernst 341
 Chaunu, Pierre 77
 Cicero, Marcus Tullius 101
 Cieger András 16
 Culler, Jonathan 212
 Czakó Elemér 162, 165
 Czeglédi P. István 95, 104
 Czeglédi Sándor 80, 84
 Czene Gábor 250
 Czine Mihály 174, 177, 184
 Czoch Gábor 167
 Czuczor Gergely 346
 Csajthay Ferenc 264
 Csanak Dóra, F. 161–164, 166
 Csanak Eszter 164
 Csanak Ilona 162
 Csanak János 162
 Csanak József, építész 291
 Csanak József, gyáriparos 160–164, 166, 167
 Csanak Margit 162
 Császár József 63
 Cserey Farkas 27, 34–36, 40–42, 45, 48, 56, 58
 Cserey Miklós 45
 Csete György 335
 Csetri Lajos 25
 Cséve Anna 173, 175, 177
 Csibi Norbert 124, 134
 Csikesz Sándor 143
 Csíki Tamás 17–19
 Csiky Lajos 116, 120, 123, 126, 128, 135–137, 139
 Csohány János 118
 Csokonai Józsefné Diószegi Sára 26, 33, 55
 Csokonai Vitéz Mihály 24–26, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38–43, 46, 48, 49, 51, 53–58, 60–64, 66–70, 87, 111, 125, 141, 147, 154, 155, 160, 162–164, 179, 180, 185, 186, 189, 202, 203, 205, 210, 223, 225, 234, 241, 347
 Csomaközi András 102
 Csomasz Tóth Kálmán 168
 Csorba Dávid 99, 101, 102, 107, 231
 Csorba Sándor 127
 Csörsz Rumen István 37
 Csűry István 190
 Dálnoki Veres Demeter 105
 Daniel István, id., vargyasi 106
 Dankó Imre 86
 Dante Alighieri 185

- Darvas József 169, 245
Dávid Károly 296
Dávidházy Kálmán 299
Dayka Gábor 43, 44
Deák Ernő 310
Deák Tamás 247
Debreceni Ember Pál 75
Debreceni Kalocsa János 104, 105
Debreceni Szűcs János 103
Debreczeni Attila 11, 25, 28, 29, 37, 40, 45, 49, 67, 87, 90, 111
Debreczeni Fekete István 102
Degenfeld Imre 161
Dégénfeld József 132, 165
Déman Pál 294
Dénes Iván Zoltán 275, 281
Déri Frigyes 161–167
Dessewffy József 43, 47
Detre Zsuzsa, V. 223
Dézsi Lajos 122
Dicsőfi József 125
Dienes Dénes 100
Diószegi Kis István 74, 84
Diószegi Sámuel 94, 95, 97, 98, 100, 104, 108
Dobos István 192
Dobozi István, id. 83, 90, 92–96, 98–101, 107
Dobozi Istvánné, id. 84
Dobrovics Aladár 189
Dóczy Imre 127
Dóczy Irén 139
Dohnányi Ernő 260
Domanovszky Sándor 279
Domby Márton 32, 33, 35, 36, 55, 68
Domokos Jakab 38
Domokos Lajos 24, 38–41, 43, 44, 46, 47, 70, 91, 95, 97, 100, 108, 216, 217
Domokos Lőrinc 95
Domokos Márton 92–101, 107
Dorka Béla 311
Döbrentei Gábor 43
Dömötör Tekla 147
Dugonits András 241
Duskás Ferenc 90
Eco, Umberto 167
Ecsedi István 278
Ecsedi Miklós 84
Egey Tibor 281
Elefánty Sándor 259
Endrédi Jonik 89
Eperjessy Kálmán 275
Epiktétos 165
Erdei Ferenc 248, 281, 283
Erdélyi Ilona, T. 157
Erdélyi János 157, 158
Erdős József 120–123, 126–129, 133, 134, 139
Erdősi Péter 21
Erős Vilmos 4, 18, 273–278, 280–283
Erőss Lajos 136, 137
Étienne, Robert 79
Fahidi Ábrahám (Adolf) 250–252, 260
Fahidi Antal 253, 255, 261, 263
Fahidi Dezső 251, 253, 256–258, 260, 262–264
Fahidi Éva 250–264
Fahidi Terézia Ágnes (Gilike) 260
Fahidy Herman Lajos 256, 264
Fahlbusch, Michael 278
Faludi Ferenc 45
Fáy István 248, 249
Fazakas Gergely Tamás 11, 35, 101, 111, 115, 118, 126, 128
Fazakas Sándor 77, 78, 82
Fazekas István 36, 42
Fazekas Mihály 26, 27, 30, 32–34, 43, 48–50, 52–54, 57–65, 68–70, 87, 91, 108, 109, 189, 347
Fedinec Csilla 167
Fehér Dezső 267
Fehér Gábor 145
Fejős Zoltán 205
Fejtő Ferenc 189
Fekete Csaba 74, 84, 88
Fekete Károly 111, 114
Félegyházi Tamás 79, 85, 88, 107, 108
Feller, François-Xaviér de 74
Felvinczi Sándor 104, 105
Fényes Elek 240
Fényes Endre 271
Fényes István, nagykállói *lásd* Nagykállói Fényes István
Ferenc József, I., magyar király 162
Ferenczy Károly 114
Ferkai András 326, 337
Festetich György 87
Fésűs János 311
Fésűs László 266
Fésűs Péter 322
Filep Antal 17
Filep Tibor 273
Filippinyi Gábor 306, 331, 337
Fodor Péter 202, 234, 347
Fogarasi János 346
Forbáth Péter 257, 259
Foucault, Michel 219, 283
Földesi Lajos 321, 328, 329
Földi János 38, 45, 189
Földvári József 65
Fried Aladár 318
Fröhlich, Abraham Emanuel 118
Fuchs, Anne 211
Futó Zoltán 117, 118
Fülöp Géza 25
Fülöp József 116
Fülöp László 185
Füredi Lajos 116
Fürediné F. Halácsi Margit 257
Füzér István 328
Gaál Botond 136
Gáborjáni Szabó Botond 11, 79, 83–86, 88, 89, 92
Gadamer, Hans-Georg 222, 227
Gádoros Lajos 307
Gárdonyi Klára, Cs. 25
Gazdag István 91
Géczy M. Erzsébet 122, 127, 128
Gellér Ferenc 327
Gellért Oszkár 187
Gellért Sándor 152
Geötz Ferenc 348
Geréby György 343
Géresi Kálmán 127
Gergely, I., Nagy Szent, pápa 101
Gerle János 287, 328, 334
Gerlóczy Gedeon 307
Gerster Kálmán 331
Gessner, Salomon 39
Gilchrist, Jonathan Samuel 355
Glatz Ferenc 279
Golda János 328
Gonda Moshe Élijáhu 260
Gönci György 79, 88
Gönczy Monika 28, 231
Görgei Pál 103, 104
Griegl Kálmán 286, 287, 328
Grossegger, Elisabeth 194
Grotte András 83
Gröning, Oskar 250
Gulya Nikoletta Judit 355
Gulyás Klára 188
Gulyás Pál 13, 69, 152, 185–191, 202, 203
Gulyás Zoltán 333, 334
Gumbrecht, Hans Ulrich 339, 343, 344
Gunda Béla 15, 147
Gunst Péter 134, 161
Gusztáv Adolf, II., svéd király 74
Guttman Béla 269
Guzmics Izidor 46
Gyáni Gábor 113, 166, 238, 260, 282
Gyapay László 25
Gyarmathi Miklós 76
Gyenes Lajos 291
Gyökössy Endre 147
Gyöngyössi János 38, 41
Györffy István 277
Györffy Katalin, G. 74

- Győrffy Zoltán 318, 335
 Györgyi Dénes 291, 292, 319, 320, 331
 Győri L. János 12, 96, 99, 114, 143, 144, 179
 Gyulai Pál 239
 Gyulay Ferenc 106
 Gyulay Lajos 105, 106
 Haba Péter 328, 331, 333
 Hadas Miklós 265
 Hadik András 295
 Hajnal István 279, 280, 283
 Hajós Alfréd 319
 Haldimann Éva 216
 Halmy László 33
 Halmy Márta 48
 Hamar László 125, 130
 Hapák József 100
 Hargittay Emil 94
 Harmath Artemisz 236
 Harsányi István 25
 Harsányi Pál 139
 Hartmann Gergely 332
 Hatos Pál 116
 Hatvani István 100, 151, 178
 Hegedüs Ármin 288
 Hegedüs Béla 37
 Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina 114, 115, 125, 126, 132, 135, 139, 140
 Hegymegi Kiss Áron 81, 125, 126, 129, 132, 137, 140
 Heidegger, Martin 343
 Helmecczy Mihály 33, 44
 Heltai János 94
 Heltai Jenő 187
 Heltai Miklós 147, 152
 Herczegh Károly 310
 Herkó Dezső 334
 Hermann Antal 17
 Hermány István 328
 Herpay Gábor 87
 Hettling, Manfred 278
 Hevessi Sámuel 105
 Hidas Zoltán 325
 Hillier, Bill 342
 Hofer Tamás 17
 Holics Janka 175, 176
 Hóman Bálint 275, 278, 279
 Horatius Flaccus, Quintus 35
 Horeczky Krisztina 250
 Hornyik János 239
 Horthy Miklós 263
 Horváth Attila 257
 Horváth János 277
 Horváth M. Ferenc 281
 Horváth Zsolt, K. 199
 Hosszú Gyula 251, 261
 Howard, Thomas Albert 114
 Höger, Fritz 289, 290, 296, 326
 Hölderlin, Friedrich 188
 Hörcsik Richárd 114
 Huczik Norbert 268
 Hundeshagen, Carl Bernhard 117
 Hunfalvy Pál 17
 Hunyady György 16, 21
 Hunyady Sándor 187
 Husz Lajos 122, 128
 Huszár Adolf 119
 Huszár Gál 75, 79, 80
 Huzly Károly 112
 Ignotus Pál 20
 Illés Endre 245
 Illyés Gyula 186
 Imre László 28, 203, 231
 Imre Mihály 75, 101, 102, 104, 111, 115
 Incze Gábor 79
 Incze Sándor 187
 Irinyi János 161
 Irinyi Károly 11, 19, 84, 85, 112, 154, 164, 165, 186, 271
 István, I., Árpád-házi Szent, magyar király 276
 Ittész Gábor 114
 Izsó Miklós 119
 Jacobsen, Aarne 326
 Jakab Albert Zsolt 113
 Jankovich Miklós 44
 Jánosi György 105
 Jánossi Zoltán 127, 137
 Jászai Mari 221
 Jávor Pál 247
 Jókai Mór 69, 83, 147, 150, 154, 170, 179, 230, 231, 248, 271
 Joó Tibor 278
 Jost Ferenc Károly 300, 301, 303, 319, 331, 335, 337
 József Attila 20
 József, II., magyar király 88
 Juhász Béla 185
 Juhász Géza 169, 174, 188
 Juhász Gyula 185
 Juhász Izabella 190
 Juhász László 126
 Juhász Sándor 129
 Julow Viktor 25, 43, 50, 69, 70, 86, 87, 91, 108, 109, 347
 Kabai Bodor Gellért 93, 95, 101, 107
 Kabdebó Lóránt 190, 192
 Kacsala Mária 259
 Kacsoh Bálint 262
 Kada Elek 243, 244
 Kádár István 264
 Kádár László 283
 Kádár Zsófia 95
 Kaesz Gyula 293
 Kahn, Louis 333
 Kajali Klára, Ráday Pálné 105
 Kallós János 256
 Kálmán C. György 24
 Kálmán Ernő, id. 311, 321, 331, 335, 336
 Kalmár Ferenc 326
 Kálnási Árpád 80
 Kalocsa Róza 126
 Kalós Mózes 90, 94, 98
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kandert Szabolcs Zorán 355
 Karácsony Sándor 12, 143–152
 Karády Viktor 257, 260, 265
 Karátson Edvin 334
 Kardos Albert 166
 Kardos Gézáne Magoss Olga 172, 175, 177, 178
 Kardos László 188
 Kardos Pál 185, 188
 Karinthy Frigyes 187
 Károly, V., német-római császár 78
 Karsai László 262
 Kasuba János 325
 Kathona Géza 78, 108
 Katona Jenő 189
 Katona József 241, 249
 Katus László 75
 Kazay Gyula 120
 Kazay Sámuel 86
 Kazinczy Ferenc 11, 24–71, 78, 90, 95, 108, 148, 154, 155, 160, 170, 206, 218
 Kazinczy Gábor 69
 Keczán Mariann 14, 215
 Kecskeméti Gábor 94, 98, 99, 100
 Kegyes Böske 175, 177
 Kelemen László 306–310, 318, 333
 Keller Ferenc 331
 Keményfi Róbert 13
 Kemper Ervin 322, 323
 Kenesei István 105
 Képes Géza 147
 Kerékgyártó Béla 316, 322, 330, 332
 Kerényi Károly 188–190
 Keresztúri Pál 84
 Kertai László 321, 325, 331
 Kertész K. Róbert 291
 Kéry László 50
 Kincses László 139
 Kis Áron 106
 Kis János, lelkész, költő 33, 35–38, 41, 44, 45, 64
 Kis János, filozófus 77
 Kisfaludy Sándor 41
 Kismarjai Veszelin Pál 74, 88, 102

- Kiss Ádám 106
 Kiss Áron, hegymegi *lásd* Hegyemegi Kiss Áron
 Kiss Árpád 149
 Kiss Bálint 223
 Kiss Bertalan 117
 Kiss Endre, balásfalvi *lásd* Balásfalvi Kiss Endre
 Kiss Ferenc, építész 320, 321
 Kiss Ferenc, színész 247
 Kiss Gergely, backamadarasi *lásd* Backamadarasi Kiss Gergely
 Kiss Gy. Csaba 119
 Kiss Imre 26, 29–34, 48–50, 52–54, 57–64, 68
 Kiss Lajos András 160
 Kiss Tamás, költő, irodalomtörténész 169, 190, 191, 227
 Kiss Tamás, T. 287, 289
 Kiss Tamás, teológus 133
 Klebelsberg Kuno 279, 286–289, 291, 295, 303, 337
 Klestenitz Tibor 121, 128
 Kodály Zoltán 277
 Kodolányi János 187
 Komáromi Csipkés György 83, 95, 107
 Komáromi Csipkés Györgyné 84
 Komoróczy György 91
 Koncz Ákos 78, 81, 89
 Konrád György 253
 Kontra György 143
 Kontsek Sándor 256
 Kónya, Peter 112
 Koppermann Gyula 129
 Korb Flóris 286, 287, 304, 319, 327, 328
 Korompai Balázs 119
 Korompainé Szalacsi Rác Mária 119
 Kósa László 15–17, 20, 112, 116, 118, 123, 124
 Kosáry Domonkos 282
 Koselleck, Reinhart 166
 Kossuth Ferenc 251
 Kossuth Lajos 131, 141, 194, 195, 212, 278
 Kosztolányi Dezső 187
 Kotsis Endre 291
 Kovács Ábrahám 114–116, 119,
 Kovács Gábor 283
 Kovács János, D. 118
 Kovács Katalin Erzsébet 264
 Kovács Máté 149, 283
 Kovács Péter 12, 286, 318, 325, 331, 334, 336
 Kovács Sándor Iván 94
 Kovács Szilvia 13
 Kovács Tímea, N. 170, 202, 236
 Kovácsy Kálmán 127
 Kováts György 232
 Kováts Zoltán 134
 Kozma Gergely 40, 53
 Kozmann Leo 303
 Kökényesi Zsolt 95
 Kölcsey Ferenc 27, 47, 75, 203, 226, 227
 Köleséri Sámuel, id. 74, 75, 83, 84, 86, 93–96, 98–101, 107
 Körner Zsuzsa 329
 Kőszeghy Attila 321, 335
 Kövér Imre 50
 Kövy Sándor 44
 Králik László 305, 307
 Krauss, Werner 15
 Kubinszky Mihály
 Kubinyi Ferencz 240
 Kulcsár Endre 144
 Kulcsár-Szabó Zoltán 192
 Kultsár István 29, 56, 58, 64
 Kürti Katalin, Sz. 125
 La Placette, Jean 100
 La Rochefoucauld, François de la 31
 Lackó Miklós 188, 189
 Lakatos László 279
 Lakner Lajos 12, 25, 65, 66, 69, 154–158, 162–165, 167
 Lakos János 283
 Lányi Éva 257
 Lányi Gusztáv 147
 Lányi Kamilla 283
 Lapis József 14, 136
 Laszky János 128
 László Gyula 122
 Latinovits Zoltán 330
 Lator László 192
 Le Corbusier 286, 296
 Lechner Jenő 291, 319, 338
 Lechner Ödön 247
 Lehmann, Hartmut 114
 Lencz Géza 123
 Lendvai L. Ferenc 152
 Lengvári István 165
 Lengyel István 318, 334, 335
 Lente Dávid 108
 Leó, X., pápa 129
 Leó, XIII., pápa 122, 123, 128, 129
 Lestár Péter 244
 Lévai József 239
 Lewin, Kurt 16
 Lipsiai Pál 81
 Lisznyai Incze István 105, 106
 Lisznyai Kovács Pál 74, 87
 Lisztóczy László 188
 Loboczky János 227
 Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi Györgyné 100, 103
 Luffy Katalin 102, 104
 Lukács Anikó 112
 Lukács Ödön 124
 Luther, Martin 116–120, 133
 MacCulloch, Diarmaid 77–80
 Mácsai Sándor 144
 Madách Imre 144
 Madas Edit 102
 Magyar Balázs Dávid 79
 Magyar Zoltán 17
 Makkai László 74, 79–82, 115
 Makkai Sándor 143
 Maklári János 84
 Mályusz Elemér 18, 275, 277, 278, 280, 282
 Mann, Thomas 221
 Márai Sándor 187
 Margitai Láni Péter 79, 102
 Mária Terézia, Habsburg, magyar királynő 89, 91
 Márk Endre 165
 Márkus Mihály 118
 Marschalkó János 125
 Martis Zsombor 95
 Márton József 46, 64, 65
 Marton Lajos 311, 314
 Martonfalvi Tóth György 83
 Martonffy Károly 262
 Marven, Lyn 211
 Matkó László 260
 Mátyási József 38, 41
 Mayer Ferenc 300, 301
 Mazsu János 167
 Medgyesi Pál 83, 103
 Megyericsy Béla 149
 Melanchthon, Philipp 78, 108
 Melius Juhász Péter 75, 78–83, 87, 88, 116, 118, 186
 Mellau Márton 259–261
 Mengele, Josef Rudolf 250
 Menyhért Anna 192
 Merkel, Angela 250
 Mester Tibor 170, 202, 236
 Mezei Gábor 339
 Mezey Mihály 266
 Mies van der Rohe, Ludwig 286
 Mikolás Tibor 296, 310–316, 321, 323–325, 331–333, 337
 Mikszáth Kálmán 144, 145, 240–242, 245–248
 Mináry Olga 334
 Minutius Felix, Marcus 101
 Miskolci Csulyak István 104
 Miskolczy Ambrus 19
 Miskey Sándor 296, 298
 Mitropulos Anna Diána 95
 Mocsár Gábor 10

- Módy György 233
Molnár Ferenc 187
Molnár Péter 306, 307, 319, 321, 323, 324, 326, 330
Monok István 100
Monostori Imre 278
Monoszlói András 76
Móric, hessen-kasseli tartománygróf 102
Móricz Zsigmond 13, 147, 169–184, 239, 245–247
Mózes Mihály 187
Mudrák József 247
Münnich Aladár 291, 305, 319–321, 323, 324, 327
Münsterberg, Hugo 16
Nádasdy Tamás 80
Nádudvari Péter 105
Nagy Barna 78, 81,
Nagy Elemér 288
Nagy Gábor 13, 26, 27, 32–34, 36, 43, 46, 48–55, 58, 60, 63, 64,
Nagy Gábor, O. 157
Nagy Gyula 120, 137
Nagy József 106
Nagy Károly Zsolt 112, 113
Nagy Mária 263
Nagy Márta 329
Nagy Péter 245
Nagyari Benedek 83
Nagyari József 99, 108
Nagykállói Fényes István 74, 84
Nánássy Lajos 134, 136, 137
Németh G. Béla 118
Németh László 152, 185, 186, 188, 189, 191, 224, 245, 248, 279, 283
Németh Tamás 149
Neuschloss-Knüsli Kornél 291
Nguyen Luu, Lan Anh 21
Nógrádi Mátyás 83, 84
Nora, Pierre 199
Nóti Károly 247
Novák Ede 291
Novák Róbert 318
Novák Veronika 113
Nyáry Béla 144
Nyul Imre 301, 303, 331
Oberkrome, Willi 278
Oláh Gábor 185
Oláh Róbert 11, 104
Oláh Szabolcs 12
Orbán Ignác 253
Orbán László 25, 28, 47
Orczy Lőrinc 38, 39, 41, 45
Ordasi Zsuzsanna 226
Orlovszky Géza 95
Orosz István, teológus 116
Orosz István, történész 155, 202, 273, 281, 306
Osterwald, Jean-Frédéric 86, 99, 100
Ovidius Naso, Publius 35
Ozsváthné Krankovics Ilona 96
Ölveti Gábor 253
Östberg, Ragnar 289, 292
Ötvös László 114, 116
Pach Zsigmond Pál 280
Pacséry Ágoston 247
Padányi Gulyás Jenő 319, 327
Pákh Albert 158, 159
Palásthy Géza 247
Palotás Lajos 329, 330
Pamer Nóra 293
Pápai Páriz Ferenc 75
Pápay Sámuel 42
Papp Gábor 282
Papp Gábor György 331
Papp Gyula 133
Papp István 283
Papp János 115
Papp József 125, 306, 327, 331, 346, 348
Papp Lajos 139, 140
Papp Richárd 16
Pásztor Bertalan 267
Pataki István 104
Pataky Emőke 325
Payr Sándor 115
Pazár Béla 319, 326, 330
Pázmány Péter 44, 149
Péczeley József 94, 97, 98, 100, 157, 160
Perczel Karola 257
Perényi Imre 310
Petőfi Sándor 69, 119, 166, 170, 212, 239, 240, 242, 243, 246, 248, 249
Petrasch, Wilhelm 163
Polykleitos 42
Porkoláb István 32
Porkoláb Tibor 114
Porzolt Kálmán 187
Poward, Jay, Mrs., szül. Horváth Gizella 293–295, 319
Prakfalvi Endre 294, 326, 333
Preisich Gábor 307
Prepuk Anikó 251, 264
Prinz Gyula 21
Puky Ferenc 29
Pyrker János László 39
Rác György 318, 321, 328
Rác István 69, 83, 87, 88, 90–92, 109, 281, 347
Rác Károly 118, 123, 126, 132
Rác Zoltán 290, 299, 331, 332, 336
Rada János 121, 122, 230
Radácsi György 135
Ráday Pál 84, 105
Ráday Pálné Kajali Klára *lásd* Kajali Klára, Ráday Pálné
Radics Kálmán 333
Rádics Károly 172
Radnóti Miklós 203, 207
Radványi Géza 247
Rájnis József 45
Rákóczi Ferenc, II., vezérlő fejedelem 142
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 100
Rákóczi György, I.-né Lorántffy Zsuzsanna *lásd* Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi Györgyné
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 103
Rákóczi Zsigmond 103
Rakovszky Dániel 90, 92–95, 98, 101
Ránki György 187
Rát Mátyás 47
Reményi Andrea 102
Rerrich Béla 289, 291, 337
Reszler István 159
Révai Gyula 264
Révai Miklós 36, 37, 45
Révész Bálint 112
Révész Imre, id. 116, 118
Révész Imre, ifj. 76, 78, 79, 89, 91, 116, 143
Révész Kálmán 117
Rhédey Ferenc, erdélyi fejedelem 100, 103, 104
Rhédey László 103, 104
Richard, Peter 211
Rikolti Dávid 159
Rimanóczy Béla 295
Rimanóczy Gyula 291, 293–295, 299, 319, 326, 327, 331
Rimay János 85
Rojkó Ervin 311, 314
Romsics Ignác 20, 281, 282
Rónay Jácint 16, 17
Rousseau, Jean-Jacques 28, 77, 87
Rössner, Michael 194
Rumy Károly György 26, 27, 38, 43
Ruppín, Arthur 251
Ruyter, Michiel de 132
Sajó István 296–299, 302, 303, 305–307, 309, 316, 317, 319, 325, 326, 331, 337
Sajó Tamás 21
Salamon Konrád 283
Salamon, I., Árpád-házi, magyar király 276
Sándor Iván 20
Sándor Mihály 267
Sándor Pál 280
Sápi Lajos 232, 233, 347
Sárközi György 190
Sárközy István 36

- Sárái Szabó István 97
 Sárvári Pál 94, 97, 100, 101
 Sass Béla 135
 Sayous, Eduárd 74
 Scheer Bernát 161
 Schlauch Lőrinc 127, 128, 134
 Schleich Lajos 134, 274, 277
 Schmidt Mici 257
 Schmidt Tibor 311, 313, 314
 Schmitt, Carl 166
 Schmitterer Jenő 305
 Schöpflin Aladár 184
 Schulek Tibor 80
 Schünemann, Konrad 274, 277
 Schwarz Sámuel 158
 Schwendi Lázár 80
 Sebestyén Attila 12, 202, 234, 236, 347
 Sebestyén Gyula 307
 Séllyei István 133
 Serveto, Miguel 43, 78
 Sesztina Jenő 165, 167
 Siderius János 84
 Sidó Anna 318
 Sík Károly 314
 Simon Imre 139
 Simon Zoltán 169
 Simonffy Sámuel 92–95, 97, 98, 100
 Simonffy Imre 112, 133
 Simonyi Mária 175
 Sinai Miklós 50
 Sinka Sándor 144
 Sipos Gábor 109
 Síró Béla 260
 Soltész Elemér 129
 Sommer-Mathis, Andrea 194
 Somogyi Gedeon 47
 Somogyi Imre 245
 Sonkoly Gábor 21
 Soós István 25
 Sophoklés 190
 Sőregi János 166
 Strömpl Gábor 20
- Sutyák Tibor 219, 283
 Sylvester János 37, 42, 47
 Szabadi István 85
 Szabó Anna Viola 167
 Szabó Árpád 307
 Szabó Dávid, baróti *lásd* Baróti Szabó Dávid
 Szabó Elek 225
 Szabó Emil 257
 Szabó G. Zoltán 27, 47, 97,
 Szabó István 12, 18, 87, 273–284,
 Szabó István, sárói *lásd* Sárói Szabó István
 Szabó János, 19. század végi lelkész, esperes
 216, 217
 Szabó János, építész 311, 313, 314
 Szabó János, Kazinczy barátja 42
 Szabó József, S. 125, 133, 135, 144, 149
 Szabó Károly 93
 Szabó Levente 316, 322
 Szabó Lőrinc 13, 185, 192–201
 Szabó Magda 13, 24, 69, 70, 154, 190,
 202–228, 257
 Szabó Márton 160
 Szabó Sándor Géza 169
 Szabó Zoltán 239, 240
 Szabolcska Mihály 120
 Szaitz Leó 29
 Szakály Ferenc 76, 80, 82
 Szalai Anna 25
 Száraz Orsolya 111, 115
 Szarka László 16
 Szász Domokos 127
 Szász Károly 132, 239
 Szászfalvi Márta, P. 112, 115
 Szathmári Paksi István 75, 93, 94, 96, 99,
 101, 107
 Szathmárnémethi Mihály 84, 107
 Szegedi Gergely 78
 Szegedi Péter 12, 265, 268
 Szegedy-Maszák Mihály 20
 Székely Antal 80
 Székely Bertalan 162
 Székely György 279, 280
- Székely István, bencédi *lásd* Bencédi Székely
 István
 Szekfű Gyula 18–20, 275–279, 282, 283
 Szeljak György 21
 Szenci Molnár Albert 76, 149
 Szendrei Lőrinc 250
 Szendrey István 80, 90, 233, 284
 Szendrői Jenő 307, 320, 321, 333, 334
 Szentgyörgyi József 26–30, 32–37, 40, 41,
 43–45, 48–59, 62–64, 67, 68
 Szentgyörgyi Lajos 48
 Szentkuthy Miklós 189
 Szervét Mihály *lásd* Serveto, Miguel
 Szikszai György 38, 84
 Szilágyi Gábor 32, 70
 Szilágyi Márton 179
 Szilágyi Zsófia 170, 174, 175, 178, 179,
 182
 Szilágyi Zsolt 13, 239, 247
 Szirák Péter 179, 202, 234, 347
 Szoboszlai Lilla 319, 325
 Szoboszlai Miklós 83
 Szoboszlai Pap István 94, 95, 97
 Szobotka Tibor 147
 Szokolay Hártó János 238, 239
 Szokolay Örs 329
 Szokolyai Anderko István 83, 84
 Szombathi István 92–95, 97, 98, 100, 101,
 108, 125
 Szombathi Istvánné Veresmarti Zsuzsanna
 125
 Szontágh Pál 291, 305, 319, 338
 Szoták Szilvia 16
 Szőke Marianna 328
 Szöllös Ármin 165
 Szöllösi Mihály 84
 Szőnyi Benjámin 75, 168
 Szőnyi Nagy István 74, 84
 Szörényi László 97
 Szóts Farkas 132
 Sztárai Mihály 120
 Sztójka Gábor 328
- Sztripszky Hiador 93
 Szülejmán, I., Nagy, oszmán szultán 80
 Szűcs Béla 122
 Szűcs Ernő 161, 337
 Szűcs Jenő 283
 Szűcs László 140, 141
 Szűcs Mihály 325
 Takács Béla 83, 166
 Takács József 122
 Tamás Ágnes 16, 17
 Táncsics Mihály 239
 Tasi Géza 223
 Tasnady-Fekete Mária 247
 Tatai Csirke Ferenc 93, 95, 96, 98–101, 107
 Tatár Balázs 328
 Taupert Dóra 112
 Técsi János 104
 Telegdi Kovách László 156
 Teleki (II.) József 106
 Teleki (III.) László 106
 Teleki Mihály 104
 Teleki Pál 20
 Teleki Sámuel 97, 106
 Térey János 14, 24, 69, 155, 202, 203,
 229–236, 319, 325, 326, 331, 347
 Thököly Imre 142
 Tillmann J. Attila 343
 Timár Lajos 257, 260, 264
 Tisza Kálmán 112
 Tódor Imre 166, 167
 Tofeus Mihály 99, 104, 108
 Tokody Gyula 152, 257, 264
 Toldy Ferenc 33, 67, 69
 Tompa Mihály 239
 Toronyay Rákóczy Karolina 19
 Tóth András 130, 141
 Tóth Árpád 69
 Tóth Gyula 139
 Tóth Lajos 128
 Tóth Sámuel 115
 Townson, Robert 85
 Török Ferenc 80

Török Gábor 349
Török Lajos 28
Török Péter 144
Török Tibor 267
Tyukodi Márton 102, 103
Váczy János 25, 29, 33, 67
Vaderna Gábor 37
Vahot Imre 240, 242
Vályi András 240
Vámossy Ferenc 316, 323, 328
Várady-Szabó Eszter 161
Várady-Szabó Lajos 161, 163
Vardy, Steven Bela 282
Varga Bálint 16
Varga Benjámin 77
Varga Júlia 112, 163, 167
Varga László, Á. 167
Varga Pál, S. 16, 28, 231
Varga Zoltán 80, 92
Varga Zoltánné 190
Vargha Balázs 25
Vári-Szabó Tibor 291, 296, 298, 299, 302,
317, 319
Varjas Béla 108
Vásáry István 289, 303, 306
Vay Miklós 50
Vecsey Imre 161
Vecsey Károly 106
Veisz Bettina 48
Veres István 128

Vergilius Maro, Publius 35
Vígkedvű Mihály 96
Vincze Tamás 143, 147
Virág Benedek 36, 38, 41, 44
Vitkovics Mihály 43, 44, 46
Voltaire 43, 202
Vörös Károly 16
Vörösmarty Mihály 210
Wagner, Richard 147
Wallot, Paul 287
Weichinger Károly 291, 292, 333
Weisz Alfréd 252, 253
Weisz Irma 253
Wendebourg, Dorothea 114
Weöres Sándor 147
Werböczy István 81, 82
Wesselényi-Garay Andor 335
Wessely Anna 346
Wiederkehr Károly 134
Wolafka Nándor 122, 128, 130
Wright, Frank Lloyd 286
Zepper, Wilhelm 86
Zilahi József 106
Zilahy Lajos 187
Zoltai Lajos 81, 85, 89, 91, 134, 166, 333
Zoványi Jenő 109
Zöld Mihály 137, 138
Zwingli, Ulrich 76, 116–119
Zsolt Béla 187

A kötet szerzői és szerkesztői

Bakó Endre	Debrecen
Balajthy Ágnes	Debreceni Egyetem (DE) Bölcsészettudományi Kar (BTK) Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Baranyai Norbert	DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Bartha Ákos	Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
Bódi Katalin	DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Bun Zoltán	Firka Építész Stúdió, Budapest
Debreczeni Attila	DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Erős Vilmos	DE BTK Történelmi Intézet
Fazakas Gergely Tamás	DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Gáborjáni Szabó Botond	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Győri L. János	Debreceni Református Kollégium Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet
Keczán Mariann	Debreceni Református Kollégium Múzeuma

Keményfi Róbert	DE BTK Néprajzi Tanszék
Kovács Péter	DE Műszaki Kar Építészmérnöki Tanszék
Kovács Szilvia	DE Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziuma és Általános Iskolája
Lakner Lajos	Déri Múzeum, Debrecen
Lapis József	Sárospataki Református Teológiai Akadémia Tompai Mihály Szakkönyvtár
Oláh Róbert	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
Oláh Szabolcs	DE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
Sebestyén Attila	DE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
Szegedi Péter	Forsense Intézet, Budapest
Szilágyi Zsolt	DE BTK Történelmi Intézet

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében 2010-ben alakult Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport fő célkitűzése, hogy a *lieux de mémoire* (emlékezhely) Pierre Norától származó fogalmát magyar kontextusba helyezze, és segítségével újraértelmezze a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusait. A kutatások kiindulópontja Norának az a megfigyelése, amely szerint az emlékezetnek már nincsenek valódi közegei (*milieux de mémoires*), csak helyei (*lieux de mémoires*), azaz a modern társadalmak kulturális emlékezete immár nem közvetlenül emlékezik a múltra, hanem különböző emlékezhelyek közvetítésével. Emlékezhely ugyanakkor nemcsak egy bizonyos térbeli képződmény lehet, hanem bármilyen hordozó, amelynek a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van (például a mitikus és történelmi személyek, tárgyak, események, médiaszövegek és fogalmak is). Mindemellett az emlékezhelyek nem örök és állandó entitások; ki vannak téve a kollektív emlékezet változásainak – nemcsak az általuk hordozott jelentés változhat meg, de maga az emlékezhely is eltűnhet, esetleg újabbaknak adva át a helyet. A kutatás, amint az a fentiekből is következik, interdiszciplináris jellegű; eredményeit a kutatócsoport a Debreceni Egyetemi Kiadó közreműködésével, jelen sorozatban kívánja közzéadni.

A SZOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

1. *The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies / Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte*, ed. by Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse, Miklós Takács. (2013)
2. *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós. (2013)
3. *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. (2015)
4. *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, Hrsg. Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Miklós Takács. (2017)
5. *Németalföld emlékei Magyarországon: Magyar–holland kapcsolatok*, szerk. Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós. (2017)
6. O. Réti Zsófia, *Nekünk nyolcvan: Közelítések a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez, korabeli stratégiák, populáris mítoszok és ezek utóélete*. (2018)
7. *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. Száraz Orsolya, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály. (2018)
8. *The (Web)sites of Memory: Cultural Heritage in the Digital Age*, ed. by Donald E. Morse, Zsófia O. Réti, Miklós Takács. (2018)

